

Stevo VUČINIĆ

PRILOZI PROUČAVANJU
STANOVNIŠTVA CRNE GORE
OD VII DO XV VIJEKA

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik
i književnost – Cetinje

Biblioteka
Posebna izdanja

Knjiga br. 40

Urednici
Adnan Čirgić
Aleksandar Radoman

ISBN 978-9940-40-067-5
© Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
COBISS.CG-ID 20182532

Stevo VUČINIĆ

**PRILOZI PROUČAVANJU
STANOVNIŠTVA CRNE GORE
OD VII DO XV VIJEKA**

FCJK

Cetinje, 2021.

UVOD	9
-------------------	---

JUŽNI SLOVENI U SPISU

DE ADMINISTRANDO IMPERIO I DANAS	11
DOSELJAVANJE SLOVENA	12
AVARO-SLOVENSKO POSIJEDANJE DALMACIJE I RAT	
FRANKA PROTIV AVARA	14
DOSELJAVANJE HRVATA I GRANICE HRVATSKE	18
DOSELJAVANJE SRBA I GRANICE SRBIJE	23
O SKLAVINIJAMA	27
ETIMOLOGIJA NAZIVA SKLAVINIJE DUKLJE I DUKLJANA	28
TRAGOVI SLOVENA U CRNOJ GORI	35
O DUKLJANIMA	39
O HRVATIMA I SRBIMA	51
ZAKLJUČAK	52

RANOSREDNJOVJEKOVNE VOJNO-SOCIJALNE KATEGORIJE

STANOVNIŠTVA U CRNOJ GORI – BUKUMIRI, MACURE,

KRIČI I MATARUGE –	59
VIZANTIJSKA ORGANIZACIJA UPRAVE NA BALKANU	
U RANOME SREDNJEMU VIJEKU	60
O ARBANASIMA/ALBANCIMA	64
TOPONIMI ROGAMI I VLASI BUKUMIRI	75
VLASI MATARUGE	80
VLASI KRIČI	82
VLASI MACURE	84
O NASELJAVANJE VLAHA NA PROSTORU CRNE GORE	85
ZAKLJUČAK	89

LIKOVİ EPSKE POEZIJE I MIGRACIJE

PALEOBALKANSKOGA STANOVNIŠTVA	97
UVOD	97
POLITIČKE PRILIKE NA ISTOČNOM BALKANU	
OD SREDINE XIV DO SREDINE XV VIJEKA	98
GEOGRAFIJA PROSTORA S KOJIH SU POTEKLE	
MIGRACIJE I NJIHOVI UZROCI	101
VLASI – PALEOBALKANSKO STANOVNIŠTVO	102

MIGRACIJE ISTOČNOBALKANSKIH VLAHA	104
SRPSKE MIGRACIJE USLJED TURSKIH PUSTOŠENJA	112
BUGARŠTICE	115
POVIJEST PRVIH BUGARŠTICA	116
KORIJEN RIJEČI BUGARŠTICA	122
ETNIČKO PORIJEKLO BUGARŠTICA	125
STIH SRODAN BUGARŠTIČKOM NA ZAPADNOME BALKANU	129
STANOVIŠTA ISTRAŽIVAČA O PORIJEKLU BUGARŠTICA	131
INDICIJE O MOGUĆEM PORIJEKLU BUGARŠTICA	134
ZAKLJUČAK	137

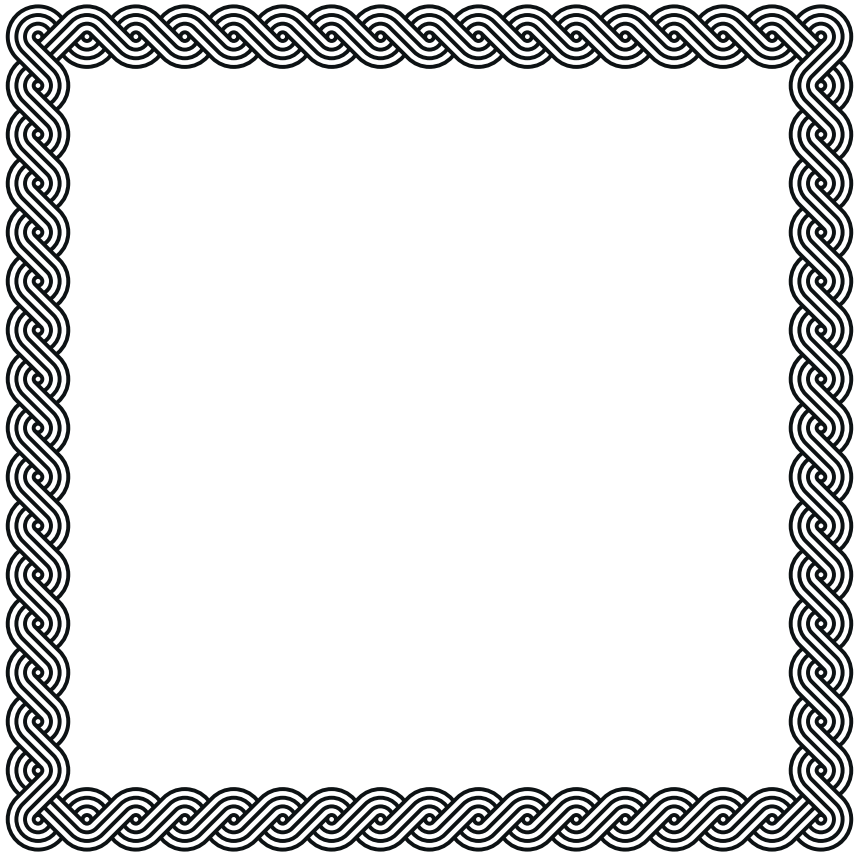
POVIJESNI I EPSKI LIK EPONIMSKOGA JUNAKA MARKA KRALJEVIĆA

– PRAPOVIJESNA ŠENKA ILI STVARNOST –	141
1. POVIJEST EPONIMSKIH I DIVINIZOVANIH JUNAKA I HEROIZOVANIH PREDAKA NA BALKANU	141
6. VLAŠKI I SLOVENSKI NARODNI MUZIČKI INSTRUMENTI	174
7. STANOVIŠTE NAUKE O ETNIČKOM PORIJEKLU	183
8. POVIJESNI IZVORI O MRNJAVČEVIĆIMA I MARKU KRALJEVIĆU	186
9. UPOREDNA ANALIZA EPSKIH PJESAMA O MARKU KRALJEVIĆU	191
EPSKE PJESME O MARKU KRALJEVIĆU S ISTOČNOGA BALKANA	192
EPSKE PJESME O MARKU KRALJEVIĆU SA ZAPADNOGA I CENTRALNOGA BALKANA	219
ZAKLJUČAK	264
10. NARODNA PREDANJA O MARKU KRALJEVIĆU	270
11. ISTRAŽIVAČI O EPSKOME LIKU MARKA KRALJEVIĆA – „PARADOKS MARKA KRALJEVIĆA“ –	275
ZAKLJUČAK	282

DVA LIKA EPSKE POEZIJE, TOPONIMIJA I MIGRACIJE PALEOBALKANSKOGA STANOVNIŠTVA – POVIJESNI IZVORI

OVOJVODI MOMČILU I STARININOVAKU –	297
VOJVODA MOMČILO	297
STARINA NOVAK	299
ZAKLJUČAK	300
MIGRACIJE PALEOBALKANSKOGA STANOVNIŠTVA I TOPONIMIJA	303
ZAKLJUČAK	307

INDEKS IMENA	309
--------------------	-----

U V O D

Trima priložima: *Južni Sloveni u spisu De administrando imperio i danas, Ranosrednjovjekovne vojno-socijalne kategorije stanovništva u Crnoj Gori i Likovi epske poezije i migracije paleobalkanskoga stanovništva* pokušali smo da osvijetlimo jedan prilično zamagljeni period crnogorske istorije, osobito kada je u pitanju stanovništvo, njegova religija, tradicijska kultura i porijeklo. U posljednjih sto dvadeset godina tim pitanjem se bavila cijela plejada srpskih etnologa, od kojih je najpoznatiji rodonačelnik srpske etnološke škole Jovan Erdeljanović. U svakome pojedinačnome naučnome radu ili prilogu, izveden je zaključak, koji se zbirno, u konačnici, slivaju u jedan jedinstveni: Crnogorci su Srbi, narod slovenskoga porijekla doseljen iz Karpata u VII vijeku; kao takvi preživjeli su srednji vijek i dočekali savremeno doba. Analiza i uporedna analiza etnoloških spisa, narodne tradicije i predanja, materijalne dokumentacije i pisanih dokumenata dovodi nas do zaključka koji opovrgava takvo stanovište beogradske etnološke škole. U posljednje vrijeme, u razmatranje porijekla Crnogoraca, posredstvom Vizantološkoga instituta, uključila se i Srpska akademija nauka i umjetnosti. Pod njenim okriljem objavljeno je više naučnih radova koji se bave identitetom Slovena doseljenih na tlo Crne Gore u VII vijeku. Kao i etnolozi beogradske škole, i njihovi autori rukovođeni, takođe, nenaučnim ciljevima očitivali su se sumnjivim i logički neodrživim interpretacijama. Mi smo se o tome pitanju pismeno oglasili s tri priloga. U prva dva koji slijede raspravićemo pitanje identiteta Slovena doseljenih na cjelokupnome današnjem južnoslovenskome prostoru i identiteta ranosrednjovjekovnih vojnosocijalnih kategorija na prostoru Crne Gore. A u trećem, na temelju uporedne analize nekih likova epske poezije, povijesne dokumentacije o njima i rasprostranjenosti narodne poezije koja ih je opjevala, pokušaćemo da objasnimo njihovu vezu s istočnobalkanskim paleobalkanskim stanovništvom i ulogu toga stanovništva u oblikovanju savremenih južnoslovenskih nacija.

JUŽNI SLOVENI U SPISU DE ADMINISTRANDO IMPERIO I DANAS

Spis *O narodima* (Περί εθνῶν) vizantijskoga cara Konstantina VII Porfirogenita (Κωνσταντῖνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος – vladao od 6. aprila 944. do 9. novembra 959. godine) čuva se u Nacionalnoj biblioteci u Parizu. Napisan je između 948. i 950. godine. Prvo njegovo štampano izdanje pojavilo se 1611. godine. Izdavač je bio Johanes Meursius (1579–1639), koji ga je preimenovao u *De administrando imperio* (O upravljanju carstvom), u daljem tekstu skraćeno DAI. To je jedan od tri najvažnija pisana izvora o Južnim Slovenima, od vremena njihovoga doseljavanja na Balkansko poluostrvo, pa do sredine X vijeka; drugi je *Ljetopis Popa Dukljanina*, a treći, *Hronika* splitskoga arhiđakona Tome. Sva tri spisa ujedno su i izvori za proučavanje procesa oblikovanja političkoga i nacionalnoga bića južnoslovenskih naroda: Crnogoraca, Hrvata, Srba i Bošnjaka.

DAI je bio namijenjen sinu i nasljedniku prijestolja Romanu II, koga car savjetuje riječima: „Usredsredi, o sine moj, providenje uma tvojega na moje riječi i znaj da te savjetujem da u datoj prilici možeš da se poslužiš iz očeve riznice bogatstva mudrosti i pokažeš dubinu razuma.“¹ U njemu dominiraju činjenice, presudne za odlučivanje o vanjskoj politici budućega vasilevsa. Prikupljene su iz arhiva carske kancelarije i biblioteke, prošle kroz „sito“ visokih državnih službenika, koji su po prirodi stvari, poznavali okolne narode, njihovu povijest i povijest odnosa Vizantije s njima. Posljedično, podaci i tumačenja su pismeni iskaz uvjerenja autora u njihovu ispravnost i utemeljenost, što one i jesu. Zato uvijek treba imati na umu da je spis zasnovan na podacima, stanovištima i tumačenjima koja su autor (car), odnosno, vizantijska administracija držali istinitim; nijesu ih dovodili u pitanje.

Porfirogenitovim spisom bavila su se mnoga poznata južnoslovenska imena. Prvi, sredinom XVII vijeka, bio je Ivan Lucić, pa onda redom: Jernej Kopitar, Josip Šafarik, Franc Miklošić i Vatroslav Jagić od starijih, a u novije vrijeme, njime su se bavili svi značajni južnoslovenski povjesničari. Na temelju skromne materijalne ostavštine dukljanskih Slovena i Slovena uopšte, u postojećoj arheološkoj građi, ukrštene s pisanim vrelima, toponimijom i predanjem, i mi ćemo pokušati da izvedemo izvjesne zaključke koji bi mogli izdržati sud vremena.

1 Konstantin Porfirogenit, *O temama i o narodima*, Beograd, 2014, str. 103.

DOSELJAVANJE SLOVENA

Početak prvoga milenijuma, Sloveni stanuju na prostoru sa severne strane Karpata, danas u zahvatu istočne Češke, južne Poljske i zapadne Ukrajine. Koncem IV vijeka, u vrijeme Velike seobe naroda, kreću na jug, prelaze Karpate, i razlivaju se po cijeloj Panonskoj niziji. Koncentrišu se na teritoriju Panonije s lijeve obale Dunava. Preko Panonije k Italiji, 488/489. godine, kreću i Goti pod vođstvom Teodorih, i kako piše Prokopije podstiču provalu Slovena preko Dunava i Save u Dalmaciju. Usput su Goti pokorili cijelu Dalmaciju, uključujući i Prevalis. U severozapadnom dijelu nekadašnjega Prevalisa, koji je zahvatao Zetsko-bjelopavličku ravnicu, u rijeci Zeti pronađen je jedan istočnogotski mač iz toga perioda.²

Sl. 1. Istočnogotski mač – spata (kraj V–VI vijek)³

Sl. 2. Avarsko-slovenska bojna šekira iz vremena seobe naroda nađena u rijeci Zeti

U drugoj polovini VI vijeka, u osvajačko-rušilačkome pohodu, u Panonsku niziju upadaju Avari, i na nedovoljno jasan način združeni sa Slovenima, probijaju vizantijski limes, i kreću u osvajanje i naseljavanje Balkana. Koncem VI vijeka, 584. i 586. godine, bezuspješno opsiraju Solun. Prethodno su im pali u ruke Sirmijum (Sremska Mitrovica) i Singidunum (Beograd). Poraz pod Konstantinopoljem, u avgustu 626. godine, u kome su Sloveni učestvovali kao pomoćne trupe persijsko-avarske vojske, označio je kraj avarsko-slovenskoj destrukciji i pustošenjima Balkana. Vizantijska vlast je bila skršena i moglo je da počne avarsko-slovensko naseljavanje balkanskoga prostora. S prostora Prevalisa, arheološki materijal karakterističan za vrijeme njihove seobe je oskudan. Nauka raspolaže sa 18 primjeraka bojnih šekira.⁴

2 S. Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, Cetinje, 2017, str. 202.

3 Isto, str. 202.

4 Isto, str. 39–42.

Vizantija se nije lako odrekla Balkana i prepuštila ga Avarima i Slovenima. Za taj prostor se vodila dugotrajna borba. Slovenske vojske koje su došle s Avarima bile su, ne samo dobro organizovane, nego i dobro naoružane i uvježbane. Pratile su i štatile organizovano doseljavanje slovenskih masa na Balkansko poluostrvo, spremne da se suprotstave svakome ko bi im stao na put. Prokopije piše: „Veliko mnoštvo Slovena upavši u Ilirik, velika zla po njemu učiniše.“ Opisuje ih kao visoke i jake ljude, riđega tena. Kod njega čitamo o slovenskoj taktici koju su primijenili prilikom napada na grad Topir. Piše da su strijelama zasuli branioce na kru ništu utvrđenja, koji su se morali skloniti, a onda su energično prodrli u grad. Tako postupaju samo dobro organizovane i uvježbane vojske, u kojih je usađen ratnički mentalitet. O vojnoj organizaciji Slovena, kojoj nema mane, čitamo kod Simokate. Njihov vođa Musokije, kako piše „reks na jeziku Slovena“, poslao je 150 monoksila, čamaca izdubljenih od debla, u pomoć slovenskoj vojsci koju je predvodio njegov vojskovođa Ardagast. Takav poduhvat pretpostavlja dobro planiranu i organizovanu akciju, koja ima pripremljen odgovor na svako moguće iznenađenje. U ovom slučaju, to su bili monoksili kojima je izvlačena njegova vojska iz opsade. O političkoj naravi njihovih zajednica čitamo kod Prokopija i Pseudo-Mavrikija. Pišu da su Sloveni živjeli u demokratiji i da su javne poslove rješavali na skupštinama. Očito da su to bila uređena plemenska društva zemljoradnika, koji su istovremeno bili i ratnici. Potvrđuju to i vizantijske vijesti da su oni, poslije određenoga vremena, zarobljenicima davali slobodu ili im dozvoljavali da je otkupe. To su i prve naznake robno-novčanih odnosa kod njih. Dok Prokopijevo šedočanstvo da su, prilikom povlačenja s vizantijske teritorije, Sloveni plaćali Gepidima jedan zlatnik po glavi da ih prevezu preko Dunava, ukazuje da već u VI vijeku počinju da razumijevaju i koriste vrijednost novca i praktikuju robno-novčanu privredu. Taj vijek i razdvaja slovensko društvo, neprozirno za povijesne izvore od „sumaglice“ koja je zaklanjala severnokarpatске močvare i ravnice na kojima su stanovali, od Slovena kao istorijskoga naroda, koji je na samome razmeđu petoga i šestoga vijeka naglo iskoračio na evropsku pozornicu.

AVARO-SLOVENSKO POSIJEDANJE DALMACIJE I RAT FRANAKA PROTIV AVARA

U pitanju aktera doseljavanja, spis je kontradiktoran. U 29. glavi čitamo o slovenskim plemenima koja se zvali i Avari, koji su stanovali s druge, lijeve strane Dunava, na prostoru današnje Mađarske.⁵ Kako piše: „Sloveni odnosno Avari, nakon jedne provokacije splitskih Romana, koji su prešli Dunav, napali i opljačkali nenaoružano i mirno slovensko-avarsko stanovništvo, ovi se dogovore, i kad su drugi put prešli Dunav, stupe s njima u borbu i pobijede ih. Pokupe oružje, zastave i preostale trofeje, i s njima krenu put Salone. Tamošnji Romani, kad su vidjeli zastave i naoružanje svojih saplemenika, pomisle da su njihovi saplemenici, i pušte ih da prođu kroz Klis, ka Salonu. Ovi to iskoriste, potisnu Romane i zauzmu Salonu.“ U 30. glavi daje se sličan opis osvajanja Dalmacije, ali su akteri isključivo Avari, koji su sa zaplijenjenim romanskim zastavama i oružjem, na prevaru prodrli kroz Klis, poklali posadu Salone i poslije toga su ovladali cijelom Dalmacijom i naselili se u njoj. Očito da nije isti autor pisao ove dvije glave i veliko je pitanje izvora koji su korišćeni za njihovo pisanje. Reklo bi se da je 29. zabilježila stvarnost odnosa u 7. vijeku, s jedne strane Romana, a s druge avaro-slovenskoga saveza, na prostoru Dalmacije. A 30. glavu je pisala vizantijska administracija, koja je eksponirala činjenicu da je tim savezom dominirala avarska vojno-politička elita, u kome su Sloveni prvih vjekova bili potčinjeni i marginalizovani, pa su ih isključili kao rješavajući faktor na terenu. Da bi to mogao biti razlog, nagovještavaju avarski nazivi za slovenske teritorijalne formacije i njihove vojno-političke zapovjednike (župa i banovina, odnosno, župan i ban).

Kod Einharda u *Vita Caroli Magni imperatoris* čitamo da je Karlo Veliki vodio pohod na Panoniju, a njegov sin Pipin je vodio drugi rat u trajanju od mjesec i po dana. Rat protiv Avara počeo je 791. godine u kome su bili uništeni, a završio se osme godine. U izvorima koji se bave njime ne pominju se Sloveni, koji su očito, do konca VIII vijeka, bili podvrgnuti avarskoj vlasti, mada nije isključeno da su raspolagali izvjesnom autonomijom i bili pod njihovom zaštitom. Pa sljeduje zaključak da je ševerna Dalmacija, do konca VIII vijeka bila pod avarskim kaganom, vjerovatno i južna, dakle, Duklja, odnosno, Crna Gora. Na zapadnome prostoru Balkana (Lika, Dalmacija i Bosna) ima više toponima tipa Obrov, koji šedoče avarske posadne stanice među Slovenima. Tako je i na istočnoj obali. Budvanski zaliv se nekada zvao *Avarorum Sinus*, a u falsifikovanim papskim bulama iz 1102. i 1067. godine pominju se sufragani dubrovačke biskupije i pominje se „...atque Buduansensem Avarorum“. Unutar konitinentalnoga zaleđa, imamo toponim Obrovo kod Bijeloga Polja. Toponimi Obar su razmješteni i od Makedonije pa niz rijeku Timok.

5 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Beograd, 2007, tom II, str. 10

Vidi se da je drugi avarski kaganat, sve dok ga Franci nijesu porazili, između ostalih, kontrolisao cijelu teritoriju nekadašnje rimske Dalmacije, s juga omeđenu Jadranskim morem, od istoka rijekama Timokom i Kolubarom, odnosno Moravom, a od sjevera Savom i zapada Likom. Držimo da je utemeljeno stanovište G. Ostrogorskoga da je Vizantija osnovala temu Dalmaciju tek posljednjih decenija devetoga vijeka. A tamo će nema teme kao vojno-političke organizacije nema ni vizantijske vlasti. Ona se raspala tek nakon što ga je uništio Karlo Veliki u osmogodišnjemu ratu. Neki oblik vizantijske vlasti postojao je u Dalmaciji i prije toga vremena jer se u izvorima, već sredinom IX vijeka, pominje arhont Dalmacije. Inače, ugovorom o miru između Karla i Vizantije, 812. godine, ugovoreno je da Vizantija prizna Karlu carsku titulu, a on njoj pravo na Dalmaciju. Utvrđivanje vizantijske uprave u Dalmaciji toga vremena očito je teklo lagano, u dužem vremenu, i trebalo je nekoliko decenija da se učvrsti.

Istraživanja A. Miloševića na prostoru Sinjske krajine, potvrdila su i Porfirogenitove navode, koji u 30. glavi piše da od rijeke Cetine počinje zemlja Hrvatska i pruža se prema Primorju do granica Istre, odnosno do grada Labina.⁶ Da je Cetina bila granica, potvrđuju krstolika znamenja, na nekim grobova iz 8. i 9. vijeka, nađenih u sinjskoj okolini, romanska toponimija i ranosrednjovjekovni materijalni nalazi, koji u kontinent dopiru samo do desne obale Cetine. Na drugoj, lijevoj strani, egzistira karolinška materijalna kultura i slovenska toponimija. To potvrđuje da Cetina koja, inače, uglavnom teče sjevernom stranom Sinjskoga polja, u 8. i 9. vijeku razgraničava iliromansku kulturu od slovenske.⁷ Na „slovenskoj“ strani postoji toponim Obrovac Sinjski, kao nesporno lingvističko šedočanstvo boravka na tome prostoru i Avara (Obri). Uglavnom, u hrvatskoj nauci nije sporno postojanje limesa na Cetini. Po svemu sudeći, početkom sedmoga vijeka, prvi val Avara i Slovena, u daljem napredovanju vjerovatno spriječen ozbiljnom oružanom prijetnjom, zaustavio se na rijeci Cetini. Tokom vremena, Sloveni, poput Langobarda u Italiji, Vandala u sjevernoj Africi i drugih, bivaju apsorbovani od civilizovanijega, vjerovatno i brojnijega starošedilačkoga stanovništva.

Kako tumačiti navode iz 29, 30. i 31. glave, koji se tiču, upravo doseljavanja Slovena i Avara i granice između romanskoga i avarsko-slovenskoga svijeta, tokom ranoga srednjega vijeka, a oprečni su – očito potiču od bar dva izvora? U 29. glavi piše da se vlast Romana protezala do rijeke Dunav: „Jedne prilike ovi Romani, zainteresovani da upoznaju stanovnike s one druge strane, pređu rijeku i tamo zateknu nenaoružene Slovene koji se zvali i Avari. Napadnu ih, pokupe roblje i vrata se. Od tada, u dvije smjene, Romani, u Saloni, smjenjivali su vojsku na Veliku subotu, tako što su se sastajali oni koji su se vraćali s onima koji odlazahu na stražu. Takvo

6 Isto, str. 35.

7 Ante Milošević, „Cetina je rijeka dvaju naroda“, *Slobodna Dalmacija*, Split, 27. 10. 2005.

smjenjivanje vojnika se obavljalo mnogo godina. Videći zlu priliku, Sloveni s one strane, koji se u spisu nazivaju i Avari, udese, da jednom prilikom kad su Romani prešli rijeku, stupe u borbu i potuku ih. Uzmu im zastave, oružje i trofeje, i krenu ka Saloni. Kod klisure opaze ih Romani, i na njima vide naoružanje i zastave saplemenika, i pušte ih da prođu. A ovi ih potisnu, i zauzmu Salonu. Nasele se i počnu pljačkati Romane po ravnici i uzvišenjema. Ostali nađu spas u utvrđenim gradovima Kotoru, Raguzi, Splitu, Trogiru, Zadru, Arbi, Vekli i Opsari.⁸ U 30. glavi, umjesto „Slovena koji se i Avari nazivaju“, pominju se samo Avari: „Avari su, naime, imali boravište s one strane rijeke Dunava, đe su upravo sada Turci koji žive nomadskim životom.“ Romani koji su svake godine dolazili iz Dalmacije primijetili su s druge strane rijeke ljude i njihova stada. To ih je podstaklo da pređu rijeku i tamo nađu samo žene i đecu. Napadnu ih, zarobe i s plijenom odvedu u Salonu. Nakon nekoga vremena, odred Romana iz Salone koji je držao stražu, s istom namjerom pređe rijeku, ali Avare dočekaju i potuku do nogu. Obuku se u njihovu odjeću i opašu oružje, i krenu na Salonu. Od zarobljenika su saznali da se straža vraća s Dunava u Salonu na Veliku subotu. Toga dana hiljadu njih obuče se u dalmatinsku odjeću, i pođu k gradu, s ostala vojska se sakrije. Uparađene, naoružane sa zaplijenjenim dalmatinskim oružjem obučene po dalmatinski i sa zarobljenim zastavama, gradska straža ne prepozna, već misleći da su Romani, otvori im kapiju. Na samom ulazu u grad Avari poubijaju posadu koja je čuvala gradsku kapiju i s podrškom skrivenih avarske, vojske zajednički osvoje grad. A onda oवादaju cijelom Dalmacijom i nasele se u njoj, sem u primorskim gradovima koji ostaše u vlasti Romeja.“ Kako tumačiti ova dva opisa, naseljavanja Dalmacije Slovenima i Avarima? Očito da su kontradiktorna, jer je nerazumno da se istoga dana u Saloni sastaju oni koji idu da stražare dunavsku granicu s onima koji se vraćaju s nje. To je rastojanje, zavisno od trase puta, dugo imeđu 500 i 600 kilometara. Dnevno, vojnici natovareni oružjem i ličnim potrepštinama, usput, vodeći sa sobom tovarne životinje i stoku za ishranu, pješačeći mogu da pređu oko 20 kilometara. Pa se tako dug put od Salone do Dunava može prevaliti za vrijeme između 20 i 30 dana, i isto toliko krećući se od Dunava do Salone. I pomisao da je svake godine ta granica nebranjena oko dva mjeseca, dovodi u pitanje sami smisao njene odbrane. Ne vidimo ni smisao da Salonitanci, s hiljadu vojnika, brane granicu na Dunavu, toliko udaljenu od njih, koju napada koja desetina hiljada Avara i Slovena, a možda i više! Nema načina da je odbrane i to je besmisleno. Ove tri glave pisane su na temelju nekih izvora ili predanja koji su sačuvali šecanje na vrijeme doseljavanja Slovena i Avara na središnjem prostoru Dalmacije i izvjesne dokumentacije, koja je konstantinopoljsku administraciju odvela na stranputicu u pitanju zaključivanja o geografiji rubnoga prostora zapadne Dalmacije. Rješenje ovoga pitanja nalazi se u 29. glavi, u rečenici

8 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Beograd, 2007, tom II, str 11, 12 i 13.

koja slijedi nakon rečenice „Vlast ovih Romana protezala se do rijeke Dunava“, i glasi: „Jednom prilikom oni želeći da pređu rijeku i upoznaju stanovnike s one strane rijeke, nađoše slovenska plemena nenaoružana koja se zвахu i Avari.“⁹ Pitanje je koju rijeku su željeli da pređu, i zašto nije imenovana? Konstrukcija rečenice sugerira da je ta rijeka u neposrednoj blizini Salone. Podrazumijevalo se da je ta rijeka svima poznata i nije bilo potrebe da se imenuje. U poređnom analizom te činjenice i opisa granice Hrvatske datih u 30. glavi, u kojoj piše da granica počinje od rijeke Cetine i nastavlja opisom zemalja s kojima se graniči: Srbijom i provincijom Istrom, takođe, zaključujemo da je ta rijeka pomenuta Cetina. I nađeni grobni materijalni dokazi, slovenski na lijevoj i hrišćanski na desnoj obali Cetine, šedoče je. I naredna 31. glava u kojoj piše da su naseljeni gradovi u pokrštenoj Hrvatskoj Nin, Biograd, Skradin i Karin na moru (potez od Trogira do Karinskoga zaliva, sem gradova Zadra i Šibenika), i kopneni: Velica, Knin, Stolpon, Klavoka i Livno¹⁰, jasno ukazuju na Cetinu kao granicu dva svijeta: paganskoga slovenskoga i hrišćanskoga romanskoga. Ranosrednjovjekovna Hrvatska u tim granicama, razgraničena od romanskih primorskih gradova, uključujući i Salonu, dokumentovana je, materijalno potvrđena i nesumnjiva, pa bi ove tri glave u ovom smislu trebalo tumačiti.

Porfirogenit nas u 29. glavi obavještava da većina ovih Slovena osta nekrštena. Slijedi da se manjina, po prirodi stvari, vojno-politička elita, pokrstila za vrijeme Iraklija. Nije vjerovati da se nije držala i svih naslijeđenih paganskih religioznih običaja, kao krypto pagani, do vremena cara Vasilija. DAI dalje izvještava da sredinom 9. vijeka, kako piše, na njihov zahtjev (Slovena), vasiljenski sveštenici pokrstiše sve one koji se kod naprijed rečenih plemena (Hrvati, Srbi, Dukljani, Travunjani, Zahumljani, Konavljani i Pagani) nađoše nekršteni. Iz ovoga pasusa se može zaključiti da se stanovništvo pokrstilo tek u vrijeme vasiljevsa Vasilija. Bio bi to prirodan proces konverzije vjere jedne mase pagana, koja to nije mogla prelomiti u jednome danu niti godini. I prirodan odnos elite, koja nije smjela takvo pitanje „prelamati preko koljena“, nego je dozvolila da vrijeme učini svoje. *Ljetopis Popa Dukljanina* opisuje taj čin kao masovan, izveden tek nakon što je Sveti Kirilo sastavio slovensko pismo i preveo Stari i Novi zavjet i Psaltir sa grčkoga na slovenski jezik. Po *Ljetopisu*, to se zbilo oko 867. godine. Ovome se ne može prigovoriti, jer nije bilo moguće hristijanizovati nepismenu masu, prije nego li se opismeni, i iz knjiga pisanim na slovenskome jeziku razumije novu vjeru.

9 Isto, str. 10.

10 Isto, str. 44.

DOSELJAVANJE HRVATA I GRANICE HRVATSKE

U Porfirogenitovom spisu, u šest glava (od 31. do 36), opisani su Južni Sloveni (Hrvati, Srbi i Dukljani,), koji su predmet ovoga rada, i zemlje u kojima obitavaju. Sva tri naroda nose neslovensko ime. U prapostojbini, Hrvati su se graničili s Turcima (Mađarima) s planinske strane.¹¹ Nakon svađe sinova moravskoga kneza Svetopeleka, koji je bio surov prema sušednim narodima, došli su Turci (Mađari), potpuno ih uništili (Moravce) i naselili njihovu zemlju, a preživjelo stanovništvo se razbježalo i izbjeglo ka sušednim narodima: Bugarima, Turcima, Hrvatima i ostalim narodima.¹² Iz ove dvije glave, XIII i XLI, jasno je da im je prapostojbina bila u doticaju s Franačkom i Moravskom, na prostoru današnje Poljske, Češke i Ukrajine. Karpati ih dijele od Mađarske; Bugari su im bili sušedi s istočne strane. Porfirogenitovo objašnjenje da ime Hrvati na jeziku Slovena znači one koji imaju mnogo zemlje, sasvim je na mjestu. Radilo se o slovenskim plemenima, skupnoga imena Hrvati, koji su vjekovima bili fiksirani za taj prostor, i zemlju su koristili kao primarni privredni resurs. Car dalje piše u 30. glavi da su Hrvati stanovali s one strane Bagibarije, đe su sada Belohrvati, a jedna porodica, odijelila se od njih, naime petoro braće: Klukas, Lovelos, Kosenic, Muhlo i Hrvat i sestre Tuga i Buga, i sa narodom dođu u Dalmaciju. Reklo bi se da je pradomovina Hrvata bila u okolini rijeke Labe. Vladimir Sokol je zaključio da je prema njenom starom nazivu Alba (Bijela) u srednjem vijeku nastao pojam Bijela, umjesto Polapska Hrvatska. Identifikovao je toponime i hidronime na tome prostoru koji podsećaju na imena petoro braće i dvije sestre, koji su prema Porfirogenitu predvodili seobu Hrvata. Hrvat je oblast uz srednju Vltavu oko mjesta koje se zove Knin, ime Lobel se odnosi na Labu, Muhlo se odnosi na Muhilu, današnji Mühlviertel u Austriji, Kosjenac na grad Kosejovice, a Kluk na istoimeni grad u Češkoj, dok sestre Tuga i Buga predstavljaju rijeke Tugar i Bug iza Karpata. Njihov raspored na terenu ukazao bi na izvorno teritorijalno porijeklo pojedinih djelova prahrvatskog korpusa, tvrdi V. Sokol, a imena bi, po njemu, bila autohtona: takozvana braća, odnosno rodovi zapravo su zapadni, dunavsko-polapsko-sudetski Hrvati, a takozvane sestre, istočniji, poljsko-ukrajinski Hrvati.¹³ Dalje nas Porfirogenit obavještava da su ovi Sloveni, zvani Hrvati, prebjegli vizantijskome vasilevsu Irakliju i to prije Srba, u vrijeme kada Avari proćeraše Romane koje je car Dioklecijana doveo iz Rima i naselio u zemlje sada zvane Hrvatska i Srbija. Po Iraklijevome naređenju zaratili su na Avare i išćerali ih i naselili se, kako piše, u toj zemlji Avara, u kojoj i danas stanuju. U vrijeme arhonta Porge, samo jednu generaciju nakon doseljavanja, koje je predvodio Porgin otac, o čijemu imenu se Porfirogenit nije očitovao, izvršeno je pokrštavanje. Nesporno, kao

11 Konstantin Porfirogenit, *O temama i o narodima*, Beograd, 2014, gl. 13, str. 102.

12 Isto, gl. 41, str. 176.

13 Vladimir Sokol – HINA, 16. 02. 2018. godine.

i u slučaju Srba, pokrštena je samo elita, koja je s novom vjerom dobila političke i privredne beneficije. Priznata je od Rima i Konstantinopolja i s njima uspostavila veze koje su joj donijele profit. To je i bio glavni razlog njihovoga pokrštavanja. Proces pokrštavanja prostoga puka, okorjeloga u paganstvu, morao je sačekati neko bolje vrijeme, u kome je ovaj bio spreman da prihvati novu vjeru; tek u vrijeme Porfirogenitovoga đeda, cara Vasilija I Makedonca (vladao od 867. do 886). Takvom redosljedu pokrštavanja, ne samo Hrvata nego i Srba, o kome Porfirogenit piše, treba pokloniti puno povjerenje. Razuđena masa Slovena, bez čvrste organizacije, koncentrisana u stotinama župa, koje su bile rasute širokom teritorijom rimske Dalmacije, s labavim političkim i skromnim međusobnim privrednim vezama, morala je sačekati osnivanje sklavinija, kao viših oblika političkoga organizovanja. Sklavinije su podrazumijevale hijerarhiju i vlast koja je bila neupitna. Samo je još falilo slovensko pismo za razumijevanje nove vjere. To je upravo vrijeme dovršene sklavinizacije slovenskoga prostora, vizantijskoga cara Vasilija I i Svetih Ćirila i Metodija, u kome je izvršena cjelovita hristijanizacija slovenskih masa. Ne treba smetnuti s uma da je novu vjeru trebalo milom, ali i silom nametnuti prostome puku, koji je milenijumima praktikovao staru slovensku religiju.

O doseljavanju Hrvata na ševernodalmatinski prostor iskristalisala su se dva stanovišta: prvo, da su Hrvati došli početkom VII vijeka, i drugo, da su početkom VII došli Sloveni, a Hrvati početkom IX vijeka. Potvrdu doseljavanja Slovena u VII stoljeću imamo u arheološkom materijalu i načinu sahranjivanja na području ševerne Dalmacije. Vodeći hrvatski arheolog u oblasti slovenske arheologije, J. Belošević, koji je vršio ova iskopavanja u Ninu i kod Zadra, utvrdio je da je slovenski, on ga tumači kao hrvatski materijal, prisutan na prostoru ševerne Dalmacije, počev od VII stoljeća. Na temelju načina sahranjivanja, koji pokazuje lagani prijelaz s incineracije na inhumaciju, M. Jarnjak je izvela zaključak da su doseljenici, u jednome procesu koji nije bio konfliktan, izvršili preslojavanje starošedilaca. Različite populacije, domicilna i doseljena slovenska, po svemu sudeći su našle način da žive u miru. Doseljednici su vjerovatno ubaštinili toponimiju i tradiciju romanskoga stanovništva, duboko ukorijenjenu u antičkoj civilizaciji. Grobni prilozi i načini sahranjivanja potvrđuju kontinuitet između grobalja VII i VIII i grobalja u kojima je vršeno sahranjivanje od IX do XI vijeka. Promjene u vrstama grobnih priloga treba tumačiti kao posljedicu razvoja društva i uticaja hrišćanstva, koje je tokom IX stoljeća konačno postalo dominantni vjerski iskaz slovenskih masa.¹⁴ One ne ukazuju na etničke razlike između pokojnika i u njima nije moguće razlučiti Slovene i Hrvate. Na drugome kraju Dalmacije, bojne šekire iz okoline Dokleje, nađene u rijeci Zeti, tipološki karakteristične za period seobe naroda, zastupljene u avarskim i avarsko-slovenskim grobovima iz VII

14 Mirja Jarak, „Zapažanja o grobljima 8. i 9. st. u Dalmaciji“, *Opuscula archaeologica*, 26, 2002, str. 247.

i VIII vijeka, podupiru stanovište o doseljavanju Slovena na prostor cijeloga jadranskoga zaleđa, takođe, početkom VII vijeka.¹⁵

U djelu *Historia Salonitana*, za stanovnike okoline Splita i unutrašnjosti ševerne Dalmacije, Toma Arhiđakon splitski, osam puta koristi termin Sloveni. U VII glavi pominje Slovene i s njima Gote. U osmoj, Slovene koje, s mora, napadaju pljačkaju i ubijaju prognani Splicićani. U XXI glavi piše o nadbiskupu Arniru koji je išao u Mosor da zatraži neka imanja koja su neki Sloveni zauzeli i držali ih. U četrdeset drugoj glavi su pomenute čete Slovena i s njima Ugara, koje su se na strani Zadrana borili protiv Mlečana. U XLV glavi pominju se takođe Sloveni koji su sa Trogiranima ratovali protiv Splicićana. U istoj glavi pominju se Sloveni koji s Ugrima i Dalmatincima ratuju protiv Splicićana. U jednome od sukoba, piše, poginulo je otprilike 30 Slovena i Ugara. I u četrdeset devetoj glavi se opisuje osvetnička kampanja ugarske kraljice Marije protiv Splicićana, u kojoj učestvuju, ponovo Sloveni s Ugrima, ali i Kumanima, koji su popalili i popljačkali splitsku okolinu. Samo jednom pominje Hrvate i to u XXIX glavi, u kojoj piše o ratu što se vodio za selo Ostrog, koje se nalazi iznad Kaštel Lukšića: „U isto su vrijeme neki Hrvati, Toljen i Vučeta, sinovi Butka sa svojim rođacima napali selo svetoga Dujma koje se zove Ostrog, i počeli su, uprkos zabrani građana, podizati utvrdu...“¹⁶ Na kraju, svi pisci na kajkavskome narječju, tokom XVIII stoljeća, taj dio danjašnje Hrvatske nazivali su Slovenski orsag, odnosno Slovenska država, a jezik slovenskim. Pa i u jednome dokumentu iz 1748. godine današnja Slavonije je *Szlovenszko kralyevszтво*, sačinjeno od dva dijela čija su upravna mjesta: *Caput superioris est Zagabria, inferioris Posega aut potius Esekinum*.

Znakovita je to činjenica da se hrvatsko ime ne pominje ni u jednome pisanome izvoru do kraja polovine devetoga vijeka. Prvi put u Trpimirovoj darovnici splitskome nadbiskupu Petru, pisanoj oko 840. godine, u kojoj je titulisan kao *rex Chroatorum*. Kompetencije su mu se protezale do Splita i okoline. Mada ga neke hronike iz toga vremena oslovljavaju ga *Tripemerus rex Sclavorum*. Tek u vrijeme Krešimira i Zvonimira dolazi do stvaranja *regnum Croatiae et Dalmatiae*. Potvrdu nalazimo u DAI, u kome čitamo: „Od Hrvata koji su došli u Dalmaciju, odvoji se jedan dio i zavlada Ilirikom i Panonijom. I ovi su imali nezavisnoga arhonta, koji je na sve strane slao poslanstva a prijateljska samo arhontu Hrvatske.“ Mnogo kasnije, početkom XIII vijeka, feudalni staleži, ševerno do Petrove gore, osnivaju *regnum Sclauoniae*, južno se osniva *regnum Croatiae*. Pa i na kraju, hrvatski staleži, malo pred Bitku na Krbavskome polju, priznaju da *regna Croatiae et Sclavoniae* pripada ugarskoj kruni i kraljevstvu. Očito se hrvatsko ime proširilo na Slavoniju seljenjem hrvatskoga plemstva, koje je, na razne načine, sticalo posjede u Slavoniji, oko Save i Drave.

15 Stevo Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, FCJK, Cetinje, 2017, str. 37–42.

16 Toma Arhiđakon, *Kronika*, Split 1960, prijevod Vladimir Rismondo.

L. Margetić drži da etnogeneza Hrvata počinje tek organizovanjem sklavinija na području avarsko-slovenske zajednice, u kojima je slovenski element bio odlučujući faktor budućega hrvatskoga etnosa. Po njemu, to čini slabo vjerovatnom tezu da su te slovenske kneževine nosile hrvatsko ime.¹⁷ Zato u franačkim hronikama iz IX stoljeća nema pomena hrvatskoga imena. Pa se tek nakon sloma avarske vlasti, u vrijeme Karla Velikoga, a poslije 827. godine, i slabljenja franačke i vizantijske vlasti, pojavljuje *dux Croatorum*. To je razvidno iz *Annales Einhardi*, s početka 9. vijeka, u kojima je knez Borna *dux Guduscanorum et Timocianorum* iduće godine u Bici na Kupi protiv Ljudevita, titulisan kao *dux Dalmatiae* a 821. godine imao kratki pomen njegove smrti i on je već „Interea Borna, dux Dalmatiae atque Liburniae, defunctus est, et petente populo atque imperatore consentiente nepos illius, nomine Ladasclavus, successor ei constitutus est.“¹⁸

U pravu je L. Margetić da je avarsko-slavensko osvajanje na teritoriji Zapadnog Balkana, poslije 610. godine, u prvom redu imalo imigracioni značaj. Naime, da se u odsutnosti organizovanog vizantijskoga otpora preko sveg Zapadnog Balkana postepeno prelijevala slovenska bujica i brisala tragove vizantijske prisutnosti, a da je tek drugi avarski kaganat uspostavio potpunu kontrolu područja Zapadnoga Balkana. Slovensko stanovništvo se u ovim okolnostima, podređeno avarskoj vlasti, nije moglo privesti hrišćanstvu. Taj proces je mogao da počne teći tek od sredine IX vijeka, vremena cara Vasilija, kada je osnovana vizantijska tema Dalmacija i učvrstila se vizantijska uprava. S njom, iz Vizantije stiže i prvo slovensko pismo glagoljica, namijenjeno slovenskim masama za razumijevanje hrišćanstva kao religije knjige, i hristijanizaciju, uopšte. Jedan slučajni epigrafski nalaz iz 1993. godine, pisan glagoljicom, datiran 1060. godinom, pročitan 1997. godine, razriješio je dugogodišnju dilemu o pismu kojim je napisan *Ljetopis Popa Dukljanina*. Nepobitno, i očito glagoljicom. Dokumentuje je kao starije pismo na prostoru Gornje Dalmacije. Tek s Nemanjinim osvajanjima, nakon 1186. godine, na prostor današnje Crne Gore i Hercegovine (Gornja Dalmacija) ćirilica uzima maha.

Epigrafski glagoljski natpis, nađen je u grobljanskoj Crkvi Male Gospe u konavoskom selu Dunave, u župi Mrcine, 1993. godine. Bio je ugrađen u zidnu strukturu stare crkve, a kasnije je deponovan u novosagrađenoj crkvi na temeljima stare. Natpis je na malom, nepravilnom mermernom ulomku. N. Kapetinić i P. Žagar su ponudili više mogućnosti tekstualne interpretacije, ostavljajući je otvorenom, od kojih je jedna:

17 Lujo Margetić, „Nekoliko napomena o etnogenezi Jugoslovenskih naroda“, *Rad JAZU*, knj. 29, 1990.

18 *Annales regni Francorum*, s. a. 821 (1895, 155).

1. [IS]KL	ISKL
2. [E]SA GONE–	ESA GONE–
3. SLAVO GO–	SLAVO GO–
4. SPOINЪ	GOSPOIN
5. GЪD ЧМ (=1060)	GOD 1060 ¹⁹

Ne vidimo razloga da se upravo ova interpretacija natpisa, i pored otpora nekih beogradskih autora, koji se, ne samo u ovome slučaju, opiru svakom tumačenju koje ne protežira njihovo stanovište, ne prihvati kao validna. Tako bi ovaj natpis, vjerujemo i mislimo, sa značajnim stepenom vjerovatnoće, ujedno i potvrdio postojanje Gojislava, sina kralja Vojislava, pomenutoga u XXXIX glavi *Ljetopisa Popa Dukljanina*, koji je s bratom Predimirom vladao Travunijom i županijom Grispuli (Grbalj). Obojica su ubijena, upravo oko 1060. godine.

U 31. glavi, u krštenoj Hrvatskoj, pomenuti su naseljeni gradovi Nin (ή Νωνα'), Biograd (το Βελεγραδον'), Bilice (το Βελίτζιν'), Skradin (το Σκόρδονα'), Livno (το Χλεβένα'), Stupina (το Στόλπον'), Knin (το Τενήν'), Karin (το Κόρι') i Klavoka (το Κλαβόκα'). Ako sravnimo podatke o hrvatskim gradovima i županijama iz 30. glave utvrđićemo da se gradovi nalaze u njihovom zahvatu, odnosno, u zahvatu granica Hrvatske. Županije se nabrajaju redom: Livno (ή Χλεβιάνα'), Cetina (ή Τζένζινα'), Imota (τα «Ημοτα'), Pliva (ή Πλέβα), Pesenta (ή Πεσέντα), Primorje (ή Παραθαλασσία), Bribir (ή Βρεβέρη'), Nona (ή Νόνα'), Knin (ή Τνήνα'), Sidraga (ή Σίδραγα') i Nin (ή Νίνα') i njihov ban drži Liku (την Λίτζαν), Krbavu (την Κρίβασσαν) i Gacku (και την Γουτζησκά). Pobrojane županije zahvataju prostor Ravnih Kotara, Like, Livanjsko polje, Imotski i Cetinsku Krajinu, sa izlaskom na more u Ninu, Karinu i Biogradu. Samo u njegovome neposrednome okruženju, dokumentovan je znatan broj hagio-nima koji šedoče prethiškansku vjeru Hrvata. Primorska kosa Mosora, kako je zovu domicilni stanovnici, čitava se zove Perun (slovenski bog Gromovnik).²⁰ Više vrhova imenovano je po vrhovnome bogu Santevidu, kod Helmolda zapisan kao (Zvantevit-h).²¹ Tri vrha iznad Žrnovice kod Splita, od zapada na istoku, zovu se redom: Perunsko, Perun i Perunić.²² S zapadne strane imamo u Istri vis Perunčevac kod Garčišća i brdo Perun nad Mošćenicama.²³ N. Nodilo piše da se na Biokovu, jedno brdo zove Sutvid, a jedno Viter; na Braču najviši vrh je Vidova gora; iznad Rogoznice, jedan vrh Dinare zove se Suvid, a između Cetine i Krke jedno brdo nosi naziv Sutvid. I u Paganiji, u Neretljanskoj ravnici, Vid je ime jednoga sela. U Bosni kod Bihaća selo Sutvid

19 Niko Kapetinić i Pavao Žagar, „Najužniji hrvatski glagoljski natpis“, *Anali zavoda za povjesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 39. 2001, str. 44.

20 Radoslav Katičić, *Božanski boj*, Zagreb/Mošćenička Draga, str. 299.

21 Helmold, *Chronica Slavorum*, L, II, c 12.

22 Radoslav Katičić, *Božanski boj*, Zagreb/Mošćenička Draga, str. 288.

23 Isto, str. 304–305.

je nazvano po njemu, a po Perunu vis pomeđu Sutjeske i Vareša, jedno vrelo po Ozrenom i lokalitet u Gornjoj Rami. Između Kupe, Save i Drave, u XIV vijeku, pominje se više crkava posvećenih Svetome Vidu: *ecclesia sancti Viti de Crapina, sancti Viti de Zerade, sancti Viti circa castrum, sancti Viti, sancti Viti de Greben, sancti Viti sub castro Urbouh i sancti Viti*.²⁴ Saksonski povjesničar iz sredine XII vijeka, Helmold, u *Chronika Slavorum* piše da u Slovena Sveti Vid ima prvijenstvo, i da mu se svake godine žrtvuje iz svih slovenskih krajeva i po njemu gataju: „Solo nomine sancti Viti gloriantur, cui etiam templum et simulacrum amplissimo cultu dedicaverunt, illi primatum deitatis specialiter attribuentes. De omnibus quoque provinciis Sclavorum illis responsa petuntur et sacrificiorum exhibentur annue solutiones.”²⁵

DOSELJAVANJE SRBA I GRANICE SRBIJE

Porfirogenit²⁶ piše da Srbi vode porijeklo od nekrštenih Srba s one strane Turske (Mađarske); sušedne su im velika Hrvatska i Franačka. Dakle, kao i Hrvatima, prapostojbina im je s one strane Karpata, na prostoru današnje Češke, Poljske i Ukrajine. Pošto dva brata naslijede od oca vlast nad Srbijom, jedna od njih, s polovinom stanovništva prebjegne caru Irakliju, koji ih naseli u solunskoj temi, po njima nazvanoj Servija. Iz nekih razloga oni odluče da se vrate nazad i car ih otpušta. Kad su prešli Dunav, pokaju se i preko stratega koji je upravljao Beogradom zamole Iraklija da im dodijeli drugu zemlju za naseljavanje. Car im izađe u susret i dodijeli im za naseljavanje, kako piše, sadašnje zemlje Srbiju, Travuniju, Zahumlje, Paganiju i Konavle, koje su bile opuščele od Avara koji su iz njih bili prognali Romane. Njih car pokrsti, dovevši im sveštenike iz Rima. I u ovome slučaju, kao i u Hrvata, pokrštena je samo vojno-politička elita, dok je puk ostao nekršten, sve do sredine devetoga vijeka i vremena cara Vasilija. Takav zaključak podržava njegov unuk, car Konstantin Porfirogenit, koji u 29. glavi piše, da su nekršteni Sloveni kršteni za vrijeme blažene uspomene cara Vasilija, koji im je postavio arhonte po njihovoj volji, i svi kasniji arhonti su birani iz tih istih rodova.²⁷ Ti nekršteni Sloveni su u stvari slovenske mase, izuzimajući vojno-političku elitu pokrštenu odmah po dolasku. To je činjenica i potvrđena je povijesnim izvorima.

U sukobima za vlast između nasljednika prvoga poznatoga srpskoga arhonta Višeslava, pretendenti su uvijek bili ili dolazili na vlast samo iz njegovoga, odnosno, roda njegovoga dalekoga potomka Vlastimira. Nakon pokrštanja Srbije dragovoljno se

24 Natko Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Logos, Split 1981, str. 24.

25 Helmold, *Chronica Slavorum*, L. I, c. 6

26 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Beograd, 2007, tom II, str. 42.

27 Isto, str. 16.

pokrstila i Paganija, koja je bila u cjelini nekrštena. Objašnjenje pojma Srbin u spisu je dato vrlo razgovjetno. Piše, ovo ime Srbi dobiše jer postadoše robovi Romeja. Stoga se ropska obuća obično zove serbula a cerbulijani su oni koji nose jeftinu i siromašnu obuću. Dubinska analiza carevih navoda, nesumnjivo navodi na zaključak da je pojam Srbin označavao socijalnu kategoriju – podvlašćene ljude i robove. Dakle, Slovene podvrgute vlasti konstantinopoljskoga vasilevsa. Nesporno, to je bila skupina plemena, skupnoga imena Srbi. Naseljeni gradovi u Srbiji su Destinik (τό Δεστινίκον), Černavusk (τό Τζερναβουσκή), Međuriječje (τό Μεγυρέτιος), Dresneik (τό Δρεσνεήκ), Lesnik (τό Λεσνήκ), Salines (τό Σαληνές και εις), a u Bosni (τό χωρίον Βόσωνα) Kotor (τό Κάτερα και) i Desnik (τό Δεσνήκ).²⁸ Toponimija rano-srednjovjekovne Srbije, pomenuta u DAI, može se definisati na terenu. Tumačenje A. Vukoslavljevića, koji se podupire sa Đ. Jankovićem, da bi Drežnik (τό Δρεσνεηκ) mogao biti u blizini Une, u Bosni, nijesu osnovani, jer je su istoj rečenici, nakon nabiranja gradova u Srbiji, pomenuti i dva grada u Bosni – Kotor i Desnik. Da onovremena Srbija nije zahvatala prostor današnje Bosne, potvrđuje i Jovan Kinam (1143 – oko 1203) pišući o pohodu cara Manojla protiv Raške: „A iduće godine, već pred kraj ljeta, kada putevi za Srbiju postaju najpogodniji za vojsku koja napada, jer tada drveće već počinje da gubi lišće, skupi vojsku kod Niša. Saznavši tu da se iz Peonije šalju snage Dalmatima u pomoć postara se da vojska pređe preko zemlje nazvane Longomir da bi se Peonci, koji su napredovali s desne strane, sukobili s romejskom vojskom. Kad stiže blizu Save, odatle zaokrenu prema drugoj rijeci po imenu Drina koja izvire negdje odozgo i odvaja Bosnu od ostale Srbije. Bosna nije potčinjena arhižupanu Srba, nego narod u njoj ima poseban način života i upravljanja...“²⁹ Dakle, kao i danas, granica između Srbije i Bosne bila je Drina. Očito, Salines nije današnja Tuzla, kako neki misle. Najvjerojatnije to je Konjic u Hercegovini, u čijoj blizini izviru izvori slane vode, i koji je blizu onovremenoj Srbiji, današnjoj Raškoj, odnosno Sandžaku. Pozivanje na Karla Martela i njegova oca Karla II, koji su, da bi vezali za sebe Pavla i braću mu Jurja i Mladena Frankopane, 19. VIII 1292. godine, predali za vječna vremena Drežnik i Pset, i svu teritoriju do granica pokrajine koja se zove Bosna, kao dokaz da je Drežnik na Uni, nije utemeljen. Taj grad treba tražiti blizu središta srpske arhontije, u široj okolini Rasa. Isti autor vezuje kralja Časlava iz *Ljetopisa Popa Dukljanina* (XXII i XXIII glava) sa srpskim arhontom Časlavom iz 32. glave DAI, koji se ne mogu povezati. Kralj Časlav iz *Ljetopisa Popa Dukljanina* je sin kralja Radoslava, koji je jedva spasio glavu ispod sinovljevog mača, stanio se u Rimu i tamo sahranjen. Dok je arhont Časlav iz DAI sin Klonimira, unuk Strojimira i praunuk srpskoga arhonta Vlastimira, rođen od majke Bugarkinje u Bugarskoj. Cijelu

28 Isto, str. 58.

29 Cinnamus, *Epitome*, str. 104, knj. 3, pog. 7, citirano po *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom IV.

mladost proveo je u toj zemlji. Koristeći se prilikama nastalim nakon poraza Bugara u ratu s Hrvatima, pobjegao je u Srbiju, stavio joj se na čelu kao arhont i kao takav bio priznat od konstantinopoljskoga vasilevsa.

U X vijeku Bugarska vlast se proteže od Srema do granica Raške. Klonimir, dolazeći iz Bugarske, „s vojskom uđe u Destinik, jedan od srpskih gradova, s ciljem da preotme vlast“ – stoga, S. Ćirković, smatra da grad treba tražiti u istočnome dijelu države, negdje na putu iz Bugarske prema središtu. Vjeruje da je prirodno pomisliti na put od Rasa prema dolini Lima. U kasnijem srednjem vijeku trasa mu je išla preko Sjeničke visoravni, na kojoj je smješten izvjestan broj tvrđava.³⁰ Samo od Priboja pa do ušća Lima u Drinu bilo je 17 srednjovjekovnih gradova, ali su arheološki neistraženi. Tako da srpske gradove ne treba tražiti van Raške.

Da je Srbija bila u današnjim granicama Raške, odnosno Sandžaka, čitamo u 32. glavi DAI. Arhont Bugara Mihailo Boris, otpočne rat protiv Srba i oni ga potuku i zarobe njegova sina Vladimira s dvanaest boljara. Stoga, on preko volje, sklopi mir s njima. Želeći da se vrati u Bugarsku, a plašeći se zašede, zatraži đecu arhonta Mutimira, Borena i Stefana da ga isprate do granice Srbije, do Rasa (Novi Pazar), severne granice onovremene Srbije, koju čini linija koja povezuje planinske vrhove Golije, Javora i Zlatibora. Južno od te linije, a unutar prostora Raške, treba tražiti gradove pomenute i carevom spisu. Što se grada Lesnika tiče, biće da je R. Novaković u pravu kada ga smješta oko riječice Lješnice, desne pritoke Lima, 10 kilometara severno od Berana. Tim prostorom dominira uzvišenje na kome se nalaze ruševine, poznate kao Gradina, a u podnožju egzistira toponim Podgrađe.

G. Ostrogorski je utvrdio hronologiju nekih srpskih vladara, kojoj se ne bi imalo što prigovoriti. Petar je vladao 25. godina, dok ga Bugari nijesu svrgli u vrijeme Bugarsko-vizantijske bitke kod Ahelolja, 20. avgusta 917. godine. Dakle, vlast je izgubio najranije 917. godine. Okvirno, vladao je od 892. do 917. ili 893. do 918. godine. Njegov nasljednik Pavle stupio je na vlast 917. ili 918. godine, a Zaharije koji ga je poslije tri godine svrgao, i stupa na vlast oko 921. godine. Časlav je u Srbiju došao iz bugarskoga ropstva i stupio na vladu između 931. i 934. godine, sedam godina poslije Simeonove smrti koji je umro 27. maja 927. godine.³¹

Travuniju, Paganiju i Zahumlje car je naselio Srbima. U Travuniji su gradovi Trebinje, Vrm (utvđenje na Klobuku, pomeđu Trebinja i Bileća), Risan, Lukavete (Luka kod Trebinja) i Zetlivi (selo Žljebi iznad Herceg Novoga). U Paganiji su gradovi Mokro (Makarska), Verulja (Vrulje između Omiša i Makarske), Ostrok (Zaostrog između Makarske i ušća Neretve) i Slavineca (najvjerovatnije ruševine kod

30 Sima Ćirković, „Naseljeni gradovi Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija“, *Zbornik radova Vizantijskoga instituta*, br. 37/1996, str. 29.

31 Georgije Ostrogorski, „Porfirogenitova hronika srpskih vladara i njeni hronološki podaci“, *Istorijski časopis*, br. 1–2, str. 26–27.

sela Gradac na ušću Neretve), a drže i ostrva Korčulu, Mljet, Hvar i Brač. Unutar Zahumlja se nalaze gradovi Ston, Mokriskik (selo Mokro na jugozapadu mostarskoga blata), Josli (selo Ošlje, severoistočno do Stona), Galumainik (selo Glumine, severno od Ošlja) i Dobriskik (Dabar kod Ljubinja). Rod antipata i patricija Mihaila sina Višetinoga, arhonta Zahumljana, potiče od nekrštenih stanovnika na rijeci Visli (Poljska) koji su nazvani i Litciki, naseljen je na rijeci nazvanoj Zahumla.³² S tim Porfirogenitovim podatkom u vezu treba dovesti i činjenicu da se rijeka Neretva u srednjem vijeku, u gornjem toku, zvala Viševa (Visseua, Visseva), odnosno Višina (Vissina). Tako se zvala i jedna župa koja se na nju naslanjala.³³ Očito da su imena izvedena od muškoga imena Višo ili Višeslav; ime oca zahumskoga arhonta Mihaila. Saks Gramatik koncem XII vijeka piše o jednome religioznome običaju koji je praktikovan na ostrvu Rujanu (Njemačka u blizini granice s Poljskom), u Svantovidovome hramu, jedan put godišnje, u ranu jesen: „Za žrtvu se koristio i medeni kolač velik skoro kao odrastao čovek. Njega bi sveštenik postavio između sebe i naroda i pitao bi Rujance da li mogu da ga vide. Ako bi odgovorili potvrdno, poželio bi da ga sledeće godine ne vide. Tom molitvom nije tražio sreću ni za sebe ni za narod nego da naredna žetva bude obilna.“³⁴ U današnjemu Zahumlju, odnosno Hercegovini, za Božić postupaju na isti način kao i Svantovidov sveštenik polovinom XII vijeka. N. Nodilo piše: „U Hercegovini milaju³⁵ na Božić s česnicom, t.j. uzmu dvojica česnicu, pa je okreću među sobom, i pita jedan drugoga: Milam li se (t.j. pomila li se iza česnice)? Onaj mu odgovori: Milaš malo. A onaj prvi onda reče: Sad malo, a do godine ni malo (t.j. da rodi žito dobro, i da tako velika bude česnica, da se ni malo ne pomila iz nje).“ Na kraju konstatuje da je ovaj obred, očevidni ostatak od Svantevidova kulta.³⁶ Vršu se na Božić jer od Božića dan počinje da duža. Ne treba isključiti mogućnost da je rod Litciki s Visle prenio tu religioznu praksu u Hercegovinu, koja se vremenom hristijanizovala i tradicijom očuvala do savremenih dana.

Još je R. Novaković uočio da podaci o Srbima u poglavljima 32 i 33 nijesu koherentni. U 32. piše da su Srbi naseljeni u Zahumlju, a u 33. da rod arhonta Mihaila, sina Višetinoga, potiče od nekrštenih stanovnika na rijeci Visli, koji su nazvani i Litciki i naselili se na rijeci zvanoj Zahumla. Slijedi da stanovište nekih istraživača da Mihailo potiče od Srba čija je pradomovina u priobalju Visle nije logički utemeljeno.

32 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Beograd 2007, str. 60.

33 Daniel Alerić, „Porfirogenetovi zahumski toponimi“, *Rasprave*, br. 10–11 (1984–1985), str. 38.

34 Saxo Grammaticus, *Historia Danica*, I. XIV, p 28: „Placenta quoque, mulso confecta, rotundae formae, granditatis vero tantae, ut pene hominis staturam aequaret, sacrificio admovebatur. Quam sacerdos sibi ac populo mediam interponens, an a Rugianis cerneretur, percontari solebat. Quibus illum a se videri respondentibus, ne post annum ab isdem cerni posset, optabat. Quo precationis more non suum aut populi fatum, sed futura messis incrementa poscebat.“

35 Vuk, *Rječnik*, pod Milati se.

36 Natko Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Liber, Split, 1981, str. 27.

U protivnome to bi podrazumijelo da je pradomovina Srba u priobalju Visle i da su Viševići takođe Srbi, o čemu nema zбора kod Porfirogenita.³⁷ Bilo je pokušaja da se Litciki dovede u vezu s terminom *Ljadszkie*, izvedenome od prvobitnoga naziva Poljaka. Međutim rod Litciki s Visle pominje se samo u 33. glavi, a u prethodnoj 32. glavi prapostojbina Srba se dovodi u vezu sa prostorom koji se kod njih naziva Bojki, a nalazi se s one strane Mađarske, u sušedstvu Franačke i velike Hrvatske, nekrštene, koja se naziva i Bela. To je prostor ševerne Češke i Galicije, koji nema veze s Vislom. U svakom slučaju, na teritoriji Poljske nema nijednoga naziva za neku teritoriju koji asocira na Bijelu Hrvatsku ili Srbiju, niti na Srbe kao etničku grupu. A Porfirogenit ne povezuje Mihaila Višetinoga i njegov rod sa Bijelom Srbijom. Pa je iz takvoga reda stvari R. Novaković zaključio da se na Balkan nijesu dosellili samo Srbi i Hrvati, nego i druga plemena i rodovi, ali zbog visoke titule arhonta kojom ga je obdarila Vizantija, u izvorima se našao samo rod Litciki s Visle.

O SKLAVINIJAMA

Što se Dalmacije tiče, ona je u ranome srednjemu vijeku zahvatala samo uski pojas uz obalu. Uočava se da su opisi unutrašnjosti škrti. Njen arhont je morao da pozove romejskoga vasilevsa Vasilija da spašava Dubrovnik iz arapske opsade. Ta 868. godina bila je prekretnica na južnoslovenskome prostoru. Nakon nje je uspostavljena vizantijska tema Dalmacija. Govoreći o Ljutićima Titmar iz Marseburga (975–1018) piše: „Hiis autem omnibus, qui communiter Liutici vokantur, dominus specialiter non presidet ullus. Unanimi consilio ad placitum suimet necessaria discucientes, in rebus efficiendis omnes concordant.“³⁸ Starce župane pominje i Porfirogenit. Kako piše car, njegov đed je zamjenjivao starce župane sa arhontima. Ovaj podatak bi trebalo tumačiti kao dokument o osnivanju prvih slovenskih državnih formacija – kneževina. Nakon toga slijedio je proces pokrštavanja, kome je prethodilo pokrštavanje vojne i političke elite, koja je taj proces predvodila, vodeći računa da ne prenegli i ubrza ga, mimo volje naroda.

O granicama sklavinija imamo podatke u 30. glavi naslovljenoj „Izlaganje o provinciji Dalmaciji“. U Porfirogenitovom spisu je podijeljena na isti način kao i u *Ljetopisu Popa Dukljanina*. Porfirogenit³⁹ piše: „I spomenuta Hrvatska kao i ostale sklavinije geografski leži ovako: Duklja leži prema kastelima Drača, to jest do Lješa, Ulcinja i Bara i ide do Kotora, a planinskim stranama se graniči sa Srbijom. Od Kotora počinje arhontija Travunija i pruža se do Raguze, a svojim planinskim stra-

37 Relja Novaković, „Da li su svi Zahumljani poreklom Srbi?“, *Istorijski časopis XXII*, Beograd, 1975, str. 22.

38 Thietmar iz Merseburga, *VI 18*, p. 812, 34–36.

39 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Beograd, 2007, tom II, str. 34, 35 i 36.

nama graniči se sa Srbijom. Od Raguze počinje arhontija Zahumljana i pruža se do rijeke Neretve i prema primorju dopire do Paganije, a planinskom stranom prema severu graniči se Hrvatima, a sprijeda Srbijom. Od rijeke Neretve počinje Paganija i pruža se do rijeke Cetinje i ima tri županije Rastocu, Mokro i Dolen. Dvije županije, naime Rastoca i Mokro, leže blizu mora i imaju lađe, a županija Dolen je daleko od mora i oni žive od obrađivanja zemlje. Njima su sušedi četiri ostrva: Mljet, Korčula, Brač i Hvar, vrlo su lijepa i plodna sa opušćelim gradovima i mnogo maslinjaka; na njima oni stanuju, pošeduju svoja stada i od njih žive. Od rijeke Cetine počinje zemlja Hrvatska i pruža se prema primorju do granica Istre, odnosno do grada Labina i sa brdske strane u izvjesnoj mjeri pruža se dalje od provincije Istre, a prema Cetini i Livnu graniči se sa Srbijom. Zemlja Srbija leži ispred svih ostalih zemalja, sa ševera se graniči sa Hrvatskom a s juga Bugarskom.“

ETIMOLOGIJA NAZIVA SKLAVINIJE DUKLJE I DUKLJANA⁴⁰

Nauka nije konačno razriješila uzročno-posljedične veze između imena plemena (*Docleates*), grada (*Doclea*) i cara (*Diocletianus* u građanstvu *Diocles*), i dala zadovoljavajuće rješenje lingvističkih problema nastalih zbog sličnosti po glasovnom liku i različitim polazišta u pitanju motivacione osnove ovih imenica i njihovih izvedenica. Te probleme još više mrse slovenizovane i grečizovane izvedenice kojima su imenovane sklavinija i kraljevina (*Duklja*, *Dioklija* i *Dioklitija*), jer im nije na zadovoljavajući način riješeno pitanje korijenske osnove, pa se razni autori različito očituju i umjesto da se ta pitanja rješavaju, ona se još više usložnjavaju. Da i mi ne bismo stvarali zabunu o pitanju uzročno-posljedičnih lingvističkih veza između imena plemena, grada, rimskoga cara i slovenskih državnih tvorevina, iznijecemo nekoliko zapažanja koja nijesu takve prirode, a moguće da bi mogla doprinijeti razrješenju toga problema.

Ima autora koji drže da je ime plemena izvedeno iz imena grada. Imaju ih koji ime grada vezuju za njegovu topografsku osobenost (smješten je iznad dvije rijeke), tumačeći da je hidronimskoga karaktera i da sadrži apelativ izveden iz keltskoga jezika – (dū + kleu) dvije tekuće vode, (dō-kleu-a) ušće, odnosno (dō-kleu-atai) u značenju Porječani ili Slivaljani. Većina autora njegovo ime veže za ilirsko pleme Dokleate, a ima autora koji ga dovode u vezu s imenom rimskoga cara Dioklecijana, pa uzročno-posljedično tumače i da je iz njegova imena izveden i naziv

40 Objavljeno u: Stevo Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, Cetinje, 2017, str. 25–30. Smatrali smo da ga je potrebno štampati i u ovome prilogu; bez njega bi bio zaknut za objašnjenje imena sklavinije Duklje, koje se nalazi u temelju razumijevanja svih pitanja koja stoje u vezi s dukljanskim Slovenima.

ranosrednjovjekovnih slovenskih državnih tvorevina na crnogorskom tlu. Majer je stanovišta da je korijen riječi Doclea izveden od starijeg indoevropskog korijena – *dhokl*, u značenju *taman*, *skrovit*, *crn*.⁴¹ Prvo stanovište je logički neodrživo. Duklja (*Doclea*) je utemeljena oko 80. godine nove ere, u vrijeme dinastije Flavijevaca. Apian (95–165. god. n. e.) pominje Dokleate koje je Oktavijan savladao 33. godine prije nove ere; piše – s nešto više napora.⁴² A kod Plinija Starijega (otrovan 79. god. n. e. vulkanskim gasovima Vezuva) u njegovoj *Naturalis historiae* pominje se dokleatski sir kao jedan od osam najkvalitetnijih sireva u Rimskoj imperiji: „...duobus Alpes generibus pabula sua adprobant: Delmaticae Docleatem mittunt, Ceutronicae Vatusicum...“⁴³ U oba dokumenta ime plemena je hronološki starije i ta činjenica anulira pretpostavku da ime plemena proishodi iz imena grada. Vezivati njegovo ime za topičku situaciju koja ga definiše kao grad iznad dvije rijeke, Zete i Morače, odnosno grad na ušću, pa shodno toj činjenici njegovo ime korijenski dovesti u vezu s dvije vode, ne čini se uzročno-posljedično osnovanim. Taj toponim je s jasnom i sigurnom motivacijom. Izveden je od imena plemena Dokleata, jer naziv grada nije bio osnov za imenovanje plemena, nego obratno. Ni šire tumačenje toga termina u smislu stanovnika pored rijeke (Porječani, Slivaljani) ne odgovara morfologiji plemenske teritorije koja je dominantno zahvatala brdsko-planinsko područje, koje je samo prošećeno rijekom Zetom i dubokim neprohodnim kanjonima rijeka Morače, Cijevne i Drima. Staništa su im bila podnožjem brda i u brdima, a stočarstvo glavna poljoprivredna grana.

Pleme Dokleata prostiralo se od izviše Risna, preko Katunske nahije, crnogorskih brda, Malesije i Velike Malesije do duboko u kanjon Drima. Narodno predanje o petorici braće (Ozro, Pipo, Vaso, Oto i Kraso), od kojih potiču tri crnogorska i dva albanska plemena, koja danas naseljavaju ovaj prostor, narativni je odjek toga fakta. U svih pet plemena egzistiraju dva sloja predanja, koja nemaju nikakve međusobne poveznice. Novija, koje njihovo savremeno stanovništvo uzorilokalnom vezom dovode u vezu sa starijim slojem stanovništva i starije o navedenih pet brata iz kojih proishode ovih pet plemena. U svih pet plemena, to starije predanje, zaklonjeno povijesnom neprozirnom sumaglicom, genetski ugrađeno u svakoga, čak i njihovoga savremenoga plemenika, bez ikakve poveznice s njima, šedoči da im je zajednička plemenska osnovica iz najdublje prošlosti; nesumnjivo, dokleatska.

Dokleati su zatvarali i štitili prolaz ka Heladi koji vodi od zapada i ševera preko Zetsko-bjelopavličke kotline, a od Metohije kanjonom Drima i dalje priobalnom albanskom ravnicom ka Epiru. Od kontinentalnoga zaleđa su se razgraničavali graničnom linijom, na pojedinim mjestima obilježenom kamenim zidovima, koju narod naziva Međa Vuka Manitoga. Ta međa polazi od Risna pa pravo na Ostroške grede

41 A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien, 1959, II, str. 41.

42 Appiani Alexandrini, *Historia Romana ab Immanuele Bekkero*, 1852, str. 433.

43 Plinije Stariji, *Naturalis Historiae*, tom, XI, gl. XCVII, str. 240.

đe savija k istoku i razgraničava Brda od Zetsko-bjelopavličke ravnice. To je bila granica između dva svijeta, nauci nedovoljno jasnih razlika, ali ipak granica, koja se do danas reprodukuje. Razgraničavala je Dioklecijanovu Prevalitanu i Dalmaciju, a potom Zetu od Hercegovine. Njome ide i izoglosa koja razdvaja dvoakcenatske od četveroakcenatskih govora. U Piperima, na brdu Trijebač, nalazilo im se administrativno središte, koje je dominiralo okolnim prostorom, na kojem su se ukrštale važne saobraćajnice koje su povezivale Primorje i Panoniju i zaleđem Jadrana Konstantinopolj s Rimom. Mislimo da bi ime ovoga plemena, posljedično i grada Duklje, trebalo vezivati za njihovu ulogu krajišnika i graničara koji su bili predziđe helenskoga svijeta u predrimsko vrijeme ili ga tumačiti u vezi s osobinom terena. Taj prostor, kontrastiran u odnosu na Zetsko-bjelopavličko-skadarsku ravnicu s kojom se podnožjem dotiče i jeste brdoviti kraj (Brda ili Malesija), kako se i danas naziva na temelju oblika terena. Moglo bi se na osnovu toga pretpostaviti da su ih okolna plemena koja su naseljavala planinsko područje, Zetsku ravnicu i priobalje Skadarskoga jezera, takođe nazivali Brđanima (Dokleatima). Na takvo rješenje upućuju i žargonski termini koje, s izvjesnom dozom pejorativnosti, koristi npr. ovovremeno primorsko ili gradsko (Podgoričani) stanovništvo za kontinentalne žitelje i došljake. Takođe, i albansko stanovništvo Malesije žitelje brdskoga dijela nazivaju *mâlacák ili málók (seljačine)*, a one koji žive u ravnici *fushali (ravničari)*.⁴⁴ Analogiju možemo povući i s Mezijom (zemlja šuma), koja je prevedena na slovenski kao Šumadija – Šumadinci.⁴⁵ I taj primjer sugerise da je termin *Docleates*, u slovensko-albanskoj varijanti, moguće preveden u Brđane, odnosno Malisore, kako se vjekovima unazad nazivaju stanovnici tih krajeva. Ova pretpostavka navodi na tumačenje toponima Doclea kao dokleatske/brđanske utvrde ili grada. Nije isključeno da se prvobitno tako nazivala njihova gradina na brdu Trijebač, protourbano središte plemena Dokleata čije je ime, po našem mišljenju, preživjelo u imenu antičkoga grada sagrađenoga u neposrednoj blizini, na rastojanju od oko 600 metara. Ne isključujemo ni mogućnost da je korijen termina Dokleati u vezi s njihovom ulogom plemena na krajini (Krajišnici), mada smo skloniji prvoj varijanti (Brđani).

Majerovo stanovište da je korijen imenice Doclea u vezi s indoevropskim *dho-ukl* (taman, skrovit, crn) u širem značenju (tamna brda, crna gora, tamna gora...), motivaciono može da izgleda blisko našem stanovištu, ali ne i semantički. Jer široki prostor od više Risna do duboko u kanjon Drima, koji pravolinijski po širini seže do 40 kilometara, a po dužini skoro 150 km, i sačinjava 43% crnogorske teritorije, ne može biti opisan nekim od ovih pridjeva. To je kraški teren, obilježen kamenja-

44 Marko Camaj, *Onomastika Malesije*, doktorska disertacija, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1995, str. 15 (rukopis).

45 Niko Županič, „Značenje nekih starih geografskih i etničkih imena na Balkanskom poluotoku“, *Etнолог*, 5–6, Ljubljana, 1933, str. 100; Milan Budimir, „Antički stanovnici Vojvodine“, *Glasnik Istorijskoga društva u Novom Sadu*, br. 2, 1929, str. 168.

rom, prošaran vrtačama, škrapama, kraškim poljima i rijetkim zelenim površinama na kome dominira makija, i na njemu ne može da se razvije vegetacija bujnih i gustih šuma koje bi se mogle opisati kao tamne, skrovite i crne, pa da se stanovnici imenom dovedu u vezu s tom osobinom. Dovođenjem tih pridjeva (taman, skrovit, crn) u direktnu vezu s današnjim nazivom Crne Gore ne čini nam se ubjedljivo, jer je to bio naziv perifernog mikrotoponima ispod Lovćena, koji se sticajem povijesnih okolnosti iz geografskoga transformisao u politički termin, kojim se tek odnedavno obilježava poširoki prostor, u čijem su zahvatu crnogorska Brda i Mala Malesija.

Što se tiče Dioklecijana, kod Porfirogeneta čitamo da je on sagradio Duklju, što je nekim autorima poslužilo kao uvod u zaključak da su antički grad i srednjovjekovne državne tvorevine na okolnom prostoru dobile ime po njemu: „Ἀλλά καί το κάστρον Διοκλεία, τό νῦν παρά τῶν Διοκλητιανῶν κτεχόμενον, ὁ αὐτός βασιλεὺς Διοκλητιανὸς ὠκοδόμησεν, ὅθεν καί τήνέπωνυμίαν Διοκλητιανοί καλετοῦσθαι οἱ τῆς χώρας ἐκείνης ἐναπειλήφασιν.“ U prijevodu: „Šta više, i grad Diokliju koji sada drže Dioklicijani, isti car Dioklecijan podiže, zbog čega su stanovnici te zemlje nazvani Dioklicijanima.“⁴⁶ Kod njega čitamo da slovensku arhontiju naziva Διοκλεία, a stanovnike Διοκλητιανοί. Srpski vladari, počevši od Vukana, zemlju su nazivali Dioklitija. U uvodu *Oktoiha petoglasnika* iz 1537. godine Božidar Vuković je odštampao: „...ja grijeshni Božidar Vuković, porijeklom iz Dioklitije, koja je u predjelima makedonskim...“. U *Zborniku za putnike* štampanom 1520. godine bio je još precizniji: „... otišavši iz moje otadžbine, iz zemlje Dioklitijске, koja je u predjelima makedonskim, iz grada zvanog Podgorica, blizu bivšega grada zvanog Dioklitija, koga je nekada sazidao Dioklecijan car u svoje ime, i došavši u grad Veneciju...“, a štampar Pahomije je dodao: „...jeromonah Pahomije, s ostrva Dioklitijškoga jezera.“

Dioklecijan je rođen oko 180 godina nakon utemeljenja Duklje, pa treba isključiti svaku mogućnost da je grad nazvan po njemu. Ljetopisac razlikuje antičku Duklju (Doclea) od Dukljanskoga grada (civitat Dioclitana). Okolno stanovništvo Pipera antičku Duklju zove Dūkâ, a Dioklecijana Dukljan (car Dukljan). Po njemu je imenovan antički akvadukt u Podgorici (Dukljanov jaz), benat na Vranićkim Njivama (Dukljanovi mlini) i granica Zete i Hercegovine (Dukljanova međa). Reklo bi se da stanovništvo nije razgraničavalo ime grada od imena cara i da su ona u neposrednoj vezi. Narodno ime toga rimskoga cara i antičke Duklje, kako se čuje u Piperima, moguće da je slovenizovani oblik izveden od imena Dioklecijan, ali nije isključeno da je ono slovenizovani oblik i od imena grada *Doclea*. S druge strane, izvanjska administracija Raške, ranosrednjovjekovne državne formacije u Crnoj Gori naziva *Dioklija* i *Dioklitija*. Očito da ih imenom dovodi u vezu s Dioklecijanom, ali ga koristi u grecizovanoj formi, naslijeđenoj od vizantijske administracije. S tim u vezi treba uzeti u obzir činjenicu da je dobar dio današnjega piperskog stanovništva

46 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom II; Beograd, 2007, str. 10.

vlašškoga porijekla, doseljenog u XII/XIII i u XV vijeku. Moguće da je ono, pod uticajem onovremenoga crkvenog stanovišta o Dioklecijanu kao arhetipu neprijatelja ljudskoga roda, stečenoga u staroj postojbini, njegov rodni grad usljed zvukovne sličnosti u izgovoru prilagodilo imenu cara. Takva praksa u pitanju imenovanja crnogorskoga prostora se nastavlja sve do vremena vladike Vasilija.

Šedište Gornje Dalmacije, kasnije Tetrarhije i unutar njih Luške župe i oblasti Zete, bilo je na Gradini, u Martinićima (Dukljanski Grad – Lontodokla – civitate Dioclitana), smještenoj na vrhu brijega koji dominira okolnim prostorom, s obiljem vode i plodne zemlje, oslonjenim na brdsko-planinsku površ bogatu ispašom za stoku, desetak kilometara zapadno od antičke Duklje. Latinska varijanta imena (civitate Dioclitana), koju iščitavamo u IX glavi *Ljetopisa*, izvedena je iz slovenskoga naziva oblasti *Dioklitia*. Ta činjenica ukazuje da je ljetopisac preveo sa slovenskoga na latinski *Spis o Gotima* odnosno *Sclavorum Regnum*, kako je i naveo u uvodu spisa.⁴⁷

U Crkvi Svete Marije na Gradini, kako piše u *Ljetopisu*, sahranjen je legendarni slovenski kralj Svetopelek; u njoj je bilo i šedište dukljanskoga biskupa i svih državnih i županijskih institucija. Analizom imena grada (Lontodokla)⁴⁸, kako čitamo kod Porfirogenita, zaključujemo da je to ime složenica čiji je drugi dio (Dokla) skraćenica od latinskog imena *Doclea* izvedenog iz imena plemena (*Docleates*). Porfirogenit središnji grad sklavinije imenuje imenom izvedenim iz imena plemena, a sklaviniju, po svemu sudeći, imenom izvedenim iz imena cara: „Duklja se naziva po gradu u ovoj zemlji koji sazida Dioklecijan, sada je to pust grad i do danas se zove Duklja.“ Ime oblasti i grada car navodi kao Διόκλεια. Nije isključeno da taj oblik car upotrebljava u pogrešnom obliku, koji navodi na pogrešan zaključak da je u vezi s rimskim carem. Riječ bi mogla biti o grecizovanoj formi izvornog oblika Doklea, kojem odgovara stari etnik *Docleatae*. Šest vjekova prije, Ptolomej ime oblasti vezuje za ime grada i transkribuje latinsku varijantu (Doclea) na grčki jezik kao Διόκλεια. Stoljećima kasnije, vizantijska administracija, izgleda, njeno ime po zvučnosti dovodi u vezu s rimskim carem Dioklecijanom. Reklo bi se da je izvedeno od osnove *Diocles*, njegova rođenog imena, kojemu se povratio nakon abdikacije. Vjerovatno ponešena predanjem da je rođen u antičkoj Duklji i njegovom vaseljenskom reputacijom svirepoga progonitelja hrišćanskoga imena. U tome ju je slijedila lokalna slovenska administracija (Pop Dukljanin), kao međunarodno verifikovano ime za taj prostor, a od XIII vijeka i raška, i lokalni feudanci koji su to ime refleksno upotrebljavali, ističući njime starinu sopstvene domovine, u neku ruku i porodice, poput vojvode Božidara Vukovića. Razumno je pretpostaviti i da je autetično slovensko ime širega prostora (sklavinije)

47 A. Radoman, D. Živković, P. Mijović, R. Rotković su takođe mišljenja da je ljetopisac preveo spis sa slovenskoga na latinski jezik.

48 Konstantin Porfirogenit, DAI, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Beograd, 2007, str. 64.

koje je Lontodokla integrisala, bilo izvedeno, kao i ime grada, iz imena plemena. To, međutim, nije moguće potvrditi dokumentima koja nedostaju za prve vjekove naseljavanja Slovena. Na takav zaključak navodi i Milaković koji među oblastima nekadašnje Srbije navodi da je i Дукля или Діокля.⁴⁹ Objašnjava da je Дукля kod izvanjaca Діокля. Dakle, domaće ime je Duklja, a stranci je imenuju kao Diokliju.

Pop Dukljanin piše da je nakon dovršene hristijanizacije, legendarni kralj Sve-topelek naredio hrišćanima koji govorahu latinskim jezikom da se svaki vrati u svoj kraj i obnovi gradove i naselja što su ih bili porušili pagani. Na platou Martiničke gradine nema materijalnih argumenata koji bi mu protivurječili, pa zaključujemo da je u ranom srednjem vijeku, na temelju antičke tradicije, zasnovana slovenska Lontodokla (Dukljanski grad). Nije isključeno da je preslojila manji kasnoantički refugijum s početka V vijeka. Fortifikacija joj je sagrađena na mah i u cijelom obimu, što je razvidno na zidnom platnu. Njeno ime, osnivači su nesumnjivo dovodili u vezu s Doklejom, odnosno plemenom Dokleatima. Predanja iz Pipera i Bjelopavlića za ovaj ranosrednjovjekovni grad i njegovu okolinu vezuju stolicu banske vlasti. Nesporo, civilna i duhovna vlast prve slovenske državne formacije na crnogorskom prostoru, koncentrisala je svoje institucije na Martiničkoj gradini, unutar plemenske teritorije Dokleata. Transformacija državnog imena Dioklia u Zeta u zvaničnim aktima korespondira sa seljenjem duhovnih i civilnih insitucija, nakon Samuilovih pustošenja Dalmacije, samim koncem X vijeka, u podnožje Rumije. Očito, promjena imena je u vezi s promjenom topičke pozicije državnoga središta. Prvi naziv je u neposrednoj vezi s imenom plemena na čijoj je teritoriji bilo sedište oblasne administracije (Martinička gradina), a drugi s priobaljem Skadarskoga jezera i primorskim pojasem koji su sačinjavali teritorijalnu okosnicu Zete. U protivnom, ne bi se ime državne formacije usaglašavalo s imenom teritorije na koju su preseljene institucije, nego bi nastavilo da egzistira u starome obliku. Moglo bi se reći da su u osnovi ranosrednjovjekovne slovenske državne formacije na crnogorskome prostoru imenovane po plemenu Dokleatima na čijoj su teritoriji utemeljene dok je pod uticajem crkve, koja je Dioklecijana dijabolizovala, prost narod iz okoline današnje Podgorice prihvatio tumačenje njegova lika kao arhetipa neprijatelja ljudskoga roda (prokleti car Dukljan). S takvim tumačenjem u neposrednoj i snažnoj uzročno-posljedičnoj vezi je i živo predanje da je Doclea njegov rodni grad, koju su imenovali slovenskom izvedenicom od njegova imena (Duklja). To je vjerovatni razlog zašto je još od vremena velike seobe naroda, kako piše Porfirogenit, Duklja pust i nenaseljen grad. Izgleda da su pod uticajem toga predanja svi gospodari Zetsko-bjelopavličke ravnice i podgoričke kotline izbjegavali da je reurbanizuju, držeći je ukletim mjestom, iako je topički bila bez premca najpovoljnija lokacija za urbano utvrđenje, zaštićena s tri strane vodenim tokovima a s četvrte snažnim bedemima i dvostrukim odbrambenim rovom, do danas očuvanim.

49 Dimitrije Milaković, *Istorija Crne Gore*, Zadar, 1856, str. 1.

Unutar, u temeljima, bila je urbanistički riješena, a urušeni antički objekti su bili nepresušan majdan dobrog kamena za gradnju.

Dakle, stojimo na stanovištu da je osnova imena ranosrednjovjekovnih državnih formacija na crnogorskom prostoru u vezi s imenom plemena Dokleata. To ime je vizantijska, kasnije ju je sljedovala lokalna, pa nemanjićka administracija u XIII vijeku, na temelju sličnosti po zvučnosti, prostom intervencijom unutar jezičkog iskaza, preimenovala i dovodila u vezu s rimskim carem, poznatim goniteljem hrišćanskoga imena. Vizantija i Raška, moguće, i namjerno, da bi cijele državne formacije diskvalifikovale kod prostoga hrišćanskog svijeta i olakšale političku i kulturnu penetraciju unutar njih. Okolno doseljeno vlaško stanovništvo u XII i XIII vijeku, u Piperima i Bjelopavlićima, naslonilo se po tom pitanju na stanovište vizantijske administracije i ime grada i državne formacije vezala za cara Dioklecijana. Iako je plemenska okosnica i tradicija crnogorskih plemena Vasojevića, Pipera i OZRINIĆA i albanskih Hota i Krasnićija, proistekla iz Dokleata. U okolnostima raspada rimske imperije i naseljavanja Slovena i Avara, Dokleati su se povukli i grupisali u nekoliko brdska pribežišta i u njima saplemenili u pet plemena, od kojih su tokom vremena tri slovenizovana, a dva albanizovana, čuvajući predanje o zajedničkome porijeklu. Tokom procesa slovenizacije došlo je do preslojavanja Dokleata doseljenim Slovenima, koji su se čvrsto integrisani u jedinstveni etnikum, u ranome srednjemu vijeku poznat pod imenom Dukljani. Nije isključeno da je proces dezintegracije plemena i saplemenjavanja u više manjih počeo još u antici, uzrokovan interesima lokalne rimske administracije, koja je dobro pamtila otpor koji su Dokleati pružili Oktavijanovim legijama 33. god. p. n. e. Taj proces je sasvim sigurno okončan slovenskom administrativnom podjelom na župe. Budva s Cucevom (OZRINIĆI), Luška (Piperi) i Gorska (prostor starih Pipera, odnosno Bratonožića i Vasojevića te Kuča) su ispresijecale plemensku teritoriju Dokleata na više političkih cjelina, koje su silom prilika prekinule socijalnu i političku komunikaciju i nastavile da egzistiraju kao samostalne plemenske jedinice. U kasnoj antici i srednjem vijeku, u taj prostor su penetrirali Sloveni i Vlasi i u značajnoj mjeri izmijenili demografsku strukturu stanovništva, ali je kulturna, tradicijska i dijelom biološka okosnica ostala dokleatska. Te činjenice podupiru pretpostavku da su Dokleati bili krajišnici i ratnici protiv kojih nije slučajno ratovao rimski imperator Oktavijan Avgust. Njihovi potomci su očuvali tu njihovu narav kroz naredna dva milenijuma, bivajući u raznim okolnostima okosnica stvaranja državnih formacija, počevši od sklavinije Duklje, pa, na koncu, do savremenoga doba.

TRAGOVI SLOVENA U CRNOJ GORI⁵⁰

Jedan od nekoliko „starih naroda“ u Crnoj Gori, koje predanje pamti kao Lužane, slovenskoga je porijekla, doseljen je četrdesetih godina VII vijeka, u vrijeme vizantijskoga cara Iraklija. Taj proces pratilo je nasilje koje je uzrokovalo veliku migraciju iz ravničarskih u brdskoplaninske krajeve. Doseljenici su naselili Bjelopavličkozetsku i Skadarsku ravnice, zaleđe Ulcinja i Bara, Grbalj, doline rijeka i kraška polja, i uopšte prostor pogodan za zemljoradnju. Brdskoplaninski predjeli su zadržali dominantno vlaški karakter zbog stočarskoga načina privređivanja, koji nije bio dio slovenske tradicije. Indikativno je da najistočniji kraj Bjelopavličke ravnice nosi ime Martinići. Ime su dobili vjerovatno po Svetome Martinu ili u vezi s njim, što je razumljivo za svijet koji je donedavno njegovao latinski vjerski iskaz. Pa i danas u Piperima, potomci Lužana, govore da znaju da su bili katoličke vjeroispovijesti.

U Martinićima, na jednoj glavici, je Lontodokla (Dukljanski grad) koji je do konca X vijeka integrisao široke prostore Gornje Dalmacije i sklavinije Duklje. Na cijelom zahvatu Tetrahije, potomci Slovena (domicilana bratstva na seoskom području) danas žive, uglavnom na prostoru nekadašnje županije Luške (Piperi, Bjelopavlići i Pješivci). Na brdskom području Pipera egzistira 14 lužanskih bratstava⁵¹, smještenih, uglavnom, na potezu od sela Crnci do Seoca, u vrh Pipera. U Bjelopavlićima živi tridesetak bratstava slovenskoga porijekla, dva u Župi Nikšićkoj, šest bratstava u Pješivcima, moguće nekoliko u Poborima, više Grblja i četiri u Paštrovićima. Sveukupno, zanemarljiv broj.⁵² I danas, sva ta bratstva imaju jasnu svijest o tome da su potomci Lužana (Slovena), uostalom, kao i potomci Vlaha starošedilaca i doseljenih, koji o svome porijeklu, takođe, imaju jasnu svijest, što je osobina po kojoj se Crnogorci razlikuju od svih južnoslovenskih naroda. Relativnu malobrojnost bratstava slovenskoga porijekla treba tumačiti njihovim svojevremenim masovnim iseljavanjem i poslovično niskim natalitetom svih zemljoradničkih populacija, pa i njihove. Koncem XV vijeka, nakon dolaska Turaka, počeo je teći proces islamizacije zatečenoga slovenskoga šedilačkoga stanovništva u ravnicama, dolinama i kraškim poljima. Tim činom je štitilo ekonomsku bazu – vlasništvo nad zemljištem i status slobodnoga čovjeka – u osmanskoj državi, čiju su vjersku okosnicu činili muslimani. Masovna i potpuna islamizacija starošedilačkoga stanovništva Mrkojevića, Polimlja, Budimlja i okoline Bijeloga Polja, dovršena koncem XVIII vijeka, najbolje dokumentuje taj proces. U novijim vremenima, osobito

50 Objavljeno u: Stevo Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, Cetinje, 2017, str. 163–166. Tekst je proširen rezultatima novijih istraživanja.

51 Jovan Erdeljanović, *Kući, Bratonožići i Piperi*, Podgorica, 1997, str. 539.

52 Stevo Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, Cetinje, 2017, str. 58–64.

nakon Veljega rata, to stanovništvo, velikim dijelom, migriralo je k Sarajevu, Skadru, Sandžaku i Turskoj. Zato danas u Zeti (ravnicu ispod Podgorice) skoro da nema potomaka Slovena. Ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da zemljoradnička populacija, kojoj su pripadali potomci recentnoga slovenskoga stanovništva, zbog čuvanja poседа od diobe, uvijek je imala nizak natalitet, za razliku od okolnog vlaščkoga stočarskoga, koje je imalo visok. Sama razlika u natalitetu između te dvije populacije, vremenom je dovela do velike međusobne nesrazmjere, u korist stočarske (vlaške). Nešto slovenskoga stanovništva se i stopilo s domicilnim i doseljenim Vlasima i danas se kao takvi ne vide. Na relativnom malom prostoru, nekadašnjih dukljanskih županija Luške i Podluške (oblast Zete), na kome, u manjem ili većem broju, egzistiraju starošedilačka bratstva slovenskoga porijekla, toponimija identifikuje četiri slovenska kulturna mjesta. Ona ukazuju na svojevremenu dominaciju slovenske populacije u Zetskobjelopavličkoj ravnicu. U Luškoj županiji – Boan Kadića kod Danilovgrada, i brdo Trijebač iznad antičke Duklje, a u Podluškoj – Perunov Stobor u Berislavcima i Dajbabe kod Podgorice.

Toponim Boani odnosno Boane, kojih ima nekoliko u oblasti Zete, izveden je od riječi bovan, odnosno balvan – kip, greda. To su mjesta na kojima su stajali slovenski kumiri ili balvani.⁵³ Inače, u germanskim i slovenskim jezicima jedna ista riječ označava panj, kolac i paganski idol. Zato u srpskom, ruskom i poljskom jeziku riječ balvan označava gredu, direk, ali i paganskoga idola.⁵⁴ Takvih slovenskih kulturnih mjesta koja su u vezi s idolima, odnosno Boana ili Bovana, bilo je, ne samo u Luškoj županiji, nego i u drugim. Tri na prostoru Budve s Čevom: u Cucima, pomeđu sela Trnjina i Kruga – Bovan („velji kam“ po narodnom kazivanju), u Čeklićima, u selu Kućište – Bohanje (livada), i na Cetinjskom polju, južno od Bajica – Boane odnosno Boani (zemljište).⁵⁵ U Drobnojaci, središnje mjesto zove se Boan. Zasnvano je na prostoru koji je bio u kulturnoj funkciji županije Komarnice.

Oronim Trijebač (Luška županija) u korijenu ima riječ trijebu ili trebu, koja je prvobitno imala značenje paganske žrtve. Staroruski treba je oltar, a u staroslovenskom žrtvenik. Na Trijepču je bila središnja dokleatska gradina. Unutar nje nalazio se i prostor namijenjen kulturnoj funkciji u obliku maloga tumula, koji je sačuvan do danas. Tako da je naziv brda (Trijebač) lingvističko šedočanstvo adaptacije slovenskih doseljenika na geografske, kulturne i religijske okolnosti u novoj domovini. Na njemu, na trebišću ili žrtveniku, plemenski žrec vršio je žrtvenu radnju, bilo ljevanicu ili je žrtvovao životinju. Vjerovatno je prisustvovao sav puk na čelu s poglavicama i svještenicima. Pjevale su se religiozne pjesme, bila procesija i sve to se završavalo gozbom i zabavom za narod. Tek kad je tako posvećena slovenskim

53 Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora i Boka*, NB Radosav Ljumović, Podgorica, 1997, str. 289.

54 Veselin Čajkanović, *Studije iz srpske religije i folkloru*, SKZ i BIGZ, Beograd, 1994, str. 387.

55 Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora i Boka*, NB Radosav Ljumović, Podgorica, 1997, str. 289.

bogovima, zemlja je postala slovenskom. Tako da je taj čin imao državno-pravni karakter, koji ih je uveo u dokleatski prostor i neraskidivo povezao s njime kao posjednicima. Nakon primanja hrišćanstva, koje je isto tako imalo državni karakter, obred se ugasio, ali je ostalo njegovo lingvističko šedočanstvo.

U nekom kraćem ili dužem procesu, prepleli su se sa starošediocima, po svemu sudeći, reinterpretirali su stari kult na slovenski način, i potvrdili njegov autoritet novoustanovljenoga slovenskoga kulturnoga mjesta, označavanjem slovenskim imenom Trijebač. A sklaviniju su nazvali Dukljom – slovenizovanom izvedenicom od imena domicilnoga plemena (Dokleati). Njih povijesni izvori pominju pod imenom Dukljani. Preslojavanje staroga novim slovenskim kultom, na mjestu tako snažnoga simboličkoga značaja za domicilne Vlahe, imalo je duboki smisao za obje populacije. Bio je to znak odmakloga procesa integracije starošedilaca i doseljenika, od sredine IX vijeka, osnaženoga hristijanizacijom (jednstvo u Hristu). Dovršen je sredinom XI vijeka, u vrijeme konsolidacije prve suverene slovenske državne formacije – kraljevine Duklje/Zete. Od korijena riječi trijeba, osim oronima Trijebač je toponim Trebaljevo (županija Dabar), toponim Trebiješ na planini Lukavici i Trebinjci na polju Kopilju (županija Luška), toponim Zatrijebač (županija Gorska) i oronim Trebjesa (županija Onogošt). Perunov stobor (Perunova avlija ili zabran) nalazi se u selu Berislavaci, u Zeti (Podluška županija). Nekad je bio pod velikim brestovima.⁵⁶ Perun (Перунъ) je slovenski bog neba, gromovnik, bog poljoprivrednika. Posvećen mu je harast u koji gromovi najčešće udaraju. Najvjerojatnije da je bio vrhovni bog slovenskoga panteona. Supstituisao ga je Sveti Ilija Gormovnik, koji se slavi 2. avgusta, u vrijeme najveće suše. Dok je stobor prvobitno imao značenje stubova koji su služili za ograđivanje prostora oko kuće, odnosno avlija po varošima u Srbiji, a u Bratonožićima ozidane ograde oko kuće. U ovom slučaju označava ograđeni sveti prostor, posvećen slovenskom bogu Perunu.⁵⁷ Na njega podsećaju antroponimi Perun, odnosno, skraćeno Pero i od njih izvedena prezimena Perunović i Perović.⁵⁸ Ovo drugo je veoma rašireno i nose ga i tri lužanska, odnosno slovenska bratstva. Dajbabe se nalaze ispod Podgorice u Zeti. To je onomastičkoglagolska kombinacija u čijoj je osnovi baba, iza koje se krije slovenska boginja, koja je, po svemu sudeći povezana sa sudbinom. Nije isključeno i da je htonično božanstvo – boginja zemlje. U dukljanskoj županiji Kčevo s Budvom, toponim Velestovo je lingvističko šedočanstvo egzistencije kulta slovenskoga boga stoke i bogatstva Velesa, koji je štovan u tome mjestu. Oronim Živa u Piperima, u oblasti Zete (Luška županija), tri kilometra severnije od Trijepča, navodi na zaključak da je povezan s kultom boginje polapskih Slovena i Obodrita, koju je

56 Ilija Peko Pelčić, *Zapisi o Zeti*, Sabor Zete, Golubovci – Beograd, 1997, str. 20.

57 Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1972, knj. I, str. 136.

58 Neki etimolozi hipokoristik Pero izvode iz imena Petar, međutim, u Crnoj Gori od imena Petar hipokoristik je Pešo.

Helmold zapisao kao Siva. Pretpostavlja se da je Živa ili Živena bila boginja plodnosti i prirode. Nasuprot Žive, s druge strane rijeke Morače, u Kučima, udaljeno šest kilometara vazdušne linije, nalazi se brdo Zvizda; upućuje na kult slovenskoga boga vjetra (čest toponim Podzvizd u južnoj Dalmaciji). U dotičnoj oblasti Zete, Travuniji, hidronim Trebišnjica (županija Ljubomir i Vrm), u županiji Žrnovici toponim Mokošica, koji je u vezi sa slovenskom boginjom Mokošom i toponim Trebinje (županija Ljubomir) ukazuju na dominaciju Slovena u ranome srednjemu vijeku, i na tome prostoru. U Tivatskoj opštini 1436. godine zabilježen je oronim Vidovo brdo, danas Sveti Vid. U neposrednoj blizini je i brdo Sveti Ilija. Očito da su se na vrhu Svetoga Vida svojevremeno održavali slovenski paganski obredi posvećeni Svantovidu, a na Svetome Iliji Perunu Gromovniku kojega je on supstituisao. S njim su u vezi i toponimi *Dubrava* u Gornjoj Lasti, *Dubrave* u Bogdašićima i *Brdo Svetoga Anđela* (Arhandela Mihaila) u Većebrdu s kojim se, takođe, povezuju slovenski paganski obredi, s njim supstituisani i hristijanizovani.⁵⁹ Dubrave su nazvane po svetoj dubovoj šumi koje su neizostavne na takvome slovenskome svetištu. Treba im pribrojati i nedaleki toponim *Ljeskovac*, koji bi mogao biti motivisan svetim slovenskim drvom *Lijeskom*, koja se stavljala na šljeme od kuće da štiti od udara groma. U kotorskoj opštini Perunu su bili posvećena dva vrha – Sveti Ilija, najviši vrh brda Vrmac u Boki i brdo Sutulija u Grblju.⁶⁰ Tako da su svih pet oronima i dva toponima predhrišćanska lingvistička šedočanstva stare religije dukljanskih Slovena, a i samoga njihovoga postojanja na prostoru Boke. Dakle, šedoci slovenske mitske toponamastike s imenskim kontinuitetom, s tim što su oronimi u vrijeme hristijanizacije slovenskoga stanovništva transformisani u hagianime.

Arheološka istraživanja su pokazala da Iliri nijesu u potpunosti romanizovani, niti su izgubili etnička i kulturna svojstva te da su u mnogim osobinama preživjeli rimsku vladavinu i dočekali dolazak Slovena. Zbog slične društvene organizacije i stupnja razvoja s njima su se stopili i predali im u nasljeđe mnoge kulturne tekovine. A. Benac je mišljenja da su Sloveni naselili starija ilirska naselja i preuzeli njihova imena od stanovništva koje su zatekli.⁶¹ Ta složena kulturna konfiguracija predslovenskoga doba mora se studiozno proučiti jer se bez nje ne mogu objasniti temelji nacionalne kulture i etnogeneza crnogorskoga naroda. Od 36 slovenskih kasta oikomena (utvrđeni gradovi) iz vremena Vizantije, od kojih su tri pomenuta u vezi s Dukljom: Gradetaj, Novigrad i Lontodokla, nijedan nije preživio, niti prerao u urbani centar.⁶²

59 Domagoj Vidović, „Pogled u Tivatsku toponimiju“, *Studia Lexicographica*, br. 25, 2020, str. 79.

60 Domagoj Vidović, „Pogled u toponimiju Kotorskoga zaljeva“, *Studia Lexicographica*, br. 24, 2019, str. 99 i 103.

61 Šime Batović & Olga Oštrić, „Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja“, *Simpozijum Predslovenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XII, Sarajevo, 1968, str. 247–249.

62 Sima Ćirković, *Ratnici, vojnici i duhovnici*, Equilibrium, Beograd, 1997, str. 28.

O DUKLJANIMA

Spis kakav je DAI, po prirodi stvari, sadrži vjerodostojene podatke o narodima. To što se za neke južnoslovenske etničke grupe koristi više termina, koji se na prvi pogled međusobno isključuju, nije posljedica nepoznavanja prilika, nego proishodi iz nejasne etničke situacije na terenu i nejasnoga značenja termina Srbin, Tribal, Vlah, Sloven, Dukljanin. Na crnogorskome prostoru, u kontinentalnome dijelu, samo je Onogošt zadržao kasnoantičko ime, prilagođeno slovenskome izgovoru. Očito da su starošedioci dominirali njegovom okolinom i slovenski živalj ih nije uspio potisnuti. Nazivi planinskih masiva Sinjavine, Rumije i Durmitora ukazuje da su se starošedioci zadugo zadržali na tome prostoru, nesumnjivo, kao planinskim pribježištima. I u priobaljima rijeka Zete, Tare, Pive, Ibra, Bojane i Lima zadugo je ostao starošedilački živalj koji je doseljenim Slovenima prenio njihova imena, a oni ih prihvatili vjerovatno u slovenizovanome obliku. Takav je slučaj sa imenom rimske stanice Saltua koji je slovenizovana u Suntutlija, Doclee u Duklja, Suacium u Svač. Za Bojanu se zna da je derivat od grčkoga imena te rijeke koja se zvala Barbana koji je nesporno slovenizovan u Bojana. Očito da su Sloveni preslojili domicilno stanovništvo, koje im je prenijelo imena ovih rijeka. Brojčani odnos između Slovena i starošedilaca nije moguće izračunati.

Najstarija istorija Duklje se može razabrati iz *Ljetopisa*. Car prilikom nabranjanja imena gradova koji su plaćali tribut Vizantiji izostavlja Kotor i dukljanske gradove, jer je vizantijska vlast u Duklji bila čvrsta i to se vidi iz *Ljetopisa*, koji govori o ustanku Vojislavljevom. Sem arhonta Petra i Vladimira nema pomena nijednoga dukljanskoga kneza u izvorima, što je znak potpune zavisnosti Duklje o Vizantiji. Pa car i ne pominje Srbe u Duklji, koji su se na pozornici pojavili tek u vrijeme Nemanje. U 35. glavi (O Dukljanima i zemlji u kojoj sada obitavaju) piše: „I Duklju su ranije držali Romani, koje je preselio car Dioklecijan iz Rima, kao što je rečeno u istoriji o Hrvatima, i nalazila se pod vlašću Romeja. Avari su porobili i ovu zemlju i ona je ostala pusta, i za cara Iraklija ponovo je naseljena, kao i Hrvatska, Srbija, zemlja Zahumljana, Travunija i Konavle. Duklja se naziva po gradu u ovoj zemlji koji sagradi car Dioklecijan, a sada je to pust grad i do danas se zove Duklja. U zemlji Duklji su veliki naseljeni gradovi: Gradetaj, Novigrad i Lontodokla.⁶³ T. Živković napominje da su u poglavljima o slovenskim kneževinama pomenuti *kastra oikoumena* – izraz koji označava gradove koji pripadaju hrišćanskome svijetu, u kojima su episkopska ili najvažnija crkvena središta. Izraz *megala kastra oikoumena* koji Porfirogenit koristi u slučaju Duklje, ne prevodi se kao veliki naseljeni gradovi, već

63 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom II, Beograd, 2007, str. 63–64.

stari naseljeni gradovi sa crkvenom organizacijom.⁶⁴ Ta činjenica je potvrđena na terenu u slučaju Lontodokle, koja je bila sedište biskupa Gornje Dalmacije. Car je o Duklji dao samo nekoliko podataka. Na sreću, pobrojao je velike i naseljene gradove u njoj. U poređnom analizom *Ljetopisa Popa Dukljanina*, predanja i materijalnih tragova, utvrđene su lokacije dukljanskih gradova. Lontodokla je Martinička gradina kod Spuža, Novigrad je preslojila turska tvrđava na Veljem brdu, iznad sela Lužnice, a Gradetaj su, po svemu sudeći, preslojili ostaci ranosrednjovjekovnog utvrđenja na brdu Đuteza, iznad sela Dinoše, na samome izalasku iz kanjona Cijevne. Namjerno, car je preskočio da opiše etničku sliku. Očito, Duklja nije bila napučena Hrvatima, odnosno Srbima, o kojima je dao opširan izvještaj.

Porfirtoženit nije imenovao etničku grupu koja je naselila sklaviniju Duklju i tako je otvorio mogućnost za nagađanja o porijeklu Dukljana. Kod Skiličinoga Nastavljača čitamo da su vođe bugarskoga ustanka zamolile Mihaila da im pomogne i pošalje sina da ga proglase carem Bugara. *Ljetopis Popa Dukljanina* nas obavještava da je Mihailova majka, sinovica bugarskoga cara Samuila, pa bi to bio razlog zbog kojega su bugarske vođe u Mihailu tražile oslonca i njegovim nasljednicima ponudile bugarski tron. O tome Skiličin Nastavljač piše: „Prve godine njegovoga carstva, 11 indikta, narod Srba koje i Hrvatima nazivaju krenu da potpuno osvoji Bugarsku... u to doba pomenutih Hrvata (sc. Mihailo) imao je sedište u Dekateru i Prapatnu i imao pod sobom ne malu zemlju... A (sc. Vizantinci) pobiju i mnogo Bugara, zarobe i onoga koji je u Hrvata bio odmah iza Petrila, i vezanoga ga odvedu cara.“⁶⁵ Nićifor Vrijenije piše o nevoljama u koje su Romeji zapali u vrijeme te pobune: „...Kako su Hrvati i Dukljani zlostavljali Ilirik, a narod Franaka, osvojivši Italiju i Siciliju, strahote Romejima pripremaše... Zadržavši se tamo kraće vrijeme (sc. vojskovođa Vrijenije – otac pisca) da bi se pripremio za borbu, povede vojsku protiv Dukljana i Hrvata...“⁶⁶ Oba autora, Skiličin Nastavljač i Nićifor Vrijenije, dosljedno razlikuju Dukljane, Srbe i Hrvate kao posebne etnikume. Tvrdnje nekih istraživača da izvori pod Dukljanima podrazumijevaju Srbe, ne lišava Duklju Dukljana, niti se može zaključiti da su Srbi. U svim titulama srpskih vladara jasno je razgarničena pomorska od srpske zemlje (Raške), a Stefan Prvovjenčani se titulisao kao vladar cijele Srbije i Duklje. Kod Teodosija čitamo da Stefan Prvovjenčani: „...vladaše svim srpskim zemljama koje se zovu: Dioklitija, Dalmacija, Travunija, približujući se na istoku Iliriji, a na zapadu pripadajući rimskoj oblasti.“ Papa Grgur VII obraća se Mihailu Vojislavljeviću kao kralju Slovena (Maichaeli Sclavorum regi). Ni Honijatove i Skutariotove informacije o Nemanjinim osvajanjima, kako pišu, da poče osvajati Hrvatsku i sebi prisvajati

64 Tibor Živković, „Kastrā oikoumena Konstantina Porfirtoženita u južnoslovenskim kneževinama“, *Istorijski časopis*, br. LVII, 2008, str. 28.

65 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom III, Beograd, 2007, str. 177–183.

66 Isto, str. 240–241.

vlast nad Kotorom, ne mogu se tumačiti da je Kotor u Hrvatskoj, nego da je Nemanja napao Hrvatsku i Kotor. I u *Ljetopisu Popa Dukljanina* (V glava) pominju se isključivo Sloveni, i Goti koji su i Sloveni.

U srpskoj historiografiji prisutno je krivo tumačenje spisa *De administrando imperio* u pitanju poglavlja o Dukljanima i zemlji u kojoj obitavaju (35. glava). Nekoliko autora tvrde da je Časlav pomenut u 32. glavi DAI istovjetan Časlavu iz XXIX *Ljetopisa Popa Dukljanina*.⁶⁷ To su politički ciljana tumačenja i nijesu zasnovana na činjenicama. Stanovište P. Komatine⁶⁸ da Skilica⁶⁹, u opisu vizantijskoga pohoda protiv Stefana Vojislava, 1043. g., pojam Tribali koristi u značenju Duklja i to isključivo kao geografski pojam: „...Pošto je Stefan Vojislav bio pobegao, kao što je ranije rečeno, iz Carigrada i zauzeo ilirske planine i Tribale i Srbe i okolna plemena podložna Romejima napadao i pljačkao... Monomah nije mogao da podnosi njegove upade i pismeno naredi arhontu Drača... da zajedno sa hipostratezima krene na Tribale i savlada Stefana... on upade u zemlju Tribala, prolazeći putevima strmim i kršnim i vrletnim i tesnim... Srbi su njima, kako se priča, namerno dozvolili i dopustili da ulaze... Provalivši ovaj je pustošio i palio polja dok su Srbi zauzeli i čuvali tesnace i strmovita mesta za povratak...“⁷⁰ Po njemu, u ovom tekstu, Skilica koristi pojam Tribali kada govori o geografskim odrednicama Mihailovog pohoda, dok nasuprot tome, pojam Srbi koristi isključivo kada govori o ljudima sa kojima je njegova vojska imala da se sukobi, a potom se i sukobila. Zaključuje da Skilica jasno saopštava da su se u zemlji Tribala carske vojske borile sa Srbima, Vojislavovim podanicima, što govori u prilog tome da su Duklja i Srbija već od ustanka Stefana Vojislava 1039/1040–1043. g. predstavljale jedinstvenu državnu cjelinu. To je naučno nekorektna tvrdnja, s mutnom pozadinom. Očito je da Skilica koristi termine Srbin, Travunjanin, Dukljanin i Varvarin za Vojislava, u smislu pripadnika Slovena.

P. Komatina logicira da je car napravio gradaciju pojmova Dalmacija, koja je po njemu najviši nivo; Hrvatska i Srbija su drugi nivo podjele toga prostora, a zatim ih dijeli na više cjelina, kao Hrvatsku, Srbiju, Travuniju, Zahumlje, Duklju i Paganiju, kao najniže nivoe podjele. A onda logicira: „Pošto je Hrvatska u drugom i trećem nivou svakako jedna ista, sam po sebi nameće se zaključak da je pod Srbijom u drugom nivou Porfirogenit podrazumijevao sve ostale zemlje koje su predstavljale najniži nivo teritorijalne podjele onoga što je on smatrao nekadašnjom jedinstvenom velikom Dalmacijom, te samim tim i Duklju.“ Iz takvog stanovišta je izveo

67 Aleksandar Vukosavljević, „Neka zapažanja o 30. glavi De administrando imperio – analiza izvora i osvrt na jedan deo historiografije“, *Zbrnik radova „Boka“*, 2006, str. 194.

68 Predrag Komatina, „Srbija i Duklja u delu Jovana Skilice“, *ZRVI*, br. 49/2012, str. 169,170 i 180.

69 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Beograd, 2007, tom III, str. 159, 160 i 161.

70 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Vizantološki institut SANU, Beograd, 2017, str. 254.

zaključak da je izostanak pomena Duklje među zemlje u koje je naselio Srbe nehotični previd autora, kome se činjelo da navođenje svih teritorija u kojima su Srbi naseljeni nije od suštinskoga značaja. Po njemu dodatni argument je činjenica da se poglavlje o Dukljanima nalazi između poglavlja o Travunjanima i Konavljanima, s jedne, i Paganima s druge strane, za koje se izričito kaže da su Srbi.⁷¹

Porfirogenitov *Spis o ceremonijama* nabraja arhonte Hrvatske, Srba, Zahumljana, Travunjana i Duklje. Ne treba smetnuti s uma da je postojala adresa „arhont Duklje“, a da je istovremeno car naglasio: „Arhonti Travunije uvijek su bili pod vlašću arhonta Srbije“. Nesporno bi pomenuo Srbe i arhonta Srbije da su živjeli u Duklji ili da je ona bila podložna arhontu Srbije da je to bila činjenica. Zašto bi car zaboravljao da je pomene? Stanovišta P. Vlahovića i Đ. Jankovića, Komatine, Živkovića i drugih da u Duklji žive Srbi ili da se pod srpskim imenom podrazumijevaju Bosanci, Travunjani, Zahumljani, Neretljani, Rašani, Konavljani i Dukljani je političke prirode, zasnovana na nekorektnom tumačenju činjenica. B. Ferjančić je podsetio na jedno, po motivima slično tumačenje Đ. Jankovića, koji je, po njemu, što je nečuveno u naučnim krugovima, ustvrdio da je Servija kod Soluna, čiju su okolinu naseljavali Srbi, ali i makedonski Sloveni, u stvari, mjesto Srb kod Knina, u Dalmaciji i da je car umjesto Soluna imao u vidu Solin kod Splita. Tako da su po Jankoviću Srbi naselili dalmatinsko zaleđe još u VII vijeku. Na drugoj strani imamo slično stanovište V. Koščaka koji tumači Hrvate kao narod konjanika i stočara, koji je na poziv vizantijskoga cara Iraklija, naselio Norik, Panoniju, Dalmaciju, Prevalitanu i sve do Epira u Grčkoj. Tako im je domovinu protegao uzduž cijelog Jadrana i zaleđa, sve do Drača.

Analizom imena u izvorima možemo uočiti da se neka slovenska plemena pominju pod imenima pod kojima su sami sebe imenovali (Vajuniti, Sagudati, Velegeziti) dok su u Dalmaciji imenovani po imenima prostora (Travunjani, Zahumljani a u jednome slučaju i po vjerskome iskazu kao Pagani). Veliki broj toponima u dalmatinsko-me zaleđu, uključujući i Crnu Goru, izvedenih od imena svetaca ukazuje na snažan uticaj latinizacije i romanskog stanovništva koje je toponimiju sačuvalo i prenijelo doseljenim Slovenima. Duboko u kontinentu su primjeri Sutivana (Sanctus Johannes) kod Bijeloga Polja i Mratinja (Sveti Martin) u Pivi. Izoglosa koja prati Među Vuka Manitoga pokazuje tu dvomilenijumsku starinu. U kasnoj antici to je bila prepreka pomeđu dva neslovenska činioca koja su bili brana slovenskome uticaju (dvoakcenatski na istoku i četveroakcenatski zapadno od Međe) i taj svijet je prenio antičku toponimiju koja je kao takva preuzeta i u nekim slučajevi slovenizovana.

Sloveni u Duklji integrirali su se s ilirskim Dokleatima, preslojili ih i konistuisali dukljanske Slovene, pa ih zato Porfirogenit i ne nabraja u Srbe ili Hrvate. Upravo ta činjenica je učinila da se na crnogorskome prostoru jedino dukljanski Sloveni ne

71 Predrag Komatina, „Identitet Dukljana prema De administrando imperio“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, LI, 2014, str. 35.

nazivaju po religioznom statusu kao Pagani; po mjestima kao Travunija ili Zahumlje; po socijalnom statusu kao Srbi i Hrvati ili oni koji imaju zemlju, ili mjestima, nego im je ime izvedeno iz imena jednoga ilirskoga plemena – Dokleata. To je posljedica jedne snažne kulturne matrice koju su pošedovali Dokleati. Hrvati i Srbi su međutim konstrukt koji je podrazumijevao skupine plemena za koji nema dokaza da su se kulturološki razlikovali da bi se mogli definisati kao osoben etnikum. Ova dva naroda su došla na Balkan kasnije, dok su se prvi Sloveni uveliko integrisali s Dokelatima, jer su došli odmah s Avarima, početkom 7. vijeka. Nije bilo moguće da se izvrši ta integracija i preuzimanje slovenizovanoga imena, a da oni nijesu već bili tu više stotina godina. To je dokaz da su do Porfirogenita, do polovine X vijeka, oni već bili ukorijenjeni, stopljeni s Dokleatima koje su slovenizovali i tako stvorili dukljanske Slovene. Da u Crnoj Gori nije bilo Srba čitamo kod Erdeljanovića, koji početkom prošloga vijeka piše: „Zatim zaslužuje pažnju, da se Srbini zove na arbanaškom: Skja ili Škja, i nikako drukčije, i ako Arbanasi svaki dan čuju od Srba reč Srbini. Kad bi smo smeli tvrditi, da su Arbanasi neke od pomenutih reči (npr. brek, ljuk, mogila, ograja) očuvali u njihovu provobitnom slovenskom obliku i kad bismo to doveli u vezu s imenom skja (škja), došli bismo do zaključka, da su preci kučkih Arbanasa morali najpre doći u dodir s plemenima drukčijeg slovenskog govora i drukčijeg imena nego što su današnji kučki Srbi. A ta su plemena mogla biti od onih „Slovena“ koji su pre Srba prodrli na Balkan pa i u zetske krajeve. Moglo je dakle i u Kučima ili u njihovoj blizini biti nastanjenih „Slovena“ koji su došli u dodir s Arbanasima pre no što su ovamo prodrli Srbi. Kad su se posle nastanili Srbi u ove krajeve i uskoro pretopili „Slovene“ u sebe, preneli su Arbanasi ime Skja na Srbe.“ U fusniti je dodao: „...moramo – i da nema drugih dokaza – verovati, da su se Srbi još u prvo vreme svoga doseljenja nastanili u znatnom broju i među „Slovene“ tih predela (misli na Kuče).“⁷² Tu činjenicu da zemlju nijesu naselili Srbi potvrđuje i Zetska presuda izdata 8. septembra 1445. godine, u vrijeme despota Đurđa. Na kraju presude potpisani su šedoci: „A tomu od Srpskih vlastel svedoci – Altoman i Vuk i Đurđ Belmužević, a od vlastel Zetskih – Dimitrašin Ilić; ...od Lužana – Vlado Dobrijević, Karko Ratković, Radela Bubić, Božidar Đurđević i ostali Zečani mali i golemi koji se pri nas nameriše. Pisa se ova knjiga u ljetu 1445. g. meseca septembra 8. dana u Goričane u Zetu; pisa dijak Stojan poveljenijem vojvode Tomi.“ Presuda je pisana ekavicom, zbog koje je A. Solovjev zaključio: „Verovatno je vojvodin dijak Stojan došao u Podgoricu iz despotovine Srbije zajedno s vojvodom i ‘Srpskom vlastelom’.“⁷³

Odnos, etnički status i interakcija dukljanskih Slovena kao i doseljenih Vlaha razvidan je i na primjeru Bjelopavlića. Oni izvode porijeklo od dva sina njihovoga prapretka Bijeloga Pavla, doseljenoga Vlaha iz Dukađina – Mitra i Bube. Bijeli Pavle

72 J. Erdeljanović, „Kući pleme u Crnoj Gori“, *Srpski etnografski zbornik*, knj. 8, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1907, str. 263–264.

73 Aleksandar Solovjev, „Zetska presuda“, *Arhiv za pravne nauke i društvene nauke*, Beograd, 1924, str. 42.

je po predanju bio oženjen šćerkom lužanskoga bana; sklopio je ugzorilokalni brak (domazet). Ali navode da su Lužani bili nadmeni i bezbožni i da su Pavla prezirali jer nije bio njihove vjere.⁷⁴ Pavle, bivajući Vlah s Istoka, bio je pravoslavne a Lužani katoličke vjeroispovijesti. Od njegovoga sina Mitra porijeklo izvodi većina dukađinskih Bjelopavlića, a od Bube oko dvadeset bratstava iz Martinića i Vražegrmaca. Međutim, o Bubi samo jedno predanje veli da je sin Bijeloga Pavla, drugo da nije Bjelopavlić, nego je porijeklom iz Mojanovića iz Zete a treće da je došao u Martiniće ispod Hotskoga Huma u vrijeme Ivana Crnojevića. Po predanju imao je sinove Raslava, Nika i Radelju. To treće narodno predanje drži da je bio katolik, pa ga je Ivan preveo u pravoslavlje. Ono je najbliže povijesnoj istini jer su se Lužani vjerski iskazivali kroz latinski obred. Potvrđuje to i jedan zapis iz grada Gioe (Italija). Neki Bjelopavlići latinske vjere: „Brava Mastes Bielopaulic, Scavonus, cum uxore Liuba“, 1500. godine i „Io(annes) Braia Bielopaulic de casa Maxlesa de paiso de Seta, Scavonus“, 1506. godine bili su donatori obnove katoličkih crkava. Da Buba nije potomak Bijeloga Pavla, čitamo i kod V. Karadžića koji je zapisao najstarije i najvjerodostojnije predanje da od Bijeloga Pavla i lužanke Vidosave potiču samo Petušinovići, Pavkovići i Vražegrmci.⁷⁵ Njegov sin Radelja Bubić, po predanju, bio je vojvoda Ivana Crnojevića, i oženjen njegovom ćerkom.

M. Filipović piše da o Bijelome Pavlu, koga Arbanasi zovu Palji Bard pričaju u Metohiji i drže da je bio sin Leke Dukađina. To predanje dovodi ga u vezu sa imenom sela Paljibarde koje je smješteno ševeroistočno od Đakovice. U Peći pokazuju jednu ruševnu kuću za koju vele da je bila njegova. Ali to predanje navodi tatarsku najezdu kao povod Bijelome Pavlu da napušti okolinu Đakovice i iseli se u Crnu Goru. Zanimljivo je da u okolini Peći dva mjesta, bolje reći groblja, nose ime Tatarhan, koja imenom asociraju na tatarsku najezdu, u kojima je po priči nekada davno sahranjena velika vojska. U jednome od njih, blizu same Peći, bio je sahranjen i sam Tatarhan, ali mu je turbe nestalo i mjesto je zalivadilo.⁷⁶

Kod Arbanasa dominira predanje da je Leka Dukađin imo dva sina – Bijeloga Pavla i Gaša – od prvoga su crnogorski Bjelopavlići, a od drugoga arbanaško pleme Gašani. U arbanaškim verzijama pominje se i Marko Kraljević koji je izvadio oči Pavlovoj sestri jer mu je našla manu i obaveza se da caru Tatarinu svako veče dovodi đevojku.⁷⁷ Vuk Karadžić je zapisao i bjelopavličko predanje da se zemlja u koju je došao Bijeli Pavle nekada zvala Gornja Prevala, i da su stanovnici bili Lužani.⁷⁸ Poveznica doseljenog vlašskog katuna s Arbanasima iz Dukađina

74 Isto, str. 28.

75 Vuk Karadžić, *Primjeri srpsko-slavenskoga jezika*, Beč 1857, str. 77

76 Milenko Filipović, „Bijeli Pavle“, *Istorijski zapisi*, sv. 3 i 4, Cetinje, 1948, str. 176.

77 Isto, str. 175.

78 Vuk Karadžić, *Primjeri srpsko-slovenskoga jezika. Skupljeni gramatički i polemički spisi III*, Beograd, 1896. str. 435.

je nesporna, ali je očito bila periferna; to se iščitava iz samo dva antroponima i dva toponima koja to šedoče, u protivnom, toponimija iz albanskoga jezika bila bi neuporedivo bogatija. Dva lužanska bratstva dukađinski doseljenici nazivaju slovenizovanom izvedenicom iz albanskoga jezika *Kusarovići*.⁷⁹ *Kusar* na albanskome jeziku znači drumski razbojnik. A jedno lužansko bratstvo iz Kosovoga luga zovu abanskom složenicom *Parimalji*, u prijevodu *ispred brda* (ravničari).⁸⁰ Usred Bjelopaličke ravnice, u blizini Spuža, nalaze se i dva kamenita uzvišenja koje su nazvali imenima iz albanskoga jezika. Maljat < Mal-at (< al. Mal, ~ I m.sh.~E ~ ET – uzvišeno mjesto, brdo)⁸¹ i Merat < Mer-at (< al. Merā – ja f. ; ar. māra; tur. mera – pašnjak za zajedničku upotrebu, komunica).⁸² Bivajući neko vrijeme u Dukađinu, došli su u doticaj sa Arbanasima i od njih primili ta dva antroponima koja u Bjelopavličima imaju pežorativno značenje i dva toponima koja su donijeli u novu domovinu. Dok se drugi dio toga katuna arbanizovao i od njega potiče arbanaško pleme Gaši koje se svoji s Bjelopalićima. Bijeli Pavle i Gaši, u stvari, bili su glavari ili sinovi glavara izvjesnoga vlašškoga stočarskoga katuna na prostoru Dukađina, podvrgnutoga vlasti lokalnoga feudalnoga gospodara, legendarnoga Leke Dukađina. S njim nijesu imali nikakvu rodbinsku vezu. Vezu je uspostavilo predanje da bi crpilo moguće beneficije koje proizilaze iz veze s ukorijenjenim političkim autoritetom, kakav je Leka Dukađin nesporno bio.

Da se vratimo Zetskoj presudi iz 1455. godine. Među šedocima upisan je Lužanin Radelja Bubić.⁸³ Mislimo i vjerujemo da je to Radelja Bubić iz predanja. U svakom slučaju, iz presude, koju je ekavicom pisao pisar srpskoga vojvode Tome, Stojan, luče se Lužani od Srba – Radelja je Lužanin, a vojvoda Toma Srbin. Ona eksplicitno demantuje sve etnologe i povjesničare koji Bjelopavliće svrstavaju u srpsko pleme, odnosno, narod. Radeljin predak, moguće otac, Buba, i drugi šedok iz Zetske presude Karko Ratković ostavili su trag i u toponimiji Bjelopavlića. Jedan veliki kompleks zemljišta, koji počinje od Spuža i proteže se prema zapadu u dužini jednoga kilometra, s južne strane u doticaju s rijekom Zetom, po Bubi nazvan je *Bubine*; kilometar zapadnije, pličina preko rijeke Zete i pjeskovita plaža zovu se po Karku - *Karkov jaz* i *Karkova luka* (Karkov lug). U taj prostor, današnji Bjelopavlići, potomci doseljenika iz Dukađina, sišli su i pošeli ga tek nakon Berlinskoga kongresa 1878. godine. On je do kasno bio u vlasništvu lužanskih bratstava, koji su ga ljubomorno čuvali. U XV vijeku ni u kom slučaju nije se mogao naći u pošedu

79 Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, CID, Podgorica, 1996, str. 31.

80 Blagodareći Mustafi Canki značenje ova dva toponima je riješeno, na što mu se toplo zahvaljujem.

81 Flajor i gjuhës së sotme shqipe I, A–M, Priština, 1981, str. 1052. Zahvalnost dugujem Mehmetu Bardhiju koji mi je dostavio tumačenje iz rječnika.

82 Mikel Ndreca, *Fjalor fjalëhs e shprehjesh të huaja*, Priština, 1986, str. 460. Zahvaljujem se Mehmetu Bardhiju koji mi je dostavio tumačenje iz rječnika.

83 Aleksandar Solovjev, *Zetska presuda iz godine 1445*, str. 43.

dodiglih porodica iz Dukađina. Dokumentuje to i naziv *parimalji*, odnosno, *ravníčari*, za jedno bratstvo iz Kosića: proistekao je iz usta dukađinskih stočara, koji su sve do nedavno stanovali u bjelopavličkim brdima. To potvrđuje i turski defter iz 1477. godine u kojemu je upisan džemat vojvode Radoslava, odnosno Bubinoga sina, Raslava. Tom titulom se nijesu čašćavali ljudi bez korijena, kojom je, kako predanje veli, bio čašćen i njegov brat Radelja. Glavari drugih džemata bili su sinovi njegove starije braće: Nikolin sin Vukša ili Herak, i Staniša Radeljin. Četvrti glavlar džemata se ne može dovesti u vezu s nekim poznatim licima iz predenja ili povijesti Bjelopavlića.⁸⁴ Nesporno da je rod Bubića bio duboko utemeljen u tome prostoru. I danas Bubini potomci, u masi žive na prostoru u doticaju s Dukljanskim gradom od zapadne strane, odnosno Porfirogenitovom Lontodoklom. A piperska lužanska bratstva od istočne, tako da je sam grad, odnosno, njegove razvaline, u njihovom središtu. Znakovite su i činjenice da Bubini potomci, poznati pod opštim imenom Martinići, žive u Martinićima, najistočnijem dijelu Bjelopavlića (naziv za skupinu bratstava istoga porijekla i sam toponim izvedeni su od imena latinskoga sveca Svetoga Martina). Sveti Martin je bio biskup francuskoga grada Tura. Umro je 8, a sahranjen 11. novembra 397. godine. Taj datum se slavi kao njegov spomendan. Bio je prvi zaštitnik franačke države, odnosno Francuske. Kult su mu širili francuski i ugarski kraljevi, osobito prvi ugarski kralj Sveti Stefan (975–1038), ali i monaški redovi jovanovaca i templara. Napomenuo bih da današnji Bjelopavlići, uključujući Martiniće, uglavnom, slave Svetu Petku koja je po julijanskome kalendaru, opštevažećem sve do 4. oktobra 1582. godine, padala 14. oktobra, a danas se slavi 27. oktobra. Izgleda da je većina potomaka Lužana, nakon promjene vjerskoga iskaža, proslavu katoličkoga sveca Svetoga Martina, koji se po julijanskome kalendaru slavi 28. oktobra, a danas se slavi 11. novembra, zamijenili vremenski najbližom pravoslavnom Svetom Petkom. Ta dva datuma hronolološki se skoro poklapaju; padaju u razmaku od samo dvije neđelje. U dotičnim Piperima lužansko stanovništvo je, po svemu sudeći, slavu Svetoga Martina zamijenilo Arandelovdanom, koji se po svojevremeno važećemu juljanskome kalendaru slavio 8. novembra. Razlika je bila, takođe, dvije neđelje. Nedaleko od Martinićke gradine, odnosno Lontodokle, u Pješivcima, u Drenoštici, sredinom XVII vijeka bilo je najveće lužansko naselje, tada zvano Ranci, koje je imalo 70 domova i 120 vojnika.⁸⁵ U Drenoštici je po predanju stanovao posljednji lužanski ban Vuk Rćanin. Danas u Pješivcima ima samo šest lužanskih bratstava, ostali su se u sukobu s doseljenicima oko resursa za život morali iseliti. Znakovita je činjenica da nadgrađenu crkvu na starim temeljima zovu „Grčkom crkvom“. Utisak je da su je Lužani tako nazvali zbog pravoslavnoga obre-

84 Branislav Đurđev, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, CANU, Titograd, 1984, str. 75–78.

85 Marjan Bolica, *Opis skadarskoga sandžakata 1614. godine*.

da koji su u njemu vršili dodigli Bjelopavlići, kojemu su se i oni kasnije priklonili, jer taj naziv među današnjim stanovništvom pravoslavne vjeroispovijesti drugačije nema smisla. Inače, lokalni Lužani nemaju zajedničku slavu. Dva lužanska bratstva ne slave Svetu Petku, nego jedno Simondan a drugo Srđevdan, dok šest lužanskih bratstva u dotičnim Pješivcima slave Jovandan.⁸⁶ Bivajući podalje od lužanskoga središta, Martinića, pod uticajem doseljenika, nakon promjene ritusa, moguće da su na te dane konvertovali vjeru, i stoga ih uzeli za svece zaštitnike. To dodiglo stočarsko stanovništvo u Bjelopavlicima, Piperima i Pješivcima, koje je preslojilo Lužane, čija je kultura, kao i kod svih stočara usmenoga karaktera, sve nose sa sobom i čuvaju u memoriji, pamte pretke u desetak i više pasova unazad, dok starošedioci najviše od pet do šest pasova.

Najstarija pravoslavna crkva u Bjelopavlicima sagrađena je u XIII vijeku i posvećena Svetim vračevima Kozmi i Damjanu. Nalazi se u selu Slatini, u brdima iznad ravničarskoga sela Jelenka, đe su se doseljeni dukađinski stočari u prvi mah smjestili. Crkva je jednostavna i skromnih dimenzija, više liči na kapelu, primjerena jednome siromahu, kakav je i bio rodonadžnik Bjelopavlića. Mislimo i vjerujemo da su njeni patroni bili prva slava dukađinskih doseljenika. Nakon ugzorilokalne bračne veze, ostvarene ženidbom Bijeloga Pavla šćerkom lužanskoga bana, pokrenut je proces integracije doseljenika s Lužanima. Dovršen je apsorpcijom Lužana, koji su tek u XVII vijeku promijenili vjerski iskaz u pravoslavni. A za zajedničku krsnu slavu uzeli su Svetu Petku, koja je padala oko Svetoga Martina, sveca kojega je osobito poštovalo domicilno stanovništvo. Tu konverziju šedoči današnji toponim Martinići. Sa svim izloženim u vezi treba pomenuti komplementarnost predanja i povijesnih izvora. Predanje vezuje dolazak Bjelopavlića među Lužane za ravničarsko selo Jelenak, od Slatine, odnosno Crkve Svetih Vrača udaljeno dva kilometra. U njemu se pominje da je jelenačka Crkva Svetoga Nikole bila saborna za sve Lužane, a da su u polju oko Spuža i u Martnićima živjeli Lužani. Na tome prostoru je i danas najveća koncentracija lužanskih bratstava. Dominaciju dodiglih Bjelopavlića predanje vezuje za „svetu kraljicu Jelenu“, katolkinju, majku srpskoga kralja Milutina, koja je po predanju proklela Lužane. Vladala je Zetom i okolnim teritorijama. Po predanju, jednom prilikom, idući pored jelenačke crkve za Onogošt, prisutni Lužani joj nijesu „prihvatili boga“ i odbili su da je otprate. Pokažu joj na Bijeloga Pavla, slugu lužanskoga bana, koji je „doskitao iz njene zemlje“ da je otprati. Pavle pođe s kraljicom i usput ona od njega sazna ko je i što je i viđe kako ga Lužani drže. Pa ih prokune da među njima krvav zec iskoči i da se oko njega iskolju, a sve što ostane da bude „u Pavlovome podnožju“.⁸⁷ Tako predanje objašnjava dominaciju potomaka Bijeloga Pavla, koji danas sačinjavaju većinu stanovništva. Primjetno je da je ovo predanje dvoslojno. Jedan

86 Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, CID, Podgorica, 1996, str. 32/156.

87 Isto, str. 27–28.

sloj čini predanje sačuvano u Lužana, a drugi predanje potomaka Bijeloga Pavla. Sveta kraljica Jelena bila je harizmatička ličnost lužanskoga stanovništva, koje ju je tako i nazivalo, zbog zaštitničke uloge koju je imala prema njima i latinskoj vjeri. A interpretacija je Pavlovih potomaka, koji su je zbog nespornoga autoriteta kod starošćedilaca i upotrijebili protiv Lužana. Predanje je komplementarno i sa navodima iz *Ljetopisa popa Dukljanina* u kome, u XXXVI glavi piše da je Samuilo popalio i porušio cijelu Dalmaciju, „gradove pak Dekater (Kotor) i Lauzij (Dubrovnik) zapali, pa i sela i cijelu oblast opustoši tako te se činilo da je zemlja bez stanovnika“. Ta Samuilova osvajačka kampanja je bila između 986. i 989. godine. Oko dvjesto godina kasnije, vjerovatno 1186. godine, Stefan Nemanja, kako navodi Dometijan, „gradove sazidane od njih (Grka) razruši i izmijeni slavu njihovu u sliku pustoši i ime njihovo ne nazva se više tamo u oblasti toj, a narod koji je u njima, sačuva nepovrijeđen, tako da je sa strahom služio njegovoj vladavini“. Očito da je Lontodokla, kao lužansko urbano središte bila temeljno porušena od Samuila, a moguće je i Nemanjino pustošenje ostavilo izvjesne ožiljke, tako da je svaki život u njoj za sva vremena zamro. U predanju se ne pominje Lontodokla ili Dukljanski grad, iako je svojevremeno bila središte Luške županije u kome je, kako piše u *Ljetopisu popa Dukljanina*, u Crkvi Svete Marije, sredinom devetoga vijeka, sahranjen legendarni slovenski kralj Svetopelek, od tada krunidbenoj crkvi dukljanskih vladara. Trista i nešto godina nakon Samuilove rušilačke kampanje i stotinu i nešto više od iste takve Stefana Nemanje, u vrijeme kraljice Jelene, oko 1300. godine, odnosno, Bijeloga Pavla, duhovno središte Lužana nije vezano za tu crkvu, nego „zbornim im je mjesto bilo stara Crkva Svetoga Nikole na Jelenku“⁸⁸, nekih pet kilometara zapadno. Očito da su i Samuilova i Nemanjina kampanja pustošenja imale zastrašujuće posljedice na taj prostor, pa se nije čuditi razlogu zbog kojega je kraljica Jelena imala svetački status kod lokalnoga stanovništva, zapamćen do današnjih dana. Inače, kod lokalnoga stanovništva očuvano je samo šecanje da je na Martiničkoj gradini bila stolica bana lužanskoga. Pamte i latinsku vjeroispovijest, kao njihov prvobitni vjerski iskaz. Nakon razaranja Dukljanskoga grada i Crkve Svete Marije, duhovno središte Lužani su, kako šedoči predanje, premjestili u jelenačku Crkvu Svetoga Nikole. Ograđena je na prostoru rimske putne stanice Salunto,⁸⁹ i tako je potvrđen autoritet mjesta iz antičkih vremena, do danas poštovan. Stoga je sama crkva donedavno služila kao grobljanska za sve Bjelopavliće od Martinića do pravoslavnoga Manastira Ždrebaonika, utemeljenoga koncem XVI ili početkom XVII vijeka. Taj manastir je vezan za doseljenike iz Dukadžina, odnosno, njihovo zimovalište u Bjelopavličima. Ime je dobio po pošedu zvanome ždreb koje je dobijao pop za uzdržavanje dok je na službi među Vlasima, na kojemu je sagrađen.⁹⁰

88 Isto, str. 27.

89 Stevo Vučinić, *Studije o antici u središnjoj Crnoj Gori*, FCJK, Cetinje, 2014, str. 285.

90 Marko Pijović, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća* – doktorski rad, Zagreb, 2018 – M. Koprivica, *Popovi i protopopovi*, str. 207.

Ovo nije jedini takav primjer koji upućuje na zaključak da je feudalna vlast Vlasima nametnula parohijsku organizaciju. Na Kosovu ima nekoliko takvih primjera. Pomeđu katuna Sušica i Ratiševci postoji crkva i nekoliko crkava u međama banjskoga i svetoarandelovskoga vlastelinstva na Kosovu, koje potvrđuju postojanje parohijske organizacije među stalno nastanjenim Vlasima.⁹¹ Kao i u slučaju Bjelopavlića šedišta su im bila u blizini zimskih staništa.

Preko svih ovih činjenica ne može se tako olako preći, pa zaključujemo da se Bubino porijeklo ne može izvoditi od doseljenika iz Dukađina. Navedeni argumenti dovode u sumnju, bolje reći, negiraju biološku vezu između Bube i sina mu Radelje Bubića i pretka dukađinskih bratstava, koju favorizuje samo jedno od tri narodna predanja o Bubinome porijeklu. Mislimo i vjerujemo da je ta veza između Bube i Bijeloga Pavla uspostavljena na nedovoljno jasan način i da nije stvarna. Moguće da je lužanski ban, čijom je šćerkom bio oženjen Bijeli Pavle, predak doseljenih Bjelopavlića iz Dukađina, bio iz ugledne i znatne porodice čiji je reprezent bio Buba. Pa je po tome osnovu, a moguće iz zbog samoga njegovoga nespornoga ugleda, narodno predanje dukađinskih bratstava, Bubu dovelo u vezu s njima, afilirajući ga i tumačeći sinom njihovoga prapretka Bijeloga Pavla. Nesumnjivo, savremeni Bjelopavlići imaju biološku vezu s dukljanskim Slovenima i to trinaest, kako ih predanje naziva lužanskih bratstava, u cjelini, dvadesetak bratstava Bubića iz Martinića i Vražegrmaca, takođe, i po praocu i po pramajci, dok su Mitrovi potomci sasvim sigurno po pramajci povezani sa slovenskim stanovništvom koje je naseljavalo Porfirogenitovu sklaviniju Duklju.

J. Vukmanović piše, da je u Paštrovićima, u podnožju brda Babac, u XV vijeku bilo staro gusto naseljeno selo Dukljan Brijeg. U jednoj Balšinoj povelji iz 1413. godine, izdatoj Crkvi Svetoga Nikole u Praskvici, pominju se šedoci Medoje Dukljan i sin mu Radič. A 1436. godine, u jednome ugovoru, žena Milete Dukljanovića, Katuša, imenuje svoga punomoćnika u Kotoru. Jedna stara paštrovska pjesma pjeva o stanovnicima Dukljan Brijega: „Kokot pjeva u Dukljane, / pa doziva u Burane: / Jesu li žene doma vaše, / jer se naše sve poklaše?“⁹² Toponim Dukljan Brijeg se nalazi na prostoru plemena Dabković, koje je rasuto između brda Babac, izviše Bečića, na zapadu, pa do izviše Sušćepana (odnedavno Sveti Stefan) na istoku. U zahvatu mu je selo Kuljače u neposrednoj blizini Dukljan Brijega, Čelobrdio i prema istoku, tri kilometra udaljeno selo Đenaši, koja, uglavnom, naseljavaju pripadnici plemena Dabković. Po paštrovskome narodnom predanju predak Dabkovića je Novak Crnac, zbog krvi dobjegao iz Crnaca u Piperima u Paštroviće. Pominje se na samom početku XV vijeka. Po drugome osnivač plemena je njegov sin Dabo od koga su se razgranala

91 Isto – M. Koprivica, „Parohije srpske crkve u srednjem veku“, *Crkvene studije*, 11 (2014), str. 301–302.

92 Jovan Vukmanović, *Paštrovići*, CID, Podgorica, 2002, str. 83.

današnja bratstva Dabković, Kažanegra, Kuljača, Kentera i Balić.⁹³ Inače, prezime Crnac, od koga vode porijeklo svi Dabkovići, zabilježeno je prvi put 1413. godine, kad se u jednoj povelji Balše III pominju kao šedoci Božičko i Novak Crnac sa sinovima Nikolom i Radanom. U ugovoru Sinjorije i Paštrovića, potpisanom na Drobnom pijesku 4. aprila 1423. godine, nalazimo Novaka Crnca kao jednoga od trinaest potpisnika. Narodno predanje u Piperima, Crnce drži glavnim sjedištem lužanskih, odnosno, slovenskih bratstava. Inače, lužansko stanovništvo iz Bjelopavlića i Pipera, uglavnom, skoncentrisano je u okolini Martiničke gradine, u čijem je zahvatu i piper-sko selo Crnci. U Piperima ih ima ukupno 14 bratstava; većina u Crncima, razgrana-ta od starih lužanskih bratstava (dukljanski Sloveni) Janića, Lalića i Božanovića. U neposrednoj blizini, u doticaju, bilo je i drugo lužansko naselje, u Župini, podno Martiničke gradine, indetifikovane kao Dukljanski grad (Civitate Dioclitana) iz Ljet-opisa Popa Dukljanina.⁹⁴ Zaključujemo, nesporno, postoji neka, ne dovoljno ispitana veza između sklavinije Duklje i dukljanskih Slovena i povijesno zabilježenoga prezimena Dukljanović u Paštrovićima, odnosno stanovništva okoline Martiničke gradine/ Dukljanskoga grada, od kojih je jedan i Novak Crnac, predak paštrovskoga plemena Dabkovića, i toponima Dukljan Brijeg. Njihovo dukljansko porijeklo potvrđuje i nar-odna izreka iz Pipera, koja se u narodu može čuti u vrijeme velikih suša: „O prok-leta dukljanska zemljo“. Teško je pridjevu „dukljanska“ osporiti da opisuje imenicu „Dukljani“ kojom se imenuju stanovnici ranosrednjovjekovne Duklje, koja je zahva-tala i Pipere i unutar njih Crnce.

Lužansko slovensko stanovništvo zadugo se držalo katoličkoga vjerskoga iska-za. Tek koncem 17. vijeka prešli su na pravoslavlje. Turci nijesu dozvoljavali kato-ličkim popovima da službuju na njihovoj teritoriji i progonili su ih, što ga je, liše-no latinskoga sveštenstva, navelo na konverziju vjere. Inače, slovenskih bratstava, samim koncem XV vijeka bilo je i u dotičnim današnjim arbanaškim Hotima. U Defteru za 1497. godine u Hotima su popisana slovenska sela Tihomir s 34 kuće, Mihaljani s 22 kuće, Pobrežani s kuća 30, Božani s 29 i Ljubicite s 18 kuća. Zadugo je slična situacija bila i u današnjim albanskim Klimentima (Kelmendi). M. Bici u drugoj apostolskoj vizitaciji Bara i okoline, 1611. godine, zbog velikih snjegova nije mogao obići Klimente koji su, kako navodi, gotovo svi katolici i govore alban-ski i dalmatinski, odnosno slovenski. Govornici slovenskoga jezika su nesporno Sloveni, mada nije isključeno da su slovenizovani Vlasi. Bici žali što zbog vremen-skih prilika nije mogao obići Bjelopavliće, Pipere, Bratonožiće i Cuce od kojih su, piše, polovina šizmatici, a polovina katolici.⁹⁵ Tada je u Bjelopavlićima bilo 200

93 Isto, str. 86.

94 Branislav Borožan, „Martinička Gradina – civita Dioclitiana“, *Zbornik radova sa okrugloga stola „Srednjovjekovna istorija Crne Gore“*, Istorijski institut Crne Gore, knj. 3, Podgorica, 1999, str. 82.

95 Marin Bici, *Iskušenja na putu 1610. godine*, str. 98.

lužanskih porodica latinske vjere, a 90 je već ispovijedalo islam. Tri godine kasnije M. Bolica piše da Kuči pod komandom Lala Drekalova i Nika Raičkova imaju 490 kuća s 1500 vojnika, i svi su rimskoga obreda.⁹⁶ Niko Raičkov je imenom i imenom oca nesporno Sloven, a Lale Drekalov albanizovani Vlah, što šedoči slovenizovano albansko ime njegovoga oca – Drekala, odnosno Andrije. Slične vjerske prilike na tome prostoru su bile i koju desetinu godina kasnije, polovinom 17. vijeka. Katolički misionar, Đorđe Vušković jednim pismom iz Šestana od 3. XII 1633. godine izvještava Kongregaciju u Rimu o svojoj vizitaciji Gruda i Bjelopavlića⁹⁷: „Dana 27. februara prošlog, pozva me žalosni narod iz Grude i Bjelopavlića od kojih sam dočekan kao da sam najveći velikodostojnik, i ne bi me dočekali bolje no što jesu, i jadnici (žalosnici) su mi se žalili da su ostavljeni od Svete Crkve i proklinjali svoje pretke što su se naselili tu (što su postavili kamen temeljac tu) đe su već 12 godina ostavljeni da umiru kao životinje, bez pričešća, ispovijesti i najbitnijeg od svega Svetoga krštenja, i već 12 godina među njima nije dolazio svještenik osim dva puta i ta dva puta je dolazio noću.“⁹⁸

O HRVATIMA I SRBIMA

Hrvatsko i srpsko ime bila su skupna za dvije, tokom seobe, ad hoc centralizovane zajednice plemena. To je razvidno iz činjenice da se u VII vijeku protezalo na teritorije koje su danas u zahvatu nekih država. To je neodgovarajuća veličina za jedinicu poznatu pod imenom pleme. Vidimo to i iz crnogorskoga slučaja u kojem pleme zahvata površinu jednoga kraškoga polja ili manjega brdsko-planinskoga masiva, odnosno župe. Potvrđuje to i proces konstituisanja slovenskih državnih formacija, koje su se razvijale počevši od župe, kao osnovne plemenske jedinice. Teško bi bilo vjerovati da je jedna skupina integrisana u pleme, svjesna svoje zajednice, dozvolila da se podijeli u više jedinica na nivou župa, koje su imale labave međusobne veze, koje su u ekonomskome pogledu bile samodovoljne. Bjelodane dokaze da su Srbi konstrukt i skupno ime za više plemena nudi i DAI. U 29. glavi,

96 Marjan Bolica, *Opis Skadarskoga sandžakata 1614. godine*.

97 Marko Jačov, *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622–1644*, knj. I, SANU, Beograd, 1986, str. 129: „Adi 27 fbre prossimo passato fui chiamato da quelli infellici populi di Gruda a di Byelo Pavlici dalli quali fui asspetato con grandissimo allegrezza e se fose un Prelato credo che non haverebbero pottuto for pui di quello, che hano fatto, e si lamentovano infelic, che erno abandonati da tutte le orme della S(anta) Chiesa, e maledicevano i loro antenati che havevano meso ili primo saso in quel luoco, che morivano come gli animali dicevano senza com(m)unione , e confessione, e senza il Prencipale senza il Sacro Batesimo, che gia erano dodici anni, che fra di loro n(on) era stato sacerdote se n(on) dei volte, e quele volte di notte entrare...“

98 Zahvaljujemo se episkopu Crnogorske pravoslavne crkve Borisu Bojoviću na prijevodu.

pišući o tome kako su Sloveni naselili Dalmaciju u vrijeme Iraklija, pominje plemena koja su je naselila: „...Hrvati, Srbi, Zahumljani, Travunjani, Konavljani, Dukljani i Neretljani koji se nazivaju i Pagani.“ Sljeduju županije koje zahvataju više župa, odnosno plemena, i na koncu se pojavljuju kneževine ili sklavinije koje obuhvataju više županija. One su se vremenom transformisale u kraljevine. Malo dalje, pišući o tome da se romejskome caru Mihilu iz Amorida, zbog njegove nesposobnosti, nijesu pokoravali stanovnici dalmatinskih gradova, pa dodaje: „...pa što više ni tamošnja plemena Hrvati i Srbi i Zahumljani i Travunjani i Konavljani i Dukljani i Pagani, odvojivši se od carstva Romeja, postadoše samostalni i nezavisni, ne pokoravajući se nikome.“ U istoj glavi, pišući o oslobađanju Barija od Arapa među učesnike vojne kampanje nabroja sva prethodno pobrojana plemena sem Dukljana i dodaje kao učesnike Ragužane i sa svima iz gradova Dalmacije. Porfirogenit upotrebljava termin Srbin u smislu pripadnika skupine plemena podložnih Vizantiji koje je Iraklije naselio po Balkanu. M. Segono koncem XV vijeka piše: „Ova, prosto nazvana Srbija ili Raška, u staro doba Mezija, leži u krajevima Evrope... Sredinu pokrajine naseljavaju Vlasi, o kojima Ptolomej tako donosi: „Oni koji leže između nazivaju se Pikenzi“, a gore u prvom putopisu dosta je i ovim rečeno. Ostali narodi srodni Makedoncima su Srbi, koje isti autor naziva Dardancima... Rašani, naime prvi stanovnici ove pokrajine, divlji i ratoborni, naseljavaju onaj dio koji leži prema rijekama Drini, Savi i Istru. Vlasi su planinci, divlji rod ljudi – oni su bogati samo stadima stoke; a drugi dio, koji je okrenut Dardancima, Makedoncima i Tribalima, Srbi, ljudi blažeg načina života i pitomijeg i lijepog izgleda, zato što se prostiru više ka jugu i zbog mnogih putujućih trgovaca.“⁹⁹ Naučnici često za Hrvate i Srbe koriste termin „narod“ koji se ni u kom slučaju ne može tumačiti kao narod u savremenome smislu, već kao skupina plemena koja dijele neke vrijednosti iz oblasti kulture i religije. Hrvati i Srbi su skupna neslovenska imena za dvije skupine slovenskih plemena, kojima ih je imenovala vizantijska administracija, pod njima ih administrativno obrađivala, a oni se vremenom s tim imenima identifikovali. Očito da su bile skupine plemena koje nijesu mogle da riješe pitanje kolektivnoga identiteta, nego su posegle za opštim imenom po kojim su bile poznate u okruženju, od koga su plemenske vođe očekivale priznanje ili mu bile podvlašćene.

ZAKLJUČAK

O spisu *De administrando imperio* izlučila su se neka stanovišta, koja su postala aksiomi. Ali je dijelom, njegova sadržina, i dalje predmet brojnih tumačenja. Po

99 A. Petrusi, *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno, un umanista serbo-dalmata di tardo Quattrocento*, Roma, 1981.

pravilu, svi polaze od pretpostavke da hrvatsko i srpsko ime, podrazumijevaju bitno različite etnikume, iako sadržina pojmova koje označavaju, do danas nije utvrđena. Tendencija je da se ta dva imena povežu s cjelinom današnjih srpskih i hrvatskih korpusa i u opsegu teritorija koje naseljavaju. Takve pretpostavke nijesu dokazive i iznuđene su razlozima koji nijesu naučne prirode. Mimo južnoslovenskih plemena, u Porfirogenitovome spisu, pominju se: Milinzi i Jezeriti na Peloponezu; nekoliko slovenskih plemena, podložnih Rusima: Drevljani, Krivići, Dregovići, Severjani, kako piše, i ostali Sloveni, koji su izdržavali knezove Kijeva s Rusima cijele zime i plaćali im porez zvani gira. Dalje piše da su Rusi s proljeća kupovali monoksile od slovenskih plemena Krivića i Ljutića, opremali ih jedrima i veslima i s njima plovili niz Dnjeper, do Mesimvrije da bi trgovali i razmjenjivali robu, uključujući i robove.¹⁰⁰ U Nestorovoj hronici, pisanoj oko 1113. godine čitamo: „...posle rušenja vavilonske kule razdvojiše se narodi čovečanstva: ...naseliše sinovi Sima istočne strane, a Hamovi južne; Jafetovi sinovi nasele zapad i severnu stranu. Među sedamdeset i dva naroda bio je i slovenski narod, od plemena Jafetovog, zvan Norci a i Sloveni. Posle mnogo vremena naselili su Sloveni i Podunavlje gde su sada Ugarska i Bugarska zemlja. Od tih se Slovena neki izdvojiše i uzeše novo ime, po mestu koje naseliše. Tako se nasele na reci imenom Morava i prozvaše se Moravci, a drugi se nazvaše Česi... A isti su Sloveni Beli Hrvati, Srbi i Hobutani. Kad Volosi napadoše na dunavske Slovene i sedoše među njih i ugnjetavahu, ovi Sloveni pak dođoše i sedoše uz Vislu i prozvaše se Ljasi, a od ovih Ljaha nazvaše se Poljaci; drugi Ljasi su – Ljutići, neki – Mozovšani, a neki – Pomorjani. Tako isto i ovi Sloveni odoše i naseliše se na Dnjepru i prozvaše se Poljani a drugi Drevljani, zato što žive u šumama; a neki naseliše se između Pripajate i Dvine i nazvaše se Dregovići; neki naseliše se uz Dvinu i nazvaše se Poločani, rečice radi što utiče u Dvinu, imenom Polota“.¹⁰¹ U Hronici čitamo i da su među Ljasima bila braća – Radim i Vjatko: „...i kada dođoše sedoše: Radim na Sožu, i od njega se nazvaše Radimići, a Vjatko sa svojim rodnom Oku, i od njega se nazvaše Vjatići. I življahu u miru Poljani, i Drevljani, i Sjeveri, i Radimići, Vjatići i Hrvati.“ Sredinom X vijeka arapski pisac Masudi nabraja još neka slovenska plemena: Volinjani, Moravljani, Hrvati, Česi, Braničevci, Srbi, Gačani i drugi. Dakle, očito da su i Srbi i Hrvati skupine plemena, jednoga širega saveza koji se organizovano doseljavalo na evropski prostor i ne bi se reklo da su se u kulturnom smislu bitnije razlikovali od ostalih. Tako su i Sloveni doseljeni na Balkansko poluostrvo imenovani po osobinama prostora, pripadnosti socijalnim kategorijama ili imenima plemena čiju su teritoriju pošli. Pa bi se reklo da razlike između doseljenih slovenskih plemena nijesu bile značajne, nego

100 Konstantin Porfirogenit, *O temama i o narodima*, Beograd, 2014, str. 95–101.

101 Milica i Đorđe Janković, *Sloveni u Jugoslovenskom Podunavlju*, Katalog izložbe, Muzej grada Beograda, Beograd, 1990, str. 10.

ih savremeni historičari pojačavaju, podrazumijevajući pod različitim plemenskim imenima, različite kulturološke, čak i etničke sadržaje, što se ne može dokazati.

Dokaz da Srbi i Hrvati nijesu naselili Duklju nalazimo u crnogorskim predanjima, koja su osobena na cijelome Balkanu. Pamte sve narode i etničke grupe koje su naseljavale Crnu Goru u posljednjih 1400 godina. Počev od slovenskih doseljenika Lužana, Ljubica, Golubovića, Branovića, pa Vlaha Mataruga, Macura, Kriča, Bukumira, Malenza, Mugoša, pa Vlaha Novljana, Drobunjaka, Lutovaca, Bratonjega, Vasojevića i drugih.¹⁰² Tu činjenicu potvrđuju statuti gradova Budve i Kotora, koji u zaleđu poznaju samo Slovene, Vlahe i Arbanase, i Zetska presuda od 8. septembra 1445. godine, u kojoj su posebno pomenuti Lužani, dakle, Sloveni, kao zetska vlastela i starošedioci, i srpska vlastela, odnosno Srbi Altoman i Vuk i Đurđ Belmužević. I katolički pop Srećko Vulović iz Perasta, oko 440 godina kasnije, 1892. godine, konstatuje, doduše, samo na jednom dijelu Crne Gore, u Boki, nije bilo ni Srba ni Hrvata do njegovoga vremena.¹⁰³ Piše da ni on ni stari Peraštani u đetinjstvu ne čuše riječ Hrvat „a naš jezik samo i jedino zvasmo naškim“. Poziva se na Miha Pavinovića koji mu je kao odgovor na izvjesni njegov naučni prilog etnološke sadržine o Boki, koji mu je poslao na ocjenu, pismeno poručio, kako piše, ove znamenite riječi: „Stecite svijest Hrvatsku...“. A onda nastavlja da je marljivo proučavao to pitanje i zaključio da je Hrvat, i to na samome koncu XIX vijeka. Dalje piše da unazad 40 godina nijesu čuli „naše sugrađane grčko-istočne vjeroispovijesti..., da bi sebe nazivali Srbima a svoj jezik srbskim“ i na kraju zaključuje: „Svoj su jezik nazivali naškim, a sebe jedino nazivali rišćanima“. Dakle, u XV vijeku srpski pisar, porijeklom iz Srbije, na ekavici luči Zećane (domicilne) od trojice Srba jabanaca, vlastele Đurđa Brankovića, koji su u njegovo ime upravljali Zetom, odnosno Crnom Gorom, očito, držeći ih pripadnicima različitih etničkih grupa. Katolički pop iz Perasta, na samome koncu XIX vijeka, ne zna za postojanje Srba i Hrvata u Boki; za njih ne znaju ni statuti Budve i Kotora, a ni narodno predanje. Očito, svaki, čak i pokušaj da se ranosrednjovjekovna Duklja oglasi zemljom naseljenom Srbima ili Hrvatima u vrijeme cara Iraklija i nešto kasnije, neutemeljen je, i nije naučne naravi.

N. Nodilo ističe mišljenje Jakova Grima koji je tvrdio kako „razni djelovi puka kakova, onda im je uvijek jednaki način vjere i bogoštovja sve dotle, dok ostaju pri svojoj naravi, a nisu izloženi nasilnome uticaju sa strane.“¹⁰⁴ Dakle, Dukljani, Srbi i Hrvati su se u procesu socijalne komunikacije Slovena sa domicilnim stanovništvom ilirskoga, tračkoga i mezijskoga porijekla prepleli i konstituisali nove etnikume koji su zahvatili prostore na kojima su u srednjemu vijeku zasnovali hrvatski, srpski i crnogorski etnikum. Osnova razlikovanja Srba i Hrvata je utemeljena na prostorima

102 Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora i Boka; Kući, Bratonožići i Piperi*, Podgorica, 1997. godine.

103 Srećko Vulović, *Tko su bili starosjedioci Boke*, Zagreb, 1892, str. 6 i 11

104 Natko Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Logos, Split, 1981, str. 238.

koje su naselili; Srbi istok centralnoga Balkana u doticaju s ortodoksnom Vizantijom, a Hrvati zapadni rub Balkana u doticaju s katoličkom Franačkom. Ključni za oblikovanje identiteta u ranome srednjemu vijeku su bili socijalno-kulturni procesi doseljenika s domicilnim stanovništvom i okruženjem (Vizantijom, Mlecima i Franačkom), a u konačnici religijski, politički i kulturni miljei u kojima su konstituisani. Tako su doseljeni Sloveni koji su se integrisali sa romanizovanim Dokleatima zasnovali Dukljane. To je bio lokalni identitet koji se širio u prostoru i vremenu konstituišući šire prostore unutar kneževine, odnosno kraljevine. Tako se vremenom i lokalni identitet Hrvat i Srbin širio u prostoru i vremenu, zahvaljujući konfesiji, odnosno crkvenoj organizaciji, da bi na koncu zahvatio široke prostore od Dunava do Jadrana. Potvrđuje to i jezik kojim su govorili južnoslovenski narodi, sve do sredine devetnaestoga vijeka, koji se nazivao ilirskim – nije etnički nego teritorijalno identifikovan. To potvrđuju sljedeći primjeri: u Bologni je već 1553. godine osnovan „Collegium Hungaricum-Illyricum“ kojim je upravljao Zagrebački kaptol. Bartol Kašić piše da je papa Kliment VIII preporučivao *studium linguae illyricae* da bi se podržali katolici u turskome carstvu.¹⁰⁵ U Trogiru 1441. godine, u prijevodu jednoga pisma na talijanski jezik za koje se kaže da je izvorno bilo pisano „*in sermone et alphabeto Illiriacho seu Slavonico*“.¹⁰⁶ Bartol Kašić je 1604. godine objavio *Institutionem linguae illyricae libri duo*. Andrija Kačić Miošić (1704–1760) objavljuje *Razgovor ugodni naroda slovenskoga*. Lovro Šitović Ljubušak (1682–1729) štampa *Grammatica latino-illyrica*, izdatu ponovo – 1742. i 1781. godine. Josip Jurin u Veneciji je 1793. godine objavio trojezičnu gramatiku naslova *Grammatica Illyricae juventuti latino-italoque sermone instruendae accomodata ili Slovigna slavnoj slovinskoj mladosti diachim, ilirichim i talianskim izgovorom napravljena*. Josip Voltić izdao je u Beču 1803. godine *Ričoslovník ilirskog, italijanskog i nimaskoga jezika s jednom pripodstavljenom gramatikom ili pismenstvom*.

U vremenskome opsegu, čak od IV pa do XIX vijeka, migracije koje su tekle od istoka k zapadu, više puta, iz temelja su mijenjale etničku sliku južnoslovenskih prostora. Pred sobom su pogonile starosedilačko stanovništvo, u nauci poznato pod opštim imenom Iliri, koje se sklanjalo u planinske izolate ili se zauvijek iseljavalo. U kraćem i dužem vremenskome periodu, bivalo je preslojeno ili marginalizovano i kao takvo se nije očuvalo, niti se u masi antropološki prepoznaje na južnoslovenskome prostoru. Tako da su istočnobalkanske migracije radikalno mijenjale demografsku strukturu prostora, kako onih s kojih su pokrenute, tako i onih koje su pošele. Prvu takvu migraciju prouzrokovao je prvom polovinom V vijeka dolazak Gota; drugu, početkom VII vijeka, dolazak Avara i Slovena; treću, sredinom IX

105 Stjepan Krasić, Štokavsko narječje postaje književni jezik, str. 55.

106 Radoslav Katičić, „Ustanove sv. Jeronima u Rimu i povijest hrvatske kulture i narodnosti“, *Homo imago et amicus Dei*, Zbornik u čast Ivana Goluba, Rim, 1991, str. 377.

vijeka, vizantijski feudalizam; četvrtu, od XIII do sredine XIV vijeka, feudalizam slovenskih državnih formacija, i petu migraciju, koncem XIV i početkom XV vijeka, prouzrokovao je prodor Turaka u Evropu. Ratovi Austrije, Venecije i njihovih saveznika s Turcima, počev od Prvoga bečkoga rata 1529. godine, pa sve do sredine 18. vijeka, uzrokovali su novi niz velikih migracija. Samo u dvije velike seobe Srba 1690, nakon Velikoga bečkoga i 1739. godine nakon Austrijsko-turskog rata, prostori Srbije i Kosova i Metohije bili su ispražnjeni, a srpsko stanovništvo se povuklo u Ugarsku, odnosno, današnju Vojvodinu. Samo u okolini Prištine 360 sela je opušćelo. I migracije paleobalkanskoga stanovništva s istoka na zapad Balkana ostavile su ozbiljne demografske posljedice, kako na prostoru istoka, tako i na zapadu Balkanskoga poluostva. To su demografska gibanja, koja su po suštini bila demografske kataklizme, koje su više puta pogađale centralni i rubna područja Zapadnoga Balkana. Da ih pomenemo: Ravni Kotari, Lika, Banija, Kordun, Slavonija, Bosanska Krajina, Vojvodina, Raška i Šumadija, koji su se više puta raseljavali i ponovo naseljavali, uglavnom paleobalkanskim slovenizovanim stanovništvom. Tako da je za današnju etničku sliku savremenih južnoslovenskih država irelevantna ona iz vremena deseljavanja Slovena i njihovih ranosrednjovjekovnih državnih formacija. Savremenu okosnicu naroda koji ih naseljavaju čini slovenizovano stanovništvo različitoga etničkoga porijekla, u nauci poznato kao Vlasi, koje je u više navrata, u manjim ili većim grupama, migriralo s istočnoga na zapadni kraj Balkana, i na tome putu preslojavalo zatečeno domicilno stanovništvo. To vlaško stanovništvo, srpsko ime s kojim su se identifikovali na temelju pravoslavnoga vjerskoga iskaza, od sredine XIX vijeka protezalo je na zapadu do Like, spuštajući ga do obale Jadrana, cijelom njegovom dužinom. Hrvatsko ime, proteglo se na južnoslovenske katolike, različitoga porijekla, sve do Boke Kotorske, koji su se, na temelju katoličkoga vjerskoga iskaza, koncem XIX vijeka dijelom identifikovali s njime. U sva tri slučaja (crnogorskom, hrvatskom i srpskom), unutar njihovoga nacionalnoga bića, slovenska komponenta je skromno zastupljena, sem na prostorima Zagorja, Moslavine, Slavonije i Vojvodine (ševerno od Save i Dunava), na kojima je, sticajem okolnosti, dominantna etnička okosnica starošedilačkoga stanovništva slovenska. Tako da savremeni južnoslovenski narodi imaju samo formalnu i više nego skromnu sadržinsku poveznicu sa Slovenima (Srbima, Hrvatima i Dukljanima) iz VII i narednih vjekova, čije ime nose, ili se smatraju njihovim nasljednicima. U crnogorskome slučaju, predanje zna, za samo oko četrdesetak i nešto više bratstava slovenskoga porijekla, u narodu poznatih kao Lužani, jedinih potomaka Dukljana po muškoj liniji. Dakle, četrnaest bratstava u Piperima, dvadesetak u Bjelopavličima, šest u Pješivcima, četiri u Paštrovićima, nekoliko u Poborima i dva u Župi Nikšičkoj. Njihov ukupan broj ne prelazi četiri hiljade lica, nespornog slovenskog porijekla. Ostali su potomci paleobalkanskoga stanovništva, slovenizovanoga

u doticaju s slovenskim plemenima (Jezeriti, Dragoviti itd.) na istoku Balkana, a u nekim slučajevima na prostoru doseljenja, koje je preslojilo domicilne Vlahe. Doseljeni su većinom dodigli početkom XV vijeka, pognati turskom najezdom. Predanje neke od njih vezuje za prostore masiva Pinda i Stare planine (Balkan), a većim dijelom Rodopa i s istočnih obronaka Karpata, iz granične zone današnje Rumunije i današnje istočne Srbije. Zaključak ima uporište u antropološkim studijama savremenoga crnogorskoga stanovništva. Dinarski kompleks prisutan kod savremenih Crnogoraca može da se poveže s mezolitskim i eneolitskim populacijama koje su živjele u širem okružju Đerdapa, dakle, Rodopa, Karpata, Pinda i Stare planine i razlikuju se od ilirskih populacija koje su pripadale mediteranskome kompleksu. Karakteriše ih krupno tijelo, visoki rast, brahikalija, dugačko i široko lice, oštro zašečen zatiljak, jaka vilica, tamna kosa, taman, ali i riđi ten. Prisutne su i atipične antropološke pojave kod savremenih Crnogoraca koje se ogledaju u krupnoj glavi, krupnom tijelu, preširokome licu i mnogo riđokosih tonova. Stoga, crnogorske populacije zauzimaju posebno mjesto na antropološkoj karti.¹⁰⁷ Dominantno, ne pokazuju sličnosti s antropološkim kompleksom kojem su pripadali Iliri, niti onom kojem pripadaju Sloveni. Useljenici su došli trasama koje su se protezale: jedna preko Srbije i Staroga Vlaha (Raška), druga preko Bosne i Hercegovine i treća preko Albanije, kojom je naseljena, uglavnom jugoistočna Crna Gora – Kuči, Krajina, djelovi Crmnice, Lješanska nahija i dio Ceklina. Nalazimo ih u srednjovjekovnim statutima Kotora i Budve pored Slovena i Arbanasa izdiferencirane kao etnikum, odnosno Vlahe. Dukljanski identitet vremenom se transformisao u zetski i na kraju u crnogorski. Taj dodigli paleobalkanski svijet, slobodarskoga i borbenoga duha, tvorac je klasične Crne Gore. Od njega potiču posljednje dvije crnogorske dinastije – Crnojevići i Petrovići, a moguće i Balšići koji su im prethodili.

107 Petar Vlahović, „Antropološke odlike Crnogoraca“, *Istorijski zapisi*, Podgorica, 2002/1–2, str. 12–13.

RANOSREDNJOVJEKOVNE VOJNO-SOCIJALNE KATEGORIJE STANOVNIŠTVA U CRNOJ GORI – BUKUMIRI, MACURE, KRIČI I MATARUGE –

Živo predanje, zabilježeno i u etnološkoj literaturi, pamti nekoliko ranosrednjovjekovnih vojno-socijalnih kategorija stanovništva, u narodu poznatih pod imenom „stari narodi“. Vizantija ih je preselila s prostora istočnoga Balkana, moguće i Male Azije, na prostor današnje Crne Gore i Albanije i stavila u funkciju kontrole klanaca i puteva od pravaca Dubrovnika, Kotora, Budve, Bara, Skadra i Drača ka unutrašnjosti kontinenta. Taj zaključak se iskristalisao na temelju uporedne analize predanja, povijesnih izvora, toponimije i materijalne dokumentacije. Naseljeni su u drugoj polovini IX vijeka, u vrijeme velike i sveobuhvatne reforme vojne organizacije uzrokovane prodorom Arapa u istočne vizantijske provincije i velikom seobom Slovena na Balkan koju je inicirao car Justinijan II (685–695, 705–711), s obavezom čuvanja puteva, klisura i kontrole prostora. Slovensko stanovništvo ih je zapamtilo kao „narode“ koji su došli od grčkih strana, pod imenima kojima su se definisali unutar sebe (Bukumiri, Macure, Kriči i Mataruge). Reklo bi se da se materijalna dokumentacija koja se vezuje za njih (groblja i kućišta) stoga i naziva grčkim. Sem Bukumira, od kojih postoji nekoliko bratstava u Rogamima, Vasojevićima i Bratonožićima, druga tri „naroda“ su preslojena i iseljena, pa skoro da i nema njihovih potomaka. Macure su se iselile i stanile, uglavnom, na prostor Bukovice više Zadra, Kriči u Bosni i okolini Drniša a Mataruge na pravcu od Pljevalja ka Kraljevu, u čijoj se okolini nalazi jedno uređeno izvorište ljekovite termalne vode, koje je po njima dobilo ime (Mataruška banja). U knjizi „Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje“, ne samo ova četiri „stara naroda“, nego i Mugoše kao „stari narod“ greškom sam identifikovao kao potomke Ilira.¹⁰⁸ Neka mi to čitaoci ne uzmu za zlo; ovim prilogom ću se iskupiti.

108 Stevo Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, FCJK, Cetinje, 2017.

VIZANTIJSKA ORGANIZACIJA UPRAVE NA BALKANU U RANOME SREDNJEMU VIJEKU

M. Cvetković piše da prvi pomen tema, kao vizantijskih vojno-upravnih jedinica, kojima je bila premrežena teritorija Vizantije nalazimo kod Teofana iz 622. godine, iz vremena cara Iraklija koji je naselio Slovene na Balkan. Unutar tematskoga uređenja, vizantijski car Justinijan II osnovao je klisure u Strimonu i Kapadokiji. Bile su u funkciji vizantijskoga sistema odbrane, sa zadatkom da sprečavaju prodor Arapa i Slovena. Osnova takve tematske organizacije zadržala se do konca X vijeka, a već od samoga početka XI vijeka osnivaju se administrativno-vojne jedinice na čelu sa dukama i katepanima, i male teme unutar kojih su bila najviše do dva utvrđenja.¹⁰⁹ Kod Teofana nalazimo i informaciju o izvjesnome klisurofilaksu (čuvaru klisura i klanaca) iz druge polovine sedmoga vijeka, koji je čuvao granicu prema arapskome kalifatu. Dokumentovan je i klisurofilaks zadužen za klisuru Strimona (rijeka Strumica) koji je čuvao važan putni pravac od Soluna ka unutrašnjosti Makedonije i dalje, kojim su Sloveni ugrožavali Solun i Konstantinopolj. To je trasa puta koji vodi s prostora centralnoga Balkana. Jedna vodi pravcem od Srednje Evrope, preko današnjega Sarajeva, Mitrovice, Prištine, Skoplja kroz klisuru Strumice, i dalje ka Solunu, a druga obalom i zaleđem Jadrana, jednim krakom, kasnije nazvanim *Via Zenta*, od Kotora preko Cetinja, Podgorice, preko kučkih brda, lijevim krakom preko Kolašina u kontinentalno zaleđe, a desnim, kroz Gusinje k Metohiji i dalje. Drugi krak trase je vodio kroz kanjon rijeke Drim na Đakovicu, odakle se račvao ka Panoniji, i desnom račvom, takođe, ka Strumici. Nije utvrđeno da su klisure bile okosnice neke veće vojno-upravne jedinice, pa nije ni postojao klisurarh u takvoj funkciji.

Konstantin Porfirogenit, u *Spisu o temama*, piše da je treća, odnosno Strimonska tema, spojena s Makedonskom, i nalazi se u redu klisura. U njoj žive stočari Skiti umjesto Makedonaca, od vremena kad ih je Justinijan Rinotmet naselio na planine Strimona i stranama klisura. Kao i Skite, Vizantija je doseljene Slovene i starošedioce Vlahe rano integrisala u državne okvire. Slovene, zbog otpora i ratova s Vizantijom, koji su 626. g. s Avarima i Persijancima opsadili Konstantinopolj, integrisali su silom, a Vlahe, koristeći se političkim instrumentima. Vlasu su uključeni u vojno-upravni sistem i za njih je osnovana crkvena organizacija, s vlaškim episkopom na čelu. Njihova episkopija se pominje u povijesnim izvorima. Postoje pretpostavke da joj je sedište bilo u Prilepu, s kompetencijama nad cijelom Pelago-

109 Miloš Cvetković, „Reforma vizantijskog vojno-teritorijalnog uređenja u doba Justinijana II“, *Zbornik radova Vizantološkoga instituta* 53, Beograd, 2016, str. 38–39.

nijom¹¹⁰ i vjerovatno, planinskim lancem Pinda, na kome su Vlasi etnički dominirali. M. Cvetković navodi da je Kekaumen zapisao da je car Vasilije II, njegovoga đeda Nikulicu, u četvrtoj godini vladavine, postavio za arhonta Vlaha u Heladi. Na njegovo mjesto duke i domestika ekskuvita postavio je franačkoga princa Petra, kojega nije mogao da postavi za stratega u toj temi. Tako je Nikulica postao arhont Vlaha. Citirani izvor pominje da Vlasi ljeta provode na planinama Bugarske, dok u zimskim mjesecima, većina Vlaha, koji su se u vrijeme seobe naroda, sklonili na planinski lanac Pinda, zimuje sa stadima u velikoj ševernogrčkoj ravnici Tesaliji. Njihova brojnost je uticala da se taj ravničarski prostor kasnije nazove Velikom Vlaškom. Vlasi su, kao plaćenici, u XI i XII vijeku, učestvovali u više vizantijskih pohoda: na Siciliju i protiv Kumana i Ugara. Vlahije treba držati za teritorijalne vojno-političke jedinice, kojima su, kao i sklavinijama, upravljali arhonti. Imale su određeni stepenom autonomije, ali je etnička okosnica nesumnjivo Vlaška. M. Cvetković napominje da se u Eskorijalskome taktikonu pominje i vojno-upravna jedinica klisura slovenskoga plemena Dragovita.¹¹¹

Pogranični vojno-upravni sistem koji izgradio Justinijan II u VII vijeku, u narednim je razvijan i usaglašavan s opštim političko-bezbjedonosnim prilikama u carstvu. I tematski sistem s klisurama, kao vojno-upravnim jedinicama, trpio je promjene da bi mogao da odgovori zadacima koje su nametale prilike. Kako se broj tema povećavao, povećavao se i broj pograničnih okruga u klisurama. U prvoj polovini IX vijeka osnivaju se nove teme i nekoliko novih klisura.¹¹² To je vrijeme hristijanizacije balkanskih Slovena. Kako piše Porfirogenit, u klisuru rijeke Strimon kolonizovani su Skiti. Očito, da nasele područja s kojih je izbjeglo stanovništvo tokom seobe Slovena i Avara na balkanski prostor. Teofan piše da su u vrijeme cara Nićifora I (vladao od 31. oktobra 802. do 26. jula 811), iz Male Azije preseljeni stratioti u balkanske sklavinije, ali su bili obavezni da prodaju svoja imanja.¹¹³ Naseljenici su bili vojno sposobni muškarci s porodicama, koji su stavljeni u funkciju odbrane države Romeja. O načinu njihovoga izdržavanja u nauci postoje dva mišljenja: prvo, da su dobijali u vlasništvo zemljište u mjestu naseljavanja, s obavezom da im prihodi s njega budu materijalna nadoknada za vršenje vojničke službe, i drugo, da su bili stacionirani u garnizonima, i plaćani iz državne kase. Ako se oslonimo na Teofana, a nema razloga da sumnjamo, stratioti su plaćani prihodima s imanja koja sami obrađuju. Duže od dvije stotine godina, zbog ekonomske krize uzrokovane stalnim ratovima sa Slovenima, Arapima, Persijancima i Avarima,

110 Miloš Cvetković, „Uključivanje Slovena i Vlaha u sitem Vizantijske provincijske organizacije na jugu Balkana do XI vijeka. Sličnosti i razlike“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 49, Beograd, 2012, str. 34.

111 Isto, str. 28.

112 Isto, str. 33.

113 Teofan, *Hronografija*, str. 486–487.

blagajna je bila u krizi oko isplata vojničkih plata. Stoga je carstvo povremeno bilo izloženo pobunama vojske, koje su se u nekim slučajevima završile promjenama na carskome tronu. To je vrijeme vojničkih careva, i opšte krize u Vizantiji koja ju je oslabila. Tek koncem IX i u X vijeku, u vrijeme cara Vasilija, nakon hristijanizacije doseljenoga stanovništva, osnivanja sklavinija i njihovoga uklapanja u vizantijski feudalni sistem i obnove privrednoga života, stanje carske blagajne se stabilizovalo.

Koncem X, pa do sredine XI vijeka u dračkoj temi je bijesnio rat, uzrokovan sukobima Bugara i Vizantije oko jadranskih i egejskih luka. Neredovno stanje u dračkoj temi pokušali su da iskoriste Sloveni, opadirajući dvije najvažnije vizantijske luke – Solun i Drač. Prilikom jednoga napada na Korint i Peloponez, u povratku, na rijeci Sperhej, Samuilovu vojsku dočekaao je solunski namjesnik Nićifor Uran i u jednom noćnom napadu, 997. godine, nanio joj je strahovit poraz, tako da su Samuilo i sin mu jedva iznijeli živu glavu.¹¹⁴ Skršetnih ruku nije šedio ni dukljanski knez Dobroslav/Vojislav, osnivač dinastije Vojislavljevića, u *Ljetopisu Popa Dukljanina* titulisao kao kralj. U njegovoj XXXVIII glavi piše da je car naredio nekome Kursiliju, toparhu Drača, koji je u te dane držao Drač i cijelu dračku zemlju, da skupi vojsku, bude joj na čelu, i pođe i zarobi kralja Dobroslava, koji se bio odmetnuo od Vizantije i čije je kraljevstvo, kako piše, raslo i povećavalo se svakoga dana.

U sušedstvu, iz arapske opsade, 868. godine, Dubrovnik je spašavala Vizantija, koja je na zahtjev Dubrovčana u pomoć uputila flotu. Ta godina bila je prekretnica na južnoslovenskome prostoru. Nakon nje je uspostavljena vizantijska tema Dalmacija, postavljen strateg i osnovane klisure na pravicima puteva koji su vodili od jadranskih luka u kontinent. U spisima Konstantina Porfirogenita *De administrando imperio*, *Vita Basilii* i *De tematibus* opisani su svi uspjesi njegovoga đeda, cara Vasilija, među kojima je i obnavljanje vizantijske vlasti u Dalmaciji. To je moralo biti odmah nakon arapske opsade Dubrovnika, za Vasilijevoga života (867–886). Dubrovačka tema vjerovatno je izdvojena iz Dalmacije i imenovan joj strateg nakon Samuilovoga poraza 1018. godine. Potvrdu njene egzistencije nalazimo kod Kekaumena. Pominje dubrovačkog stratega, imenom Katakalon Klazomenski, koji je pokušao da zarobi dukljanskog kneza Vojislava, ali ga je ovaj nadmudrio, pa umjesto da bude zarobljen, on je zarobio dubrovačkoga stratega zajedno sa sinom, pratnjom i lađama, i odveo u Ston, kako Kekaumen piše, „i onim zamkama i mrežama kojima je htio da ulovi bi ulovljen, na sramotu Romeja“.¹¹⁵

Istočna granica dubrovačke teme bila je je zapadna granica Prevalitane, odnosno, Zete. Ona polovi Bokokotorski zaliv, tako da je dračka tema zahvatala Prevalitanu/Zetu i Epir. To je razvidno i iz popisa sufragana dračkog mitropolita za X vijek, u koje su pobrojane Barska i Ulcinjska biskupija. Tu činjenicu šedoči i *Ljetopis*

114 Jovan Skilica, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Beograd, tom III, str. 90.

115 Kekaumen, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Beograd, tom III, str. 211–213.

Popa Dukljanina, u kome čitamo da je Samuilo, između 986. i 989. godine, pokorio Duklju, na planini Oblik zarobio kneza Vladimira, pokušao osvojiti Ulcinj, koji mu nije pao u ruke,¹¹⁶ ali je zato Kotor, i cijelu Dalmaciju, podvrgnuo ognju i maču. Inače, Samuilovu dalmatinsku kampanju, tokom koje je zarobio dukljanskoga kneza Vladimira, i porušio mnoge dalmatinske gradove, treba vezivati za period između 986. i 989, najvjerovatnije 989. godine. Pohodi na Drač, Duklju i Dalmaciju su neposredno povezani, i imali su za cilj prodor na Jadran i likvidaciju vizantijske uprave u dalmatinskim gradovima. Nakon ubistva kneza Vladimira, koji je, kako piše u Ljetopisu, upravljao povjerenim narodom u strahu Božjem i po pravdi,¹¹⁷ ponovo nastupaju teška vremena za dračku temu. Tokom neuspjeloga ustanka dukljanskih Slovena protiv Vizantije, 1035. godine, Vojislav je bio zarobljen. Nakon što je pobjegao, došao je odmah u sukob sa strategom ili toparhom Drača, Teofilom Erotikom, koji je dva puta u tri godine dizao vojsku na dukljanske Slovene, i to 1040. i 1043. godine. Očito da je Duklja bila u vazalnome odnosu prema Vizantiji, sve do te 1043. godine, odnosno bitke u Barskome polju, nakon koje je Vojislav upisan u prijatelje Romeja.

Makedonska, Solunska, Peloponeska, Kefalonijska, Dračka i Dalmatinska tema štatile su jadransko-egejsku obalu od prodora s mora. Dračka je zahvatala cijeli zaravnjeni prostor koji se proteže od Ostroških greda, odnosno, Bjelopavlića pa do Epira, a po dubini, do planinskih vijenaca Pinda i Prokletija. Unutar tema, niža jedinica je bila turma na čelu sa turmarsima. U ugroženim pograničnim oblastima, osnivane su turme, od kojih su se neke transformisale u klisure. M. Cvetković navodi stanovište J. Ferluge da je Dračka tema osnovana početkom IX vijeka, jer se tih godina pominje drački hartularije, odnosno, njen visoki finasijski službenik. Naziv κλεισούρα potiče joj od latinskoga termina *clausura*, odnosno, klanac, a na čelu joj je bio klisurarh.¹¹⁸ Neki autori njihovu pojavu vezuju za kraj IX i početak X, a neki za početak IX vijeka. Kod Porfirogenita čitamo o klisurama u Sevasteji, Selevkiji, Likandosu i Leontokomi, koje su bile u funkciji zaštite istočne romejske granice od arapske najeзде. Sve su osnovane s ciljem da zaštite važne saobraćajne pravce kojima su se kretale neprijateljske vojske. Seoba naroda, koji su ugrožavali Romejsko Carstvo, inspirisala je konstantinopoljsku administraciju da osniva nove klisure, koje su čuvali Vlasi. Potvrdu nalazimo u toponimu Vlahoklisura, planinsko naselje u Grčkoj, sagrađeno da kontroliše putni pravac koji vodi od Soluna kroz Pelagoniju, i dalje u kontinentalno zaleđe. U Dračkoj temi, Vizantija je izgradila sistem utvrda da zaštiti klisure kroz koje je vodila trasa puta od Primorja u kontinentalno zaleđe,

116 Eduard Peričić, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Conteco, Bar, 1999, str. 66.

117 Isto, str. 69.

118 Miloš Cvetković, *Niže jedinice tematskoga uređenja u Vizantiji (9–11. vek)*, doktorska disertacija, januar 2017. god., (UDK broj: 355.3(495.02)“08/10”)

pored rijeke Drima. M. Šufraj navodi da je još koncem XI vijeka vizantijska granica u svim klancima i prijelazima bila utvrđena, i izgrađena utvrđenja za kontrolu puteva. Po njemu, iz ovoga vremena potiče ime „Krajina“, kojim se zove kraj uz obalu Skadarskoga jezera između Bojane i crmničke doline.¹¹⁹ Taj prostor u ranome srednjemu vijeku, naseljavali su Vlasi dok su Arbanasi još bili u procesu konstituisanja od raznorodnoga paleobalkanskoga stanovništva na prostoru Arbanona, koji je dovršen koncem X vijeka. Te Vlahe je u Albaniji zadesila ista sudbina kao i njihove sunarodnike u drugim balkanskim zemljama – apsorbovani su, u ovome slučaju u albanski nacionalni korpus. Proces je počeo da teče počev od početka XI vijeka, i prve pojave Arbanasa na povijesnoj sceni.

O ARBANASIMA/ALBANCIMA

Ovaj rad dotiče se vizantijskoga naseljavanja Vlaha Bukumira na prostoru koji zahvata, ne samo u Crnu Goru, nego i Albaniju koju neki autori navode kao kolijevku nekoliko vlaških katuna koji su u srednjemu vijeku naseljavali prostor Crne Gore i Hercegovine (Burmazi, Malenze i Mataruge uključujući i Bukumire). Da bismo mogli da izvedemo utemeljene zaključke o njihovoj etničkoj pripadnosti, nužno je da raspravimo i pitanje porijekla Arbanasa/Albanaca.

Doseljavanje Slovena u Arbanon, početkom VII vijeka lingvistički je potvrđeno. Slovenski oblik toga imena, zapisan u srednjovjekovnim poveljama je *Rabъnъ*. Nastao je u staroslovenskome jeziku kojim su govorili prvi doseljenici, zamjenom skupine glasova, odnosno likvidnom metatezom. Tek kasnije, kad je jezik pretrpio određene promjene, naziv stanovnika *Arbanasi* je izveden iz imena oblasti *Arbanon*. Na temelju ove jezičke činjenice ispostavlja se da su se Sloveni prvo naselili u Arbanonu, a kasnije susreli s Albancima pod tim imenom, koje je za ovaj narod najstarija poznata oznaka. A. Selišček drži da su prvi slovenski naseljenici uništili ranovizantijske gradove u Epiru i Prevalitani, a Avari tek oko 615. g. dovršili preostale. Tako da je naseljavanje Slovena u Prevalitani teklo bez većih otpora. Oko tri decenije kasnije, treći val naseljenika, ovoga puta Slovena, naselio je Prevalitanu i ostavio tragove u slovenskoj toponimiji u Albaniji. Najviše su se koncentrisali na prostoru južno od rijeke Škumbin, oko Vojuše, u dolini Crnoga Drima i okolini Skadarskoga jezera.¹²⁰ Kao zemljoradnici, pošli su riječne doline, kotline, ravnice pored mora i padine prvih brda u zaleđu Primorja, o čemu šedoči slovenska toponimija. B. Hrabak navodi stanovište P. Skoka da doseljenički val Slovena nije

119 Milan Šufraj, *Povijest sjevernih Arbanasa*, Beograd, 1924, str. 196/97.

120 A. M. Selišček, *Slavjanskoe naselenie v Albanii*, Sofija, 1931.

prekrio cijelu Albaniju, nego su u VII i VIII vijeku egzistirale još nekolike etničke i socijalne cjeline. To je po mišljenju P. Skoka, jedan od razloga da Sloveni budu apsorbovani od Arbanasa i nestanu.¹²¹

Ulcinjski biskup M. Segono, početkom 15. vijeka, u svome putopisu precizno smješta oblast Arbanu: „A drugi put, koji se zove Kandavija, od Apolonije, odakle je početak Epira, ide dalje ka Ambracijskom zalivu pored jezera Avlone ili Valone, a na desnoj strani mu leže epirski narodi koje oplakuje Sikulsko more. Ova oblast nazivana *Arban*, bivajući dugo pod vlašću Aranita, povezuje se s Aheljom, ili, prema sušedima, rijekom Pahikolamom koja ističe sa Pinda. Tu je granica Epira...“¹²² Antičko ime ilirskoga plemena Ἀλβανοί i skupni naziv za sva plemena koja su naseljavala prostor Ilirka, Ἰλλύριοί, korijenom nije vezan za albanski jezik, i iz njega se ne može tumačiti.¹²³ Poznati Anonim¹²⁴ s početka XIV vijeka, u opisu Istočne Evrope, piše da Arbanija zahvata: „duas prouincias continet in se Clisaram et Tumurist iuxta se et alias prouincias Cumaniam, Stephanatum, Polatum, Debre quequidem prouinciesunt tributarie eisdem Albanensibus et quasi serue qua exercent agriculturam et colunt vineas ipsorum ac seruant necessaria in domibus suis Homines istarum prouinciarum non mouentur de loco ad locum sicut prefati Albanenses, sed habent stabiles mansiones et opida, nec sunt pure catholici nec pure scismatici.“ Jasno piše da Arbanija zahvata Timurište i Klisuru (Arbanon) i oblasti Humanije, Stefanatuma, Pilota (dolina Drima izviše Skadra) i Debra koje Albancima plaćaju porez; da se njihovi stanovnici „bave zemljoradnjom i obrađuju vinograde ovih i poslužuju što je potrebno u kućama njihovim.“ Zatim dodaje: „Ljudi iz tih provincija ne sele se od mesta do mesta kao pomenuti Albanci, već imaju trajna staništa i utvrđenja, nisu ni čisti katolici ni čisti šizmatici“. Piše i da Albanci „nemaju gradove, tvrđave i sela, nego žive u šatorima i oduvek se kreću od mesta do mesta, sa svojim katunima i rodovima.“¹²⁵ J. Ferluga navodi M. Altalijata, Anu Komninu i G. Akropolita kao izvore koji pominju Albance i Arbanon, i iz kojih je razvidan položaj oblasti Arbanona. Ranije to čini Mihailo Altalijat koji piše o pobuni vizantijskih saveznika Albana i Latina 1038. godine. To

121 Bogumil Hrabak, „Širenje arbanaških stočara po ravnicama i slovenski ratari srednjovjekovne Arbanije“, *Stanovništvo slovenskoga porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, Cetinje, 1990.

122 A. Petrusi, *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno, un umanista serbo-dalmata di tardo Quattrocento*, Roma, 1980.

123 Aleksandar Loma, „Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike“, *Zbornik radova*, Cetinje, 1990, str. 280.

124 Anonymi Descriptio Europae Orientalis „*Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia*“, anno MCCCVIII exarata, edidit, praefacione et adnotatibus instruxit D-r Olgierd Górka, Cracoviae, 1916. Poljsko izdanje O. Gurke preštampano je i preveo na makedonski J. Belčovski, *Opis na Istočna Evropa od 1308. godina*, Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija, tom II, Skopje, 1877, str. 447–489.

125 Isto, str. 470–471.

je i prvi pomen Albanaca u izvorima. Kod Ane Komnine čitamo o sukobu Roberta Gviskarda sa Arvanitima i Dalmatima koji su ratovali za Bodinov račun. Piše da joj je njen otac car Aleksije I Komnen povjerio Evstatiju Kamici, zaštitu klisura oko Arbanona, vjerovatno jer kroz Arbanon vodi trasa antičkoga puta *Via Egnatia*. Potvrdu nalazimo kod Georgija Akropolita koji opisuje putovanje latinskoga cara Petara od Kurtenea poslije krunisanja u Rimu 1217. godine, koji je putovao od Drača putem *Via Egnatia*, ali ga je u klancima Arbanona presreo i zarobio Teodor I Anđeo.¹²⁶ Tako da bi oblast Arbana zahvatala brdsko-planinski kraj u zeledu Drača, između rijeka Mati na zapadu i Škumbi na istoku, od severa ograničena rijekom Drim i planinskim lancem koji odvaja Kosovo i Metohiju od primorja. Ti Arbanasi iz Arbanona, počevši od X vijeka, nametnuli su okolnim Slovenima, slovenizovanim Vlasima i Vlasima vlast, koja se na koncu našla u rukama albanskih velikaša iz porodica Dukađina, Spana i Musakija.¹²⁷ S. Ćirković piše da iako su im Sloveni bili kmetovi, jedan od službenih

jezika bio je slovenski. Po njemu, potvrđuju to slovenski službeni termini u administraciji albanske vlastele (telal, kaznac, zabel itd.). Taj slovenski svijet, podvrgnut vlasti albanske vlastele i njihovome jeziku, u jednome kraćem ili dužem procesu, arbanizovan je. S. Ćirković pretpostavlja da je taj proces tekao na način što jednoga trenutka, ojačani arbanaški feudalci i brđani, u masama silaze s planine i vrše pljačku i nasilja nad Slovenima, a potom im nameću vlast. Slovenski zemljoradnici, pod pritiskom arbanaških stočara, biva ju arbanizovani. Proces je trajao sve do dolaska Turaka, i morao da se završi u korist Arbanasa, jer su Sloveni bili podvrgnuti vlasti arbanaške vlastele.¹²⁸

Sl. 1. Jedna od mogućih lokacija Arbanona od XI do XII vijeka, (d'apre's A. Ducellier Travaux et Mémoires, 3, 1968, p. 354)¹²⁹

126 B. Ferjančić, „Albanci u vizantijskim izvorima“, *Iliri i Albanci*, SANU, Beograd 1988, str. 286–291.

127 Sima Ćirković, „Tragovi slovenskoga stanovništva na tlu Albanije u srednjem veku“, *Stanovništvo slovenskoga porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, Cetinje 1990.

128 Bogumil Hrabak, „Širenje arbanaških stočara po ravnica i slovenski ratari srednjovjekovne Albanije“, *Stanovništvo slovenskoga porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, Cetinje, 1990.

129 Vladislav Popović, *Albanija u kasnoj Antici, Iliri i Albanci – les illiryens et les Albanias*, Beograd, 1988. godine, str. 246.

Arbanasi kao etnikum novijega su postanja, što se da zaključiti uvidom u materijalne ostatke kanoantičke Komani kulture, koja se datira od VI do IX vijeka, s kojom nemaju poveznicu. Neki albanski povjesničari su pokušali da joj nađu vezu s srednjovjekovnim Arbanasima. Ta kultura zahvatala je široki prostor koji je u zahvatu imao srednju i severnu Albaniju, protežući se na područja Crne Gore, Makedonije i Grčke. Definisana je samo kroz nalaze u nekropolama. N. Čausidis odriče joj svaku vezu s Ilirima i Arbanasima, i svako tumačenje da je ona autentično albanska drži naučno neosnovanim. Napominje da se uticaj kulture Istočnih Slovena na nju očituje u fibulama tipa „Verner-Rybakov“, privescima sa parom zoomorfnih protoma i kružnih privezaka sa upisanom ljudskom figurom. U konačnome, taj nakit pripadao je populaciji koja se doselila iz Evroazije, tokom velike seobe naroda. Ikonografski odražava pagansku kulturu, a kako tvrdi Čausidis, proizvod je visokorazvijenoga vizantijskoga zanatstva.¹³⁰

Priroda Komani kulture je kompleksna. Avaro-slovenski uticaji su nesporni, Na nekim primjercima iščitava se snažan uticaj i hrišćanstva i stepskih kultura. Bila je prisutna na prostoru koji na istoku ograničava linija Krf – Ohrid do Virpazara na Skadarskome jezeru, kao najzapadnijoj tački. Istražene nekropole su ispod utvrđenja koja su bila u funkciji nadziranja komunikacije *Via Egnatia*, koja teče zaleđem Drača. Raskošna oprema pokojnika ukazuje na ratnički karakter njenih nosilaca. Od IX vijeka nje nestaje i na tome prostoru dominira vizantijska. Slažem se s autorima koji drže da joj je karakter federatski i doseljenički. Dakle, njeni nosioci su doseljenici s istoka Balkana ili Male Azije, u funkciji zaštite saobraćajnice *Via Egnatija* i putnih pravaca od Skadra, Drača i Lješa ka Ulpijani i Peloponezu. Izvorište joj treba tražiti u mješavini stepskih naroda i Slovena, oblikovanoj pod uticajem Vizantije. Ranosrednjovjekovni izvor *Miracula sancti Demetrii secunda, homilija II/5*, pisan oko 690. godine, opisuje jedan pohod Avara, oko 614–

Sl. 2. Rasprostranjenost nalazišta kulture Komani-Kroja, slovenskih i latinskih toponima napuštenih lokaliteta¹³¹

130 Nikos Čausidis, „Relacije između „Komani“ – kulture i „Salto Majacke“ – kulture i problem porekla njihovih nosilaca“, Zbornik „Stanovništvo slovenskoga porijekla u Albaniji“, Cetinje, 1990.

131 Isto, str. 243.

620. godine, koji su u povratku zarobili i preselili starošedioce s prostora pomeđu današnje Srbije i Makedonije uz Dunav. Tamo su ostali 60 godina, i kako piše „pomiješali se s Bugarima, Avarima i drugim narodima u nov golem i nebrojen narod“ po imenu Sermezijanci i pod vođstvom bugarskoga kana Kuvera, ponovo se vratili i smjestili na Keramezijskom polju. Po svemu sudeći, s njega su se dolinom Drima razlili od Ohrida do Virpazara. Svi elementi Komani-Kroja kulture podržavaju konačni zaključak, da je ona proizvod ove mješavine naroda. Srednjovjekovni Arbanon bio je van zahvata prostora koji je obilježila ova kultura, i nije njen nasljednik; nijedan element koji obilježava tu kulturu nije preživio IX vijek.

V. Popović je na osnovu imena biljaka zaključio da su se Arbanasi i Sloveni susreli na visinama između 600 i 900 metara. Leksika albanskoga jezika upućuje da su nomadski i pastirski narod, koji je zimi silazio na prve brežuljake u zaleđu Jadrana, a preko ljeta sa stokom izdizao na planine. Način života im je istovjetan životu balkanskih Vlaha i Morovlaha.¹³² Albanski jezik se pod tim imenom (*lingua albanesca*) prvi put pominje u jednom dubrovačkom sudskom dokumentu 14. jula 1285, u kome piše: „Audivi unam vocem clamantem in monte in lingua albanesca“ – Čuo sam jedan glas kako sa planine doziva na albanskom. Rječnik mu je korumpiran terminima iz latinskoga i slovenskoga jezika. Najveći albanski lingvista Ekrem Čabej zagovara stanovište da albanski jezik u značajnoj mjeri ima poveznicu sa starim balto-slovenskim jezikom, a djelimično sa grčkim, keltskim, jermenskim i germanskim jezicima. U literaturi ima više hipoteza o porijeklu albanskoga jezika koji ga dovode u vezu sa ilirskim tračkim, dačkim, a ima i naučnika koji su stanovišta o njegovoj samosvojnosti. Temeljem proučavanja glasovnih razvoja rumunskoga i albanskoga jezika A. Loma je zaključio: „Svedoče li očevidne albansko-rumunske veze – slični glasovni razvoji oba jezika, jezgro supstratne, prevashodno pastirske leksike u rumunskom sa ekvivalentima u albanskom, znatan broj zajedničkih reči iz latinskog – o poreklu Albanaca sa severoistoka, kako to drže rumunski naučnici, ili o doseljenju Rumuna sa jugozapada u današnju Rumuniju, kako to tumače njihove albanske kolege, oni prvi insistirajući na autohtonosti Rumuna u antičkoj Dakiji, ovi drugi tvrdo verujući da su Albanci autohtoni na području antičke Ilirije – ili bi najverovatnije bilo ipak srednje rešenje, za koje se zalaže veći broj inostranih proučavalaca, da su u doba svojih tesnih dodira dva naroda živela negde u unutrašnjosti Balkana, odakle bi se zatim Albanci bili iselili na zapad, u jadransko Primorje, a Rumuni na sever, preko Dunava.“¹³³

Albanski jezik nema sopstvenu terminologiju za more i pomorstvo, što ukazuje da mu korijene treba tražiti u kontinentalnome zaleđu, podaleko od mora. B. Hra-

132 Vladislav Popović, „Albanija u kasnoj antici“, *Iliri i Albanci*, SANU, Beograd 1988, str. 242.

133 Aleksandar Loma, „Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike“, *Stanovništvo slovenskoga proijekla u Albaniji*, Zbornik radova, Cetinje, 1990, str. 279–280.

bak navodi da su nazivi za ravnicu, močvarnu šumu i njen biljni svijet latinskoga korijena, a poljoprivredna terminologija slovenska. Očito da su Arbanasi u vrijeme rimske imperije živjeli u doticaju sa stanovništvom koje je govorilo latinski, baveći se stočarstvom. Starogrčka voćarska i kulinarska terminologija navodi na zaključak da su preci Arbansa stanovali na području kojim je dominirao latinski jezik, u blizini latinsko-grčke jezičke granice.¹³⁴ U vrijeme antike i ranoga srednjega vijeka, ta granica je išla linijom Drač – Ulpijana, upravo je doticala srednjovjekovni Arbanon, maticu Arbanasa. Što se samoga jezika tiče, poznati albanolog A. Majer davno je utvrdio da je albanski u korijenu istočnoevropski jezik.¹³⁵ To isto je tvrdio i austrijski albanolog N. Jokl, koji je zaključio da veze između albanskoga i baltoslovenskih jezika ukazuju da je u osnovi albanski jezik ševernoevropskoga porijekla.¹³⁶

A. Loma je fonetskim argumentima dokazao da su pojedina antička geografska imena, kao Durrës, Vjosë, Pul(ë)t, Çameria u albanski ušla posredovanjem Slovena ili Romana.¹³⁷ Pokazao je na primjeru toponima Skadar, koji se nalaze u graničnoj zoni crnogorsko-albanskih dodira. Antičko ime od koga potiče Scodra nema korijena u albanskome jeziku. Idoevropska etimologija toponima Skadar, po Lomi uzgleda ovako: Scodra ~ lit. skudrùs „oštar“ Scardus, Scardona ~ lit. skardùs „strm“.¹³⁸ I. Popović je studiozno analizirao istorijat supstratnih toponima na tlu Albanije i Crne Gore, koji su mu bili poznati, i nije našao primjere da su između Rimljana, odnosno Grka i Slovena Albanci bili posrednici u prijenosu imena, ali je našao antičkih imena koje su Sloveni preuzeli od Grka ili Romana i prenijeli Albancima.¹³⁹ Potvrđuje to i zgusnuta slovenska toponimija, na cijelom teritoriji, i ukazuje na potpunu dominaciju Slovena u ranome srednjemu vijeku u Albaniji. A. Selišček je na cijelome njenom prostoru nabrojio oko 900 slovenskih toponima.¹⁴⁰ B. Hrabak je nabrojio sijaset slovenskih toponima, između rijeka Arzena i Škumbi i Škumbija i Semeni¹⁴¹ Gordana Tomović ističe srednjovjekovnu oblast Altin, koja je zahvatala južne i jugoistočne padine Prokletija, koju

134 Bogumil Hrabak, „Širenje arbanaških stočara po ravnica i slovenski ratari srednjovjekovne Albanije“, *Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike*, Zbornik radova, Cetinje 1990.

135 G. Meyer, *Ueber die Stellung des Albanesischen im Kreise der Indogermanischen Sprachen*, 1883.

136 N. Jokl, „Zur Vorgeschichte des Albanischen und der Albaner“, *Wörter und Sachen*, 12, Heidelberg 1929, 63–91.

137 Aleksandar Loma, „Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike“, *Stanovništvo slovenskoga porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, Cetinje, 1990, str. 300.

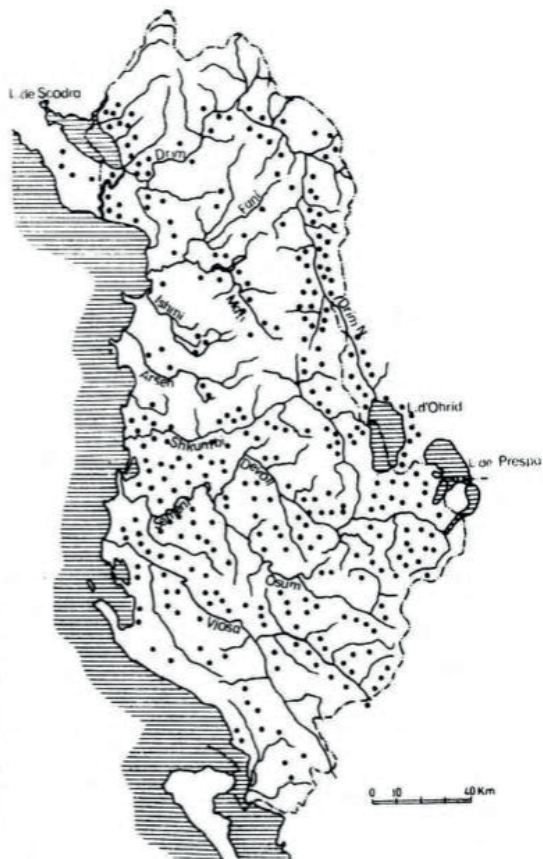
138 Aleksandar Loma, „Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike“, *Stanovništvo slovenskoga porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, Cetinje, 1990, str. 286.

139 Ivan Popović, „Slaven und Albaner in Albanien und Montenegro“, *Zeitschrift für slavische philologie*, Haidelberg 1957, str. 324.

140 A. M. Selišček, *Slavjanskoe naselenie v Albanii*, Sofija, 1931.

141 Bogumil Hrabak, „Širenje arbanaških stočara po ravnica i slovenski ratari srednjovjekovne Albanije“, *Stanovništvo slovenskoga porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, Cetinje, 1990.

su prosijecale doline Drima Valbone i Ribnice, kao primjer prostora sa zgusnutom slovenskom toponimijom.¹⁴² Podnožje Prokletija, bogato pašnjacima, pogodno je za

stočarenje. Od Skadra, dolinom Drima, kupa ga mediteranska klima, pa su stalna naselja građena u rječnim dolinama a katuni izviše, u planini. Tomović navodi da je Stefan Dečanski, osnivačkom poveljom Manastiru Dečani, dodijelio Altin sa svim selima i međama; ukupno deset sela. Pobrojana su redom: Trebopolje (Tropoja), Babijane (Babina), Lužane (Luža), Gorane, Sošane, Greva (Grijaj), Bunjane (Bunjaj), Šipčane (Šipčaj), Krastavljanke i Buljubi – sva sa slovenskim imenima. Pobrojani popovi nose vlaško-slovenska imena: Rajko, Priboje, Dobroslav, Toloje, Šorijak, Obrad, Strezo, Bogoje, dok se u trećoj dečanskoj hrisovulji pominje Bulatovo Selo i u selu Krastavljanke neki Rajko Bulat, nesporno, slovenskoga imena i vlaščkoga prezimena.¹⁴³

Sl. 3. Približna koncentracija slovenskih toponima u Albaniji (A. M. Seliščev, *Slavjanskoe naselenie v Albanii*, Sofija, 1931)¹⁴⁴

N. I. Tolstoj navodi i neke slovenske nazive iz oblasti poljoprivrede u albansko-me jeziku: „maftuke, – мотика, kose – kosa, kertšu (iei) – krčevina, brazde – brazda, праљос – prašiti zemlju, lendin – ledina.“¹⁴⁵

Proces albanizacije slovenskoga i vlaščkoga stanovništva uzeo je maha nakon prodora Turaka i, počev od konca XIV vijeka, počeo da mijenja etničku strukturu Altina u korist Arbanasa. P. Ivić piše da toponimi u načelu čuvaju tragove ranije

142 Gordana Tomović, „Altin u XIV i XV veku“, *Stanovništvo slovenskoga porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, Cetinje, 1990.

143 Isto, *Zbornik radova*, Cetinje, 1990.

144 Vladislav Popović, *Albanija u kasnoj Antici, Iliri i Albanci – les illiryens et les Albanias*, Beograd, 1988, str. 230.

145 N. I. Tolstoj, „O jezičkim reliktima staroga slovenskoga stanovništva u Albaniji“, *Slovensko stanovništvo u Albaniji*, Zbornik radova, Cetinje, 1990.

etničke situacije navodeći primjere gradova Berat, Korča i Podgradec, koji čuvaju stara slovenska imena, iz vremena kada su u njima živjeli Sloveni. Njihova provobitna imena bila su Beograd, Gorica i Podgrad. Navodi da u krševitim planinama suše donose glad i podstiču da se stanovnici odaju ratničkom „privređivanju“, u takvim okolnostima, često jedinom načinu preživaljavanja. Potomci Romana koji su se u vrijeme seobe naroda povukli u planinske izolate, u srednjem vijeku, kao ratnici, uspostavili su dominaciju a kasnije i asimilovali Slovene u ravnicama.¹⁴⁶ Istovjetan je slučaj s arbanizacijom Slovena.

Z. Mirdita navodi da je o Vlasima u Albaniji, predvodnik albanskoga nacionalnoga preporoda, koncem XIX vijeka pisao da im je od sušednih naroda prijateljski: „Ovaj narod su Vlasi koji žive u Albaniji i u sušedstvu Albanije. Od ovih neki su Vlasi – Albanci koji govore vlaški i albanski, a drugi su Vlasi – Grci koji govore vlaški i grčki“.¹⁴⁷ On napominje da istini za volju treba priznati da se većinski dio vlaške etnije, barem deklarativno, i to osobito onaj dio koji je prihvatio islam u obliku bektašizma, albanizovao, a pravoslavni se dio dijelom grecizovao. Po njemu tako je olakšano albanskim naučnicima da specifičnosti i različitosti, koje su vrlo izražene na cijelome albanofonskome području, a osobito u južnoj Albaniji, drže regionalnim obilježjem, ali pita se koliko je to albansko, a koliko vlaško, uzimajući u obzir činjenicu da je to klasično područje Vlaha, bez obzira radi li se tu o obući, odjeći pjesmi ili melosu, igri i drugim narodnim običajima.¹⁴⁸ Ta činjenica da je vlaški elemenat dominantan u današnjim albanskim teritorijama, razvidna je iz dvije srpske srednjovjekovne povelje: Stefana Uroša I koji Hilandaru daruje 30 vlaških familija koji stanju pored rijeke Drima¹⁴⁹, i Stefana Prvovjenčanoga Manastiru Žiči kojom mu daruje 200 familija Vlaha koji su stanovali na padinama Prokletija, više Peći.¹⁵⁰ I. Božić je zapazio da se Vlasi među sobom služe vlaškim jezikom i drže se uporno svojih običaja i sujevjerja koje odiše dubokom starinom.

Vlasi su bili izuzetno adaptivni na religiozne, kulturne i političke okolnosti. Bivajući u gravitacionoj zoni uticaja Vizantije, vjerski iskaz im je bio pravoslavni. To je razvidno na primjerima crnogorskih bratstava porijeklom s prostora u zahvatu današnjih albanskih plemena, katoličke vjeroispovijesti, koja su u Crnu Goru došla s pravoslavnim vjerskim iskazom. U Velici je 105 kuća pravoslavnih bratstava iz Ceklina i 7 bratstava sa 150 kuća iz Šalje u Arbaniji, a ukupno je bilo 315 kuća. Ostale su iz raznih krajeva Crne Gore.¹⁵¹ U Seocima u Krajini jedno bratstvo pra-

146 Pavle Ivić, „O uzrocima etničkih promena na Kosovu“, *Stanovnici slovenskoga poreijekla u Albaniji*, Zbornik radova, Cetinje, 1990.

147 Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004, str. 65.

148 Isto, str. 67.

149 F. Miklošić, *Monumenta Serbica*, str. 59.

150 Isto, str. 11.

151 Bogdan Lalević i Ivan Protić, *Vasojevići u turskoj granici*, Beograd, 1903, str. 704.

voslavne vjere vodi porijeklo iz Šalje, a pet iz Klimenta (Keljmendi). Cijeli Gornji Ceklin i iseljenici u Zetu, Bjelopavliće, Boku, Polimlje, oko 27 bratstava, potiče od Leke iz Klimentata (Keljmendi), odnosno njegovoga sina Krstića kojega je dobio sa udovicom Radivoja Liješevića iz Pipera. Crnogorska plemena i arbanaški fisovi su po tradiciji u mnogome srodni. Potvrđuje to poznato predanje o pet brata, osnivača tri crnogorska i dva arbanaška plemena. Po predanju, braća Ozro, Pipo, Vaso, Hoto i Kraso odnekud su došli tražeći mjesto da se nasele. Ozro, koji je bio hrom, ostao je u Katunskoj nahiji i od njega su Vukotići i drugi Ozrinići. Pipo se nastanio u Piperima i od njega su Piperi. Vaso se naselio u Lijevoj Rijeci i od njega su Vasojevići, a ostala dva brata, Hoto i Kraso, su prešli u Arbaniju i od njih su dva arbanaška plemena katoličke vjere, Hoti i Krasnići. Tako, na primer, poglavica Krasnića, Binjak Alija obraćao se vasojevićkom vojvodi Miljanu Vukovu pismom kao rođaku ovim riječima: „Gospodine i brate naš vojvoda Miljane“.¹⁵² Tri arbanaška katolička plemena: Kastrati, Šaljani i Beriša (kod Đakovice) smatraju se srodnici-ma sa Kućima. Praotac Kastrata zvao se Krsto, a Šaljana Šako. Sami Kući su do 17. veka bili polovina pravoslavne, a polovina katoličke vere, dok su sada skoro svi pravoslavni. Tako isto su Ljumljani do 18. vijeka govorili slovenski, a danas su svi muslimani i govore arbanaški. Veći dio Moračana vodi porijeklo iz plemena Hoti, koje je danas albanizovano i latinizovano. Naime, Bogić Moračanin je bio vojvoda hotski, pa pošto se zavadio s Grudima i njihovim vojvodom oko planine Hotskog Huma, preselio se u Moraču i, za uspomenu na staru postojbinu, nazvao je jednu moračku planinu Hotska Gora, koja se i sad tako naziva. Iz današnjih katoličkih Gruda je veći dio Pješivaca. Njihova pravoslavna vjera potvrđuje da su bili Vlasi s istoka Balkana, koji su kao takvi slovenizovani, a djelovi na prostoru današnje Arbanije albanizovani, i promijenili pravoslavni vjerski iskaz u katolički. Potvrđuju to i predanja o zajedničkom porijeklu crnogorskoga plemena Bjelopavlića i albanskoga Gaši, koji po predanju potiču od Leke Dukađina. U Bjelopavliće su došli kao pravoslavci, nesporno Vlasi, kao i njihovi rođaci Gaši koji su se albanizovali. Predanje da su Ceklinjani i Klimenti rođaci, u osnovi potvrđuje da su svojevremeno pripadali vlaškom etnikumu. Mirditi i Šaljani pripovijedaju da vode porijeklo od Leke Dukađina, kao i Bjelopavlići i Gaši. Marin Bici šedoči da su 1610. godine Klimenti (al. Keljmendi) gotovo svi katolici, ali pola govore albanski, a pola dalmatinski (slovenski) jezik.¹⁵³ Dakle, u osnovi nijesu bili ni Sloveni ni Albanci. Očito da su kroz Vlahe bili jedno i jedinstveni, sticajem okolnosti u nekom novijem vremenu albanizovani, odnosno slovenizovani. J. Erdeljanović je tvrdio da ova predanja o zajedničkim precima „moraju imati staru podlogu“ i da ona u sebi „imaju nešto

152 Radoslav Jagoš Vešović, *Pleme Vasojevići*, str. 98.

153 Marin Bici, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, Opštinski arhiv Budva i Leksikografski zavod Podgorica, Budva, 1985, str. 98.

stvarno“.¹⁵⁴ Ta stvarnost je bila vlaško porijeklo. Vlaški svijet je već koncem druge polovine prvoga milenijuma bio u velikoj mjeri slovenizovan. Taj proces se osnažio koncem IX vijeka, nakom hristijanizacije Slovena Istočnoga Balkana. Kao pripadnici iste vjere (pravoslavne) nijesu pružali otpor slovenizaciji i brzo su se utopili u slovensko more, a u Albaniji u arbanaško, i tako nestali sa scene kao poseban etnos.

Činjenica da je naziv za dokelatski sir u Arbanasa čisto slovenski (mješavin) ukazuje da su se Hoti, kao dio Dokelata, prvo preslojili dodiglim Vlasima i slovenizovali, a onda albanizovali i zato je ostao taj naziv za sir koji to dokumentuje. Svač – grad crkava, stradao u mongolskoj provali sredinom XIII vijeka, čije ruševine mjesno stanovništvo i danas naziva „Kišat“ – Kishat, što na albanskom jeziku znači „crkve.“¹⁵⁵ Očito da lokalni Albanci nemaju nikakvu poveznicu s tim romanskim gradom i da su se kasno naselili u njegovoj okolini. Kako Vlasi, rasuti po katunima, u srednjem vijeku nijesu imali sopstvenu crkvu kao drugi balkanski narodi, duhovno su komunicirali unutar autokefalnih crkava naroda na čijim su teritorijama boravili, odnosno koji su na tim teritorijama imali razne oblike državnih formacija s jasnom hijerarhijom. Ta činjenica je podstakla njihovu integraciju u nacionalne korpusse svih balkanskih naroda i spriječila njihovu nacionalnu homogenizaciju unutar svoga bića, koje je jezički i kulturno bilo vlaško, dakle, starobalkansko.

Lujo Margetić je tvrdio da su najozbiljniji autori prihvatili „ilirsku teoriju“ o porijeklu Albanaca, ponajviše jer navodno nema dokaza da je u današnju postojbinu Albanaca u ranome srednjem vijeku došlo do neke značajnije imigracije, pa im nije preostalo drugo nego da zastupaju stanovište o Albancima kao starošediocima.¹⁵⁶ Drugi razlog je u sličnosti plemenskoga imena Arbanasi, izvedenoga iz naziva prostora arbën/arbër, s imenom ilirskoga plemena ‘Αλβανοί (okolina Kroje), o kojima u drugome vijeku piše Ptolomej. Međutim, ne postoji poveznica između Ilira i Dardanaca, niti pojedinačno s Arbanasima, današnjim Albancima. Iliri i Dardanci, dva različita naroda, nestaju s istorijske scene u kasnoj antici, a prvi pomen Arbanasa je tek iz XI vijeka. Među njima nema kontinuiteta, ni jezičkoga ni tradicijskoga. U srednjem vijeku Arbanasi se pojavljuju isključivo kao stočari. Oni su nastali u jednome procesu etnogeneze iz više paleobalkanskih supstrata, integracijom u novi korpus kojemu je Arbana bila teritorijalna okosnica i nametnula im ime. U etničkome smislu kao narod su se porađali od kasne antike do konca ranoga srednjega vijeka, kad su se konačno formirali. Između njih i ilirskih plemena nema direktne veze, i sami pomen novoga imena ukazuje da su nastali u kasnijem vremenu. U protivnome vjerovatno bi neko od ilirskih plemena bilo okosnica stvaranja i

154 J. Erdeljanović, *Porijeklo plemena Pipera*, str. 316 i 413.

155 Maksut Hadžibrahimović, „Antički i srednjovjekovni grad Svač“, *Doclea*, Podgorica.

156 Lujo Margetić, „Nekoliko napomena o etnogenezi jugoslovenskih naroda“, *Rad*, JAZU, Zagreb, 1990, str. 10.

na njih bi prenijelo i naziv. Uticaji etničkoga supstrata poznatoga pod imenom Iliri je nesporan, ali ne samo kod njih nego i kod svih južnoslovenskih naroda – Crnogoraca, Srba, Hrvata i Bošnjaka. Ilirska tradicija, nesporno romanizovana i u rimskome duhu civilizovana, ne pokazuje elemente u albanskome folkloru i kulturi. Jezik, kao dominantno obilježje jednoga naroda, u albanskome slučaju ne pokazuje vezu sa ilirskim, niti se njime mogu tumačiti ilirski nazivi plemena (Dokleati, Labeati, Iliri, Rizoniti, Partini itd.), planina (Skord, Tara, Sinjavina itd.), rijeka (Piva, Tara, Zeta, Neretva, Barbana, odnosno, Bojana itd.), antroponima (Bajalos, Gencije, Teuta, Trit, Pleurat, Baton, Karavancije itd.) i mjesta (Meteon, Skadar itd.). Nesporni su uticaji paleobalkanskih govora i slovenskoga jezika, koji je posredovao mnoštvu pojmova i imena u savremenome albanskome. Očito da su Sloveni naselili Albaniju prije nego preci savremenih Albanaca, o čemu šedoči zgusnutra slovenska toponimija na cijelome albanskome prostoru. Na prostoru pomeđu današnjih Albanije i Crne Gore, slovenska toponimija je dominantna. Albanska dominira u toponimiji mikrolokacija, imenovanih po imenima bratstava i vlasnika parcela, međa, izvora i drugoga, kojima su ih imenovali doseljeni Arbanasi u srednjem vijeku.

Zaključujemo, raznorodno stanovništvo paleobalkanskoga porijekla, u jednome istorijskome trenutku i posebnim okolnostima, na prostoru Arbanona, integrisalo se u jednu novu etničku grupu – Arbanse, koji su kao takvi stupili na povijesnu scenu, vjerovatno u X vijeku, a prvi put su pomenuti u XI. Slovensko i slovenizovano vlaško stanovništvo, poljoprivrednoga ali i stočarskoga karaktera, pred „nastupima“ arbanaških stočara gubi se u arbanaškome doseljeničkome moru, i arbanizuje se. Na našem prostoru, *Arbanase* imamo prvi put pomenute u jednoj vranjinskoj povelji kralja Milutina iz 1296. u kojoj se pominje *Arbanas* Vasilj s decom, a jedna druga, nešto kasnija, pominje Slovene, Latine, Vlahe i *Arbanase*. Nekolika toponima u Crnoj Gori, u širem podlovecenskome prostoru, ukazuju da su ga arbanaški stočari, već od početka XIV vijeka, koristili za ispašu (Arbanaška Međa i Arbanaški Do jugoistočno do Cetinja, Arbanaški Do u Vrelima, Đinovo Brdo kod Cetinja i Šin Đon – selo kod Rijeke Crnojevića). Ova toponimija iscertava itinerarijum jednoga srednjovjekovnoga arbanaškoga katuna koji je zimovao u Šin Đonu blizu Skadarskoga jezera, a ljetovao po Cetinjskome polju i podlovecanskim docima. Te Arbanase, kojima je ljeti stoka pasla podlovecenske pašnjake, imali su u vidu statuti Budve i Kotora, koji pored Slovena, uglavnom stanovnika Zetsko-bjelopavličke ravnice, Vlaha iz Katunske Nahije, pominju i *Arbanase*.

Iz srednjovjekovnih povelja i turskih deftera, u kojima se pominju obveznici dažbina, razvidno je da je u srednjem vijeku, prostor Kosova i Metohije bio slovenski, a Epir vlaško-grčki. U popisnom defteru oblasti Brankovića (Kosovo i Metohija) iz 1455. godine, oko 96 procenata svih imena je izvedeno iz slovenske osnove. Slična situacija je i u istočnim rubnim djelovima Crne Gore. Vlaški elemenat, dijelom do-

veden u vrijeme vizantijskoga cara Vasilija u IX vijeku a dijelom kasnije doseljen u kanjone rijeka Mati, Škumbi i Drim i na okolna planinska pasišta u doticaju s Arbanonom, odnosno, Arbanasima, vremenom se i on albanizovao. Nije živio u većoj grupi, koncentrisan na većem prostoru, da bi mogao da se unutar sebe integriše u etnos. Arbanasi i albanizovano slovensko i vlaško stanovništvo, tek od XIV, a u većim grupama od konca XVI vijeka, počinje da silazi prema Jadranskome i Jonskome moru i na zapad do Skadarskoga jezera. Usput su albanizovali slovensko i vlaško stanovništvo Epira, planinskoga masiva Pind, kosovsko-metohijskih planina, priobalja Skadarskoga jezera (Krajina) i plemena Grude, Šalje, Klimente i Hote u Crnoj Gori.

TOPONIMI ROGAMI I VLASI BUKUMIRI

Rimski car Aurelijan preselio je Vlahe iz Dakie (Rumunija) u današnju Bugarsku, i za njih osnovao provinciju, po njemu nazvanu Dacia Aureliana. U vrijeme velike seobe naroda, povukli su se u planinske izolate, uglavnom na masivima Balkana i Rodopa. Nikita Honijat piše da se varvari s područja planine Balkan, koji su se ranije zvali Mezijci, sada zovu Vlasi. U etničkom smislu bili su heterogeni, kao i svi stočari organizovani u katune tako da im je zajednički imenitelj bilo stočarstvo i romanska jezička okosnica. Albanski povjesničar Zef Mirdita citira dva rana izvora koji se bave Vlasima: hroniku „Gesta Hungarorum“ nepoznatoga autora, u kojoj piše da su Ugari u Panoniji zatekli Slovene, Bugare, Vlahe i rimske pastire – (Quan terram habitarent Sclavi, Bulgari et Blachi, ac pastorem romanorum); drugi, „Povijest Mađara od Simona de Keze“ iz druge polovine XIII vijeka, u kojoj piše da je nakon pogibije Atilinih sinova u ratu protiv Skita, cijelu deceniju Panonija bila bez vladara, a onda nabraja Slovene, Grke, Teutonce, Mezijce i Vlahe, koji su za Atilinoga života njemu robovali. R. Kovijanić pouzdano je tvrdio da termin Vlah u kotorskim listinama ima etničko značenje jer se uvijek piše velikim slovom kao i Arbanas i Sloven.

Putopisac Benjamin Tudela, početkom druge polovine XII vijeka, opisuje Vlahe iz Tesalije, u neposrednoj blizini Albanije, kao bezvjerne pljačkaše, brze kao jelene, s kojima se niko ne usuđuje da zarati,¹⁵⁷ a Kekavmen ih opisuje kao bezvjerne, bezakonite, i ljude koji mnogo lažu i još više krađu.¹⁵⁸ U srednjemu vijeku egzistirale su dvije Vlahije: jedna na poširokom prostoru pomeđu Karpata i planinskoga masiva Balkan i Velika Vlahija – Μεγάλη Βλαχία u Tesaliji. M. Cvetković navodi da je za Vlahe Vizantija osnovala posebnu temu, ali je istraživanje vlaščkoga pitanja skopčano s velikim problemima, jer su njihovu istoriju svi balkanski narodi integrisali u sop-

157 Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb, 2004, str. 51.

158 Isto, str. 21.

stvenu, i negiraju im svaku vrstu posebnosti. Vlahe kao vojnike nalazimo u Aleksjadi Ane Komnene, u kojoj piše da je njen otac u vojsku regrutovao i stočare koji se zovu Vlasi. Vlaški epsikop je bio sufragran Ohridskoga.¹⁵⁹

Z. Mirdita piše da u Albaniji Vlasi naseljavaju prostore smještene severoistočno od Skadra i okolinu Korče na jugu. Tragova Vlaha ima i u području rijeke Mati. To je po njemu razvidno iz imena mjesnoga plemenena *Bërbati* (rum. bërbat, čovjek) i plemena s područja rijeke Mati koje se zove *Kurbini* (rumunsko prezime Corvino).¹⁶⁰ Pozivajući se na G. Valentinija navodi da se u XVIII vijeku skadarsko podgrađe zvalo *Rëmani*, a sušedna ulica se zove *Rruga e Gogvet* (Ulica Goga), a Skadrani i danas Rumune zovu *Gogë*. U skadarskome katastru iz 1416. godine pominje se *Drago illo Roman*. U srednjovjekovnim dokumentima pominju se i Vlasi u ravnici severno do Skadra, i među njima *Petro Vlaoth*, koji je imao zemlju van grada, a živio je u Skadru. Tu je i ime jednoga plemena koje imenom podseća na meglenske Vlahe (Mugluni), i prezime *Nalescoa*, tipično vlaško, odnosno, rumunsko, koje je nosio jedan seljak iz Kopluka kod Skadra, đe su već pomenuti Vlasi bili nastanjeni.¹⁶¹ Kod Podgorice, na jugozapadnome rubnome prostoru Malesije, koju dijelom danas naseljavaju Albanci, jedno brdo se zove Kakaricka gora. Dobila je ime po vlaškomu plemenu Kakrićima, čiji su sunarodnici naselili i okolinu Vrgorca u Hrvatskoj, u zaleđu Biokova.¹⁶² Tamo su bili poznati kao Kokorići. Kako Vlasi nijesu živjeli u većoj grupi, nego raštrkani u katunskoj organizaciji, nijesu se mogli očuvati kao etnikum. Dio tih Vlaha, inače, pravoslavne vjeroispovijesti, u XIV vijeku je prešao na latinski ritus, u XVII se islamizovao, a potom albanizovao, a u južnoj Albaniji većinom grecizovao.

Prostori koje su naseljavali obiluju klisurama i kanjonima koje su izdubile rijeke Morača, Cijevna, Drim, Mati i Škumbin. U neposrednim blizinama su sela *Bukemiri*, *Bukmir* ili živi „stari narod“ *Bukumiri*. Na terenu je razvidno da sela i stanovništvo toga imena imaju teritorijalnu poveznicu sa selima, visovima i pasištima, imenovanim kao Rogami, Rogam ili Rogamana, bilo da žive u selima tako imenovanim ili u neposrednoj blizini tih toponima na teritorijama Crne Gore, Albanije i Kosova. U Albaniji, razmješteni su na južnim padinama Prokletija, u neposrednoj blizini antičkih i srednjovjekovnih komunikacija koje teku pored Drima, od Lješa pa do sastavaka Crnoga i Bijeloga Drima. Na crnogorskoj strani, u doticaju su sa Zetskom ravnicom, takođe, pored antičkih i srednjovjekovnih puteva od mora ka kontinentalnome zaleđu, ali koji zaobilaze masiv Prokletija sa zapadne strane, dok se na Kosovu (Metohija)

159 Miloš Cvetković, *Niže jedinice tematskoga uređenja u Vizantiji (9–11. vek)*, doktorska disertacija, januar 2017. god, (UDK broj: 355.3(495.02)“08/10”)

160 Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb, 2004, str. 239.

161 Isto, str. 239.

162 I. Lovrić, *Bilješke sa puta po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Zagreb, 1948.

nalazi samo jedan toponim Rogam, i to u neposrednoj blizini ulaza u kanjon rijeke Drima. Svi ovi toponimi i oronimi nalaze se na pravcima antičkih i srednjovjekovnih komunikacija koji, uglavnom, nijesu danas u upotrebi, a svojevremeno su bili jedini i najvažniji putni pravci koji su išli od Kotora, Budve, Bara, Lješa, Skadra i Drača ka kontinentalnome zaleđu. Ove komunikacije prostiru se riječnim dolinama, klancima, brdsko-planinskim prevojima i geotektonskim depresijama i vezuju značajne trgovačke centre između Srbije i dalje Panonije, s jedne strane, s trgovačkim centrima u Albaniji, odnosno Crnoj Gori.¹⁶³ Pravci komunikacija između mora i dubokog zaleđa na kojima se srijeću naseobine, brda i planine imenovane kao Rogam ili Rogami, bile su i najvažnije komunikacije između Primorja i kontinentalnoga zaleđa, kroz svu povijest. Međutim, postavljanjem državne granice između Albanije i Jugoslavije, odnosno Crne Gore i Srbije zapriječen je prirodni pravac saobraćaja dolinom Cijevne, Vrmoške i Grnčarske rijeke, a takođe i pravac koji je išao dolinom rijeke Drima. Ovi putevi su bili pogodni za saobraćaj, jer su išli dolinama rijeka kojima struje južni vjetrovi i snjegovi se na njima brzo kopne. Prva trasa (Via di Zenta) koja povezuje Kosovo i albansku obalu ide na dolinu Bijeloga Drima, istočno do Đakovice, pa se lagano penje u pravcu zapada, a onda lagano spušta u dolinu rijeke Valbone, i dolinom Drima izbija na Skadarsku ravnicu i grad Skadar od istoka. Druga ide na Đakovicu, presijeca dolinu Drima, pa na rijeku Fandi, zatim rijekom Mati na obalu u pravcima Drača ili Lješa. Treća (Via Egnatia) ide od Ohrida, dolinom Crnoga Drima, na Čafu Murs pa na Elbasan i Drač. Doline Drima i Mati su pogodne zbog laganoga pada zemljišta od Metohije ka morskoj obali, kojime idu sve trase od kontinentalnoga zaleđa ka Jadranu. Ovi poprečni putevi povezuju kontinentalno zaleđe s jadranskom obalom i osnovni su pravci koji najkraćom vezom povezuju Apeninsko i Balkansko poluostrvo. Te trase vezuju se na longitudinalnu trasu koja ide od centralne Evrope, dolinom Morave i Vardara do Soluna, od koga se odvajaju dvije, jedna ka Konstantinopolju i Maloj Aziji, a druga ka Peloponezu. U crnogorskim Brdima (Piperi, Kuči i Bratonožići), Velikoj i Maloj Malesiji i zaleđu Drača ima više toponima i oronima imenovanih kao Rogam. U Piperima, u neposrednoj blizini antičke Dokleje, nalaze se dvije naseobine imenovane kao Rogami i to: Gornji i Donji Rogami. Kod Dinoše, na putu za Tuzi, pored Cijevne, iznad mosta nalazi se selo Rogame. U kućkom selu Vidi-jenju nalazi se brdo zvano Rogam, a u Kućkim Komovima je planina i vis Rogam¹⁶⁴. U Prokletijama na jugoistočnoj strani u izvorištu rijeke Valbone, desne pritoke Drima, ima visoka planina Rogame, pasište plemena Šalja i Krasnićija. Udaljeno 5 kilometara nizvodno Valbonom je selo Rogam. Istočno od Skadra osam kilometara, iznad trase staroga puta koji vodi uz rijeku Drim, nalazi se selo Rragam. U Ljumi na riječici

163 *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1968.

164 Jovan Erdeljanović, *Kuči Bratonožići i Piperi*, Narodna biblioteka Radosav Ljumović, Podgorica, 1999, str. 448.

Bušterici, na putu od Prizrena za Radomir i dalje Debar, smješteno je albansko selo Rogamana¹⁶⁵. U piperskim Rogamima žive starosedioci Bukumiri, a u blizini kučkoga brda Rogam je bratonoško selo Jablan čije stanovništvo, koje sačinjava nekoliko manja bratstva, Bratonožići drže Bukumirima. J. Erdeljanović piše o velikom broju Bukumira nastanjenih na desnoj obali Lima, odseljenih iz Bratonižića, njihovoga staroga šedišta. Pominje i Bukumire u ibarskome selu Ponorima, za koje vele „da su se doselili odnekud iz Crne Gore.“¹⁶⁶ U Albaniji, selo Bukamire u plemenu Kušneni, na desnoj strani rijeke Fandi, nalazi se 60 kilometara južnije od sela Rogama na rijeci Bušterici. Smješteno je u blizini raskrsnice puteva koji se granaju ka Lješju, Prizrenu i Skadru. Dolinom Fandija i Drima išao je stari put od Lješja za Ulpianu na Kosovu. Drugo selo istoga imena nalazi se u južnome dijelu plemena Pulti, u Pulatima blizu Drimca, 30 kilometara južnije od Rogama na Valboni, u blizini puta koji povezuje Skadar, dolinom Valbone sa Metohijom.¹⁶⁷ Oba sela su u brdsko-planinskome regionu Albanije. Jedno iseljeno selo Bukmir, a sada prostor, nalazi se oko 800 metara severoistočno od staroga grada Svača, na mjestu sticanja puteva od Bara i Ulcinja ka Skadru i dalje. Srednjovjekovnih antroponima od osnove Bukumir ima više. U povelji Balše III iz 1413. godine, koju daje Crkvi Svetoga Nikole u Praskvici, pominje se šedok Nik Bukumjera i sin mu Jon, sa stanom u Budvi. U jednom paštrovskoj ispravi, iz XVII vijeka, pominje se u Popovom Selu, u Buljarici, potok zvani Bukemir Rijeka. U dokumentima se srijeće Alessio Buchemir u Kakarićima i Bogo Bochemire u Sardanima 1416. godine.

M. Šufalj o Rogamima piše: „Rogomania *Rogomeni ili „Kraj strmina“ koja se u 15 vijeku često spominje u vezi s gradićem Danjem (1463 le ville de la Rogomania) (poziva se u fusnoti na arb. i sicil. Rógomis „Strmoglavljujem se“) današnja je visoravan Rogami čije se vode slijevaju u Valbonu. Iznad ušća Valbone, južno od Svetog Spasa na Drimu ističem pokrajinu Mal“zi, Malicija (1452 Malisium, Rogami et Dusmani 1463 Malici) koja u srednjem vijeku nosi slovensko ime Crna Gora (1444, oppidum Dagni cum Satho et Cerna Gora vel Mali Ixii).“ Po njemu to ime potiče od veoma bujne crnogorične šume, kojom je taj kraj bogat.¹⁶⁸ I. Ajeti misli da riječ rogë i Rogame – proširena formantom – amë, nije starijeg datuma, jer bi po njemu okluziv g, ako bi u pomenutom iskazu bio iskonski, u intervokalnom položaju ispao. Zato se naziv Rogame mora razbijati na Roge i formant amë, od kojih bi se prvi element svodio na rruaj, rruaj (brijati). Izraz rogë ima sljedeće značenja: travasto mjesto u gori, odnosno grmu, ali bez drveća.¹⁶⁹ Isti autor je na simpozijumu o Ilirima u antičko doba

165 Isto, str. 449.

166 J. Erdeljanović, *Kuči, Bratonožići i Piperi*, Podgorica, 1997, str. 319–321.

167 Špiro Kulišić, „Neki etnički problemi u predanjima o starome stanovništvu dinarske oblasti“, *Godišnjak ANUBiH*, str. 237.

168 Milan Šufalj, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925, str. 28.

169 Idriz Ajeti, „Albansko-srpskohrvatske jezičke studije“, *Godišnjak ANUBiH*, br. 8/70, str. 188.

zauzeo stanovište da je ova riječ u albanskom jeziku naslijeđena od Ilira. Po njemu to je složenica sastavljena od riječi roge i sufiksa amë; roge znači „litica“, „proplanak“, a – amë se kao sufiks javlja u više riječi: degë-degame.¹⁷⁰ Oba tumačenja su u opoziciji sa situacijama na terenu obilježenim ovim toponimom ili oronimom. Uočava se da su visovi i sela Rogam ili Rogami situirani u blizini klisura, tako da ispod ili kroz njih prolaze važne saobraćajnice. Osnova iz koje je izveden toponim je latinska riječ *rogamentum*, i n (rogo) [greč. *axioma*] *положение, утверждение* Ар. – utvrđeni položaj. Po navodima Apuleja Mandanreuzisa u II vijeku nove ere postojalo je utvrđenje *rogamentum*. Od tada ulazi u latinski jezik za sve tipove takvih utvrđenja.¹⁷¹ Zato ih treba dovesti u vezu sa utvrđenom ili neutvrđenom kontrolnom ili stražarskom pozicijom nad saobraćajnicama. Potvrdu njihove vojno-socijalne uloge u srednjovjekovnome crnogorskom društvu nalazimo u njihovoj istovjetnoj ulozi na prostoru Kosijera i Đinovića, raskrsnici puteva koji presijecaju Katunsku nahiju, na koji su se iselili dvojica rogamskih Bukumira, i od kojih vode porijeklo sva kosijerska bratstva.

U zahvatu Kosijera je Soko grad Crnojevića, strateška pozicija za nadziranje važnih komunikacija. Ispod njega vodi srednjovjekovni put od Podgorice, preko Lješanske nahije, kroz Đinoviće za Cetinje, i dalje Budvu i Kotor. Izviše Soko grada ukrštao se s putem od Čeva za Cetinje, i dalje ka Primorju. A ispod Soko grada dolazi put koji vodi od Mikulića i Čeklića za Kotor.¹⁷² Područje je bogato vodom. ima više ublova a u podnožju Debeljaka je izvor Studenac¹⁷³, a u stijeni ispod Soko grada je pećina s dobrom vodom u njoj, koja nikada ne presušuje. Staro stanovništvo je bilo u funkciji mletačkih pismonoša; nosili su poštu od Kotora do Carigrada i nazad.¹⁷⁴ To stanovništvo se krajem XVII vijeka, iselilo u Kosjeriće, neki u Lastvu, u Paštroviće, a neki u Lješkolpolje, pa dalje u Vraku kod Skadra.¹⁷⁵

N. Rajković navodi da su se preci današnjih kosijerskih bratstava: Rajkovića, Radovića, Latkovića i Marićevića doselili krajem XV ili početkom XVI vijeka iz Rogama piperskih. Potvrdu da su iz Rogama dobio sam i od bratstva Latkovića koji su mi kazivali da su im stari govorili da su došli „iz Dūkâ“. Upravo tako starošćedilačko stanovništvo Rogama naziva antičku Duklju, čije se ruševine nalaze u sred sela Rogama. Bratstva porijeklom iz Rogama (Bukumiri) doseljena su u Kosijere, u vrijeme Morejskoga rata između Venecije i Turske, u stvari, nešto prije Karlovačkoga mira 1690. godine, vjerovatno, s podrškom mletačke vlasti koja je do 1692. godine stolovala na Cetinju. Slabljenje osmanlijske vlasti koncem XVII vijeka, i s

170 Idriz Ajeti, „Diskusija na skupu“, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, ANUBiH, Sarajevo, 1966, str. 171.

171 *Латинско-рускии словарь*, Москва, 1976, стр. 884, Совјетска Академија – одјељење класичне филологије.

172 Nikola Rajković, *Pleme Kosijeri 1439–1945*, Cetinje, 1968, str. 11–13.

173 Isto, str. 13.

174 Isto, str. 15.

175 Isto, str. 36.

tim povezana nesigurnost, čak, za sami život, podstakli su ih da se presele u Kosi-jere, unutar prostora Podlovcenske Crne Gore, koji je nudio veću sigurnost života i imovine, da bi vršili službu zaštite puteva za račun Mletaka. Doseljeni su na prostor na kome se ukrštaju važni putevi od pravca kontinentalnoga zaleđa preko Podgorice za Kotor i Budvu s putem od Čeva i Velestova, preko Cetinja, i dalje za Primorje. Mjesto i vrijeme doseljavanja upravo ukazuju na njihovu vojno-socijalnu funkciju koju su u Rogamima, u kontinuitetu vršili za razne gospodare (Vizantiju, Nemanjiće, Balšiće, Crnojeviće i Turke). Ostali Rogamljani su se povukli u pribježište podno brda Vežešnik, poznato pod imenom Gornji Rogami. Nove okolnosti nastale poslije mletačkoga povlačenja s Cetinja, 26. septembra 1692. godine, spriječile su preseljene Rogamljane da se realizuju u toj funkciji.

VLASI MATARUGE

Đ. Petrović je vršila temeljno istraživanje dokumentacije o Matarugama i utvrdila da je njihov pomen sačuvan u 17 dokumenata iz Dubrovačkog i Kotorskog arhiva, koji potiču iz perioda od 1318. do 1398. godine. Ime je zapisivano kao Mataruch, Matarug, Mataruga, Matharuga, Mattaruga, Motoruga i Mottorugich.¹⁷⁶ Naziv povezan s katunom uvijek je pisan u množini *de catuno Mataruge*, i označava skup katuna. Imena katunara su slovenska ili slovenizovana vlaška. U ovim dokumentima iz XIV vijeka čita se 35 ličnih i 23 patronimična prezimena Mataruga. Imena su: Bilko, Bje-loje, Bogavče, Božica, Budoš, Vitoje, Vladislav, Vladoje, Gojislav, Gojša, Dimitar, Dobrašin, Dobračina, Dobroslav, Domuša, Junak, Krajisav, Kudelin, Milat, Milša, Mihailo, Novak, Obrad, Petko, Radica, Radmil, Radovče, Radoslav, Ratko, Staver i Usko.¹⁷⁷ Izvori dokumentuju 33 dorasla muškarca, odnosno 56 s njihovim očevima. U dubrovačkim dokumentima se pojavljuju kao prenosioci soli i druge trgovačke robe iz Dubrovnika u unutrašnjost. Bilo je i nekoliko poravnjanja dugova zbog otmica stoke i druge robe. U jednome slučaju pominje se Zbor katuna Mataruga, koji je trebao da odluči u vezi neke krađe kobile, izvjesnome Branku Predojeviću, za koju su optužena dvojica iz njihovoga katuna. Dokumentovano su raspolagali sa stokom sitnoga i krupnoga zuba, i posebno se pominju krađe konja Dubrovčanima, očito, koji su predstavljali veliku vrijednost.

Glavna koncentracija Mataruga bila je na zapadnome kraju Banjana u selu i oko sela Petrovići, kroz koje je prolazio put od Dubrovnika preko Trebinja za Onogošt i dalje. Zatim, u Korjenićima, prema grahovskome selu Zaslav, i u Grahovu polju, u kome su bili jedni stanovnici, preko koga je prolazio put od Risna ka

176 Đurđica Petrović, „Mataruge u kasnom srednjem veku“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, Cetinje, 1977, tom X, str. 101.

177 Isto, str. 114–115.

Onogoštu. Predanje u Grahovu ih pominje i po napadima na putnike, a i toponimi Parež i Stražište, jasno šedoče njihovu funkciju u čuvanju puteva, ali i zloupotrebu te funkcije. Izvedeni su neosnovani zaključci: Da su Mataruge društvena grupa albanskoga porijekla, čiji je rodonačelnik Matarug došao krajem XIII vijeka na našu teritoriju; da je dinamika razvoja ka proširenoj porodici i rodu tekla paralelno s ekonomskim i društvenim usponom osnivačke porodice koja je prerasla u vladajuću porodicu i dala svoje ime svima koji su joj se iz nekoga razloga priključili; da su članovi osnivačke i vladajuće porodice mogli biti čuvari važnih srednjovjekovnih puteva; na primjeru Mataruga i Burmaza ukazano je da su postojale veze između službe i teritorijalizacije, čime se ostavlja pitanje sesilnosti (čvrstoga vezivanja za jedno mjesto) grupa albanskoga i vlašškoga porijekla, i to već od kraja XIII vijeka.¹⁷⁸ Narod u okolini Nikšića, Riđana i Banjana priča da su Mataruge došle „ispod istoka“, da nijesu govorili naški, da su došli poslije Španja i da su bili „silan narod“. P. Šobajić navodi da su u Korjenićima Mataruge smatrali radnim i vrijednim svijetom, i tamo je uzrečica „vrijedan ka Mataruga“, pričalo da ih je prema Grahovu bilo „ka na gori lista“, i pominju ih kao ratare i vinogradare.¹⁷⁹

Najviše ih je bilo u Dvrsnu, Grahovu i Krivošijama, a glavni grad im je bio Moštanica u Nikšićkome polju. Pričaju da su ih napali Latini, opsadili i osvojili Moštanicu, nakon čega su se Mataruge povukle u planine. Pričaju i da su bili dobri stočari, ali su se bavili pljačkanjem putnika na putu od Grahova do Risna. Po predanju zabilježeno u Banjanima, Komnenija, sestra Tadije Parežanina – Mataruge bila je udata za Komnena, sina bana Pilata, zeta Ivana Crnojevića. U predanju pominju šćeri mataruškoga kralja Tiotoka, koje su navodno zakopale neko blago između brda Ćišora i Pinjišora. U Pivi pripovijedaju o mataruškome kralju Sumoru, koji je stanovao u Nevesinju, kojega su doseljenici s mora potukli. Poginuo je u jednoj gori u Pivi. Uspomena na njega je očuvana u oronimu „Sumorova Gora“, i imenu jednoga klanca „Sumorov Klanac“, a u Rudinicama „Sumorova Strana“. U svim plemenima Katunske nahije priča se o Matarugama kao starome narodu koji je živio prije doseljavanja sadašnjega stanovništva. Đ. Petrović posebno ističe da su od Mataruga ostale uspomena širom centralnoga Balkana, pa ih navodi: selo Mataruge na Pelješcu, brdo Motoruga kod Slanoga, selo i polje Mataruge kod Pljevalja, selo Mataruge i Mataruški potok kod Prijepolja, selo Mataruge i Mataruška banja kod Kraljeva, dio sela zvani Martarugin han kod Visokoga. Tu su nabrojani i toponimi za koje se vezuju predanja o boravku Mataruga: Mataruški Do na zapadu Banjana, Mataruška njiva u Velimlju, u Banjanima, Matarugin Do u Rudinama – Banjani, Matarugina Sniježnica u Goliji i u Pivskoj planini katun Mataruge i šuma zvana Mataruge.¹⁸⁰ U središnjoj Bosni, u više gradova, stanuje razgranata porodica

178 Isto, str. 126–127.

179 P. Šobaić, *Korjenići*, str. 121.

180 Đurđica Petrović, „Mataruge u kasnom srednjem veku“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, Cetinje, 1977, tom X, str. 97–98.

„Mataruge“. Mataruga ima i u jednoj seoskoj opštini kod Prijedora i u selima u podnožju Kozare.¹⁸¹ Svi slave Đurđevdan. Predanje u Banjanima i Katunskoj nahiji ih obilježava antropološki kao zdepaste ljude, žute dlake, debeloga vrata, debelih gnjatova, zelenih očiju, velikoga nosa, debelih mišica i bakarne boje kože.

VLASI KRIČI

Prvi pomen imena Kričan i Kričanov sin zapisan je na razmeđu XIII i XIV vijeka u podgrađu Štipa u Makedoniji.¹⁸² Car Stefan Uroš IV Dušan darovao je 1348. godine selo Kričani u okolini Soluna Manastiru Hilandar. U to vrijeme pominje se i Kričanovska Koznica kod Prilepa. Prvi pomen Kriča na crnogorskome prostoru datira iz 1260. godine. U povelji kralja Stefana Uroša I, kojom se darivaju pošedi Crkvi Svetog Petra na Limu, pominje i prediona cjelina Kričan, severno od Prošćenja. Pomena imena i prezimena Kričak ima više. U Kotorskom arhivu, 1326. godine, pominje Lore Kričko, a naredne 1327. Kriče Vitomirov. U jednome zapisu iz 1528. godine pominje se Nikola Kričak.

S. Tomić opisao je Drobňjak i drobnjačka predanja o sukobima s Kričima. Navodi da je preko durmitorske površi vodila važna saobraćajnica od Primorja preko Onogošta ka Pljevljima (la via de le planine inverso Anagosto), čiji se jedan krak odvajao i preko Lukavice i Manastira Morače išao ka Mojkovcu i dalje u kontinentalno zaleđe. Drobňjačko predanje o sukobima s Kričima ih opisuje kao hrabre i ratoborne, tako da su istisnuti s današnje drobnjačke teritorije tek početkom XIX vijeka. Drobňjaci su nadirali od pravca Banjana ka durmitorskoj površi i Sinjavini, i po prirodi, dolazili u sukob s Kričima oko pašnjaka i uopšte resursa za život stočarskoga stanovništva. Sukobili su se početkom XVI vijeka, i tom prilikom poginuo je krički vojvoda Kaloka. Sahranjen je na planini Ivici, pod stećkom na kome je uklesan mač i koplje. Da bi se uspostavio mir, šćerka drobnjačkoga kneza Kosorića udata je za sina vojvode Kaloke, da bi kasnije Drobňjaci, na božju vjeru, ubili zeta. Kriči su se onda povukli na prostor u okolini Pljevalja i Foče, poznat kao Vlaška nahija, i napadali Drobňjake. I kasnije je bilo sukoba i masovnih pogibija. Na samom koncu XVIII vijeka, Kriči su potučeni i konačno su smjestili desnu obalu Tare.¹⁸³ U Drobňjak su se vratile samo dvije porodice.

Arhimandrit N. Dučić o Donjem Kolašinu piše: „Predanje onamošnjeg naroda veli: ‘Kolašin se nekada zvao Kričak, a Kolašinci Kričkovi. Od Kričkovića su bivale

181 Vladislav Skarić, „Porijeklo pravoslavnoga naroda u sjeverozapadnoj Bosni“, *GZM*, Sarajevo, 1918, str. 252.

182 F. Miklošić, *Monumenta Serbica*, str. 62.

183 S. Tomić, *Drobňjak, Piva, Banjani*, str. 451/2/4.

vojvode u Kolašinu, kao što su od Kosorića i drugih bile porodice u Drobnojaku.”¹⁸⁴ Inače, Kolašin je tako imenovan tek nakon dolaska Turaka, u XVI ili XVII vijeku. Na lijevoj i desnoj obali Tare ima toponima vezanih za Kriče kao što su Kričko i Kričačko polje na Sinjavini, Kričačke livade i Krička lokva u Baricama u bjelopoljskoj

opštini, i lokva Kričnica u Cerovu kod Bijeloga Polja.¹⁸⁵ Početkom prošloga vijeka, oblast Kričak obuhvatala je 15 sela i toliko zaselaka na prostoru između Pljevalja i rijeke Tare. Uvijek su za sebe govorili da su od preko Tare i imali su osobitu narodnu nošnju koju su poslije Balkanskih ratova zamijenili, uglavnom, crnogorskom.¹⁸⁶ U turskome defteru iz 1477. godine taj prostor je popisan kao Vlaška nahija krička sa 5 džemata. Imena su slovenska, slovenizovana vlaška i vlaška: Radič, Radovan, Poplac, Kričak, Vukosav, Radosav, Dobrac, Dragoš, Vukša, Vučina i tako redom.¹⁸⁷

Grob kričkoga vojvode Kaloke na planini Ivici (fotografisao Mario Jegdić)¹⁸⁸

Toponima koji šedoče Kriče na poručju Zapadnoga Balkana ima više. U Gornjim Gnojenicama u Podveležju, jedna mahala se zove Kričanje, a jedan potok Kričanjski potok. Sela koja su imenovana kao Kričke nalazimo kod Drniša, u Slavoniji kod Novske i kod Pakraca i Kričići kod Jajca. Prezime Kričković imamo u selu Vođenici, i njihove raselice na više mjesta u ševerozapadnoj Bosni.¹⁸⁹ U sinđeliji Manastira Krka iz 1693. godine pominje se Radoica Kričak. Maksima Kričkovića nalazimo zapisanoga 1762. godine, a 1791. nalazimo četvoricu Kričkovića. U 1830. godini imamo pomen Petra Krička, paroha sela Kričaka, u drniškoj opštini. Stanovište da ime Kričana proishodi od ličnoga imena Kričan, koji je bio osnivač katuna pod tim imenom i koje se kasnije prenosilo na sve katune koji su se odijelili od matičnoga, ne može izdržati logički sud.

184 N. Dučić, *Kniževni radovi*, tom III, Beograd, 1893, str. 347.

185 P. Vlahović, *Glasnik etnografskoga muzeja Beograd*, br. 33, Beograd, 1970, str. 100.

186 Isto, str. 106.

187 A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985.

188 Petar Demić, *Kriči – tragom izgubljenoga plemena (prvi dio)*, [www.poreklo.rs/forum Poreklo](http://www.poreklo.rs/forum/Poreklo), 2017.

189 Vladislav Skarić, „Porijeklo pravoslavnoga naroda u sjeverozapadnoj Bosni“, *GZM*, Sarajevo, 1918, str. 250.

VLASI MACURE

O Macurama i danas je živo predanje u Piperima, Rovcima, Morači, Vasojevićima i Polimlju. Nazivali su ih „ka naki Latini“ i „davnji narod“. Ovo rodovsko ime po jednim ima osnovu iz latinske riječi *mazz* koja znači mlat, buzdovan ili to-ljaga¹⁹⁰, drugi s romanskom riječi *masseria* odnosno *mezzadria* u značenju stado, a najvjerojatnije od riječi *ammazzare* (ubiti) koje se može dovesti u vezu s ratničkom funkcijom samih Macura.¹⁹¹ Sve Macure slave Arandelovdan.

U Morači se pripovijeda da su onđe živjele Macure i njihovi ostaci su dugo trajali u Čepinom Stajištu, Selima i Uljarima na jugu od Prekobrđa. Neka groblja se zovu macurska, a osnivač većine moračkih bratstava, Bogić Moračanin, koji je sredinom XVII vijeka došao ispod hotskoga Huma, dugo je vodio bitku s njima, i napokon ubio njihovoga prvaka Štikvoja. Ali u Morači ima ostataka i od Kriča, jer se jedan zaselak u Prekobrđu zove Kričanje, dok se za nekolike porodice navodi da su potomci Macura.¹⁹² U Rovcima toponimija šedoči Macure: Macur-jama u selu Trmanje, livade Macurevine više sela Liješnja, Macur-brijeg više sela Cerovice. Macurska groblja se nalaze u Trmanju, Liješnju, Veljem Dubokom, Sreteškoj Gori i na dva mjesta u Gornjim Rovcima. Rašireno je predanje da su se svirepo razračunavali pa ima izreka „poklali se ka Macure“, dakle, do istrebljenja. Na temelju izvjesnih osteoloških nalaza iz „macurskih grobalja“, koje su Rovčani otkopavali iz znatiželje, opisuju ih kao izuzetno krupne i razvijene ljude. U Rovcima žive nekolike porodice koje potiču od Macura.¹⁹³ Inače, na prostoru Rovaca i Morače ima ukupno trideset toponoma vezanih za Macure. Uglavnom su to pravoslavne crkve i groblja, a među njima po jedna jama i livada. Na lijevoj strani rijeke Morače, nekadašnjem prostoru Pipera, u selu Zmijincu, stanovali su Macure – Jelavići, koje su istisnuli doseljeni Vlasi Bratonjege, danas poznati pod slovenizovanim imenom Bratonožići, i cijeli taj prostor, danas se po njima zove Bratonožići.¹⁹⁴ Inače, vlaško ime Bratonjeg pominje se u žičkoj povelji Stefana Prvovjenčanoga, u kojoj su poimenice pobrojani svi Vlasi dati manastiru.¹⁹⁵ Drugi pomen toga vlaškgoga antroponima nalazimo u „Skadarskome zemljišniku“ iz 1416. godine. Marko Bratonese, dakle Bratonjeg, upisan je kao stanovnik Kopljaka.

Vasojevići su prilikom prodora na istok ka Polimlju, Lužane, Bukumire, Macure,

190 Jovan Erdeljanović, *Kući, Bratonožići, Piperi*, Podgorica, 1997, str. 499.

191 Dejan Vujančić, Siniša Jerković, Jovica Krtinić i Aleksandar Marinković, *Knjiga o Macurama*, Beograd, 2014, str. 26.

192 Sekula Dobričanin, *Donja Morača*, CANU, 1984.

193 Mirko Barjaktarović, „Rovca“ *etnološka studija*, CANU, 1984.

194 Jovan Erdeljanović, *Kući, Bratonožići, Piperi*, Podgorica, 1997.

195 Projekat Rastko, Stefan Prvovjenčani, *Žički natpisi*.

Španje i Latine potisnuli, potčinili i dijelom asimilovali.¹⁹⁶ U Šekularu postoji predanje da je najstarija crkva, u mjestu Čelije, na desnoj strani Šekularske rijeke, bila izgrađena „još u vrijeme Macura“. Tvrde da su se iselili zbog hladnoga vjetra koji je izmijenio klimu i otežao život.¹⁹⁷ Crkva je pravoslavna. U Gornjoj Morači, u selu Bojićima, macursko groblje čini tridesetak stećaka, koji se na temelju uporedne analize s sličnim primjercima s prostora Nikšića i s ostrva Koma na Skadarskome jezeru, hronološki mogu smjestiti na kraj XV vijeka.¹⁹⁸

Matica iseljenih Macura je u Bukovici više Zadra, u Kistanju i selu nazvanom po njima, đe se u dokumentima pominju počev od 1696. godine. Jedno vrijeme su bili čuvari Manastira Krke. Odatle su se iseljavali ka Istri, Slavoniji i Potkozaruju.¹⁹⁹ Ta iseljavanja treba vezivati za vrijeme poslije propasti Turaka pod Bečom 1683. godine, odnosno, poslije Drugoga bečkoga rata koji je završen 1699. godine Karlovačkim mirom. Prezime Macura nosi i više hiljada lica u potkarpatskom prostoru Ukrajine, Poljske, Češke i Slovačke.²⁰⁰ U Češkoj, jedan prostor u planinskoj oblasti Beskida kod Ostrave, na kome je sačuvana osobena seoska arhitektura, lokalno stanovništvo naziva vlaškim, stanovnike Vlasima, odnosno, Valasima, a u staro doba ih je nazivalo Karpaćanima (dodigli s Karpata).²⁰¹

O NASELJAVANJE VLAHA NA PROSTORU CRNE GORE

Paleobalkanski, odnosno vlaški stočari, nikada u povijesti nijesu se mogli slobodno kretati planinama Balkana. Prostor njihovoga sezonskoga gibanja bio je omeđen granicama feudalnih država ili poседа lokalnih feudalaca, u novije vrijeme država. A samo transhumantno stočarenje oduvijek je bilo regulisano pravilima; uvijek su bili nečiji ljudi („homines“) i obavezni da vrše razne usluge i davanja u novcu ili naturi. O tome pitanju očitovale se više autora. M. Pijović u svojoj doktorskoj disertaciji, raskošnoj opremljenoj fusnotama, koja je svojevrsna sinteza svih objavljenih južnoslovenskih priloga i studija o Vlasima, piše: „U vezi s tim u našoj nauci postoji jedno sasvim slobodno manipulisanje s nekom navodnom činjenicom da su planine u domaćim feudalnim državama bile slobodne. Planine nisu bile slobodne čak ni za

196 Radoslav Jagoš Vešović, *Pleme Vasojevići*, 1935.

197 Miomir Dašić, *Šekular i Šekularci od pomena do 1941. g.*, CANU, 2006.

198 Dejan Vujanić, Siniša Jerković, Jovica Krtinić i Aleksandar Marinković, *Knjiga o Macurama*, Beograd, 2014, str. 115.

199 Miloš Macura, *portal Macure*.

200 Krzysztof Kwiecieri, Miloš Macura, i Miroslav Macura, *portal Macure*.

201 Dejan Vujanić, Siniša Jerković, Jovica Krtinić i Aleksandar Marinković, *Knjiga o Macurama*, Beograd, 2014, str. 137.

vreme osmanlijske vladavine, gde bi paušalno plaćanje travarine moglo pružati šanse za takva gledišta. Zato se „slobodna i nesputana“ gibanja Vlaha (ili bilo kog drugog) ne mogu zamišljati u prošlosti, jer oni nisu „šetali“ po balkanskim planinama kao na proputovanju ili turističkom obilasku, već su bili vezani raznim sponama s pojedinim područjima i njihovim vlastima, a imali su jasno definisane zone kretanja sa stokom, obično u okviru pojedinih poseda, kao i izvesna prava i obaveze, poput svih drugih razreda stanovništva u društvima²⁰². Njihova pojava na krajnjem zapadu Balkanskoga poluostrva, u severnoj Dalmaciji, u okolini Torgira, po prvi put je zabilježena u dokumentima iz trinaestoga stoljeća. Do tada dokumenta bilježe „čelnike“, „pastire“ i „bravare“ (čuvare brava, odnosno, ovnova), dakle, nema Vlaha. Očito ih ranije nije bilo nego su dodigli s istoka Balkana.²⁰³ Termin Vlah tek kasnije se protegao i na starošedioce centralnoga i Zapadnoga Balkana. Jedan od najboljih južnoslovenskih poznavalaca „vlaškoga svijeta“, B. Hrabak, pisao je da stočari znaju precizno đe, odnosno, na koju planinu izdižu sa stokom, na koji katun, do kada ostaju na planini, đe im je zimsko boravište i kakve su im obaveze prema lokalnim i državnim vlastima.²⁰⁴ U našim krajevima taj oblik stočarenja, transhumantni, uzrokovan problemom prehrane velike stoke u zimskome periodu, zadugo se održao. Bio je regulisan nepisanim pravilima i ograničen plemenskim običajima unutar zemlje i zakonima Turske i Srbije na čijim su teritorijama nekim stočarima bili zimovnici. Vasojevići, Plavljeni i Gusinjani su se njime bavili sve do Berlinskoga kongresa 1878. godine. S dozvolom turskih i srpskih vlasti, više čobanskih udruženja, s buljucima od 1500 do 2000 ovaca, na čelu sa čehajom i do 15 čobana, oko Tomindana, 19. oktobra, krenulo bi na zimovanje u Bosansku Posavinu ili u Šumadiju. Svaki čehaja je znao put, mjesto u kome će zimovati, na čijim livadama će stoka počivati i đe će stanovati; neko pod šator a neko bi iznajmio kakvu izbu ili kuću. U Bosni su vlasnici stoke vlastima plaćali na svaku ovcu po dva groša. Ispašu nijesu plaćali jer su mještani imali veliku korist od torenja; zemlja bi bila nađubrena. Nazad bi kretali početkom aprila.²⁰⁵ Dakle, od antike pa do danas, stočarima su pravci kretanja bili jasno utvrđeni, mjesta izdiga i zimovanja precizno omeđena a oni vezani raznim pisanim i nepisanim pravilima i obavezama prema vlastima koje su to regulisale.

Vlaške seobe s istoka ka zapadu Balkana uvijek su bile u organizaciji feudalnih vlasti. Samo koncem XIV i tokom XV vijeka, izgleda samoinicijativno, vjerovatno usljed neredovnih okolnosti uzrokovanim turskim pustošenjima, selili su se pojedni katuni s istoka ka centralnom i Zapadnom Balkanu. Migrirao bi katun ili, moguće, skup nekoliko porodica, i naselio se na određenome prostoru, uvijek nedovoljno

202 Marko Pijović, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća*, doktorski rad, Zagreb, 2018. str. 93.

203 Isto, str. 60.

204 Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, Knj. II, str. 38–43.

205 Andrija Jovićević, *Plavsko-gusinjska oblast – Polimlje, Velika i Šekular*, str. 396–398.

dobrom za stočarenje. Snaženjem, vremenom su se širili na prostoru s povoljnijim uslovima za stočarenje, sukobljavajući se sa domicilnim stanovništvom i silom ga potiskujući. Taj proces je razvidan na primjeru smjene staroga vlašškoga stanovništva Pive i Drobnjaka i teritorijalizacijom Vlaha Novljana na ove dvije predione cjeeline, u zahvatu durmitorske površi. Vremenom, od konca XV vijeka, Vlasi Novljani pokrenuli su se za pašom i boljim uslovima za stočarenje s prostora Banjana i širili se ka durmitorskoj površi, sukobljavajući se i potiskajući stare Vlahe Drobnjake i Kriče. Prvo su poslali „korito Drobnjaka“, a u Pivi su se naselili oko rijeka Sinjca, Komarnice, Vrbnice i Pive. Kasnije su poslali cijelu durmitorsku površ i preuzeli imena starijega stanovništva, nazivajući se Pivljanima i Drobnjacima.²⁰⁶

Iz povijesnih izvora saznajemo za preseljenje Skita, Vlaha i stratiota, seljaka-vojnika uopšte, koje se odvijalo unutar istoka Balkana u organizaciji Vizantije, od početka IX do konca X vijeka, koje je obrađeno u prvome poglavlju ovoga priloga. Druga dva su bila u formi organizovanoga preseljenja, ali i podsticaja za migraciju. Bila su pod patronatom nemanjičke Srbije i osmanske Turske. Ove dvije onovremene sile „pogurale“ su neke katunare i vlaške katune da migriraju s istočnoga na centralni i zapadni Balkan i stavljali ih u vojno-privrednu funkciju. Srpski vladar ih je i organizovano selio i poklanjao manastirskim vlastelinstvima. Prvih pokreta vlaških katuna s istočnobalkanskih planinskim prostora ka Dalmaciji nije moglo biti prije početka XIII vijeka, dok se nije učvrstila vlast Stefana Prvovjenčanoga (1165–1228) u Zeti, Travuniji i Humu (Pomorje). Do njegovoga vremena nije bilo ni dovoljno Vlaha u matičnoj zoni nemanjičke države. Granice prema Vizantiji i Bugarskoj, u kojima se nalazila zona vlaških naseobina, bogata stočarskim resursima, bile su joj na liniji Tetovo – Skoplje – Niš.²⁰⁷ Nakon što se granica pomjerila dublje i zona Makedonije i Tesalije našla unutar granica srpske države, moglo je da dođe do pokreta Vlaha prema zapadu Balkanskoga poluostrva. Treba uvijek imati u vidu da nije bilo moguće da Vlasi, kao ljudi u nečijem vlasništvu, posebno vladara, samoinicijativno napuštaju prostor za koji su fiksirani, prelaze preko nečije teritorije ili da napasaju stoku na tuđim teritorijama, pa još i mogućih rivala ili protivnika. Podstaknuta ili organizovana seljenja Vlaha i vlaških katuna u XIII i XIV vijeku tekla su dolinama Ibra i Lima, obodom Prokletija i dolinom Drima ka Zeti i dalje prema Humu i Travuniji. Nakon osnivanja Žičke arhiepiskopije kralj daruje Vlahe, ne samo njoj, nego i drugim manastirima nemanjičke Srbije. Stotine vlaških porodica postupno je naseljavao na posede crkve po Travuniji i na istoku Huma i humskoga crkvenoga vlastelinstva.²⁰⁸ Na slavonsku fonost te vlaške populacije, koja je naselila pomorje zetsko i zaleđe Dubrovnika, sem

206 Obren Blagojević, *Piva*, posebno idanje SANU, Beograd, 1971, str. 379 i Stojan Karadžić i Vuk Šibalić, *Drobšnjak, porodice u Drobnjaku i njihovo porijeklo*, Beograd, 1997, str. 159.

207 Marko Pijović, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća*, doktorski rad, Zagreb, 2018, str. 61.

208 Isto, str. 63–67.

onomastike, ukazuje stanje novoštokavskoga dijelekata u odnosu na staroštokavski i druge dijalekte koji su prisutni na istoku, izuzev zetskoga govora koji takođe pripada staroštokavskom dijalektu.²⁰⁹

Primjer migracije Vlaha za vrijeme otomanske imperije je katun Lutovci koji je koncem XIV vijeka dodigao u Bratonožice, a početkom XV veći dio predigao u Piperi. Trojica lokalnih feudalaca u Piperima iz katuna Lutovci, Božidar Vukotin, Vuk Đurđev i Radul Vukašinov, očito favorizovani od raške feudalne elite, taj status su zadržali i u vrijeme osmanske vlasti. Kao takvi uvedeni su u defter iz 1497. godine i prevedeni u spahije, kojima su svi Piperi podvlašćeni.²¹⁰

U vrijeme nemanjićke Srbije bilo je organizovanih doseljavanja Vlaha s istoka Balkana na prostor Crne Gore. Predanje pamti doseljenje jednoga katunara, Bijeloga Pavla, rodonačelnika plemena Bjelopavlića. Krajem XIII vijeka dodigao je iz Dukađina (Metohija) i naselio se na prostoru nekadašnje dukljanske Luške županije. Njen zapadni dio danas je obilježen imenom ovoga plemena.²¹¹ Prvi pisani dokument koji pominje Bjelopavliće je tek iz 1411. godine i nalazi se u Dubrovačkome arhivu. Dubrovčani se žale Jeleni Balšić da su njeni podanici Bjelopavlići, Malonšići i Ozrinići opljačkali jedan njihov karavan i od nje traže da im izgub namiri. Iz predanja i pisane dokumentacije nije moguće utvrditi razlog doseljavanja Bijeloga Pavla. Nesporno je da je bio oženjen šćerkom bana lužanskoga²¹², ali ostaje nejasno zašto je došao u Lušku županiju? Njegovo useljenje i posjedanje periferne lokacije u brdima (selo Sretinja)²¹³, na jednoj teritoriji s definisanim lokalnim vlasničkim pravima i obavezama prema vladaru, u vrijeme kada je svako kretanje ograničeno i zavisno od socijalnoga statusa, potom preduzimanje gradnje pravoslavne crkve unutar prostora definisanoga latinskim ritusom i uzorilokalni brak s šćerkom prvaka Luške, prosto akklamira njegov socijalni status slobodnoga čovjeka u nemanjićkoj Srbiji. To nas navodi da mislimo i vjerujemo da se na nedovoljno jasan način izdvojio od matičnoga vlaščkoga katuna iz Dukađina, ali se s dozvolom visokih vlasti uselio na prostor Luške, bivajući u njoj funkciji koja se ne može definisati. Sličan primjer imamo u Platu kod Dubrovnika, u vrijeme kada je bio pod vlašću srpskoga kralja. Kao njegov stanovnik dokumentovan je 1297. godine Brumaz, osnivač katuna Brumazi/Burmazi, kojega u dokumentima nalazimo s druge strane *ad confinam Sclavorum*, koja je bila podvlašćena Raškoj. Ime ovoga katuna tumači se iz albanskoga jezika (burr(e) = muž, madh = velik) i zorni je primjer da ovaj slovenizovani vlaški katun vuče porijeklo s prostora dodira slovenofone i albanofone zone; forma albanizovana a sadržina slovenizovana.

209 Marko Pijović, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća*, doktorski rad, Zagreb, 2018, str. 89.

210 Stevo Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, str. 118.

211 Vidi glavu I: „Južni Sloveni u spisu De adminstrando imperio i danas“.

212 Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, Podgorica, 1995, str. 28.

213 Isto, str. 28.

U jednome dokumentu, odnosno upustvu dubrovačkim poslanicima određenim da idu na pregovore kod kralja Stefana Dečanskoga, iz 1323. godine, piše da kraljeva teritorija počinje na istoku „ab illis de Brumas et de Menchinic“. Na osnovu topograma (Vardia, Mali Gradac, Veliki Gradac, Tomba i drugi) i niza malih utvrđenja na obje strane granice, pokazuje se da su Brumazi/Burmasi bili stražari i graničari u službi srpskih kraljeva ili oblasnih gospodara.²¹⁴ Sličan slučaj je i sa starim Vlasima Drobnojacima. Bratigna Dobrognago se pominje u jednom dubrovačkom dokumentu iz 1285. godine. Sa još osam Vlaha zadužio se 10 perpera kod jednoga Dubrovčanina.²¹⁵ Držimo ga osnivačem ili bliskim nasljednikom osnivača katuna Drobnjaka. Nesporno, katun Vlaha Bratigne teritorijalizovao se na prostoru današnjih Drobnjaka isto s dozvolom vrhovnih feudalnih vlasti. Ova tri primjera upućuju na zaključak da su i prostori dukljanskih županija Gripoli (Grbalj), Prapatna (Mrkojevići) i Paštovići kao privilegovana komuna koja je bila van mreže županija, u vrijeme Nemanjića, na sličan način kolonizovane Vlasima. Vremenom, sukobljavajući se oko stočarskih resursa, uglavnom silom, istisnuli su lokalno dukljansko stanovništvo koje se nastanilo u Kotoru, Budvi, Baru, Svaču i Ulcinju i njihovoj okolini, a mnogi u sjevernoj Dalmaciji i Mlecima.²¹⁶

ZAKLJUČAK

Upoređujući arhivske vijesti o Matarugama s narodnim predanjem Đ. Petrović je zaključila da predstavljaju relativno zatvorenu zajednicu sa drugačijim društveno-ekonomskim strukturama od okolnoga stanovništva²¹⁷, smišljeno naseljeni, i da je njihov dolazak bio više namjenski nego slučajan.²¹⁸ Bili su koncentrisani na prostoru preko kojega vode putevi od Dubrovnika, Risna i Kotora (Grahovsko polje i Banjani) koji jednim krakom vodi prema Podgorici a drugim prema Onogoštu i dalje u kontinent. Na temelju predanja koje ih pamti kao „stari narod“, „silan narod“, koji je došao „ispod istoka“, s centrom u Moštanici (antička Andeva/Anderba), koji se bavio i vinogradarstvom, i kojega je car Dušan prognao u Hercegovinu izvodimo više zaključaka: da su došli od pravca Skadra; da nijesu bili samo stočari nego su imali i neke urbane osobine (posijedanje Moštanice); da su se bavili sofisticiranom poljoprivredom (vi-

214 Đurđica Petrović, „Mataruge u kasnom srednjem veku“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, Cetinje, 1977, tom X, str. 107–108.

215 Andrija Luburić, *Drobnjaci pleme u Hercegovini*, Beograd, 1930, str. 2–50.

216 Stevo Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, FCJK, Cetinje, 2017, str. 93, 132 i 140.

217 Đurđica Petrović, „Mataruge u kasnom srednjem veku“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, Cetinje, 1977, tom X, str. 127.

218 Isto, str. 109.

nogradarstvo) i reklo bi se da nijesu bili u funkciji nemanjićke države (prognao ih je car Dušan). Tek od 1318. godine možemo ih pratiti kroz dokumente (11 iz Dubrovačkoga i 6 iz Kotorskoga arhiva), zaključno sa 1398. godinom. Većina dokumenata je datirana nakon 1365. godine. Iz njih iščitavamo da je njihovo društvo bilo rasloženo jer su samo najviši slojevi dokumentovani u Kotoru i Dubrovniku. Potvrđuje to i egzistencija kralja, kao lica najvećega društvenoga autoriteta, koji aklamuju njihovu starinu, moć i autoritet na terenu. To nijesu osobine s kojima raspolaže jedan katun ili skupine vlaških katuna. Mataruška crkva Svetoga Tome u Pareškome Dolu kod Petrovića je pravoslavna, i kao takva pokazuje da su došli s istoka Balkana.²¹⁹ Nije utemeljeno držati da je Mataruh bilo lično ime osnivača porodice Mataruga poput Burmasa, Drobnjaka i drugih osnivača katuna i da su to ime zadržavali svi nasljednici porodice bez promjena u grafiji, iako je to stanovište nekih autora.²²⁰ Mataruge su nesporno bili stočari, ali nijesu proistekli iz jednoga nego više katuna i s pravom su u narodnome predanju nazivani narodom. To se vidi i po velikome broju toponima kojima su obilježili trag raseljavanja, koji vodi iz Grahova i Banjana pa preko Slanoga do Pelješca na jednoj strani; preko Pipera, Pljevalja, Prijepolja do Kraljeva na drugoj i na trećoj do Prijedora i Visokoga u Bosni. Tako dug i dubok trag, na terenu i u predanju, mogao je da ostavi samo jedan narod, ali u srednjovjekovnome smislu te riječi. Dokumenta ukazuju da su vrhovi njihovoga društva počeli da se bave trgovačkim i ponosničkim poslovima tek nakon zalaska moći srpske države. U njenoj dokumentaciji, sačuvanoj u formi zakona i povelja, nema pomena o Matarugama niti o njihovoj nesporno vojno-socijalnoj ulozi koja se iščitava iz arhiva i materijalne dokumentacije s terena. Nema pomena ni o Macurama, Kričima i Bukumirimima. Erdeljanović tumači termin Mataruge iz italijanskoga jezika, u kome riječ *matterugio* označava budalu ili glupaka. Do takvoga zaključka je vjerovatno došao slušajući narodna predanja o Matarugama. Jireček ga tumači iz srednjovjekovnoga latinskoga termina *matare* u značenju mjeriti. Truhelka drži da je to riječ ilirskoga porijekla, koja označava dug put ili dugu ulicu. Po njemu, Matarugama se nazvalo ilirsko stanovništvo koje je čuvalo puteve ili stanovalo pored njih. P. Skok je tumačio na temelju latinskoga *mataris* sa slovenskome izvedenicom na -uga, a s osnovnom pojmovnom odrednicom – koplje, odnosno, kratko keltsko koplje – matara. Ćorović je direktno povezo Mataruge sa poznatom albanskom vlasteoskom porodicom Matarango²²¹ Dovođenje u vezu imena katunara Mataruga Vladoja s Vladojem, pretkom albanske vlasteoske porodice Bliništi, i imena katunara Junak, koje je hipokoristik od rimskoga imena Junius, s albanskom varijantom Junk, kao dokazom da su Mataruge albanskoga porijekla, nije naučno utemeljeno. Nije zasnovana na činjenicama ni tvdnja da su pomenuti *stari*

219 S. Tomić, *Banjani*, str. 364.

220 Đurđica Petrović, „Mataruge u kasnom srednjem veku“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, Cetinje, 1977, tom X, str. 105.

221 Isto, str. 101.

narodi dinarskoga pojasa bili dijelimično albanskoga porijekla: Španje, Lužani, Bukumiri, Mataguže i drugi.²²² Ne možemo se složiti ni sa dokazom koji izvodi albansko porijeklo iz imena Mataruge, za koje tvrde da prvi dio – mata – i drugi – rug – pripadaju krugu albanskih imena, kao što je Mata-guž i sl. Turski popis hercegovačkoga sandžakata svrstava nahiju Mataruge u Prijepoljskome kadiluku u vlašku nahiju.²²³ To je bila izrazito vlaška nahija sa tri katuna i 97 kuća, i deset neoženjenih katunara.

Dokumentovanje *Bratigne Dobrognaga*, osnivača ili bliskoga nasljednika osnivača Drobnjaka 1285. godine, na periferiji prostora koji je bio u zahvatu Mataruga i Kriča koje je tu zatekao, ukazuje da su oni odavno, bili teritorijalizovani i u funkciji zaštite puteva, karavana i kontrole prostora. Kriči su kontrolisali puteve koji su vodili od Primorja preko durmitorske površi ka današnjim Pljevljima i dalje, na jednu stranu, a pored Manastira Morača prema Kolašinu i dalje na drugu. S njima su vodili dugi i iscrpljujući rat nasljednici *Bratigne* i kasniji naseljenici Vlasi Novljani, današnji Drobnjaci. Iako se teritorija Kriča doticala s vlastelinstvom Manastira Morača, nijesu bili feudalnim obavezama vezani za taj manastir. Sačuvan je jedan dokument iz 1278. godine koji je objavio Jireček, i koji, na neki način, dozvoljava da se izvede takav zaključak. U njemu je zapisan *Petrus filius Peruosclaii, Vlacus monasterij de la Moraca*, bez atribucije da je Krič. I iz objavljene dokumentacije ovoga manastira razvidno je da Kriči nijesu bili manastirski Vlasi, a to i potvrđuje narodno predanje da se u davna vremena Kolašin zvao Kričak, a Kolašinci Kričkovi i da su od njih bivale vojvode u Kolašinu, što se ne može atribuirati katunu niti katunaru. Rasuta toponimija od Makedonije do Drniša, s najvećom koncentracijom na platou Durmitora i Sinjavine, ukazuje da se tu ne radi o katunu niti skupini katuna, već o grupi, moguće i etničkoj, koja je svjesna te činjenice i drži do nje. Na svim tim mjestima su se duboko kotvili, ostavljajući tragove, što je osobina etničke grupe, u ovome slučaju nespornoga vojno-socijalnoga statusa. Pokušaji da se odgonetne korijen imenice Kriči, neke etnologe je inspirisao da pretpostave da je ta riječ doprla preko riječi „krisio“, odnosno riječi „krusi“ koja bi prema današnjemu albanskome terminu „kryezi“ označavala crnokose i ljude crne, odnosno tamne puti.²²⁴ Postoji i stanovište da je ime nastalo transformacijom riječi „grčki“ u „krički“. ²²⁵ U narodu se čuje za jednu staru tursku karaulu i današnje selo da kažu „Kričak“ jer je navodno tu bilo „vojničko grčko naselje“. ²²⁶ Predanje u Drobnjacima koje je zabilježio A. Luburić, plemensko ime Kriči dovodi u vezu s njihovim govorom koji je ličio na *kričanje*. To je očito izrugujuće

222 Isto, str. 106.

223 Isto, str. 124.

224 T. Vukanović, „Terminologija plemenskoga društva u Crnoj Gori“, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije IV i V*, Priština. 1959/60, str. 210.

225 P. Vlahović, usmeno saopštenje Momčila Poleksića, *Glasnik etnografskoga muzeja Beograd*, br. 33, Beograd, 1970, str. 95.

226 Isto, izjava mještana Rama Pelidije, str. 95.

značenje imenice Kriči, kad se jednačenjem po zvučnosti dovede u vezu s glagolom *kričati*, kojim su ih častili Drobnjaci, s kojima su bili u višestoljetnome sukobu oko pašnjaka po Durmitoru i Sinjavini. Ime kojim se jedan narod definiše ne može biti pežorativan, jer se u protivnom ne bi tako iskazivali u dokumentima i potpisivali. Tek u novim okolnostima u kojima se neki drugi svijet identifikuje s tom teritorijom ili potvrđuje na njoj taj termin koristi u pežorativnome značenju.

Predanje o Macurama koje su nazivali „ka naki Latini“ i „davnji narod“, upareno s materijalnom dokumentacijom koje ih smješta na poširokome prostoru današnjih Pipera, Rovaca, Morače i Vasojevića ih, takođe, ne dovodi ni u kakvu vezu s Manastirom Morača. Na starevini iza njih je ostalo preko trideset toponima, groblja i crkava. Ove činjenice, kao i u slučaju Mataruga i Kriča, koje predanje dovodi u vezu s „davnim vremenima“, ukazuju da im je starina duboka, i seže u neka vremena koja nijesu zapamćena. Pravoslavna crkva u Šekularu, za koju vele da je „od Macura“, potvrđuje da su bili pravoslavne vjeroispovijesti i da su došli s istoka, iz vizantijske sfere uticaja. Činjenica da prezime Macura nosi i više hiljada lica u potkarpatskom prostoru, navodi na zaključak da su Macure ne samo vojno-socijalna, nego, moguće, i etnička kategorija. Nije isključeno da se grupa Vlaha, etnički definisana kao Macure, u ranome srednjemu vijeku smještena na istok Balkana, razdvojila usljed nejasnih okolnosti, tako da se dio njih stavio u funkciju Vizantije a dio, vremenom, uzduž lanca Karpata, iselio se na njegovome zapadnome rubnome području, koje danas dijele Poljska, Ukrajina, Slovačka, Češka i Mađarska. Kod svih sličnih srednjovjekovnih kategorija stanovništva, primjetno je da su vrlo pokretni – ne drži ih mjesto. To je inače slučaj i sa paleobalkanskim stanovništvom, poput Mataruga, Macura, Kriča i Bukumira koji su istovremeno u vojno-socijalnoj službi oblasnih gospodara i stočari. Mijenjali su boraviše zavisno od potreba i prilika, što je tipično ponašanje Vlaha. U okolnostima nemirnih vremena, kakve su bile prilike s početka XV vijeka, organizovano su potražili odgovorajući prostor za naseljavanje, koji je odgovarao njihovoj prirodi i poslovima kojima su se bavili.

Bukumi su na neki način osobeni zbog njihove očite uloge kontrole mostova i nadzora puteva u klisurama. Bili su rasijani na poširokome prostoru omeđenome rijekama Moračom od zapadne i Buštericom u Albaniji od istočne strane, a planinskim lancem Prokletija od severa. Iseljeni Bukumiri iz okoline Podgorice (Rogami i Bratonožići) raseljavali su se na pravcu Berana i dalje niz Ibar ostavljajući tragove u toponimiji i antroponimiji, sem u slučaju iseljenih u Đinovićima ispod Cetinja. To ukazuje da su se i oni držali neke duboke tradicije, čuvajući je kroz antroponim Bukumira. Nemamo saznanje o sudbini albanskih Bukumira, ali su nesumnjivo albanizovani. Tvrdnje nekih autora da su Bukumiri Albanci i ili albanskoga porijekla ne stoje. U defteru iz 1485. godine Rogami imaju 10 kuća. Vlasnici su: Radule, sin Petkov, Dabiživ, sin Đorđev, Milaš, sin Vučinin, Nokac, sin Progonov, Lazar, Nikola, Vuksan,

sin Grubačev, Vučeta, Đoko i Progonac.²²⁷ Isti autori izvode albansko porijeklo i za katun Burmazi. U jednome dubrovačkome dokumentu iz 1346. godine pojavljuje se Staver Gradetić, Vlah iz katuna Krajslava Mrđenića, kako piše, Vlaha Burmaza.²²⁸ Da taj katun nije arbanaški, razvidno je iz dokumenta u kojemu je starješina katuna Burmaza, Đuren, sin Vladislava, sa bratom Burmazom. Za njihovo zimnište na morskoj obali po imenu Torište, Telište i Kumani brdo na morskoj obali piše da je vlaško stanište, a za ljetište, po imenu Močioce, da je vlaška zemlja. Dok su dva pomenuta imena tipično slovenska (Đuren i Vladislav), a ostala vlaška. Kako smo već napisali, ovaj slovenizovani vlaški katun vuče porijeklo s prostora dodira slovenofone i albanofone zone; forma albanizovana a sadržina slovenizovana. I u svim sličnim slučajevima, ukoliko se ime nekoga vlašškoga katuna tumači iz albanskoga jezika, kao što su Malenze (*Mali i zi* – Crna Gora/Crnogorci), davnašnji stanovnici Zagarča i Komana, važi istovjetno tumačenje.

Matarugama, Macurama, Kričima i Bukumirima zajedničko je:

– Predanje o njima kao o „starim narodima“, „silnim narodima“, da su Mataruge imale kralja, da su „davnašnji“ i da su „stari svijet“.

– Svjesni su sopstvenih osobnosti, socijalne ili etničke naravi, koje ih odvajaju od ostalih vlaških skupina iz okoline, zbog čega su ostavili dubok i dug trag na terenu i u predanju.

– Vjerovatno su apsorbovali zatečeno domicilno paleobalkansko stanovništvo na prostoru pod njihovim kompetencijama, koje se kao takvo ne prepoznaje u predanju i u dokumentima.

– Njima se može pripisati vlaška toponimija na prostoru koji su naseljavali, koja upućuje na zaključak da su došli iz istočnobalkanske romanofone zone koja je bila po uticajem Vizantije sve do X vijeka. U njoj je proces slovenizovanja otpočeo dosta kasno, tek nakon što se našla unutar slovenskih državnih formacija. Predanje o Matarugama kao narodu koji nije govorio slovenskim jezikom to potvrđuje.

– Srpska srednjovjekovna dokumentacija o njima „šuti“ – ne postoje, dakle, nису bili manastirski Vlasi i nису naseljeni voljom srpskoga kralja, nego su zatečeni.

227 Selami Pulaha, *Defteri registrimjit te sanxhakut te Shkodres i vitit 1485*, Tirana, 1974, str. 133.

228 Nedim Filipović, „Vlasi i uspostava timarskoga sistema u Hercegovini“, *Godišnjak br. 10*, ANUBiH, Sarajevo, 1974, str. 162.

– Ktitor Manastira Morača, sagrađenog 1252. godine, Stefan, sin kralja Vukana i Nemanjin unuk respektovao je status Kriča i Macura, smještenih u njegovome okruženju, kao slobodnih ljudi – to potvrđuju manastirski zapisi, dokumenti i predanje koje ih ne pominje kao manastirske Vlahe.

– *Bratigna Dobrognag*, osnivač ili bliski nasljednik osnivača Drobnjaka, dokumentovan je 1285. godine na prostoru pomeđu Mataruga i Kriča. Tu ih je zatekao kao domicilno stanovništvo.

– Organizovano su se iselili i potražili odgovarajući prostor za naseljavanje, čim su se promijenile okolnosti koje su dovele u pitanje njihov način života i privređivanja, što je tipično vlaška osobina.

Zajednički imenitelji Mataruga, Macura, Kriča i Bukumira navode nas da zaključimo da nijesu teritorijalizovani u vrijeme dinastije Nemanjića. Doseljeni Vlasi i vlaški katuni, u drugoj polovini XIII vijeka, zatekli su ih na prostoru na kojemu su potvrđeni materijalnom i pisanom dokumentacijom; bili su već duboko ukorijenjeni. Od samoga konca XII vijeka, odnosno, Nemanjinoga osvajanja Duklje, pa do sredine XIV vijeka, odnosno 1360. godine kada se na scenu pojavljuju Balšići, u dokumentima iz Dubrovačkoga i Kotorskoga arhiva i povelja srpskih vladara ne može se iščitati ni jedan redak koji šedoči njihova doseljavanja. Sem što se pripadnici tih „starih naroda“, od sredine XIII vijeka, u dokumentima pojavljuju kao ponosnici, ratnici i trgovci, već ukorijenjeni na prostoru Katunske nahije, Grahova, Banjana, durmitorske površi i Brda, očito da su tu zatečeni u vrijeme Nemanjinoga osvajanja Duklje, oko 1186. godine. Srpski vladari respektovali su njihov status i vjerovatno su im bili u službi, iako za takvu tvrdnju nema pisanih dokaza, ali ima u predanju. Ranosrednjovjekovna Duklja bila je lišena potrebe za njihovom funkcijom čuvara puteva, i kao sklavinija, i kao kraljevina nakon Barske bitke, kada je Vojislav upisan u prijatelje Romeja, jer je u vrijeme njene najveće moći, od polovine XI do polovine XII vijeka, bila oslonjena privredno i kulturno na Primorje. Zahvatala je prostor antičke Prevalitane koju je ustanovio još car Dioklecijan. Državno šedište se pomjeralo od Krajine prema Baru i Skadru. Budva, Bar, Ulcinj, Svač i Skadar, vjerovatno i Sapa, Sard, Danj, Drivast i Baleca bili su joj centri privredne djelatnosti. Prostori koje su naseljavali takozvani „stari narodi“ bili su van njene periferije ili sama periferija. U privrednome smislu Duklja nije ni imala potencijale koji su imali potrebu da se koristi njima, a inače, u privrednome, kulturnome i vjerskome pogledu bila je okrenuta Zapadu. Zato teritorijalizaciju ova četiri „stara naroda“ treba promaknuti dublje u prošlost, u vrijeme vizantijske uprave u Zeti.

Uvidom u DAI i Ljetopis Popa Dukljanina zaključujemo da je vizantijska vlast u Duklji, od vremena cara Vasilija I, pa do velike Barske bitke 1043. godine bila

neupitna. Nemirno vrijeme od doseljenja Slovena u VII vijeku pa sve do početka IX vijeka nije pogodovalo bilo kakvim useljavanjima sa strane. Tek nakon pacifikacije i hristijanizacije slovenskoga stanovništva, početkom IX vijeka, Vizantija je mogla da se trijumfalno povрати na centralni i zapadni Balkan. Velikoj imperiji, kakva je ona nesumnjivo bila, strateški značaj imalo je uspostavljanje reda i poretka na teritorijama koje su povraćene pod njen uticaj. Te činjenice dovode vrijeme teritorijalizacije Mataruga, Macura, Kriča i Bukumira u vremenskome periodu između vlade cara Vasilija I, oko 886. g. i Barske bitke 1043. godine. U poređna analiza predanja, materijalne dokumentacije i povijesnih spisa navodi nas na zaključak da su ova četiri stara »naroda« preseljena na crnogorski i albanski prostor najvjerovatnije u vrijeme vizantijskoga cara Vasilija I (vladao od 867. do 886. g.), a moguće i nekoliko decenija prije, u vrijeme Nićifora I (vladao od 31. oktobra 802. do 26. jula 811). Po prirodi, trebalo se riješiti i pitanje slobode trgovine i nesmetanoga saobraćaja pomeđu najvažnijih ranosrednjovjekovnih gradova smještenih na obalnome pojasu, na prostoru od Dubrovnika do Drača, i dubokoga kontinentalnoga zaleđa. Za tu svrhu upotrijebljeni su Vlasi s istoka Balkana, u nas poznati kao „stari narodi“, i stavljeni u funkciju čuvara puteva i klanaca i uopšte vizantijskih interesa. Nije jasno s kojim beneficijama su sve čašćeni, ali privredno-ratničko-stočarski poslovi kojima su se bavili navode na zaključak da su bili oslobođeni poreza i da su se sami izdržavali. Da li su u neko vrijeme plaćani iz državne kase, nije moguće utvrditi. Primjetno je da su bili razmješteni uzduž puteva i na saobraćajnim čvorištima, omeđenim sa zapada linijom koja vodi od iznad Kotora pa Drinom do utoke u Savu, a planinskim lancem Šare Albaniji sa istoka. To je prostor čija zapadna granica čini granicu između Zapada i Istoka. Naseljavali su, uglavnom, brdskoplaninske prostore preko kojih vode važne saobraćajnice od Primorja ka unutrašnjosti i dalje ka dubokome kontinentalnome zaleđu, ili saobraćajna čvorišta u jednom slučaju i kao čuvari mosta u Rogamima kod Podgorice. Imena pod kojima su ovi takozvani stari narodi dodigli su samoodređujuća, i pod njima su saobraćali s okruženjem. Korijenski nemaju poveznicu s albanskim jezikom. Vjerovatno da prezime Stamatović iz piperskih Rogama, koje naseljavaju potomci Bukumira, ima korijen u vlaškome jeziku. Rumunski (vlaški) termin *stamate* izveden je od grčkog Σταμάτης > stanica, putna stanica itd. i u vezi s funkcijom čuvara na putnoj stanici, u ovome slučaju pored Justinijanovoga mosta u Rogamima, s koje je čuvan, kontrolisan i na kojoj je naplaćivan prijelaz. Moguće i da je, u stvari, izveden iz grčkoga jezika, jer su, mislimo i tvrdimo, izvorno bili vizantijski službenici na toj putnoj stanici u Rogamima (σταματησ > stani, zaustavi se, stoj), odnosno, na *Rogamuntumu*, ili kuli stražari po kojoj je i selo dobilo ime. Ime Matarug nije lično, nego oznaka vojno-socijalne kategorije (kopljanik); korijen imena „naroda“ Macure je vjerovatno vezan za njihovu ratničku funkciju, a za Kriče je nejasan; „narodno ime“ Bukumiri, ne može se tumačiti iz albanskoga jezika kao složenica od dvije riječi: buke (hljeb) i mir

(dobar), jer nije u duhu njihove službe. Vjerovatno su bili podvrgnuti tematskome uređenju, a nije isključeno i da su neki od tih „naroda“ (Bukumiri) tvorili klisure na čelu sa klisuriarhom. Postoji veza između službe koju su ti „narodi“ obavljali i njihove teritorijalizacije. U ovom slučaju bili su stacionirani oko klanaca i puteva čije trase vode iz primorskih gradova Dubrovnika, Kotora, Bara, Ulcinja, Skadra i Drača preko Onogošta i Podgorice do duboko u kontinent. Mataruge su bile koncentrisane na prostoru preko kojega vode putevi od Dubrovnika, Risna i Kotora koji su jednim krakom vodili prema Podgorici a drugim prema Onogoštu i dalje. Kriči su naseljavali durmitorsku površ, preko koje su vodili putevi koji su povezivali Onogoš sa Pljevljima i Mojkovcem pa niz dolinu Lima duboko u kontinentalno zaleđe. Macure su naseljavale prostor preko kojega je prolazila trasa puteva od Podgorice: jednim krakom preko Meduna, drugim kanjonom Cijevne a trećim preko Pipera, Trmanja, Manastira Morače za Kolašin i dalje u kontinent. Sva je prilika da su Bukumiri bili u funkciji čuvara kanjona, prijelaza, dominantnih kota i mostova. U Crnoj Gori kanjona Platija, prijelaza preko mosta na rijeci Morači u piperskim Rogamima i prijelaz preko mosta na Cijevni kod mjesta Rogam, i dominantnih kota u Bratonožićima i Vasojevićima. U Albaniji su čuvali puteve koji vode kroz kanjone Valbone, Matija i Drima, i držali nekolike važne kontrolne tačke imenovane kao Rogam, koje dominiraju kanjonima ovih rijeka. Nije isključeno da su visovi imenovani kao Rogam bili zaštićeni palisadama i opkopima, jer se na tim pozicijama ne uočavaju ostaci građevina od tvrdoga materijala. Nijedan od ovih „naroda“ nije albanskoga porijekla.

LIKOV I EPSKE POEZIJE I MIGRACIJE PALEOBALKANSKOGA STANOVNIŠTVA

U V O D

U vrijeme Velike seobe naroda, od IV do VII vijeka, istočno-balkanski masivi Karpata, Stare planine (Balkan), Rodopa i Pinda bili su pribježišta paleobalkanskoga stanovništva, različitoga etničkoga porijekla, poznatoga pod imenom Vlasi. Poticali su od antičkih Dačana, Tračana, Meza, Tribala, Dardanaca, Peonaca, Makedonaca i drugih antičkih naroda. Planinski masivi centralnoga i zapadnoga Balkana bili su pribježište, uglavnom, etnikuma poznatoga pod imenom Iliri, ali oni nijesu predmet ovoga priloga. Svi ovi pobrojani narodi tradicionalno su se bavili transhumantnim stočarenjem, trgovinom, transportom roba i bili plaćenička vojska u službi raznih feudalnih gospodara. Zbog prirode posla nikada nijesu ukmećeni, tako da je u njima uvijek pulsirao slobodarski duh i ratnička narav. Hajdučija im je bila prirodna i s njima se raširila Balkanom. Bivajući u visokim planinskim izolatima, opkoljeni okolnim slovenskim državnim formacijama, prinuđeni na političku, kulturnu i privrednu interakciju sa Slovenima, u jednome kraćem ili dužem procesu, još na prostoru Istočnoga Balkana, većinom su slovenizovani. Uticajem Vizantije, vjerski iskaz im je bio pravoslavni. U kasnom srednjem vijeku, do vremena turskih osvajanja Evrope, razlili su se ravninama koje su se pružale zapadno od istočnobalkanskih planinskih masiva, sve do Smedereva, Skoplja i Prizrena. Turska osvajanja su ih pognala dalje ka zapadu Balkana (Hrvatska i Bosna) i centralnoj Evropi, stižući preko Karpata, čak, do Poljske i Ukrajine. S njima, po svome poluostrvu, raznijeta je i osobena vlaška tradicija, kultura, jezik, narodno predanje i pravoslavni vjerski iskaz, koji je dio tih Vlaha doseljenih na prostoru masiva Dinarida, u određenim okolnostima, mijenjao u katolički. Za ovaj prilog od značaja su migracije koje su pokrenuli turski prodori u Evropu, nakon 1361. godine, i osvajanja Dimotike. Tragovi tih migracija na prostorima Crne Gore, Srbije, Bosne i Hrvatske, sačuvani su u toponimiji, predanju i epskoj poeziji. Ovim prilogom pokazaćemo kako su na prostorima ove četiri zemlje, vlaški katuni prenijeli epsku poeziju, gusle i predanja o mađarskim, rumunskim, bugarskim i srpskim vojvodama, kraljevima, despoticama i junacima, s istočnoga na centralni i zapadni Balkan. Povezivali su ih s gradinama, pećinama i grobljima u sredini u kojoj

su dodigli, imenujući ih po Marku Kraljeviću, vojvodi Momčilu, Starini Novaku, despotici Jerini i drugima. Poslije Prvoga i Drugoga bečkoga rata, 1529. i 1683. godine, dodigli Vlasi na centralnobalkanskom prostoru (uglavnom Bosna i Hercegovina), ta predanja i epsku poeziju na njima zasnovanu, raznijeli su po Hrvatskoj (Lika, Banija, Kordun, Ravni Kotari i Slavonija), Vojvodini (Srem, Bačka i Banat), stižući s njom i do Ukrajine. U vrijeme nacionalnoga buđenja, odnosno, konstituisanja južnoslovenskih nacija na temelju državotvorne tradicije i vjeroispovijesti, ti Vlasi, utopljeni u okolne narode, kao ratnici i nosioci slobodarske ideje, bili su im okosnica, tako da su neki epski likovi, osobito Marko Kraljević, posredstvom toga paleobalkanskoga stanovništva i epske poezije, postali narodni junaci skoro svih balkanskih naroda.

Epska poezija je proizvod ratničkih društava osobitoga mentaliteta, kulture i tradicije, neraskidivo povezanih s poviješću prostora na kome je nastala. Za njeno razumijevanje prethodno moramo da razjasnimo neka pitanja koja su u vezi s njom i bez čijeg se poznavanja ona ne može razumjeti. Ta pitanja tiču se političkih prilika od početka XIV do sredine XV vijeka, najpoznatijih epskih likova i balkanske toponimije povezane s njima, prostora s kojih su tekle migracije i pravaca migracija Vlaha, ali i Srba poslije Maričke i Kosovske bitke te porijekla i razvoja epske poezije. Da bismo ih riješili, okosnicu ovoga rada čini studija epskoga lika Marka Kraljevića, u daljem tekstu Marka, a razmotrićemo i nekoliko istočnobalkanskih epskih likova, koje je narodna poezija proslavila širom Balkana. Provocirani nesrazmjerom između Marka kao vladara, koji nije ostao zapažen u istoriji, i značaja njegovoga lika opjevanoga u skoro hiljadu šesto pjesama narodne poezije svih južnoslovenskih naroda i Albanaca, na temelju uporedne analize epskoga i stvarnoga Marka Kraljevića i narodne poezije o istočnobalkanskim epskim junacima, izvešćemo određene zaključke.

POLITIČKE PRILIKE NA ISTOČNOM BALKANU OD SREDINE XIV DO SREDINE XV VIJEKA

Građanski rat koji je početkom 14. vijeka zahvatio Vizantiju značajno ju je oslabio. Drugi, dvadesetak godina kasnije, izazvan sukobom oko prijestolja između Jovana V Paleologa i Jovana VI Kantakuzena, koji je imao vjerske i socijalne karakteristike, bačio ju je u ruke stranih sila – Turske, Venecije i Đenove – iz kojih se sve do svoga konca, 1453. godine, više nikada nije istrгла.²²⁹ Jovan V pozvao je u pomoć turskoga sultana Orhana koji mu je u pomoć poslao 10.000 vojnika, a Bugari i srpski car Dušan stali su na Kantakuzenovu stranu. Bugari, svjesni nepovoljnih okolnosti, povukli su se, a združene srpske i Paleologove vizantijske trupe, u Bici

229 Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, str. 494.

kod Didimotike 1352. godine potučene su do nogu. Tako je, uz pomoć trupa truskoga sultana, u korist Paleologa, riješen sukob ova dva pretendenta na carski prijesto. Na koncu građanskih ratova Vizantija je bila šenka od nekadašnjega moćnoga carstva, Bugarska razjedinjena, a Srbija, tri godine kasnije, poslije Dušanove smrti, 20. decembra 1355. godine, decenijama je bila poprište sukoba lokalnih feudalaca, koji su je na koncu doveli do potpune propasti. U takvim okonostima, pomoć truskoga sultana Jovanu V bila je mač s dvije oštrice, o čemu on nije vodio računa. Iz sukoba dva Jovana, Turci su izašli kao pobjednici. Poslije Bitke kod Didimotike Turci počinju da se naseljavaju u Evropu; prvo u okolini Galipolja, a nakon velikoga zemljotresa, 1354. godine, zauzeli su i sami grad, odvojen od Trakije (Bugarska) Bosforom i Dardanelima.²³⁰ Pet godina kasnije, 1359. godine, turska vojska je napala Konstantinopolj (Carigrad) kojega su spasile samo tvrde zidine. Preko puta Azije, u Evropi, Jedrene, palo je 1361. godine i u njemu je sultan Murat uspostavio rezidenciju.²³¹ Međutim, 1366. godine, Jovan V, uz pomoć vojske Amadea Savojskoga povratio je Galipolje od Turaka. U međuvremenu, car je lično pošetio papu u Rimu, čak svečano i javno prihvatio uniju s rimskom crkvom, a onda produžio u Mletke, uzaludno tražeći pomoć za spas od turske napasti.

U vrijeme kralja Lajoša I ugarske pretenzije na sušednu Moldaviju i Bugarsku dosegle su kulminaciju. Godine 1347. na njegov zahtjev papa Kliment VI dozvolio je da se obnovi misija u Milkovu, koju su bili uništili Tatari i na njeno čelo dođe mađarski franjevac. Upravljanje područjem povjereno je vojvodi Dragošu, kojega je poslije tatarske propasti porazio i prognao vojvoda Bogdan. On je postao osnivač Moldavije, koja se po njemu zvala i Bogdanskom, a u narodnoj pjesmi Karabogdanskom. Cijelu jednu deceniju, počevši od 1360. godine, Lajoš je ratovao s Bogdanom, da bi ga na kraju porazio. Umiješao se i u sukobe bugarskoga cara Ivana Stracimira s mladim bratom Ivanom Šišmanom da bi na kraju, 1365. godine, posio bugarsku prijestonicu Trnovo. Stracimira je zarobio, ali ga je četiri godine kasnije vratio na bugarski tron.²³²

Prva velika bitka i pobjeda turske vojske u Evropi odigrala se između srpske i turske vojske, 26. septembra 1371. godine, kod Černomena, na rijeci Marici (Bugarska). Srbi su poraženi, a kralj Vukašin Mrnjavčević i brat mu Uglješa su poginuli. Naredne decenije Turci redom osvajaju Ser 1383, Sofiju 1385, Niš 1386. i Solun 1387. godine. Upad turskih akindžija, 1386. godine, prisilio je stočare iz Huma u Hercegovini da se sklanjaju sa stokom u Ston. Kroz dvije godine, ponovo su se pred akindžijama sklanjali u Ston. Te godine Vlatko Vuković, s oklopnice, potukao je turskoga vojskovođu Šahina kod Bileće, koji se jedva spasio bjekstvom s najužom pratnjom. Prodor Turaka koncem XIV vijeka, čak do Bileće, nagovijestio je buduće tragične događaje. Ubrzo su jedna za drugom sve balkanske zemlje pale pod noge sultanu.

230 Isto, str. 495.

231 Isto, str. 498.

232 Rokai, Đere, Pal i Kasas, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002, str. 65.

Tri godine nakon poraza Srba na Kosovu 1389. godine, Skoplje je Turcima ustupio Vuk Branković. Od tada turska vojska redovno upada u Grčku, Arbaniju i Zetu. U Zvečanu je sedio turski čefalija Feriz, a u Novom Pazaru kadija.²³³ U januaru 1398, uz podršku Stefana Lazarevića, Bajazitovi sinovi su provalili u Bosnu, ali su se zbog ciče zime i velikih snjegova, ubrzo Turci povukli. U zimu 1412. godine, sultan Musa je prodro u Srbiju i popalio i opljačkao Vranje i okolinu. Iduće godine ponovo upada u Srbiju da bi ugušio pobunu. U Srbiju je upadao i naredne, 1413, robio stanovništvo i palio gradove. Te godine braneći Stalać, živ je izgorio, u narodnoj pjesmi poznati vojvoda Prijezda. Smederevo se predalo 16. avgusta.

Turski vojskovođa Evrenos pokorio je Tesaliju 1393. godine. Tako se cijela Grčka našla u vazalnom odnosu prema Turcima. Bugarska prijestonica Trnovo pada u turske ruke 17. jula 1393. godine. Dvije godine kasnije, 17. maja 1395. godine, vlaški knez Mirča, na Rovinama (Tarnu Magurele – Rumunija) sukobio se s Osmanlijama, pojačanim vojskom turskih vazala Stefana Lazarevića, Marka Kraljevića i Konstantina Dejanovića. Marko i Konstantin su poginuli. Naredne godine ugarski kralj Sigismund, ojačan francuskim odredima i mletačkom flotom, biva poražen u bici kod Nikopolja, 25. septembra 1396. godine. Turskoj pobjedi presudno je doprinijela srpska konjica, na čelu s despotom Stefanom Lazarevićem, koja je potukla Sigismundove trupe²³⁴, a on je jedva spasio živu glavu. Mletačka flota ga je izvukla, tako da se u Ugarsku vratio preko Dubrovnika i Hrvatske.

Poraz Bajazita u bici protiv Temerlana kod Angore, 28. jula 1402. godine, nije značajno oslabio Osmanlije koje su naredne, 1423. godine opustošile Peloponez. Iste godine zapovjednik tvrđave Golupca, kojemu nije isplaćen neki dug, predao je tvrđavu, koja se nalazila na samoj granici Ugarske, Turcima. To je načeralo Sigismunda da 1428. godine, s velikom vojskom, opsadira Golubačku tvrđavu, ali biva potučen od sulatana Murata II. Za osvetu, Ugri pod vođstvom Janoša Hunjadija (Sibinjanin Janko), u nekoliko manjih bitaka u Srbiji, Vlaškoj i Erdelju, porazili su turske trupe.²³⁵ Poljski kralj Vladislav, Janoš Hunjadi i Đurđe Branković, 1443. godine, porazili su Osmanlije kod Niša, zauzeli Sofiju i u Trakiji im nanijeli konačni poraz. Sam Hunjadi je s konjicom izvojevao pobjede kod Niša i Aleksinca protiv beglerbega Kasima i nekoliko sandžakbegova. U Bici na planini Kunovici, pomeđu Pirota i Niša, Turci su ponovo poraženi, a zarobljen je i sultanov šura, Mahmud Čelebi. Sljedeće, 1444. godine, u Bici kod Varne, Vladislav je poražen i pao je na bojnome polju od Murata II.

Da bi osvetio poraz kod Varne, Janoš Hunjadi je u jesen 1448. godine pokrenuo ratni pohod protiv sulatana Murata II. Međutim, Đurađ Branković mu nije dozvolio

233 Konstantin Jiriček, *Istorija Srba*, str. 316.

234 Rokai, Đere, Pal i Kasas, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002, str. 73.

235 Isto, str. 79.

prelaz preko svoje teritorije, na što se Hunjadi nije osvrtao, nego je, kroz Jankovu klisuru (kasnije po njemu nazvanu), koja razdvaja Kopaonik i Jastrebac, s vojskom pao na Kosovu polju, po dogovoru očekujući čete Skenderbega, koji se nije pojavio. Tako se, od 18. do 19. oktobra, odigrala druga bitka na Kosovu, u kojoj je Ugarska vojska poražena i koja je u narodnoj tradiciji i poeziji spojena s Kosovskom bitkom iz 1389. godine.²³⁶ Zbog toga je u narodu nastala izreka „Kasno Janko (Janoš) na Kosovo stiže“. U povratku Hunjadija je zarobio turski vazal Đurađ Branković, i nakon što je ishodovao neke beneficije, puštio ga je.

Posljednji pokušaj vizantijskoga cara Konstantina XI Paleologa da na Peloponezu zasnuje državu razbijesnio je sultana Murata II, koji ga je potukao, a Peloponez opljačkao, porušio, popalio i naćerao cara da plaća danak.²³⁷ Padom Konstantinopolja, 29. maja 1453. godine, Vizantija je konačno pala u ruke Mehmeda II, sina Murata II.

GEOGRAFIJA PROSTORA S KOJIH SU POTEKLE MIGRACIJE I NJIHOVI UZROCI

Balkanski prostor oivičavaju karpatski, balkanski, rodopski, pindski i dinarski masiv koji zatvaraju unutrašnjost Balkana, od severa, istoka i juga. Ti masivi su bili prostrana planinska ostrva, koja su odvajala Jadransko i Egejsko more od kontinentalnoga zaleđa. Na njima je stočarstvo bilo tradicionalno zanimanje starošedilačkoga paleobalkanskoga stanovništva, koje se usput bavilo trgovinom, transportom roba i služilo kao najamni vojnici.

Karpati se u obliku luka protežu u dužini od oko 1500 kilometara preko Poljske, Češke, Slovačke, Ukrajine, Rumunije i posljednjim obroncima padaju u oblast istočne Srbije; najveće širine oko 300 kilometara. U istočnoj Srbiji gravitiraju im gradovi Bor, Paraćin i Jagodina, a od većih Smederevo. U Rumuniji se nazivaju Transilvanski Alpi.

Planinski masiv Balkan (Stara planina), približno je dug 530 km i širok između 60 i 90 kilometara. Proteže se od Crnoga mora, preko severne Bugarske, pa do istočne Srbije. Ovome masivu od zapada gravitiraju srpski gradovi Pirot i Niš.

Rodopski masiv je najveći i najkompaktniji. Dug je 240 km i širok do 120 km, prosječne visine od 800 m. Sa severne strane postupno se spušta do Gornje trakijske ravnice. Kao planinski izolat, u vrijeme Velike seobe naroda, bio je pribežište tračkih plemena, kasnije Aromuna i Vlaha, koji su u srednjem vijeku, u vrijeme slabljenja Vizantije, osnovali Bugarsko-vlaško Carstvo. Kao izolovana zona na njemu su se sklanjala autohtona plemena i pred turskim osvajanjima Balkana.

236 Isto, str. 90.

237 Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, str. 525.

Masiv Pinda je sastavljen o niza planinskih vijenaca, od velike ravnice Tesalije, pa do posljednjih ograna Prokletija kod Đakovice. U zahvatu su mu baseni Ohridskoga i Prespanskoga jezera, Šarplanina, Olimp, Perister i druge planine. Poširoki prostor obronaka Pinda u Epiru i Tesaliji zvao se Velika i Mala Vlahija. Dominantno stanovništvo je od davnina bilo aromunsko, odnosno cincarsko. J. Cvijić je početkom XX vijeka oko Vodena, početkom maja, srio dvadesetak stada sa oko 50–60.000 ovaca. To su bila cincarska stada koja su iz solunske ravnice izdizala na Pind, Galičicu i Perister. U pojedinim stadima je bilo od 1000 do 3000 brava.

Dinarski masiv obuhvata Prokletije, počev od Svečevoga mosta na Drimu kod Đakovice, zahvata crnogorske planine i nastavlja se vijencem planina čije padine plače Jadransko more, a na ševeruzapadu dodiruje Istru. U unutrašnjosti, Dinarsko gorje prostire se do ševernih padina Bjelašnice, Romanije i Jahorine, dakle, Sarajevskoga polja, u centralnoj Bosni. Ove planine su vlaški prostori, koji se na istoku nastavljaju Starim Vlahom, i dinarskim planinama Tarom, Zlatarom i Zlatiborom. Unutar Dinarskoga masiva su dalmatinska Zagora, Visoka i Niska Hercegovina i Crna Gora, i unutar, velika karsna polja: Glamočko, Livanjsko, Kupreško, Duvanjsko, Nevesinjsko, Trebinjsko, Gacko, Grahovsko, Cetinjsko, Nikšićko, a u nastavku je dolina Zete, koja se otvara ka albanskoj ravnici. Ovaj prostor je obilježen planinama s vrhovima iznad 2000 metara visine: Prokletije, Komovi, Durmitor, Maglić, Treskavica, Prenj, Volujak, Zelengora, Igman, Maglić i Bjelašnica. Dinarski i Pindski sistem razdvaja kanjon Drima. Na krajnjem zapadu je bila vojna krajina koja je obuhvatala Liku, Baniju i Kordun, koja je štitila „civilnu Hrvatsku“ i branila prirodne prolaze dolinama Save i Drave ka centralnoj Evropi. Ševernozapadni dio Dinarskoga masiva Mlečani su u srednjem vijeku zvali Montagna della Murlacca (Morlačke planine).

VLASI – PALEOBALKANSKO STANOVNIŠTVO

Vlasi su paleobalkansko stanovništvo različitoga porijekla (Mezi, Tračani, Dačani, Pelagonci, Dardanci, Iliri i drugi), svojevremeno organizovani u katune, čiji je zajednički imenitelj bilo stočarstvo i romanska jezička okosnica. Gusto su naseljavali masive Karpata, Stare planine (Balkan), Rodopa i Pinda, koji su im služili kao pribježište, još od vremena Velike seobe naroda. Sve do tridesetih godina prošloga vijeka Aromuni su bili glavni nosioci civilizacije u Pelagoniji. Cvijić je utvrdio da su budući odavno slovenizovali bitno uticali na svoje sušede, Slovene, mijenjajući im karakteristike. Našao ih je u masi i u Meglenu, Mavrovu i Prespanskoj kotlini koja je bila opkoljena vlaškim (aromunskim) stočarskim selima. U hronici „Gesta Hungarorum“ nepoznatoga autora, piše da su Ugari u Panoniji zatekli Slovene, Bugare, Vlahe i rimske

pastire – (Quan terram habitarent Sclavi, Bulgari et Blachi, ac pastorem romanorum). U „Povijesti Mađara“ Simona de Keze, iz druge polovine XIII vijeka, piše da je nakon pogibije Atilinih sinova protiv Skita, Panonija 10 godina bila bez vladara, pa nabrala Slovene, Grke, Teutonce, Mezijce i Vlahe, koji su bili Atilini robovi. O ugarskim Vlasima, jedan anonimni mađarski autor iz XIV vijeka piše da su se iselili i stanili u Ahaju i Tesaliju.²³⁸ Kekaumen u „Strategikonu“, pisanom u drugoj polovini XI vijeka, o njima piše: „Vlasi jedan sasvim bezvjeran i bezakonit narod; oni niti pravo vjeruju u Boga niti su vjerni svome caru niti svojim rođacima a niti prijateljima. Dapače, spremni su da svima podvale, mnogo lažu a još više krađu.“²³⁹ Julije Čikulin, upravitelj imanja Nikole Zrinjskoga u Liču, o Vlasima Krmpoćanima, doseljenim 1605. godine iz Bosne, na izvjesnu njihovu tužbu na njega, upućenu austrijskome nadvojvodi Ferdinandu, između ostaloga, odgovara da njegov gospodar (Nikola Zrinski) zna da su oni od onih Morlaka koji su po prirodi lopovi, ne boje se boga i ne vole da imaju poglavare.²⁴⁰ To je tipična osobina hajdučkoga naroda, kakvi su i bili, i s njima se hajdučija i pljačka raširila po balkanskome prostoru. Tu njihovu prirodenu osobinu koristila je Venecija i unajmljivala ih da haraju i pljačkaju dubrovačko područje a Turska da uništavaju venecijanske posjede. Kod S. Nazečića čitamo da početkom 1700. godine dubrovački dokumenti bilježe da su se Morlaci od kirijdzija transformisali u knezove, serdare i harambaše i podstrekavaju dubrovačke podanike na neposlušnost vlastima. Nagovarali su ih da umjesto da budu robljeni i odvođeni u ropstvo oni robe druge, navodeći sebe kao primjer koji „umjesto bjelača sad oblače skerletne dolame, okićene srebrnim tokama, nose na glavi perjanice a na prsima medalje“.²⁴¹ Orbini navodi da je vlaška vojska došla u pomoć Janjošu Hunjadiju, u pohodu protiv Murata II, da osvete poraz kod Varne iz 1444. godine. O njima P. Skok piše da mentalitet, narodna poezija, folklor, povijesni i literarni razvitak itd. nelatinskoga je porijekla, daleko sličnije svakom drugom balkanskome narodu negoli jednom od ostalih velikih i malih romanskih naroda. Dok je R. Kovijanić pouzdano tvrdio da termin Vlah u kotorskim lisatinama ima etničko značenje jer se uvijek piše velikim slovom kao i Arbanas i Sloven. Potvrđuje to i kralj Dušan, prilikom ukidanja carine u Trebinju, 1345. godine, određuje da se ne uzima nikakav dohodak „ni trgovcu dubrovačkom ni Vlahu ni Srbinu...“. Vlastelin Ivanka Probišćević je 1350. godine, dozvolom cara Dušana, u Štipu sagradio crkvu i priložio joj „otroke“ među kojima su bili: „Mano Vlah, I Đin Arbanasin... i Dragoslav Vlah... Dragoslav Srvin s bratom...“²⁴² Knez Lazar 1387. u potvrdi izvjesne povlastice cara Dušana u povelji ističe: „I ko želi ići iz zemlje u Dubrovnik ili Srbin ili

238 Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2003, str. 45–46.

239 Isto, str. 21.

240 Spomenici Hrvatske krajine I, str. 347.

241 Salko Nazečić, *Iz naše narodne epike*, str. 140.

242 Spomenici, str. 151.

Vlah ili či god čovjek...“ – Knez Grgur Vukosalić u vezi carine na Stonu koju je kontrolisao 1416. godine veli: „...tko god grede u Ston ili Dubrovčanin ili Vlah ili Srbin ili tko ini i takođe iz Stona da plaća carinu...“²⁴³ Zakon cara Dušana poznaje više naroda, uključujući i Vlahe: u čl. 173 – pominje Grka, Njemca i Srbina, a čl. 77. pominje Vlahe i Arbanase, čl. 82. u vezi prolaza kroz sela pominje Vlahe i Arbanase, dok se u čl. 153 pominje etnikum Srbalj. Takođe, i kotorski i budvanski statuti poznaju Slovene, Vlahe i Arbanase koji egzistiraju u kontinentalnome zaleđu, odnosno Katunskoj nahiji i današnjoj Crnoj Gori.

MIGRACIJE ISTOČNOBALKANSKIH VLAHA

Nakon Bitke na Marici 1371. počinje, a poslije Kosovske bitke, 1389. godine, nastaje potpuno rasulo na istočnobalkanskome prostoru. Turske akindžije haraju, pljačkaju, pale i robe. Privreda i trgovina propadaju, a feudalni vrhovi se povlače prema Ugarskoj. Sa sobom vode seljake koje masovno naseljavaju na prostoru Vojvodine i Erdelja. Učestala razbojništva i pljačke ugrožavaju stočarstvo kao osnovnu privrednu granu Vlaha. Otežane su im sezonske seobe sa stadima, između ravnica Tesalije, Trakije, Mezije, Pelagonije i Panonije i planinskih lanaca Karpata, Rodopa, Stare Planine i Pinda. Takvo stanje podstiče prvi talas vlaških seoba, od istoka k zapadu Balkana. Nešto kasnije, drugi talas, išao je s Turcima i bio je u njihovoj funkciji.

U prvo vrijeme turskih prodora u dubinu balkanskoga prostora, akindžije su bile prethodnica regularnoj turskoj vojsci. Te neregularne trupe, navođene od Porte, sijale su strah i smrt, đe bi se gođ pojavile. Konstantin Mihailović iz Ostrovice, u knjizi „Janičarove uspomene“, piše za njih: „Turci svoje brze konjanike zovu akindžije, to jest tekući, i oni su kao kišni pljuskovi koji padaju iz oblaka. A od ovih pljuskova velike poplave nastaju i brzi potoci što se prelivaju preko obala, i što gođ dograbe, sve nose sa sobom, ali ne traju dugo. Isto tako i turski brzi konjanici kao i kišni pljuskovi (niti traju) niti se zadržavaju dugo, ali dokle zahvate, sve pokupe, opljačkaju, pobiju i unište tako da za mnogo godina tu pijetao zapjevati neće. Turski brzi konjanici su dobrovoljni i od dobre volje idu na pohod, svoje koristi radi... Postoje isto tako i vojvode od cara ustanovljene po svima pokrajinama. Najprije protiv hrišćana: vojvoda smederevski i njegov pomoćnik vojvoda kruševački protiv Ugra, a protiv Vlaha vojvoda nikopoljski i njegov pomoćnik vojvoda vidinski; protiv Hrvata i Karantanaca vrhovni vojvoda bosanski i njegov pomoćnik vojvoda sitnički. I tako je dalje po pokrajinama sve pošednuto.“ Ove akindžije su podstakle prvi talas vlaških seoba na zapad Balkana.

Kako su Vlasi bili vazda na kavanicu da se dignu i traže bolje uslove za život, razvidno je iz deftera bosanskoga sandžaka 1468/9. godinu. Na turski pokušaj da ih

243 Isto, str. 149.

priveže za prostor nahije Sjenica i zaduže ušuro m i haračem, odgovorili su masovnim iseljavanjem. Neka sela su se ispraznila, a ukupno je pobjeglo 530 vlaških porodica, dok u Piperima imamo obratan proces. U defteru iz 1485. godine popisano je 226 kuća, a 12 godina kasnije, u defteru iz 1497. godine, 427 kuća. U tom kratkom periodu u Pipere je doseljena 201 vlaška familija, koje sve vezuju svoje porijeklo za Pirot i okolne vlaške oblasti. U defteru za Hercegovački sandžakat za 1468/69. nalazimo 4616 domova, a deceniju kasnije, 1477. godine, broj vlaških domova popeo se na 6369. Dakle, doseljeno je 1753. vlaških porodica, odnosno najmanje desetak hiljada Vlaha.²⁴⁴ Njihova pokretljivost iščitava se iz istoga deftera za prostor doline Neretve, s kojega su se iselili, usljed sukoba Turaka s Mlecima i potražili bezbjednije mjesto za naseljavanje. U nahiji Mostar ispraznilo se 19 vlaških sela, u Ljubušcome 5, u Gackome 11, a u Fatnici 6, i tako redom do Onogošta koji je potpuno opustošen. Nesporno, osmanske provale na Balkan izazvale su velike migracije Vlaha sa Rodopa i Pinda dublje u kontinent. Na dinarskome području, njihov način privređivanja u srednjem vijeku bio je vezan za stočarenje i kiridžijanje, a bavili su se pljačkom, trgovinom robljem i služili kao najamnici. Imali su glavnu ulogu u progonu zatečenih Vlaha Mataruga, Kriča, Macura, Bukumira, Španja i drugih na prostoru Crne Gore. O njima Šufraj piše: „Stoljetno ratno stanje izazvalo je posvemašno propadanje, pravu kulturnu involuciju, pa se razvija vrlo bujno grabežno gospodarstvo i zulum. Kaže se za brđane godine 1692. godine da je krepost i junaštvo otimati silom od prijatelja kao i neprijatelja, a kukavicom se smatra ko se zadovoljava vlastitim.“²⁴⁵

Glavni pravci vlaških migracija od istoka k zapadu Balkana išli su: prvi preko kraških polja: Nikšićkoga, Gackoga, Popova, Livanjskoga, Glamoča, Sinja i Drniša i dalje. Drugi, preko Semberije, Banije i dalje, a treći, dolinom rijeka Drine i Bosne ka Slavoniji. Ć. Truhelka drži da se dolazak Vlaha u Bosnu i Hrvatsku odvijao u četiri faze: prva je bila pastrska (vlaško-čobanska), druga, filurdžijska (vojničko-seljačka), treća, seljačka (kmetska) i četvrta i najslabija, čaršijska (cincarska). U Bosni su se Vlasi pojavili odmah nakon Maričke bitke 1371. godine. Dolazili su sporadično s masiva Rodopa. Jedan val slovenizovanih Vlaha sa Šarplanine i Skopske Crne Gore došao je preko Sandžaka i Crne Gore i smjestio se u Hercegovinu. Ubrzo su brojčano osnažili da je kraj pomeđu Stoca i Zažablja nazivan Donji Vlasi. Doseljavanje Vlaha u Bosnu bilo je naročito masovno nakon pada Bosne pod Turcima 1463. godine, koji su ih doveli sa sobom i naselili.²⁴⁶ Te seobe bitno su promijenile etničku sliku Bosne i Hrvatske. To se dobro vidi na području zapadne Bosne, odnosno, Like, Banije, Korduna, pa i Slavonije u Hrvatskoj. Srpska historiografija,

244 Bogumil Hrabak, „O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića“, *GZM Sarajevo*, 1956, str. 34–35.

245 Milan Šufraj, *Povijest sjevernih Arbanasa*, Beograd, 1925, str. 237.

246 Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb, 2003, str. 290–291.

na temelju pravoslavnoga vjerskoga iskaza, smješta ih u srpski nacionalni korpus, iako su se, pod uticajem Srpske crkve, tek od sredine osamnaestoga sporadično, a masovno od sredine devetnaestoga vijeka počeli iskazivati kao Srbi. Inače, u srpskoj srednjovjekovnoj državi nijesu podvrgavani denacionalizaciji.²⁴⁷

G. Novak je citirao jedan spis iz 1775/76, anonimnoga autora, pisan za račun Marije Terezije, u kome je dat opis života Morlaka. Između ostaloga piše da se Morlaci odijevaju kao i njihovi sunarodnici Hrvati i da su katolički i pravoslavni Morlaci isti, samo što ih vjera dijeli. Zapaža da postoji jaka mržnja katoličkih Morlaka protiv Morlaka pravoslavnoga ritusa, pa dodaje da odnosni parosi ne izostaju da podstiču ovo zlo raspoloženje, koje može jednoga dana uveliko škoditi državi.²⁴⁸ Dubrovački povjesničar, Ludovik Crijević Tuberon, između ostaloga potvrđuje da „Ilirik naseljavaju nomadi Vlasi“. O njima generalni providur Dalmacije i Albanije, Alessandro Molin, piše da se dijele na stare i nove Morlake, ali su istoga porijekla i vjeroispovijesti i pripadaju objema obredima – grčkom i latinskom. Dalje veli da im to nije izrađena vjera, jer je protkana kojekavim sujevjerjem i sličnim.²⁴⁹

P. Grgec navodi da je Alberto Fortis bio čuo vani da su Morlaci poludivlja čeljad, sklona paležu, grabežu i svakovrsnome divljaštvu. U tu predrasudu su ga pokušali uvjeriti i neki stanovnici dalmatinskih gradova. Nakon susreta s njima uvjerio se u njihovu čestitost i darovitost i postao im je naveći apologeta pred svijetom. Grgec dalje piše da je Fortis u svome djelu *Viaggio in Dalmazia* zabilježio da su mu Vlasi, prilikom jednoga putovanja po predjelima više Cetine, zadivljeni njegovom vještinom i lakoćom, kojom je hodao po kamenjaru, govorili: „Gospodine, ti nijesi Lacmanin, ti si Vlah“. Na to Fortis dodaje da mu je to ime (Vlah) više laskalo no sve pohvale učenoga svijeta.²⁵⁰

Još početkom prvoga milenijuma, slovenski vladari iz Dalmacije su se bili obavezali da će Mlečane snabdijevati galiotima. To je podrazumijevalo da robe slobodne ljude i isporučuju mletačkim vlasitima koji su ih okivali na galijama, na kojima su skapavali. Nalazili su ih u zaleđu, poglavito u Bosni, otimali ih i prodavali u Drijevu, pored Gabele, na Neretvi, i na dubrovačkom trgu za prodaju roblja, a odatle izvozili, mahom, u Mletke i Italiju, pa su se Dubrovačani u jednome pismu hvalili da po čitavoj turskoj carevini kupuju roblje i vode kroz Dubrovnik, a niko im za to ne čini smetnje. Inače, dubrovačka politika prema stanovništvu zaleđa i sušednim velikašima očitovala se u javnom laskanju, dok su im tajno o zlu mislili. Otimali su

247 Gordanu Žigman, *Vlaške kolonizacije na području hrvatskih zemalja*, Zagreb, 2002, str. 92 i 99.

248 Zef Mirdita s pozivom na Grgu Novaka, *Vlasi u historiografiji*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2003, str. 335.

249 Grga Novak, „Morlaci (Vlasi) gledano s mletačke strane“, *Zbornik za narodni život i običaje, knj. 45, Zagreb, 1971, str. 579.*

250 Petar Grgec, *Razvoj hrvatskoga narodnoga pjesništva*, Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb, 1944, str. 188–189.

ih ili kupovali radi prodaje u roblje i otimali im zemlju, od Stona do Konavala. Dubrovčani su bili trgovci koji su se bavili svime što je donosilo prihode koristeći se i nečasnim sredstvima ili koristeći tuđu nevolju, tako da je to bila jedna vrsta hajdučije utemeljena u lokalnim propisima. Kupovali su roblje i raširili tu sramnu trgovinu po Mediteranu pa nijesu imali razloga da se žale. A isti oni jaukali su do neba kad bi se koji dubrovački trgovac, baveći se tim nehumanim zanimanjem, trgovinom robljem, našao u čijem ropstvu. Ne samo roblje, na prepređen i istovremeno podlački način, otimali su i zemljište iz okoline, a onda ukmećivali stanovništvo. U svakome slučaju, što god pisali srednovjekovni pisci o Vlasima, u pitanjima morala i čovječnosti, bili su uzor svima Dubrovčanima, i uopšte građanima primorskih gradova.

U jednome pismu iz 1373. godine papa je izrazio zabrinutost što klir ne posvećuje nikakvu brigu „Vlasima šizmaticima od kojih neki stanuju na pašnjacima i planinama pasući stada kojima obiluju“. Katolički dokumenti pominju da su „popovi šizmatici nekanonski rukopoloženi“ bili u vlaškim katunima, koji su izvan jurisdikcije Pravoslavne crkve. U njima je svešteničko zvanje prelazilo s oca na sina, kako piše „po običaju zemlje“. Dubrovački izvori pominju pravoslavne Vlahe koji su naseljavali prostor od Drine do Huma, počev od godine 1305. godine. Oni su bili u funkciji bosanskoga bana, kasnije kralja, kao najamni vojnici i vršili su prijenos roba od Primorja do duboko u kontinent, i obratno. U prvoj polovini X vijeka fra Giacomo della Marcha pominje da se u razgovoru s „jerećima i šizmaticima“ uvjerio da „Bosanci i Morovlasi“ nijesu katolici.

Na prostoru Bosne tek od osamdesetih godina XV vijeka pominju se pravoslavni popovi, a u narednom XVI vijeku podignuti su prvi pravoslavni manastiri u Lomnici, Ozrenu, Paprači, Gostoviću i Tavni. Koncem XV vijeka Turci naseljavaju oko 800 vlaških familija s dvojicom pravoslavnih popova u okolini Maglaja. N. Malkom u Povijesti Bosne piše da je vlaški jezik romanski, očito produkt rimske kolonizacije Balkana. Po njemu neki od tih Vlaha su naručili impozantne kamene nadgrobne spomenike – stećke po kojima su sahranjeni. Tu vjersku raznolikost zapazio je Benedikt Kuripešić i opisao u svom putopisu „Kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju“ iz 1530. godine. U Bosni je našao tri nacije i tri vjere: starošedioce Bosance (Wossner), piše, oni su rimo-hrišćanske vjere. Drugo su (Surffen), koje oni zovu Vlasima (Wallachen), a mi ih zovemo Zigen (Ćići, Čići) ili martolozima. Došli su iz mjesta Smedereva (Smedraw) i grčkoga Beograda (griechisch Weussenburg), a vjere su Svetoga Pavla. Piše da ih katolici drže za dobre hrišćane jer ne nalaze nikakvu razliku između njihove i rimske vjere. Treća nacija su pravi Turci.

Na čelu svake lokalne vlaške zajednice bio je knez, pod njim je bio načelnik ili primikur (od grčke riječi primikerios); podređen mu je bio lagator (od grčke riječi alagatör), odnosno, zapovjednik vojnog odreda. U okolini Cetinja, u Ugnjima živi bratstvo Lagatori, koji su se nekada prezivali Bojkovići i jedan krš se zove Laga-

torov Krš. Zna se da su starošedioci.²⁵¹ Vlasi su plaćali Turcima poseban Vlaški porez rusum-i eflak u vrijednosti jedne ovce s jagnjetom. Na temelju analize hercegovačkih deftera vidimo da je koncem XV vijeka u Hercegovini bilo blizu 40.000 Vlaha a u narednome vijeku skoro tri puta više – 85.000. Ti Vlasi su u katoličkoj ili islamskoj sredini mijenjeli vjeru u katoličku ili prelazili na islam. Malkom piše da je jedan njemački putnik zabilježio kako popovi plaćaju za parohiju između 20 i 200 dukata i nazvao ih „ljudskim ološem“, a jedan drugi kako pravoslavni episkopi kupuju episkopije za veliki novac, koje potom izmuzu od parohijana. Stoga su se upuštali u „neobično prisne odnose s lokalnim muslimanskim vlastima“.

Petar Skok napominje da su Vlasi oko Cetine i Velebita u tijesnoj vezi s onim balkanskim Vlasima koji se spominju prije Kosovske (1389) i Bitke kod Jajca za naseljavanje opušćelih prostora. Skok je mišljenja da su srednjovjekovni Vlasi dvojezični i napominje da Vlah ne znači socijalni položaj.²⁵² Iz „Statuta Valachorum“ austrijskoga cara Ferdinanda II, u članu prvome čitamo da svako selo Vlaha između Save i Drave treba da ima svoga čovjeka za kneza i sudiju.²⁵³ Očito je njihovo masovno prisustvo u tome kraju Hrvatske. Vlasi Slavonije i Srema sebe etnički određuju: „U Sremskoj i Virovitičkoj varmeđi najveće čislo žitelja sačinjava ilirski grko-nesajedinjeni narod, pak evo već sto godina nije te radosti doživio da bi od zaslužni(h) sunarodnika kadgod koji za nadžupana izabran bio; zato se prepokorno moli da se odličan i zaslužan narodnik ili sam arhiepiskop kao nadžupan postavi.“²⁵⁴ O Vlasima vladara i krupne srpske vlastele zna se da su bili vojnici i ćelatori. Polovinom XV vijeka, u despotovoj vojsci se nalaze Vlasi koje predvodi vojvoda Altoman. U drugoj polovini pojavljuju se braničevski i smederevski Vlasi. Braničevo je zahvatalo Homolje, Pek, Zvižd, Lućicu, Ždrelo, Ravanicu i Resavu. Za vrijeme braničevskoga subaše Ali-bega, koji je upravljao i Smederevskim sandžakatom, u vlasništvo mu je popisano 180 porodica Vlaha u 12 sela koji žive na svojim dobrima.²⁵⁵ Sudeći na temelju njihovoga predanja, koje ih dovodi u vezu sa smederevskom vlastelom Brankovićima, s toga prostora su u XVI vijeku došli Vlasi Bratonjege, odnosno, u slovenizovanoj varijanti Bratonožići, saplemenjeni u jedno od crnogorskih plemena.²⁵⁶ Naseljavaju krševiti i bezvodni prostor iznad rijeke Morače, 20-ak kilometara sjeverno od Podgorice.

251 Erdeljanović, *Stara Crna Gora i Bokelji, NB* „Radosav Ljumović“, Podgorica, 1997, str. 322.

252 Petar Skok, „Vlah“, *Enciklopedija Jugoslavije* 8, Zagreb, 1971.

253 Ferdinand II. „Statuta Valachorum“ od 5. oktobra 1630, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, I, Zagreb, 1952.

254 Glavni elaborat Temišvarskog sabora od 14/4. novembra 1790. godine, upućenog kralju Leopoldu II, kao molba slavonskih i sremskih Srba – Slavko Gavrilović i Nikola Petrović, *Temišvarski sabor 1790*, Novi Sad (i) Sremski Karlovci, 1972.

255 Dušanka Bojanić Lukač, *Istorijski časopis* br. 18, 1971, str. 256.

256 Jovan Erdeljanović, *Kuči, Bratonožići i Piperi*, Podgorica, 1997, str. 332.

Pod terminom Vlah u državi Stefana Dušana podrazumijevao se stanovnik koji se koristio sopstvenim jezikom, srpski je znao onoliko koliko mu je bio potreban radi poslovanja i trgovine stočarskim proizvodima.²⁵⁷ P. Mutavdžić citira jedno pismo austrijskoga cara Ferdinanda, datirano 6. novembrom 1538. godine, upućeno hrvatskom banu Petru Kegleviću. U njemu piše kako mu je dojavljeno „da su kape-tani i vojvode Rašana ili Srba te Vlaha koji se obično Srbima zovu, sa svojim prista-licama i potčinjenima, srećno prešli iz Turske u Hrvatsku: „...capitenei et waywode Rasciani sive Sirviani atquae Valachi quos vulgo Zrbscky vocant“.²⁵⁸

Nakon pogibije ugarskoga kralja Ljudevita na Mohaču u bici protiv turskoga sultana Sulejmana I Veličanstvenoga, 29. avgusta 1526. godine, u Ugarskoj je buknuo građanski rat. To je iskoristila Turska da se proširi na šever i zapad. Naredne godine Turci su zauzeli Obrovac, Udbinu, a 1528. Jajce i Banjaluku, da bi 1529. godine napali Beč, pod čijim zidinama su poraženi. Ratne okolnosti, nemiri, građanski rat u Ugarskoj i neredovno stanje na granici izazvali su prve velike seobe Vlaha na austrij-sku teritoriju. U tri maha, 1530, potom 1531. i 1534. godine, Vlasi iz okoline Srba, Glamoča i Unca sa porodicama, stvarima i marvom bježali su na austrijsku teritoriju. Hrvatski ban Ivan Karlović im je bio s ruke i smjestio ih je u Žumberak. Istraživanjem u Hrvatskome Zagorju, Cvijić je tridesetih godina prošloga vijeka našao da Zagorci stanovnike Žumberka i Karlovca zovu Vlasima a sebe pravim „Horvatima“, a sve koji ne govore njihovim dijalektom za strance. Dodaje i jednu zanimljivost da malo što i znaju o Marku Kraljeviću, sem, kako pričaju, da je mogao da pojede 50 kila mesa. Na osvojenim teritorijama Turci su ponovo naselili Vlahe. Iz jednoga doku-menta iz 1551. godine čitamo da je na prostoru od Srba ka Bihaću i od Srba prema Kozlovome polju naseljeno nekoliko hiljada Vlaha sa preko sto hiljada grla stoke.²⁵⁹ Granični pojas Like, pred turskim navalama se ispraznio od stanovništva, pa su ga Turci naselili Vlasima, koje je Austrija kao turske podanike bezuspješno pokušavala da iseli. Kad su Turci po drugi put naselili Vlahe u Liku, 23. jula 1577. godine, pišu savjetnici Vladi u Kranju da te Vlahe i Turke treba ponovo proćerati („Gegent Lyka einkommen Wallachen und Turkhen Wieder-Ausstreibung..). U to vrijeme reorgani-zovana je hrvatska granica. Već 1586. godine Lika je bila gusto naseljena Vlasima. Da bi spriječio dalji prodor Turaka i turskih Vlaha dublje u kontinent, nadvojvoda Karlo je 13. jula 1579. godine, na ušću Korane i Mrežnice u Kupu, položio kamen temeljac gradu Karlovcu, glavnome mjestu Korduna. Novi veliki val vlaških seoba na prostor Like, Banije, Korduna i Slavonije, graničnoga pojasa zapadne Evrope prema turskoj carevini, nastupio je nakon turskoga poraza pod Bečom 1683. godine. Ta područja

257 Predrag Mutavdžić, „O etnonimu Vlasi u značenju Srbi“, *Zbornik Matice Srpske za slavistiku*, br. 74/ 2008, str. 298.

258 Isto, str. 300.

259 Laszowski, *Monumenta habsburgica*, vol. III, str. 414.

Austrija nije vratila pod upravu hrvatskoga bana nego su ušla u sastav vojne krajine i na njima je vršeno organizovano naseljavanje Vlaha. Uloga im je bila vojničkoga karaktera; zaštita graničnoga pojasa prema turskoj Bosni. Tako je 1689. godine austrijski grof i general Johan Joakim Herberštajn, s dozvolom Beča, poveo lokalni rat protiv ličkih i krbavskih Turka i porazio ih. Većina muslimanskoga življa se povukla na tursko zemljište u Bosni, dio je prevjerio u hrišćanstvo, a domicilni Vlasi su ostali. U narednih desetak godina u Lici je doveo 700 vlaških porodica iz Bosne. U Slavoniju, najveći dio Vlaha doselio se u posljednje tri godine XVII vijeka, da bi štitili austrijske teritorije od turskoga posezanja i pljačkanja. Nešto useljenih Vlaha, porijeklom je iz Srema i Beograda, povukli su se u Slavoniju nakon Austro-turskoga rata 1689. i 1690. godine, a većina je pobjegla iz Bosne u 16. i 17. vijeku.²⁶⁰ Baniju su naseljavali bosanski Vlasi. Prvi put između 1640. i 1680. godine; drugi, između 1683. i 1699. godine i treći put posle Beogradskog mira 1739. godine. Ta posljednja migracija je bila masovna i ona je ukupan broj Vlaha u Slavoniji popela na 15.000.²⁶¹ Nakon Beogradskog mira Vlasi naseljavaju Livanjsko i Duvanjsko polje, Sinjsku krajinu i Bukovicu u zaleđu Zadra. Grof Herberštajn, 1695. godine, naseljava 100 vlaških familija u okolini Karlovca. General Štrasold doseljava još skoro tri hiljade Vlaha. Naredne, 1687, iz okoline Kladaše, doselilo se 120 vlaških porodica. Do 1718. godine, na Kordunu doseljeno je 390 vlaških domaćinstava, a nakon Beogradskog mira, 1739. godine, Vlasi s desne strane Une, koja bila turska granična zona, sele se na Baniju i Kordun, a nešto i u Slavoniju, koja je kao pogranična regija bila ispražnjena od stanovništva. Ta naselja su pošeli Vlasi. A. Lešić citira jedan dokument o pravima koja su uživali Vlasi: „Spomenuti su naseljeni na... pustim mezzama u pograničnom vilajetu i obrađuju ih. Neki se bave zemljoradnjom, a neki napasaju svoju stoku i ovce. Određen je i porez na stoku prema vlaškom običaju u drugim vilajetima svakoj kući 83 akče. To je zavedeno u defter. Oni su obavezni na nadzor i čuvanje ovih granica i na vršenje službe kad osvane carski ferman. Ovo je pogranični vilajet i kad ne bi bilo Vlaha, ne bi se moglo naseliti.“²⁶² Vrhunac iseljavanja iz Bosne bio je na koncu Drugoga bečkog rata i pohoda princa Eugena na istok Balkana. Tada su bosanski franjevci povukli za sobom oko 100. 000 stanovnika Bosne i naselili ih s lijeve strane Save.

Predanja nekih crnogorskih bratstava, dijelom naseljenih u Piperima i u Vasojevićima, pominju dolazak s istoka Balkana na crnogorski prostor poslije Kosova. U njima nema pomena same bitke, niti učesnika. Očito da je ona za njih bila prekretnica, koja ih se kao takva nije doticala, niti su u njoj učestvovali, ali je uzrokovala njihovu migraciju k zapadu Balkana. Ta činjenica da je njena posljedica bila napu-

260 Aleksa Ivić, Migracije Srba u Slavoniju tokom 16, 17. i 18. stoljeća, *Srpski etnografski zbornik*, knj. 21, SKA 1926, str. 5.

261 Franjo Rački, *Starine IV*, str. 203; Vojin Dabić, *Banska krajina*.

262 Antun Lešić, *Stanovništvo Slavonije krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, pozivajući se na Iva Mažurana i njegovu knjigu „*Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*“.

štanje vjekovnih ognjišta ostavila je jasan trag u njihovome predanju. Nedaleko od Sjenice, na jednoj dominantnoj koti, nalazi se crkva Vasojević Steva. Crnogorsko pleme Vasojevići smatra se Vasojevimi potomcima.²⁶³ Sjenica je, inače, bila središnje mjesto Staroga Vlaha. Po B. Hrabaku, do Drugoga bečkoga rata 1683. godine, Stari Vlah je zahvatao teritoriju od Zvečana i Sitnice do Ibra i od Rožaja do Lima. U turskome defteru iz 1455. godine u Sjenici nalazimo potarske Vlahe Nikšiće. Živjeli su u 14 katuna sa 400 porodica, na prostoru severno od Sjenice. Njihovo prvobitno stanište je bilo u istočnoj Hercegovini. Manastir Banjska bio je vlasnik jednog od tih vlaških katuna, Vojsilac, po kome nosi ime zaselak Vojsalići kod Novoga Pazara.²⁶⁴

Za ovaj rad je zanimljivo da na crnogorskome prostoru, u Drobnojacima, na kome je prisutno predanje o Marku Kraljeviću i vojvodi Momčilu (Drobnjaci), tokom cijeloga XV vijeka, dokumentovano je prisustvo Vlaha. Vlasi Drobnjaci su nastanjivali sliv rijeke Komarnice i Jezersku visoravan podno Durmitora. Nekolika dokumenta iz dubrovačkih notarskih knjiga objavio je E. Kurtović. Ona šedoče da su Drobnjaci bili Vlasi. U tim dokumentima se pominju: *Boguth Dragoseuich, Grubaze Vochsich, Volchez Jurgeuich, Gradissa Couaceuich, Scorouoye Vochsich, Vlachi de Dobrognazi faciunt manifestum quilibet pro parte sua quod si Brancho Priboyeuich*, pred dubrovačkim notarem, 20. septembra 1408. g. su se obavezali na izvjesno solidarno plaćanje.²⁶⁵ U decembru 1433. g. imamo pomen *Radossauus Gudeglieuich coram domino Rectore ser Marino Ja. de Gondola conqueritur supra Raschum et Borin Pribienouich fratres vlacchos Drognachi*. Jedanaest godina kasnije, 12. juna 1444. godine, nalazimo *Cepregna et Vuchac fratres coram domino Rectore ser Johanne de Goze fecerunt lamentum supra Vlachos Dobrignaci et Vlachos Rigiani*. U junu 1486. godine, u dubrovačkim notarskim knjigama, pominju se *Paulo Nicholich Drobgnach de Gazcho et Michael Bosigchouich*.²⁶⁶ Na samome početku XVI vijeka, 21. 4. 1505. godine, notirani su *Vlatchus Nicolich de Gazcho Drobgnach et Radossauus Radoeuich*.²⁶⁷ Na jednome stećku, u opštini Gacko, stoji natpis: „Ovdje leži knez Nikola Rašković Drobnjak“. Ovaj natpis na stećku E. Kurtović drži važnim za nauku, jer predstavlja prvu jasnu vezu crnogorskih Vlaha Drobnjaka i stećaka. Do sada je potvrđeno da su se pod stećcima sahranjivali Vlasi Pilatovci, Bobani, Pliščići, Vlahovići, Predojevići i drugi.²⁶⁸ Vrijedi pomenuti da se u pjesmi iz Bogišićeve zbirke *Mehmed*

263 Ejup Mušović, „Nekolike legende iz srednjovekovne Raške“, *Novopazarski Zbornik 3, Novi Pazar, 1979, str. 79.*

264 Bogumil Hrabak, „Stari Vlah od XV do početka XIX veka“, *Novopazarski Zbornik br 23, Novi Pazar, 1999, str. 56–57.*

265 Esad Kurtović, „Vlasi Drobnjaci i stećci“, *Godišnjak ANUBiH, br. 44, Sarajevo 2014. – DAD, Diversa Cancellariae, XXXVII, 241.*

266 Isto, DAD, Debita Notariae, L, 179.

267 Isto, DAD, Debita Notariae, LXIV, 41.

268 Esad Kurtović, „Vlasi Drobnjaci i stećci“, *Godišnjak ANUBiH, br. 44, Sarajevo, 2014, str. 304.*

paša udara bezuspješno na Kotor pominju „Dobrijeh vitezova, Kučah, Vlahah i Turakah, ki u njegovoj zemlji sjede.“²⁶⁹ A u pjesmi *Kad vojvoda Radule dođe da Perast porobi i pogibe 1571. godine*, prvi stih i pripjev koji se više puta ponavlja glase:

„Kad Radule kupljaše junake po vlaškoj zemlji,
Vlaška vojvoda...“²⁷⁰

U pomenute Vlahe pjevač svrstava stanovnike Katunske nahije i crnogorskih Brda (Cuce, Bjelice, Njeguše, Pješivce, Pipere, Bjelopavliće, Vasojeviće i drugi), koji su živjeli u okruženju Boke. To paleobalkansko stanovištvo različitoga porijekla nikada se unutar sebe nije politički i nacionalno konstituisalo, jer nije živjelo u većoj masi na nekome prostoru, nego u manjim skupinama (katunima) na širokome prostoru, pa su se pretopili u narode na čijim su teritorijama živjeli: Srbe, Hrvate, Bosance, Crnogorce, Grke, Bugare, Albance, čak, i Mađare, Poljake, Ukrajince, Čehe i Slovake.

SRPSKE MIGRACIJE USLJED TURSKIH PUSTOŠENJA

Centralni Balkan prostorno povezuje Evropu i Aziju, što je uslovilo da preko njega prolaze trase puteva koji povezuju dva kontinenta. Njima su tekle migracije i vojni pohodi prema Evropi, odnosno, Aziji. U vremenu pomeđu Maričke bitke 1371. i druge Kosovske 1448. godine, tim putevima, koji su presijecali i srednjovjekovnu Srbiju, nesmetano su se kretale turske akindžije, pustošeći, paleći i robeći. Opštu nesigurnost za život i imanje uzrokovala je masovna migracija Srba, severno od Save i Dunava, u Ugarsku. U Sremu, na Fruškoj gori, u tadašnjoj Ugarskoj, na prostoru dugom 70 i širokom 10 kilometara, između ove dvije bitke, Srbi su izgradili 15 manastira. U to vrijeme Srbiju su napuštali vrhovi feudalnoga društva, prevodeći u Ugarsku veće grupe stanovništva. Ugarski kraljevi su pomagali ova preseljenja vlastele i stanovništva, među njima i Vukašinove sinove Dmitra i Andrijaša, i naseljavali ih u graničnome prostoru prema onovremenoj Turskoj, u Sremu, Banatu i Erdelju. Dmitar je očito bio cijenjen na dvoru ugarskoga kralja Žigmunda, jer ga, samim koncem XIV vijeka, nalazimo kao kraljevoga poslanika u Dubrovniku.²⁷¹ Drugom polovinom petnaestoga vijeka, u Ugarsku se sele braća Jakšići, Stefan i Dmitar, porijeklom iz Jagodine. Sa sobom su odveli 1200 ratnika. Od kralja Matije Korvina dobili su pošede u Erdelju. U Beogradu su u vlasništvu imali dvorac i dvije kule – Jakšića i Nebojša, a vjerovatno je i Crkva Ružica bila u njihovome pošedu. Ubrzo je u Ugarsku iselio i vojvoda Miloš

269 Valtazar Bogišić, *Narodne pjesme*, Glasnik SUD, Biograd, 1878, pjesma 77, stih 35.

270 Isto, pjesma 67, stih prvi.

271 Aleksandra Fostikov, „O Dmitru Kraljeviću“, *Istorijski časopis*, Beograd, 2002, str. 56–58.

Belmužević, kome je priznato plemstvo, i darovana mu imanja u Tamiškoj i Bačkoj županiji. A onda su počele redom da se sele plemićke porodice. D. Popović ih nabraja: Ovčarević, Balentić, Vukčević, Bakić, Dragić, Sabo, Radić Štiljanović, Crepović, Šilić, Skenderović, Veseljković, Vratković, Rajković, Božić, Ljubić, Vračilić, Dijak, i drugi. A neke srpske oficirske porodice, za vojničke zasluge, dobile su plemstvo: Monasterlija, Fejirvarija, Peštija, Ferdvarlija, Fogaš, Dijak, Budaija, Valjija, Milojković, Zomborlija, Černović i još neke.²⁷² Tako da je polovinom XVI vijeka, samo u Tamiškoj županiji bilo 3.500 srpskih vojnika, što konjanika, što pješaka, koji su pošli prostor koji je napuštalo mađarsko stanovništvo, bježeći pred Turcima dublje u kontinent. Slična situacija je bila na čitavome vojvođanskome prostoru. Novonaseljeno srpsko stanovništvo živjelo je u zemunicama od šiblja oblijepljenim blatom, gradsko u kako-tako pristojnim uslovima, a velikaši u dvorcima. U samome Budimu, početkom XV vijeka, srpski velikaši Đurađ Branković i Jakšići su imali palate.²⁷³

U podsticanju srpskih preseljenja u Ugarsku posebno se isticao ugarski kralj Matija Korvin, koji je kontinuirano naseljavao opušćele ugarske prostore srpskim izbjeglicama. Za njegovo vrijeme, 1465. godine, doselio se u Srem unuk Đurđa Brankovića, u narodnoj pjesmi Zmaj Ognjeni Vuk, i od Korvina 1485. godine dobio titulu despota i pošede. Zauzvrat, ratovao je s Turcima i hrabro i uspješno branio prostore s lijeve strane Dunava i Save od turskih posezanja. U ratovima su se istakli i njegov sinovac Đorđe, koji se zamonašio, i ostao poznat poznat kao monah Maksim, i drugi sinovac Jovan. Unuci Đurđa Brankovića su se istakli i u naseljavanju Ugarske Srbima. Kao obveznicima da brane južnu granicu, trebali su im kao ratnici i zemljoradnici. Vuk je iz dva pohoda, koje je poveo duboko u Srbiju, za sobom doveo i naselio 100.000 Srba na južnoj granici Ugarske. Samo između 1480. i 1481. godine 1000 sela u Srbiji je opuščelo. Prethodno je polovinom XV vijeka, od pape Nikole V ishodovao bulu da za izbjegle kaluđere iz opuščelih srpskih manastira, na prostoru južne Ugarske podigne devet pravoslavnih manastira. Kralj Matija Korvin u dva dokumenta iz 1480. i 1481. godine, upućena kardinalu Gavrilu iz Verone, piše da je tokom pohoda u Srbiju 1480. godine preselio 60.000 duša s pokuštvom i stokom, a sljedeće 1481. godine još 60.000 je dobrovoljno prešlo Dunav i naselilo se u Ugarsku.²⁷⁴ U jednome dokumentu iz 1483. godine tvrdio je da se za četiri posljednje godine u Ugarsku preselio oko 200.000 Srba.

U Banatu i Erdelju sve do XI vijeka slovensko stanovništvo je bilo većinsko. Mađari su ga kasnije naselili i mađarske hronike šedoče da su po dolasku na taj prostor Mađari zatekli samo Slovene. Rumuni su se kasnije spuštali s Transilvan-

272 Dušan Popović, *Srbi u Vojvodini*, knj. I, Matica srpska, Novi Sad, 1957, str. 151–165.

273 Isto, str. 252.

274 Nenad Lemajić, „Srpsko stanovništvo Banata i Pomorišja u XV i XVI veku“, *Srednjovekovna naselja na tlu Vojvodine*, Istorijski arhiv „Srem“ i FF Novi Sad, Sremska Mitrovica, 2013, str. 6.

skih Alpa i naseljavali se u banatskoj ravnici. To je razvidno iz toponimije toga prostora, koja je dominantno slovenska, dok u mađarskoj liturgijskoj terminologiji ima puno riječi sa korijenom i slovenskoga jezika. Inače, seobe Srba na te prostore današnje Rumunije okončane su tek koncem XVIII vijeka, osobito su masovne bile u vrijeme prodora Osmanlija na Balkansko poluostrvo. Nakon pada Despotovine, 1459. godine, u Banatu je bilo 60 srpskih naselja, pa je Srpska crkva za njih osnovala eparhiju, čak u Vlaškoj i Moldaviji, dok je velikaš Nikodim Grčić osnivaio i manastire. U Vlaškoj su završili mnogi srpski velikaši. U Temišvaru i Pomorišu završili su Miloš Belmužević, Radič Postupović i Nikola Crepović i potomci Brankovića. Sljedeće dvije velike seobe Srba su bile 1690. nakon Velikoga bečkoga rata pod Arsenijem Čarnojevićem i druga nakon 23. aprila 1739. godine i teškoga poraza kod Grocke koji su Turci nanijeli austrijskim trupama. Uslijedio je Beogradski mir kojemu je prethodila posljednja seoba Srba u Austriju, odnosno Ugarsku. Kako je ljetopisac zapisao: „Приђе многи народ християнски и вселише сва во Срем, и многи збегови бише по подлужију; а ини се терговци преселише у Шанац варадински. Тогде Климентани многи приђоше у Срем и тамо въздњеџдишсја.“²⁷⁵ Ove dvije seobe ispraznile su Kosovo i Metohiju i Srbiju, podstičući veliku seobu stočarskoga stanovništva s prostora Dinarida, uglavnom u Rašku i Šumadiju. To doseljeno stanovništvo danas čini njenu biološku okosnicu.

Masovna iseljavanja Vlaha, Srba i drugih iz Erdelja, Srema i Banata u Rusiju – Ukrajinu nastupilo je nakon Požarevačkoga mira, sklopljenoga 21. jula 1718. godine. Ukinute su Moriška i Potiška vojna krajina, i krajišnici su izgubili privilegije i rizikovali kmetski status. Manjina od nekih 2.200 graničarskih porodica iz Banata se iselila dublje u Ugarsku, a većina u Rusiju – Ukrajinu. General Jovan Horvat je s jednom većom grupom Srba osnovao Novu Srbiju u Ukrajini. Za njim odlaze i potpukovnik Jovan Šević i husarski pukovnik Rajko Preradović s jednom grupom i osnivaju, takođe u Ukrajini – Slavenosrbiju. Iseljenici na čelu s Horvatom pristigli su u Kijev koncem 1751. godine, a početkom februara naredne, na stolu državnoga kancelara grofa Bestuževa stigao je Horvatom referat „na kakvom osnovu pravoslavni narodi srpski, makedonski, bugarski i vlaški“ žele da pređu u rusko podanstvo i da služe „oružjem i krvlju“.²⁷⁶ Dobar prijem Vlaha i Srba u Ukrajini povukao je za sobom i Rumune, Bugare, Grke, Crnogorce i Albance. Na Horvatom poziv za naseljavanje Nove Srbije bilo je odziva među bugarskim i vlaškim emigrantima u Poljskoj. Senat im je 1752. godine dozvolio useljavanje. Te godine ruski poslanik u Carigradu obaviješten je da su neki Vlasi, Bugari, Crnogorci i Grci iz Moldavije dolazili Horvatu radi dogovora o useljavanju u Novu Srbiju. Dio ih je ishodovao dozvolu za naseljavanje i ostao, a dio se povratio da o dogovoru izvijesti

275 Ljubomir Stojanović, *Glasnik srpkog učenog društva*, br. 53, Beograd, 1883, str. 137.

276 Mita Kostić, *Srpska naselja u Rusiji: Nova Srbija i Slavenosrbija*, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 14, Beograd, 1923, str. 54.

svoje.²⁷⁷ Na dalja iseljavanja Srba iz Vojvodine bečka vlada nije gledala blagonaklono, jer su ugrožavala granicu prema Turskoj, pa je Patentom od 21. jula 1752. godine zaprijetila rigoroznim kaznenim mjerama. Članom 15 strogo je zabranjeno stanovništvu, naročito Srbima i Vlasima, da stupaju u ratnu ili civilnu službu stranih sila. Ali već tih godina političke prilike su se s obje strane ugarsko-turske granice stabilizovale. U Turskoj, prostor koji su Srbi naseljavali bio je pacifizovan, pa su nakon ove godine prese-ljenja Srba u Ugarsku bila pojedinačna i sporadična.

BUGARŠTICE

Za razumijevanje etničkoga porijekla bugarštica, koje do danas nije riješeno, ali i etimologije naziva ovih pjesama, ispjevanih u dugim nepravilnim stihovima od trinaest do sedamnaest slogova, bilo je nužno da prethodno raspravimo pitanje seoba paleobalkanskog stanovništva s istoka na zapad Balkana i srednjovjekovnih srpskih seoba u Ugarsku. Predstavljene činjenice, analizirane sa književnojezičkoga stanovišta, bitno će pomoći da izvedemo zaključak koji je naučno utemeljen i mogao bi da izdrži probu vremena.

Na istoku Balkana, prostoru Ugarske, odnosno Vojvodine koju je napučilo izbjeglo srpsko satnovništvo poslije Maričke i Kosovske bitke i Austrijsko-turskih ratova s konca XVII i početka XVIII vijeka, u današnjoj centralnoj Srbiji, Kosovu i u Metohiji nije zapisana nijedna bugarštica. Bugarštički stih i njihova sadržina ne naslanjaju se na srpsku tradiciju i povijest na ovim prostorima. One treba da se vezuju za Slovene i slovenizovano paleobalkansko stanovništvo koje je pred Turcima migriralo s istoka Balkana k Ugarskoj i zapadnom Balkanu. Zapisivane su od samoga konca XV pa do XVIII vijeka. Najvažnije djelo za njihovo izučavanje je zbirka Valtazara Bogišića izdata 1878. godine u Beogradu. U predgovoru piše da u zbirci ima svega 76 bugarštica, od kojih 3 nijesu narodne. Iz Boke je 27 pjesama, 9 iz Perasta, 36 iz Dubrovnika, dvije s Hvara, jedna iz okoline Zadra i jedna iz ševerne Dalmacije ili unutrašnjosti Hrvatske.²⁷⁸ Bogišić ih je preuzeo iz dubrovačkoga, peraškoga i zagrebačkih rukopisa koji se čuvaju u HAZU-u. Peuzeo je dvije bugarštice koje je štampao Hektorović u „Ribanju i ribarskom prigovaranju“; i po jednu iz Barakovićevoga pripovjednoga djela „Vila Slovinska“ i prozno-poetskoga djela „Razgovor ugodni naroda Slovinskoga“ Andrije Kačića Miošića. U Bečkome arhivu je našao bugaršticu „Popevka o Svilojeviću“. Izdašan izvor su mu bile „Popjevke slovinske skupljene 1758. godine u

277 Isto, str. 82–83.

278 Valtazar Bogišić, „Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa“, *Glasnik srpskoga učenoga društva*, knj. prva, Biograd, 1878, str. 1–2.

Dubrovniku“, ali u kasnijem prijepisu.²⁷⁹ Pjesme je prepisao Ivan Matijašević. Inače, sakupili su ih Đuro Matijašević i J. Betondić; umrli su u posljednjoj četvrtini XVIII vijeka.²⁸⁰ Peraške bugarštice u rukopisu nađene su u porodici Balovića u Perastu, a deseteračke u Mazarovića. Predmet su lokalni događaji iz Perasta ili su Peraštani glavni likovi. Vjerovatno ih je zapisao Julije Balović. Napisane su latinicom, pravopisom koji se koristio u Dubrovniku, dok su u zagrebačkom rukopisu, zapisane bugarštice s početka 18. stoljeća.²⁸¹

POVIJEST PRVIH BUGARŠTICA

Tri najstarije bugarštice zapisane su: prva u Pulji, na jugu Italije, a druge dvije na Hvaru. U Pulji, 1. maja 1497. godine, jedna grupa Slovena, nastupila je pred napuljskom kraljicom Izabelom di Balco i otpjevala prvu zapisanu bugaršticu:

„Orao se vijaše nad gradom Smederevom,
Nitkore ne ćaše s njima govoriti,
Nego Janko vojvoda govoraše iz tamnice:
„Molim ti se, orle, sidi malo niže

Da s tobom progovoru: Bogom te brate jimaju
Pođi do smederevske gospode da s' mole
Slavnom despotu da m' otpusti iz tamnice smederevske
Iako mi bog pomože i slavni despot pusti,
Iz smederevske tamnice, ja te ću napitati
Črvene krvce turečke, beloga tela viteškoga.“²⁸²

Ovu bugaršticu zabilježio je koncem 1497. godine italijanski pjesnik Ruggero de Paziienza di Nardò u epu *Lo Balzino*. Te godine u Napulj je putovala Isabella del Balzo na vjenčanje s napuljskim kraljem Federikom. Pratio ju je Ruđero, sa zadatkom da putovanje ovjekovječi u stihu. Buduća napuljska kraljica Izabela usput je svečano dočekivana, a Rođeri je o tome spjevao i poemu, koja je uveličala sam čin krunisanja. Za štampu ju je priredio M. Marti i objavio sedamdesetih godina prošloga vijeka.²⁸³

279 Maja Bošković-Stulli, „Bugarštice“, *Narodna umjetnost*, 41/2, 2004, str. 10.

280 Valtazar Bogišić, „Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa“, *Glasnik srpskoga učenoga društva*, knj. prva, Biograd, 1878, str. 129.

281 Maja Bošković-Stulli, „Bugarštice“, *Narodna umjetnost*, 41/2, 2004, str. 11.

282 Transkripcija s italijanskoga jezika, Miroslav Pantić.

283 Ruggero de Paziienza di Nardò. 1977. *Opere* (cod. per. F 27). A cura di Mario Marti. Lecce: Edizioni Milella.

Tako su 1. juna 1497. godine, u dvorcu A. M. Acquavive, u mjestu Gioia del Colle, u blizini Barija, na dočeku kraljice, lokalni Sloveni izveli neku narodnu igru i otpjevali pjesmu. O njihovom nastupu Rođeri je napisao da su im izgledali poput koza koje skaču, a onda su pili po svojem običaju, i to svi – muškarci, žene i деца. Imajući pred sobom nerazgovijetan dio teksta, priređivač epa, Mario Marti, obratio se Miroslavu Pantiću koji je transkribovao stihove bugarštice, koju su u kolu otpjevali Scavoni (Sloveni). Rođeri je popisao i imena izvođača, koje je Pantić transkribovao: Butco (Butko), Dusco (Duško), Chiuro (Đuro), Gratcho (Gratko), Junco (Junko), Jurco (Jurko), Milco (Milko), Petco (Petko), Radicchio (Radič), Radognio (Radonja), Radoslaue (Radoslavče), Rascho (Raško), Rato (Ratko), Bucetta (Vučeta), Busicchio (Vučić), Vuico (Vujko), Bucascino (Vukašin), a ženska: Zuieta (Cvijeta), Drita, Juba, Mila, Miliza (Milica), Radeaglia (Radelja), Radoslaua (Radoslava), Ruscia (Ruža), Slaua (Slava), Staniza (Stanica), Stia (Stija), Buciza (Vukica), Buca (Vuka) i Bugzava (Vukosava). Na temelju uporedne analize s imenima u starim srpskim poveljama, ostao je na stanovištu da su to stara srpska imena. Na koncu je zaključio da su izvođači došli u južnu Italiju preko Primorja, ali da su porijeklom iz sjevernih strana, najvjerojatnije iz Smedereva, o kome su pjevali.²⁸⁴ Oponirao mu je Petar Šimunović²⁸⁵ tvrdnjom da su poput drugih narodnih pjesama i drugih imena, ta pjesma i ta imena izvođača oblikovani zavičajnim idiomom, ili bolje rečeno narodnim jezikom. Izvođači, Sloveni i Slovenke, po njemu, o nedavno su saznali ime svojega matičnoga naroda i prostora s kojega su došli, tako da je njihova predstava o zemlji porijekla bila dosta maglovita, samo su znali da su „z one bande mora“. Upravo tim riječima, i danas, potomci iseljenih Slovena u Italiji definišu istočnu obalu Jadrana, čemu smo i mi šedočili. Šimunović dalje komentariše da im je posve jasno bilo da ta druga strana Jadrana nije Panonija nego Dalmacija, a u ovom stoljeću, kako tvrdi, postali su svjesni imena svojega matičnoga jezika. Taj matični jezik po Šimunoviću je očito hrvatski, što je djelimično tačno, jer u srednjem vijeku s te druge bande mora žive Sloveni, koji su u ono vrijeme govorili slovenski, a tek u posljednjih 150 godina, pod uticaje religije iskazali su se kao Hrvati, Srbi ili Bošnjaci, i jezik imenovali pridjevom izvedenim iz imena ova tri naroda. Marin Hraste je iz matičnih knjiga crkvenih župa u okolini Monte Gargana iz XVI vijeka zapisao niz slovenskih imena i prezimena: Dragoje (Dragoia), Pastrović (Pastrovicchio), Budinica (Budinizza), Marović (Marovicchio), Vučenić (Vocenichio), Antica (Antizza), Bogunić (Bogonicchio), Stramac (?) (Stramacchio), Ivan (D'Ivani), Radonja (Radogna), Anđelić (Angelicchio), Milić

284 Miroslav Pantić, „Nepoznata bugarštica o despotu Đurđu i Sibinjanin Janku iz XV veka“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, Novi Sad, 1977.

285 Petar Šimunović, „Šklavunske naseobine u južnoj Italiji i naša prva zapisana bugarščica“, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 1984, str. 67.

(Milicchio), Vučinić (Vučinicchio), Antić (Anticchio), Jakovina (Jacovino) i druga.²⁸⁶ Šimunović tvrdi da su ta prezimena rasuta cijelim primorjem od Dubrovnika do Istre, da ih ima u Supetarskom kartularu i listinama neretljanske kneževine iz XI, XII i XIII vijeka. Potvrđena su i u Jirečekovom zborniku (II) „Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka“.²⁸⁷ Stanovište podupire slovenskim imena koja je zapisao M. Rešetar u studiji „Srpskohrvatske kolonije u južnoj Italiji“: Radić (Radicchio), Radovan (Radoanus), Vukašin (Bucasini), Staniša (Stanissa), Radonja (Radougha/Radonio/Radoughya), Radovit (Radouitus), Mirac (Mirza), Tvrčko (Tvrchi), Dobreš (Dobres), Radul (Radolla), Vučić (Bucicchio), Vuk (Vuci), Milica (Miliza), Stana i druge.²⁸⁸ Šimunović konstatuje da slovenski doseljenici u Italiju odmah nakon doseljavanja obnavljaju stare, srušene i podižu nove crkve u čast titulara koji su posebno poštovani na istočnoj obali Jadrana. Poziva se na činjenicu da se njihove crkve često spominju s pridjevom „,degli Schiavoni“, što je tačno, jer su bili i ošćali se Slovenima ili, kako su zborili, Slovinima. Zapazio je da leksem crikva dolazi iz čakavskog, moguće i štokavsko-čakavskog kraja, dok neka slovenska imena zabilježena u južnoj Italiji: Blaž, Blažeta, Juraj, Jureša, Jivan, Iveta, Juvac, ukazuju da su doseljeni Slaveni došli iz dijela Dalmacije, zapadno od Dubrovnika, i da su na starevini bili katoličke vjeroispovijesti, čemu se ne može prigovoriti.²⁸⁹ Slično je stanovište i F. Gestina koji piše da iz južnoslovenskih zemalja istočno od crte Drina – Bojana doseljenika u Italiju gotovo i nije bilo jer je vjerska razlika u srednjem vijeku bila ozbiljna prepreka.²⁹⁰ Misli se da je istok bio pravoslavni i da zato to stanovništvo nije migriralo u katoličku Italiju, što nije zasnovano na činjenicama. Vjerovatno su oba imala u vidu današnju vjersku situaciju na istoku Balkana, koja nije istovjetna srednjovjekovnoj. Prilično stidljivo Šimunović je završio prilog uravnoteženim stanovištem: „Po našem mišljenju, doseljavanje u južnu Italiju i iz sjevernog čakavskog područja, a u izvjesnom stupnju ni vlaškog elementa, ne smije sasvim isključiti, ali mu ne valja ni pridavati golemo značenje.“²⁹¹ Taj vlaški elemenat, temeljno slovenizovan, reklo bi se da i jeste tvorac bugarštica. Inače, u Gioii: „Brava Mastes Bielopaulic, Scavonus, cum uxore Liuba“, 1500. godine i „Io(annes) Braia Bielopaulic de casa Maxlesa de paiso de Seta, Scavonus“, 1506. godine bili donatori obnove crkava, naravno, katoličkih. Oči-

286 M. Hraste, „Nepoznate slavenske kolonije na obalama Gargana“, *Kolo Matice hrvatske V*, 1963, str. 614–616.

287 Isto, str. 62.

288 Milan Rešetar, Die serbokroatischen Kolonien Südtaliens, u: „Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung“, IX, Wien, 1911, str 35–36.

289 Isto, str. 59.

290 Ferdo Gestrin, „Migracije iz Dalmacije u Marke u XV i XVI stoljeću“, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest FF, Zagreb, 1977, str. 396.

291 Petar Šimunović, „Šklavunske naseobine u južnoj Italiji i naša prva zapisana bugarščica“, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 1984, str. 59.

to da je u mjestu Gioia bilo doseljenika iz Crne Gore. Prezime Bielopaulic (Bjelopavlič) ukazuje da je porijeklom iz Bjelopavlića, koji su se u ranome srednjemu vijeku nalazili u zahvatu Luške županije.²⁹² Danas na tome prostoru dominira stanovništvo vlašškoga porijekla, ali je u Piperima opstalo i četrnaest bratstava od takozvanoga staroga naroda Lužana (Dukljanskih Slovena), tridesetak u Bjelopavličima, četiri u Pješivcima, dva u Župi Nikšićkoj i nekoliko u Poborima i Paštrovićima. Predanje pamti da su bili katolici. U Otrantu početkom XIV vijeka pominje se crkva *Sanctus Vitus Sclavonibus*. A u Anconi, koncem XV vijeka, doseljavaju se *Slavi e Morlacchi* (Sloveni i Vlasi), dok je samo u pokrajini Molise bilo je petnaest slovenskih naselja.²⁹³

O slovenskome kao jedinome identitetu iseljenika s istočne obale Jadrana, u južnoj Italiji, posedočio nam je i Italijan Mario Spadanuda, 2008. godine u Rimu. Prilikom jednoga slučajnoga susreta, njegov razgovor je počeo na besprijekornome našem jeziku. Misleći da je iz neke od južnoslovenskih država, upitali smo ga odakle je, a on nam je odgovorio: „Ja sam Italijan iz Molisa. Mi smo porijeklom Sloveni, koji su izgleda doseljeni iz središnje Dalmacije, a sada je ispalo da smo Hrvati.“ To je „ispalo“ zbog katoličke vjeroispovijesti, koja je koncem devetnaestoga vijeka bila okosnica konstituisanja hrvatske nacije, kao što je pravoslavlje bilo okosnica srpske. Slovenski identitet iseljenika s istočne obale Jadrana u Moliso potvrđuje i Medo Pucić, dubrovački humanista, koji se prilikom posete južnoj Italiji, koncem XIX vijeka, susrio s profesorom Giovannijem de Rubertisom, koji je govorio, kako se sam izrazio, „slavo-molisano“, jer je bio porijeklom iz naselja Acquaviva-Collecroce.²⁹⁴ I dan-danas u njih nije utemeljeno nijedno južnoslovensko etničko ime nego zборе „na našu“, a prostor s kojega su došli definišu „z onu ban(d)u mora“²⁹⁵, dakle, i dalje se ošjećaju Slovenima. M. Bošković–Stulli²⁹⁶ citira Colafemmina, koji je komentarisao kako su nakon jela Sloveni izveli ples, tokom koga je svako od njih

292 U glavi XXX Ljetopisa Popa Dukljanina, legendarni kralj Predimir, Gornju Dalmaciju je podijelio na četiri oblasti i predao na upravu četvorici sinova. Oblast Zete s gradovima i županijama je predao sinu Hvalimiru. Jedna od županija je i Luška, čija se teritorija kasnije našla unutar plemena Bjelopavlića i Pipera. Kako je B. Borozan utvrdio u središtu je smještena Lontodokla (Dukljanski grad), jedan od tri Porfirogenitova velika i naseljena grada u Duklji, sedište biskupa Gornje Dalmacije, u kome je sahranjen legendarni kralj Svetopelek. Pop Dukljanin piše da je sahranjen u Crkvi Svete Marije u Dukljanskome gradu i u istoj crkvi podigoše na prijesto njegovoga sina Svetolika; u njoj je bio posvećen i okrunjen po arcibiskupu i biskupima. Od toga dana ušlo je u običaj da su u toj crkvi biraju i ustoličuju svi kraljevi ove zemlje.

293 Ana Perinić, „Moliški Hrvati“, *Etnološka tribina* br. 36, 2006, str. 92.

294 Petar Šimunović, „Šklavunske naseobine u južnoj Italiji i naša prva zapisana bugarščica“, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 1984, str. 55.

295 A. Sujodžić, B. Finka, P. Šimunović i P. Rudan, „Jezik i porijeklo stanovnika slavenskih naseobina u pokrajini Molise, Italija“, *Rasprave*, br. 13, 1987, str. 121.

296 Maja Bošković–Stulli, „Bugarštice“, *Narodna umjetnost* 41/2, Zagreb, 2004, str. 9–51.

plesao na romanski način, kričeći glasno na svome jeziku.²⁹⁷ Pa nastavlja „da se u opojnom zanosu toga plesa oslobađa frustrirano tuženje za izgubljenim obzorjima i junaštvima“. Ona primjećuje da djeluje malo neobično i nejasno kako su ovi Sloveni skakali, kričali, pili, vrćeli se kao koze i pritom u pjesmi dugoga stiha tužili za izgubljenim junačkim obzorjem. Poduprla se sa Hatidžom Krnjević koja je postavila pitanje „da li je spori ritam dugog stiha mogao biti saobražen igri u kolu“.²⁹⁸ Uporedila je Roggerijeve riječi „nell ballare ciascun romanza“, i Colafemmina koji je u slovenskom ponašanju pretpostavio latinsko porijeklo. Problem je bio kako da se opisano skakanje i vika Slovena u kolu poveže s ponašanjem civilizovanoga latinskog svijeta, pa je zaključila da će prije biti riječ o nekim drevnim romanskim, „latinskim“ tragovima, donesenim iz dalmatinskoga zavičaja, koji su Rogeriju imali sličnosti s već viđenim u svojoj domovini. Citirala je i Alberta Fortisa, koji opisujući u 18. stoljeću Morlake iz Dalmatinske zagore, govori o njihovu plesu „koji se zove kolo ili krug što se poslije izvrgne u skoči gori, to jest salti alti“. Taj ples se „naposljetku prometne u prećerano visoke skokove, koje izvode i žene“.²⁹⁹ To je tipično crnogorsko narodno kolo, poznato, uglavnom kao Crmničko ili Zetsko oro, opisano u svim etnološkim spisima koji su se bavili folklorom. Etnologija je utvrdila da mu je porijeklo vlaško i u sličnim oblicima egzistira na cijelome dinarskome području, od Skadarskoga jezera pa do Istre. Fortisovo zapažanje komentarisao je I. Ivančan: „Fortis odlično uočava razbijanje staroga kola koje „degenerira“ u parovni skoči gori, tj. u žestoko poskakivanje s noge na nogu.“³⁰⁰ Takav ples i poskakivanje opisao je i Rogeri de Pacienza. Pa ako se u tom kolu možda i nije pjevala bugarštica, njezin izvođač pripadao je tome istome krugu, konačno zaključuje M. Bošković-Stulli. Mi držimo da je to „vlaški krug“ kojemu i pripadaju skoro svi Dinarci, uključujući i skoro sve savremene Crnogorce.

Druge dvije bugarštice zapisane su, takođe, na obalama Mediterana, ali u središnjoj Dalmaciji. U „Ribanju i ribarskome prigovaranju“, 1556. godine, Petar Hektorović je zabilježio bugarštice o Marku Kraljeviću i bratu mu Andrijašu i o vojvodi Radosavu Siverincu. Jedan od dva pjevača, Nikola, bugario je:

„Recimo po jednu, za vrime minuta,
bugarščinu srednu i za trud ne čuti;
da sarbskim načinom, moj družu primili,

297 Colafemmina, Cesare. 1986. „La colonia slava di Gioia nei secoli XV–XVI“. U Gioia. *Una città nella storia e civiltà di Puglia*, str 324 – 327.

298 Krnjević, Hatidža, *Lirski istočnici. Iz istorije i poetike lirske narodne poezije. Beograd – Priština: BIGZ – Jedinstvo, 1986, str. 30.*

299 Alberto Fortis, *Put u Dalmaciju, preveo Mato Maras, Globus, Zagreb, 1984, str. 60.*

300 Ivan Ivančan, „Narodni plesni običaji južne Dalmacije“, *Narodna plesna kultura u Hrvata, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1985, str. 24.*

kako med družinom vazda smo činili...“³⁰¹

U pismu Mikši Pelegrinoviću piše: „Evo ti šalju, kriptostni i naredni gospodine Mikša, oni sarbski način kojim je Paskoj i Nikola svaki po sebi bugaršćicu bugario...“³⁰² Iz samoga spjeva, a i iz pisma se iščitava da su Nikola i Paskoje naizmjenično i pojedinačno bugarili na *sarbski* način. Očito da je srpski način jednoglasno pjevanje bez instrumenata, dok je na otocima bilo poznato i dvoglasno i višeglasno, sa ili bez instrumenata. To je najstariji način pjevanja na obali i ostrvima. Na Hvaru i danas pjevaju dva ili više pjevača jednim glasom (unisono) ili najviše u „dva glasa“.³⁰³ Nakon što su bugarili naizmjenice, dakle, jednoglasno, odnosno, pjevali na srpski način, ručali su, i onda su Paskoje i Nikola u dva glasa, po dalmatinski zapjevali narodnu pjesmu „I kliče djevojka“ o čemu šedoče Hektorovićeви stihovi:

„Tako bugarivši bolji put obrati.
Obadva klikoš, pisam začinjući
Potiho, ne barzeć, svaki vesel i vruć,
Jedan niže daržeć, drugi više pojuć:“

Očito da je ovaj stih Hektorović namjerno umetnuo da bi se razlikovala ova dva načina pjevanja – srpko jednoglasno i dalmatinsko višeglasno. Sad su razumljivi i stihovi s početka drugoga pjevanja kad Nikola kaže da zapjevaju „po jednu sarbskim načinom, moj družo primili, kako med družinom vazda smo činili.“ Pozvao ga je da sam zapjeva, dakle, jednoglasno. U pismu Nikši Pelegrinoviću u vezi s bugaršćicama Hektorović veli: „A za što imam sumnju nemalu da ti će u onomu ribarskomu prigovaranju jedna stvar biti neugodna dokle joj uzrok ne poznaš, a to jere si (možebiti) i od družih slišal bugaršćice one koje su moji ribari bugarili i onu istu pisan koju obadva zajedno pripivaše, i mni mi se da mi ćeš reći u sebi: zašto nisi sam od tvoga uma kojegodi bugaršćine i pisan izmislio i složio nego si pošal one stvari kê i družu umiju povidati?... Tako ti i mi i sve strane našega jezika (koji se meju svimi ostalimi na svitu najveći broj i nahodi) darže i scine bugaršćice za stvari istine, brez sumnje svake, a ne za lažne kako su pripovisti nike i pisni mnoge. Zato ovo budi odgovor moj i tebi i svim inim koji sam sa svom moćju (kako sam umil najbolje) izpisal sve ono ča je Paskoj i Nikola bugaril i spival; koje stvari ali su se oni od družih naučili ali družu od njih, toj meni ništore ni daje ni odnosi i ako ćeš da ti povim ono ča se meni mni, đim ti da je veće prilično k istini da su se oni od družih naučili nego družu od njih, a

301 Petar Hektorović, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Školska knjiga, Zagreb, 1974, str. 39.

302 Isto, dodatak.

303 Matija Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, knj. 1. JAZU, Zagreb, 1951, str. 341–342.

to jere su oni ribari i ljudi od mora koji, brodeći se nigda s ovim a nigda s onim, ništo su od ovoga a ništo od onoga slišali i s pomnjom slišajući naučili.³⁰⁴ Nema sumnje da je Hektorović šedok onoga vremena i samoga načina pjevanja bugarštica, u ovome pismu objasnio da ne zna jesu li pjevači naučili bugarštice od drugih ili drugi od njih. Ali je siguran da su oni više naučili od drugih, jer su kao ljudi od mora, slušali nešto od jednih nešto od drugih, i pamtili. Posebno mu apostrofira da ih nije izmislio, jer onovremeni svijet bugarštice „drži za stvari istine“, odnosno povijesno utemeljene. Ako je suditi po Hektorovićevim pjevačima, bar u onome vremenu i onome prostoru na kome ih je on zapisao, pjevao ih je prostiji svijet. Uočljiv je i feudalni kolorit kojim su obojene obje bugarštice, dok njihovo „istočno porijeklo“ navješćuje, jedan od dva Hektorovićeve pjevača, Nikola, stihovima u kojima se pominje pravoslavni mohan (kaluđer) i Sveta Gora (Atonska):

„Andrijaš se moljaše baši, alubaši, subaši
 Ne toliko za sebe koliko za brata Lazara: ...
 Kaluđer da se postavlju, Svetoj gori da služu.“³⁰⁵

KORIJEN RIJEČI BUGARŠTICA

U vezi s korijenom riječi bugarštica navešćemo stanovišta nekolicine najznačajnijih istraživača fenomena ovih pjesama dugoga stiha. V. Jagić je držao da naziv „bugarštica“ ima korijen u „Bugarin“ i „bugarski“, ali je, po njemu, to teško razjasniti. Povezivao je to s činjenicom da su srednjovjekovni domaći i strani pisci bugarske i srpske zemlje pominjali pod bugarskim imenom, pa je, piše, Marko Kraljević po njima Bugarin. I Gundulić pišući o narodnim bugašticama piše da se bugare. Miklošić ih je povezivao sa pastirima Bugarima u službi Srba i Hrvata, koji su po njemu, i tvorci. Bogišić u predgovoru pominje i mogućnost da je njeno ime u vezi sa vrstom tambure zvanom „bulgarina“ i „bugarija“, prisutnim na prostoru masiva Pinda.³⁰⁶ Imaju je Arnauti, Turci i Cincari. T. Maretić i M. Murko držali su se stanovišta da su bugarštice potekle s istoka, iz bugarskih krajeva – da im je ime izvedeno iz imena zemlje porijekla. M. Budimir³⁰⁷ je citirao stihove nekoga slijepoga pjevača kojega je slušao u Senju i zaključio da „bugarski, bugariti i bugarštica“ potiče od riječi vulgaris (prost):

304 Petar Hektorović, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Školska knjiga, Zagreb, 1974, str. 73.

305 Isto, str. 28.

306 Valtazar Bogišić, „Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa“, *Glasnik srpskoga učenoga društva*, knj. prva, Biograd, 1878, str. 69.

307 Milan Budimir, „Bugarski, bugariti, bugarštica“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, knj. 2.

Darujte me, braćo moja,
 Koji boga vjerujete
 I bugarski razum'jete!

Petar Grgec je primijetio da iz srpskih krajeva nema nijedne zapisane bugarštice; sve su iz hrvatskoga primorja, i s druge strane Jadrana,³⁰⁸ pa je zaključio da su *Lingua vulgaris* i *lingua vulgarica* značili u početku isto što i *lingua slavonica* u starijim hrvatskim poveljama, a izmjenom početnoga glasa *v* u *b* mijenjala se katkad i riječ vulgarica u bulgarica. Po njemu, ovaj „bugarski“ stopio se poslije s etničkom oznakom bugarskoga naroda te oznakom svih Istočnih Slovena na Balkanu. Tako su i epske pjesme doseljenika u 15. i 16. stoljeću, za razliku od pjesama starošedilaca koje su se pjevale starim načinom, one koje su se pjevale, kako Hektorović piše „srpskim“ načinom, prozване bugaršticama.³⁰⁹ P. Skok drži da vlastito ime bugarskoga naroda, zahvaljujući njihovim katunima, koji se pominju s vlaškim i arbanaškim, postaje s vremenom opšta imenica kojom se imenuju čobani, tako da glagol bugariti ima značenje jadikovati, odnosno pjevati tužnim glasom, a instrument bulgarina provodno je služila za praćenje tih pjesama.³¹⁰ J. Kekez je bugarštice dovodio u vezu sa latinskim terminom bucculare – vikati.³¹¹ N. Milošević-Đorđević smatra da potiče od latinskoga carmen vulgare.³¹² V. Nedić, kao i P. Skok, takođe, drži da je naziv izveden od termina bugariti – pjevati tužnim glasom.³¹³ Istoga stanovišta je i M. Pantić.³¹⁴ N. Ljubinković je dovodi u vezu sa pojmom Bugar koji označava seljaka na istočnome Balkanu.³¹⁵ Boško Suvajdžić je 2017. godine u svome radu „Južnoslovenska epska poezija – most ili granica“ sabrao stanovišta bugarskih autora o porijeklu imena bugarštica. Bugarski folklorista I. Šišman prvi je od inostranih istraživača, još 1889. godine, bugarštice doveo u vezu sa Bugarima i Bugarskom, tvrdeći da su njihovi nazivi (bugarštice), zajedno s pjesmama koje su označavali prešli u Srbiju i Hrvatsku. Sljedovali su ga u takvome stanovištu i drugi bugarski autori. Jedan od njih, Ljubomir Miletić, tvrdi da su bugarštice zabilježene u Hrvatskoj ispjevane po obrascima bugarskih pjesama slične vrste. Po njemu, put kojim su migrirale na zapad Balkana vodio

308 Petar Grgec, *Hrvatsko narodno pjesništvo*, Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb, 1944, str. 98.

309 Isto, str. 100.

310 Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, A–J, Zagreb, 1971, str. 228.

311 Josip Kekez, *Bugaršćice – starinske hrvatske narodne pjesme*, Čakavski sabor, Split, 1978, str. 28–38.

312 Nada Milošević-Đorđević, „Rečnik književnih rodova i vrsta“, *Književna istorija*, Beograd, 1977, str. 541–561.

313 Vladan Nedić, *Narodna književnost*, Nolit, Beograd, 1966, str. 12.

314 Miroslav Pantić, „Ka poetici bugarštica“, *Zbornik radova Novica Petković*, Naučna knjiga, Beograd, 1988, str. 94.

315 Nenad Ljubinković, „Narodne pesme dugoga stiha“, *Književna istorija*, Beograd, 1972, str. 592–594.

je preko Makedonije prema Jadranu. Pozvao se na jednu pjesmu iz *Zbornika braće Miladinov*, „Торлак Дели Марко и Бяла Рада“ zapisane 1930. godine u selu Leskovec kod Velikoga Trnova, u kojoj nalazi velike sličnosti s bugaršticama zapisanim u Bogišićevoj zbirci. Stefana Stojkova je analizirala jednu pjesmu iz bugarskoga sela Dobrodan, zabilježenu u novije vrijeme, 1966. godine, koja po njoj potvrđuje pretpostavku da su bugarštice ponikle u Bugarskoj, a da su pod uticajem deseteračke poezije potisnute na zapadnu južnoslovensku periferiju i planinske oblasti istočne Bugarske. Ona je 2015. godine objavila i zbirku bugarštica u izdanju Bugarske akademije nauka, pod naslovom „Хърватските бугаршици и техните български съответствия“, u kojoj su objavljene bugarštice iz Makedonije i Bugarske, zapisivane sve do polovine prošloga vijeka.³¹⁶

Isključena je mogućnost da je instrument bulgarina dao ime pjesmama dugoga stiha, jer se one nijesu pjevale uz instrumentalnu pratnju. Kod Hektorovića imamo stih u kome jedan od dvojice pjevača, Nikola, poziva drugoga, Paskoja, da otpjevaju po jednu bugašćicu na serbski način. Ta činjenica likvidira svaku pomisao da je korijen riječi bugarštica izveden od latinskih riječi *vulgaris*, *carmen vulgare* i *bucularre*, u smislu prost, odnosno, vikati ili kričati. Ne bi Hektorovićev pjevač Nikola svoje pjesme nazvao prostim ili vulgarnim, niti bi pozvao Paskoja da kriči. Fabula im je strukturirana vrlo sofisticirano i djeluje uzvišeno da bi zaslužila takav epitet. Pitanje etimologije riječi *bugarštica* riješio je M. Budimirov pjevač iz Senja apelom da mu dodijeli milodar ko razumije bugarski:

Koji boga vjerujete
I bugarski razum'jete!

Vrlo jasno je kazao da milodar očekuje od slušalaca koji razumiju slovenski jezik, koji je on, vjerujemo i mislimo kao doseljeni Vlah sa istoka Balkana, s prostora Bugarske (Rodopa i Stare planine) ili u doticaju s njom, povezivao s Bugarima i njihovim jezikom.

Potvrdu nalazimo i u Gundulićevu epu *Osman*:

Od Orfea ovdi prvo,³¹⁷
neka se uvijek pak začinje,
ču zvijer, ptica, kami i drvo
skladne i slatke bugarkinje.
Bugarin ih slavni ostavi

316 Boško J. Suvajdžić, „Južnoslovenska epska poezija – most ili granica“, *Savremena srpska folkloristika IV*, Beograd, 2017, str 183–185.

317 Ivan Gundulić, *Osman*, III, 57–67.

slovinskomu svom jeziku,
djela od slave da u slavi
bugare se u njih viku.

Tako da nema dvojbe da je korijen riječi bugarštica izveden iz imena istočnobalkanskoga prostora koji se dovodio u vezu s Bugarskom, možda i samim Bugarima.

ETNIČKO PORIJEKLO BUGARŠTICA

Prostor središnje srpske države, dakle, Kosova i Metohije i današnje centralne Srbije, ali i ondašnje Ugarske, odnosno današnje Vojvodine, u kojoj su se nakon Maricke, osobito, poslije Kosovske bitke Srbi selili u masama nije bio izvorište bugarštica. Na tome prostoru nije zabilježena nijedna, niti je sadržina zabilježenih suštinski povezana s onoveremenom poviješću Srba u tim krajevima. Ni srednjovjekovna srpska istorija nije davala nadahnuća njenim tvorcima. Čak, bili su posve indiferentni na velike nesreće koje su koncem četrnaestoga i samim početkom petnaestoga vijeka zadesile srpski narod, i prisilile ih na velike seobe u Ugarsku. Niti ih se dotiču narodne nevolje, niti srpska povijest i povijest srpskih feudalnih porodica i njihovih međusobnih odnosa, ali ni dinastije Nemanjića. U njima su središnji likovi ugarski, hrvatski i srpski velikaši u funkciji odbrane Ugarske od Turaka. Ove činjenice otklanjaju svaku pomisao da bi srpska vlastela bila izvor bilo istočno-balkanskoga, bilo ugarskog ciklusa bugarštica. Primorski je već lokalnoga dalmatinskoga karaktera. U svima dominira fabula koja je organski povezana s ugarskim nastojanjima da otkloni tursku opasnost s ugarskih granica. Analiza stiha u metohijskim narodnim pjesmama pokazuje da se u njima javlja osmerac, nekad osmerac i šesterac zajedno, nekad samo deseterac ili dvanaesterac i kombinacija deseterca, jedanaesterca i dvanaesterca. Melodije za pratnju pjesama, osobito onih koje pjeva kolo, jednostavne su i arhaične forme, a po boji slične, skoro se ne razlikuju.³¹⁸ Što se pomjerimo istočnije, ka prostorima pod direktnim uticajima ondašnje Vizantije, uočavaju se sličnosti između stiha bugarštica, vizantijskoga građanskoga stiha i grčkoga narodnoga. P. Grgec,³¹⁹ citirajući grčke narodne pjesme iz rukopisa Antuna Šimčika, prevedene na hrvatski jezik, bugarštice je povezao s grčkim narodnim pjesništvom. Te sličnosti po njemu su brojne. U grčkoj narodnoj pjesmi kupuje gusar Janačije ženu maloga Todora, koji prodaje svoju ženu radi duga i uviđa da mu je to sestra. Vraća mu je i govori:

318 Ljubiša Janković, „Narodne igre u Metohiji“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, IV, Beograd, 1937, str. 118–121.

319 Petar Grgec, *Hrvatsko narodno pjesništvo*, Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb, 1944, str. 105–106.

Ti uzmi, zete, ljepotu, i nek je opet tvoja,
A blago, koje dadoh ti, nek miraz vama bude,
Jer tvoja ona j' ljubova, a meni mila sestra.³²⁰
Susrijeću se Ali-paša i grčki hajduk Kolja. Ali-paša zbori:
I čaušu svom govori, i čaušu svom zbori;
Izpec'te Kolji jednu kavu i lisice mu skin'te!
Doneste mu tamburu, nek nam kaže pjesmu,
Koliko Turak' pogubi, koliko buljubaša.³²¹

Prvi stihovi glasovite grčke narodne pjesme „Ćuprija na Arti“ glase:

Četrdes't i pet majstora i šegrta šesdeset
Na Arti grade ćupriju do tri godine dana:
Po vas dan grade ćupriju, a ob noć im se ruši.
I ljuto plaču majstori, a šegrti im cvile.³²²

Povezujući grčke narodne pjesme i bugarštice tematikom i morfologijom, Grgec je došao do stanovišta da se tu može raditi o takozvanom grčkom građanskom stihu, kojemu se uzorak vidi u početku grčke narodne pjesme o zauzeću Carigrada:

Razoriše Carigrad, razoriše ga, razoriše Solun,
razoriše i Svetu Sofiju, veliki samostan,
gdje je bilo tri stotine malih i šesdeset dva velika zvona,
i na svako veliko zvono pop, i na svakoga popa đakon.³²³

Na kraju je zaključio da za građanski petnaesterac, učeni svijet u Vizantiji nije mario, dok je u narodu bio popularan i na kraju je u XI vijeku preovladao, jer se narodni jezik razvijao u divergentnom pravcu od jezika klasične vizantijske književnosti, koja je, nakon nekoga vremena, narodu postala nerazumljivom.³²⁴ Grgec misli da su bugarštice koje su se pjevale u srpskim krajevima iščezle, jer se jezik naroda razvijao u suprotnome pravcu od crvenoslovenskoga, slično kao grčki narodni u odnosu na vizantijski i starogrčki jezik, tako da pisci koji su pisali staroslovenski, odnosno, starogrčki nijesu zapisivali te pjesme. Zato su bugarštice zapisane tek kada su došle do ušiju rimokatoličkih književnika i naišle na narodno pjesništvo, koje je

320 Isto, str. 103.

321 Isto, str. 104.

322 Isto, str. 105.

323 Isto, str. 106.

324 Isto, str. 106.

njegovalo stariji oblik pjesništva, kako se to vidi kod Paskoja Debelje i Nikole Zeta koji su gajili obje grane (petnaesterac i deseterac). Na sličnome stanovištu stoji i A. Serensen, koji smatra da je najjednostavnije objašnjenje i razjašnjenje bugarštikoga pitanja, zaključak da je bugarštica bila bugarskoga porijekla. I konačno se pita „Ali zar ne bi bilo prihvatljivo i to da se nastanak takvoga pesništva dovede u vezu s grčkim uticajima?“³²⁵

Našlo bi se ponešto za poređenje sa stihom bugarštica i u vizantijskome spjevu „Digenis Akrita“. Petorica braće, sinovi vizantijskoga stratega čiju je sestru zarobio arapski emir, po zahtjevu majke da je oslobode ili da se ne vraćaju kući i da su prokleti, dolaze u emirov logor. On prihvata njihov zahtjev da im oslobodi sestru ukoliko ga jedan od njih pobijedi u dvoboju, u protivnom, sve će ih porobiti. Kockom su izabrali najmlađega da podijeli megdan, koji se pripremio za borbu s emirom. Prije dvoboja braća mu dijele savjete i hrabre ga stihovima, većinom, u četrnaesteru:

„Neka te ne straše krici, udarci i prijetnje,
 boj se anateme naše majke, ne boj se smrti,
 čuvaj se prokletstva, ne ranjavanja, ne bola.
 Ne misli da ćeš biti osramoćen, ni ako ti odsijeku neki ud.
 Da! Neka nas ubiju svu petoricu! Neka tada uzmu našu sestru!“
 Idi tamo, hrabro napani drskoga emira
 I brini o svoje dvije ruke; i neka nam Bog pomogne.

Uporedna analiza stiha, kojim je ispjevan „Digenis Akrita“ sa stihom bugarštice o omrazi jajačkoga bana Bartola i banice Jele, pokazuje duboke uticaje vizantijskoga stiha na bugarštiki, koji se protegao do samih zapadnih granica Balkana. Banu Bartolu neko je prigovorio da mu je banica nevjerna s kraljem Vladislavom koji se time ponosi. Jela šalje pismo Vladislavu, koji u njemu nalazi i ove baničine riječi:

Tebe, kralju, željela braća tvoja i družina!
 I najprije omrznu bogu tvome velikome,
 Ko i ti mene omrazi mome dragu gospodaru,
 Moj svijetli kralju,
 Koji si se hvalio po braći i po družini,
 Da si mene ljubio lijepu Jelu Bartolovu,
 Banicu gospoju,
 A prije te, moj kralju, crna zemlja obljubila,
 Neg' bi te banica i u oči pogledala,
 Moj svijetli kralju.

325 Asmus Serensen, *Prilog istoriji razvoja srpskoga junačkoga pesništva*, Zavod za udžebenike i nastavna sredstva, Vukova zadužbina i Matica srpska, 1999, str. 132.

Najstariji spomenik epske poezije s ugarskih prostora je epska pjesma koja je opjevala sukob kod Šapca, 1475/6. godine; s jedne strane, između Matije Korvina, bana Petra Docija, despota Vuka Brankovića i srpskoga feudalca u Ugarskoj, Dmitra Jakšića, i Turka s druge strane. Pjesma ima 10 slogova, sa cezuroom iza 4, 5. ili 6. sloga, rijetko ima 11 i samo na jednome mjestu 12 slogova. Predstavlja primjer ugarske epske poezije, spjevane u tradicionalnome ugarskome stihu, bliskome desetercu. Nastala je u „bugarštičkim vremenima“ i bjelodano pokazuje da ugarski prostori nijesu indukovali niti su izvorište bugarštica. Evo nekoliko deseteračkih stihova iz te ugarske epske pjesme:

Na Dunavu oko Bela Grada,
Nek što brže poteku uz Savu,
Da opkole tvrda Šapca grada...
Bez milosti juriš učiniše
Silna gradu kvara učiniše,
Mnoge borbe oko njega bješe,
Sebi mnogo rana zadobiše.³²⁶

Uporednom analizom se razvidi da je svijet koji ju je tvorio bio građanski civilizovan, etnički indiferentan i nijesu ga se doticali unutrašnji odnosi srednjovjekovnoga bugarskoga i srpskoga društva. To se očituje i iz analize sižea i imena glavnih junaka. Uglavnom, to su istočno-balkanski velikaši, potom, feudarci koji su se istakli u Ugarsko-turskim ratovima i lokalni plemenitaši, istaknuti u sukobima s Turcima i Špancima na prostoru od Dubrovnika do Budve: Kraljević Marko, brat mu Andrijaš, Radosav Siverinac, ugarski kralj Matija Korvin, ugarski velikaši Mihailo Silađi i Ivan Šekeli, velikaš Pavle Strijemljanin (1432–1494), tamiški grof i general-kapetan donjih djelova Mađarske; Bartol Berislavić, prior vranski i ban jajački počevši od 1507. godine. Živio je od sredine XV do početka XVI vijeka; Ivaniš Korivin (1473–1504), ugarski feudalac i dalmatinsko-hrvatski i slavonski ban; grof Nikola IV Zrinski (oko 1508–1566), veliki hrvatski junak, državnik i vojskovođa; Ivan Karlović (oko 1485–1531), hrvatski velikaš, ban, inače, potomak krbavskih knezova Kurjakovića; ban Petar Doci, srpski despot Đurađ Branković, despot Vuk Branković i srpski plemenitaš Dmitar Jakšić, turski sultani i feudarci i na koncu, dubrovački i bokeški plemenitaši.

326 S. Stefanović, „Nekoji podaci iz Mađarske literature za datiranje naše narodne poezije“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, IV, Beograd, 1937, str. 30–31.

STIH SRODAN BUGARŠTIČKOM NA ZAPADNOME BALKANU

Da su pjesme tipa bugarštice, ili bar vrlo srodne njima, već u ranom 16. stoljeću imale uticaja na prostoru Hrvatske, vidi se iz uporedbe pjesme o Marku i Andrijašu s pjesmama gradišćanskih Hrvata. F. Marković smatra: „Pjesme srodne bugaršticama, koje su im prethodile, morale su se od njih razlikovati i jezikom i stilom i duhom. Tragovi feudalnih odnosa i plemićkog ophođenja mogu se u bugaršticama opaziti, ali su oni tek djelomice preuzeti iz starijeg sloja pjesama i nisu slučajno preuzeti; velikim su dijelom ta obilježja preobražena, asimilirana, pa i iznova stvorena u bugaršticama tu na dalmatinskom tlu, kao izraz domaće uglađenosti te primorske urbanizirane sredine sa starim patricijskim tradicijama. Da li je stih bugarštice u onome metričkom obliku u kome ga mi poznamo nastao na tlu Dalmacije, ili je onamo donesen, također je nepoznato. Može se s mnogo vjerojatnosti pretpostaviti da je srodan dugi stih postojao u unutrašnjosti i utjecao na stih bugarštice.“³²⁷ On je uporedio bugaršticu štampanu u Hektorovićevo „Ribanju i ribarskome prigovaranju“ o Marku i bratu mu Andrijašu sa narodnom baladom gradišćanskih Hrvata, inače čakavaca, koju je u Zagrebu objavio Kurelac 1871. godine, u zbirci „Jačke“ i utvrdio da im je siže skoro istovjetan. Kod Kurelca, u sukobu dvojice braće oko mlade stariji probada mačem, koji mu govori da ga ne vadi mača dok mu ne dâ savjet. Govori mu da kad dođe kući ne kaže majci što je uradio da se ne prestraši, nego da kaže da je ostao da majci kupi crno ruho da ga majka duže žali. Kod Hektorovića Marko je trgao pozlaćenu sablju i udario brata Andrijaša posred srca. Kao i u narodnoj baladi gradišćanskih Hrvata, u ovom slučaju Andrijaš ga moli da ne vadi sablju prije nego ga poslušaju, pa ga savjetuje da ne kaže majci što je učinio nego da kaže da je ostao u tuđoj zemlji, od koje se ne može od miline odvojiti, okad je obljubio djevojku koja mu je dala bilja nepoznata.“³²⁸

Na tragu istraživanja S. Matića, koji je uočio izvjesne sličnosti između bugarštica i natpisa na stećcima, izvršili smo uporednu analizu 325 objavljenih natpisa s teritorije Bosne i jednog iz Crne Gore. Ponavaljanje prijedloga za potrebe stiha pojavljuje se vrlo često u bugaršticama. Primjeri iz Bogišićeve zbirke koje je naveo služili su nam za poređenje:

- U cara čestitoga (br. 7, stih 37 i 45) –
- Od cara čestitoga (br. 7, str. 9 i 25) –
- Od kralja od Ugarskoga (br. 7, str. 3 i 19) –
- U gradu Dubrovniku (br. 79, str. 28) –

327 Maja Bošković-Stulli, „Balada o Marku Kraljeviću i bratu mu Andrijašu“, *Croatica*, br. 1, Zagreb, 1970, str. 107.

328 Franjo Marković, „Prilog estetičkoj nauci o baladi i romaci“, *Rad*, JAZU, knj. 138, Zagreb, 1899, str. 191–192.

Od grada Dubrovnika (br. 80, str. 16 i 18),
dok na stećcima imamo uklesane stihove koji asociraju na ponovljene prijedloga iz
bugarštica:

Br. 159 – A se leži Radonja Ratković. Pogiboh pod gradom pod Ključem za
svoga gospodina vojvodu Sandalja...

Br. 174 – ...A se liježe na svojoj plemenitoj...

Br. 182 – A se leži dobri Pribislav Petojivić na svojoj zemlji na plemenitoj...³²⁹

Br. 245 – Va ime oca i sina i svetoga duha amin. Se leži knez Batić Mirković
na svojoj zemlji na plemenitoj, milošću božjom i slavnoga gospodina kralja Tvrtka
kneza bosanskoga...³³⁰

Ali i epski duh emanira iz mnogih stihova na stećcima:

A se leži Bogdan Hateljević,
Radiča vojvode sluga,
U dobri čas rodih se u Dabru,
a družini pravo čineći,
i umrijeh vjerno služeći,
A saj biljeg sinovi moji postaviše.

Ili natpis br. 96:

A se leži Vukosav Vlačević,
s mom drugovah družinom,
i sagiboh na razmirnoj krajini,
kod moga gospodina,³³¹
i donesoše me družina,
na svoju plemenitu baštinu,
i da je proklet ko će me taknuti.

I u srednjovjekovnim poveljama ima primjera ponavljanja prijedloga, recimo,
„na zemlju na crkovnu“. U jednoj povelji bana Tvrtka iz 1354. godine piše: „na kneza
na Vlatka“. U jednoj drugoj, na koju se poziva S. Matić, imamo „na moju vjeru na
Vlkovu“ i „za bana za Stjepana“, koja, po njemu, odgovara stihu „za dušu za Milo-
ševu“ iz bugarštice *Kad je Janko vojvoda udario Đurđa despota buzdohanom*. Na
koncu, S. Matić je izveo zaključak da je logično da je ponavljnje prijedloga u našem

329 Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, br. 3, Sarajevo 1964.

330 Isto, *Zbornik*, br. IV, 1970.

331 Isto, *Zbornik* br. I.

jeziku samo metrička crta, koja je na neki način ušla i u povelje, tako da bi taj metrički postupak u bugaršticama bio lingvistički ostatak srednjega vijeka i predstavljao bi razgovornu crtu jezika, koja je kasnije postala i odlikom bugarštičkoga stiha.³³²

J. Erdeljan tvrdi da je masovna proizvodnja stećaka vezana za patrijarhalnu, ruralnu sredinu. Međutim u Bosni i Hercegovini, u poznom srednjem vijeku, pod njima su sahranjivani vlastelini, čak i vladari. Nadgrobno obilježje nad grobnicom kralja Tvrtka Kotromanića je stećak šlemenjak. Pod stećcima sahranjeni su članovi vlasteoskih porodica Nikolića kod Čapljine, Sankovića kod Konjica, Bogdan Hateljević kod Stoca, supruga župana Nenca Čihorića u Veličanima kod Trebinja, pa Pribislav, sluga bana Tvrtka u Ljusićima. Važni ljudi iz vremena Kosača sahranjeni su pod stećcima. Porodica kneza Pavla Komlenovića, knez Pokrajac Oliverović i župan Medulin u Vrhpolju, Radonja Ratković kod Gacka, šćer jednoga Kosače i drugi. Grob Stefana Vukčića Kosače pod Sokolom je takođe sljemenjak.³³³ Orbini opisujući stanje u Bosni poslije rata bana Tvrtka Kotromanića protiv Nikole Altomanovića, oko 1368. godine, pominje Vlahe i jezik koji se govorio i bio zapisan na stećcima u Bosni. Piše da poslije smrti Đurđa Balšića zauze on mnoga mjesta raškoga kraljevstva, a pokori i Vlahe s više od stotinu njihovih naselja. Posebno ističe da od svih naroda koji govore slovenski, Bosanci imaju najgladi i najelegantniji jezik; i diče se činjenicom da jedini oni dan-danas paze na čistotu slovenskoga jezika.³³⁴ Mislim da preko ovih činjenica, koje formom i sadržinom povezuju bugarštički stih s natpisima na stećcima, odnosno s doseljenim Vlasima na Zapadnome Balkanu, nije moguće preći. Zaključak o porijeklu bugarštičkoga stiha, koji ne bi ove činjenice imao u vidu, mislimo i vjerujemo da ne bi izdržao probu vremena.

STANOVIŠTA ISTRAŽIVAČA O PORIJEKLU BUGARŠTICA

Azmus Serenzen je postavio tezu da su bugarštice o Marku i Kosovu i druge postale na terenu srpske srednjovjekovne države, pa su sa seobom srpskih masa u Ugarsku prenesene u vazalnu srpsku despotovinu u Sremu i tu se obojile ugarski i dobile ugrofilski karakter. A u Sremu su nastale pjesme, moguće o despotu Vuku. Nakon 1521. godine i pada Srema pod Turke, pjevači su se selili i selidbom stigli u Dalmaciju, da bi u Dubrovniku i Boki bile zapisane kao šedočanstvo prošlosti.³³⁵ Zagovarao je stanovište da su glavne crte bugarštica, nakon propasti stare srpske dr-

332 Svetozar Matić, *Naš narodni ep i naš stih*, Matica srpska, Novi Sad, 1964, str. 284–288.

333 Jelena Erdeljan, *Stećci – pogled na ikonografiju narodne pogrebne umetnosti na Balkanu*, str. 116.

334 Mavro Orbini, *Regno de gli Slavi*, str. 377.

335 Svetozar Matić, *Novi ogleđi o našem narodnom epu*, Matica srpska, Novi Sad, 1972, str. 218.

žave, bile prenesene na prostor donjega Dunava, đe su se Srbi, kao vazali mađarskih kraljeva, borili protiv Turaka – sve do Mohačke bitke, pada Beograda i Budima. Po njemu bugarštice su došle sa prostora Ugarske do Dubrovnika, što se iščitava iz imena, topografije, opisa vazalnih odnosa i plemićkih običaja, i kao takve uticale su na poeziju Gundulića i Palmotića. Jagić je tvrdio da su bugarštice o Hunjadiju i Siladiju nastale u Dubrovniku i Boki, upravo tamo đe su i zapisane.

Analizirajući *Popijevku od Svilojevića*, baladnu bugaršticu iz ostavštine Petra Zrinjskoga, Jagić je tvrdio da je moguće ispjevana u kraju Petra Zrinjskoga, ali štokavskim dijalektom, što je iz nje razvidno. Opjevani su bojevi Slovena pod ugarskim vođstvom, nakon propasti Srbije. Na temelju zamjene likova, Siladija sa Markom Kraljevićem i dijalektološke raznolikosti konačno je zaključio da nije daleko od srpskoga narodnoga pjesništva.³³⁶ Soerensen je mišljenja da kajkavština u njoj ukazuje na hrvatsko porijeklo, ali sa srpskim epskim motivom i tragovima štokavštine koji upućuju na srpsku jezičku podlogu.³³⁷ Kritikovala ih je M. Bošković-Stulli, navodeći da je u 16, osobito 17. vijeku Marko Kraljević junak hrvatske narodne poezije jednako kao i srpske. To je razvidno iz jednoga pisma splitskoga kneza iz aprila 1574. godine u kojem je opisao svečanost koja se održala povodom pomoći republike nevoljnicima iz splitske okoline i tom prilikom, duboko u Hrvatskoj, pjevalo se o Marku Kraljeviću. Piše, nakon što ga je pozdravio neki stari slijepi vojnik i sa kćerkom preuzeo namijenjeni dvopek, a onda: „...uzeo da pjeva o kralju Marku, i svi okolni ljudi su pjevali s njim, kao da su se dogovorili, jer svako zna ovu pjesmu...“³³⁸ Tako da je M. Bošković-Stulli u pravu kad tvrdi da je popijevka mogla biti donešena kao i što je mogla izvorno nastati na prostoru Hrvatske na temelju nekih univerzalnih tradicionalnih tema.³³⁹ V. Jagić nije prihvatao da je bugarštica o krunidbi kralja Matijaša došla sa severa, iz Ugarske, jer je ona u XV vijeku bila sila, pa taj događaj nije bio samo njena unutrašnja stvar. Po njemu, nema dovoljno dokaza o seobi bugarštica s područja iza Dunava i Save kroz srpske krajeve u južnu Dalmaciju, iako su se iz Srbije, Bosne i Hercegovine pjesme raznosile na razne strane, velike pretpostavljene seobe nije bilo.³⁴⁰ U raspravi „Narodne pesme o rođenju Sibirjanina Janka“ J. Ređep piše da je taj motiv donesen uticajem podjednakog mađarskog predanja o rođenju Janoša Hunyadija kao nezakonita sina kralja Sigismunda. Zapisao ga je Gašpar Heltai u mađarskoj

336 Vatroslav Jagić, *Južnoslovenska narodna epika u prošlosti*, knj. V, Rasprave, članci i sjećanja, Matica hrvatska, Zagreb, 1963, str. 269–270.

337 Asmus Soerensen, *Prilog istoriji razvoja srpskog junačkog pesništva*, Matica srpska, Novi Sad, 1999, str. 22–25.

338 Šime Ljubić, Prilog Jagićevoj raspravi „o građi za slovinsku narodnu poeziju“, *Rad*, JAZU, 1877, str. 141.

339 Maja Bošković-Stulli, „Popevka od Svilojevića“, *Narodna umjetnost*, br. 1, Zagreb, 1972, str. 35.

340 Asmus Soerensen, *Prilog istoriji razvoja srpskog junačkog pesništva*, Matica srpska, Novi Sad, 1999, str. 32.

hronici *Rerum Ungaricarum decades*.³⁴¹

I. Slamning je postanak bugarštica smjestio u dukljanske krajeve.³⁴² M. Bošković-Stulli je komentarisala njegovu pretpostavku, računajući da je dominantni prostor te poezije bio južnije. Smatra da se stilske naznake bugarštica prepoznaju već na stecima.³⁴³ Stanovišta V. Bogišića i V. Jagića o većoj starosti bugarštičkoga stiha nijesu utemeljena. Pretpostavka S. Petrovića da je stariji epski stih ne drži se, jer proishode iz različitih tradicija. Bogišić³⁴⁴ ih nije cijenio i držao je da bugarštice nemaju poetske ljepote, držeći stranu desetercu, a Jagić piše da se u bugaršticama opaža staračka slabost, pa nastavlja: „cvjetovi se već počeli venuti kad su ubrani.“³⁴⁵ Dok je Šmaus u upotrebi dvostrukog epiteta u stihu bugarštice zapazio otiske dvorskoga, viteškog, junačkog društva, uz paralelni njihov trag i u Erlangenskom rukopisu. Na temelju ikavskih jezičnih oznaka s elementima štokavštine, neki su autori, a prvenstveno Franjo Miklošič, bili mišljenja da su bugarštice porijeklom specifično hrvatske pjesme. A Goleniščeva-Kutuzova smatra da su bugarštice nastale „u primorskim oblastima Južnih Slavena između Splita i Skadarskog jezera, vjerojatno i u susjednim područjima Bosne i Hercegovine.“³⁴⁶ Dok porijeklo bugarštica M. Bošković-Stulli drži prilično zagonetnim, i po njoj treba ga tražiti prvobitno negdje na području Makedonije, zbog veze s bugarskim imenom, a onda na području donjeg Dunava kod srpskoga plemstva u Ugarskoj, da bi se na koncu bugarštice prenijele na obale Jadrana. Karakteristični tragovi feudalnih običaja, vazalnih odnosa, plemićke kurtoazije, po njoj bi mogli izvirati iz krugova srpskoga plemstva odgojenog uz ugarski Korvinov dvor.³⁴⁷

Ne možemo prihvatiti teze da su bugarštice nastale u krugovima srpske vlastele na ugarskome dvoru ili na prostoru pomeđu Splita i Skadarskoga jezera i da su specifično hrvatske pjesme. Njihova sadržina šedoči da ih je ispjevao svijet kojega se nije doticala srpska povijest, njeni povijesni likovi, ni velika drama srpskoga društva koju je proživljavalo od Maričke bitke 1371. do konačne propasti Srbije 1459. godine. Očito, to je bio građanski stalež indiferentan prema državnome i nacionalnome biću sredine u kojoj su egzistirali. Zaključak M. Bošković-Stulli proishodi iz krive

341 Jelka Redep, „Ubistvo vladara“, *Studije i ogledi, Prometej, Novi Sad, 1988.*

342 Maja Bošković-Stulli, *Bugarštice, Narodna umjetnost 41/2, Zagreb, 2004, s pozivom na – Ivan Slamning, 1997, Stih i prijevod – članci i rasprave, Matica hrvatska – ogranak Dubrovnik, 1997, str. 32–33.*

343 Isto, str. 29.

344 Valtazar Bogišić, „Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa“, *Glasnik srpskoga učenoga društva*, knj. prva, Biograd, 1878, str. 61 i 74.

345 Vatroslav Jagić, *Južnoslavenska epika u prošlosti*, knj. V, Rasprave, članci i sjećanja, Matica hrvatska, Zagreb, 1963, str. 278–279.

346 M. Bošković-Stulli – I. N. Goleniščeva-Kutuzov, *Epos serbskoga naroda*, Moskva, 1963, str. 274.

347 Maja Bošković-Stulli, „Balada o Marku Kraljeviću i bratu mu Andrijašu“, *Croatica*, br. 1. Zagreb, 1970, str. 106.

pretpostavke da su u srednjemu vijeku Srbi naseljavali sve prostore Istočnoga Balkana na kojima se, stečena mačem, protezala vlast Nemanjića, Brankovića i Lazarevića. Dušanova Srbija bila je država u kojoj se govorio srpski, arbanaški, vlaški, grčki, jedno kratko vrijeme i bugarski jezik. Toliko je u njoj i bilo naroda i njihovih feudalnih gospodara koji su pred onovremenim srpskim mačem „savijali glavu“ i priznavali im vlast. Ta činjenica ih ni u jezičkom, ni u kulturnome ni svakom drugom smislu te riječi, ne definiše kao Srbe. Izvan granica Raške, kolijevke srpstva, i Kosova i Metohije, na prostorima Makedonije, istočnog dijela današnje Srbije i zapadnoga Bugarske, mimo Vlaha, Bugara i Grka, živjeli su i slovenizovani Vlasi i Sloveni u opštemu smislu te riječi, i unutar njihovoga višega staleža su i nastale. Kao takvi bili su etnička kategorija, koju na crnogorskom prostoru, a tako je bilo i po svom Balkanu, potvrđuju srednjovjekovni budvanski i kotorski statuti, koji stanovništvo u zaleđu ova dva romanska grada, razvrstavaju na Slovene (Sclauī), Vlahe (Vulachi) i Arbanase (Albanenses). Tako da prethodno citirana stanovišta o porijeklu bugarštica, neka u cjelini, neka dijelom, nemaju uporišta u materijalnim dokazima.

INDICIJE O MOGUĆEM PORIJEKLU BUGARŠTICA

S. Matić napominje: „H. M. Čadvik i supruga mu N. K. pišu da sačuvane bugarštice predstavljaju cjelinu pjesničke tradicije koja je dobila završni oblik kad su se Turci utvrdili. Tako da je njihovo porijeklo „aristokratsko“. Pravoslavna boja znači da im je porijeklo iz pravoslavne sredine u Ugarskoj i Srbiji, dakle, nije moguće da strani uticaji stvore u Dalmaciji junačku poeziju sa srpskim i ugarskim temama a ne dalmatinskim i bez ikakve očigledne sličnosti sa stranim uzorima.“³⁴⁸ Potvrdu takvog stanovišta nalazimo kod Krsta Mazarovića iz Perasta, kod čijega se rođaka Nikole (1760–1851) našla jedna rukopisna zbirka epske poezije. On piše o porijeklu Mazarovića, koji bi se možda mogli dovesti u vezu s bugaršticama, kao njeni prenosioci iz Ugarske u južnu Dalmaciju. Radi razumijevanja te moguće veze prikladno ga je citirati: „Mažar (Maxar) Svilojević ili Smilojević bio je mađarske narodnosti, koji je sa ostalim izbjeglicama iz te kraljevine (koja je u mnogim ratovima krojila razne sudbine), bio prvi naseljenik Perasta. Često sam od svog oca Luke Mazarovića čuo, a on, opet, često od svog pretka Ivana ili Zuana, sina Vukovog ili Lukinog, da je spomenuti Mažar imao neko drugo ime, ali, zbog njegovog mađarskog porijekla, stalno su ga zvali tim imenom Mažar. Sva je prilika da se u to može povjerovati, jer ime Mažar na turskom znači isto što i Ugar, a kako smo na granici, prihvatili smo mnoge riječi tog varvarskog naroda, pa tako i danas Ugre nazivamo Mađžarima (Maxarri). Vjerovatno

348 Svetozar Matić, Novi ogleđi o našem narodnom epu, Matica srpska, Novi Sad, 1972, str. 233.

je iz tog proisteklo i prezime Mažarović ili Mazarović za čitavu porodicu. Uostalom, spomenuto prezime Svilojević (koje se lako izopačilo u Smilojević) i koje je spomenuta porodica, međutim, zadržala, nesumnjivo ukazuje ne samo na mađarsko porijeklo, već i na pripadnost plemstvu. U to ne može sumnjati onaj ko čita istoriju, jer će u njoj pronaći da je izvjesni crni ban /'Zarni Ban'/ Mihailo Svilojević učestvovao u sudbonosnoj bici kod Varne 1442. ili (...). Od toga Mažara rodio se... /izostavljeno/ Smiloje... /izostavljeno/ koji je imao Miloja i Živa ili Zuana od koga su Petko ili Petar... /izostavljeno/, koji je za sobom ostavio Marka, od koga je rođen Vuko ili Luka, to jest onaj Luka koji se našao u Kotoru /na margini: 1539. godine/ u doba pokušaja osvajanja grada od strane Hajredina Barbarose (...). Luku je naslijedio Ivan ili Zuane koji je rođen 1528. godine (...).³⁴⁹

Svojevremeno, ustrojstvo Perasta zasnivalo se na 12 prvobitnih bratstava, poznatih kao kazade, u koja su kasnije primane, odnosno afilirane nove pučanske porodice. U kazadu Smilojević afilirani su Mazarovići, a u kazadu Perojević Zmajevići. Kazada Šestokrilić afilirala je Martinoviće, Buće, Krušale, Koloviće i Ferare, a u kazadu Dentali afilirani su Balovići.³⁵⁰ Peraški Zmajevići su iseljeni iz sela Vrbe na Njegušima. Isto tako i Šestokrili i Pime.³⁵¹ Zmajevići su po kazivanju Vrbljana prešli u Boku u 17. vijeku i polatinili se. Na njih podsećaju nazivi: Zmajuš (zemljište) i Zmajevića Krši. U članku kapetana Đurovića iz Perasta piše: „Arcibiskup Zmajević bio je unuk Milutina Zmajevića; isti Milutin dođe iz Crne Gore i stani se u Perast.“³⁵² Šestokrili su takođe s Njeguša, a Kokolji iz Župe kraj Nikšića. M. Orbini piše da je jedan od Šestokrilića, Miloš, vodio vojsku od 150 Peraštana, u pomoć Dubrovniku, na čiju slobodu je nasrtao bosanski ban Borić 1154. godine.³⁵³ Uporedna analiza porodične tradicije Mažarovića i njihovih odnosa unutar kasade i povijesti peraških kasada ukazuje na mnoge kontradiktornosti, ali i upućuju na oprezan zaključak da ih ipak ne treba isključiti kao moguće prenosiocce bugarštičkoga stiha iz Ugarske u perašku sredinu.

Ne treba zanemariti ni mogući uticaj dalmatinskih kipara, zlatara, sveštenika, trgovaca i diplomata koji su boravili na dvoru Matije Korvina na siže, likove i tvorbu bugarštica zapisanih u Dubrovniku i Perastu. Da ih nabrojimo: kipar Ivan Duknović Trogirani, kojemu je Matija Korvin, 1488. godine, darovao dvorac Majkovec u križevačkoj županiji, kao nagradu za njegove radove koje je uradio za kraljevski dvor; Trogirani Ivan Grubanić, koji je nosio titulu „kipar Prevedroga kralja u Budimu“; kipar Petar Busanin iz Trogira; kraljevski kipar, Splitsanin, Luka de la Festa: kipari Hvaranin Miho Puhera, Bračanin Marin Vladić i dva Zadrani,

349 Miloš Milošević, *Analisti, hroničari, biografii*, priredio Miloš Milošević, Obod, Cetinje, 1996, str. 220–221.

350 J. Martinović, „Dvanaest peraških kazada“, *Hrvatski glasnik*, br. 110, lipanj 2014, str. 82.

351 J. Erdeljanović, *Stara Crna Gora i Bokelji*, Podgorica, 1997, str. 501.

352 Isto, str. 413.

353 S. Nakićenović, *Boka*, CID, Podgorica, 1999, str. 354.

Frano Radov i Juraj Librarij. Svi osim Grubanića, koji je umro u Budimu, vratili su se u Dalmaciju nakon smrti Matije Korvina.³⁵⁴ Dvor kralja Matije Korvina u Budimu bio je središte humanističke djelatnosti i imao je jednu od najvećih biblioteka u renesansi, *Bibliotheca Corviniana*, dok su bosanski franjevci sredinom XVI vijeka imali učilište u Budimu. Veliki broj ih je boravio između 1526. i 1686. godine – vrijeme turske uprave.³⁵⁵ Osnovani su i vodili Generalno bogoslovsko i Generalno filozofsko učilište u Budimu. U Budimu je boravio i Nikola Kotoranin, biskup Modruški, diplomata i pisac, rođen u Mainama u zaleđu Budve oko 1427. a umro je u Rimu, 1480. godine. Bio je kao papski poslanik u misijama kod Matije Korvina i bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića. U Veneciji je 1463. godine, kao poslanik Matije Korvina, tražio pomoć za rat protiv Turaka.³⁵⁶

Povlasticom iz Višegrada od 27. maja 1358. godine, Dubrovnik je postao samoupravni grad krune Svetoga Stjepana.³⁵⁷ Hrvatsko-ugarski kralj Sigismund (1387–1437.), poslije poraza kod Nikopolja kad je jedva spasio živu glavu, bježeći mletačkom lađom, boravio je u Dubrovniku devet dana.³⁵⁸ Ugled koji je uživao u Dubrovniku iščitava se iz natpisa na Kneževom dvoru u kojem se pominje da je dogradnja dvora obavljena za vrijeme vladavine cara Žigmunda 1435. godine.³⁵⁹ Mač kralja Matije Korvina, darovan dubrovačkome knezu, danas se čuva u bečkom Muzeju za povijest umjetnosti.³⁶⁰ Umjetnici iz Dubrovnika često su zauzimali važne političke položaje na kraljevskome dvoru, poput Feliksa Petančića, diplomate hrvatsko-ugarskoga kralja Vladislava I., minijaturista i upravitelja skriptorija kralja Matije Korvina.³⁶¹ Pavko Restić, početkom XV vijeka, bio je jedan od najuticajnijih i najuglednijih Dubrovčana na ugarskom dvoru.³⁶² Dubrovčani su bili i aktivni trgovci na području Mađarske u vrijeme turske okupacije. U zapisu Bratovštine Sv. Roka u Dubrovniku imenovani su mnogi dubrovački trgovci u Ugarskoj. U matrikuli Svetoga Lazara pobrojani su cijeli niz trgovaca iz južne Dalmacije koji su trgovali po Ugarskoj: Nicolo di Giorgi de Dimitri, Iuan Radioioeiuch erchante in Lovaç, Gio. De Simon m.te di Pescta, Andrea di

354 Cvito Fisković, „Hrvatski renesansni umjetnici na dvoru Matije Korvina“, *Mogućnosti XXXVII (1–2)*, str. 216–220.

355 Ante Sekulić, „Objedinjeni prinosi proučavanju filozofske baštine s rubnoga narodnoga područja Podunavlja“, *Prilozi* 61–62, 2005, str. 211.

356 Nikola Modruški, *Defensio ecclesiasticae libertatis*, Rim, 1479, f. 20.

357 Vinko Foretić, „Godina 1358. u povijesti Dubrovnika“, *Starine, JAZU*, 50, Zagreb, 1960, str. 257.

358 Ilija Mitić, *Orlandov stup u Dubrovniku*, Dubrovnik, 2007, str. 1–30.

359 T. Gović, *Epigrafski spomenici u Dubrovniku*, Dubrovnik, 2004, str. 72.

360 I. Bach, „Naši spomenici kulture u inozemstvu“, *Zbornik zaštite spomenika kulture, knjiga VIII*, Beograd, 1958, str. 90.

361 Vinicija Lupis, „Zlatarske veze Dubrovnika i Mađarske“, *Starohrvatska prosvjeta III*, svezak 37/2010, str. 196.

362 Ilija Matić, *Orlandov stup u Dubrovniku*, Dubrovnik, 2007, str. 1–30.

Antonio m.te di Pescte (1572), Mattheo di Biagio m.te di Pescte, Petar Vuchicheuich m.te de Pescte, Franc.o di Matteo m.te di Temisv. ro, Giorgi di Rado m.te di Pescte (1605), Marco de Giorgi mr.te de Buda (1578), Michael de Giorgi m.te de Buda (1579), Matteo de rado merc.te di temis.o.³⁶³ Dubrovčani puno trguju kožom a grad koji je bio centar kožarske industrije bio je Segedin. Mnogi su bili na visokim državnim funkcija na ugarskom dvoru. Jedan od njih je bio Đuro Kružić, koji je koncem XV vijeka bio opat cistercitske opatije u Ugarskoj, a nakon toga trebinjsko-mrkanski biskup. Čak petorica dubrovačkih plemenitaša iz porodice Bunića bili su poslanici kod ugarskoga kralja.³⁶⁴ Nesporna interakcija južnodalmatinskih i ugarskih prostora, kroz trgovačke, diplomatske i političke odnose, vrlo je idikativna i navodi na zaključak da su Dubrovčani i Bokelji, u službi Ugarske, vjerovatno igrali izvjesnu ulogu u prenošenju i bilježenju bugarštica i njegovanju bugarštičkoga sita u građanskoj poeziji južne Dalmacije. S ovim bismo završili analitičko razmatranje nekih pitanja koja su u vezi s bugaršticama i stali na stanovište da sagledana cjelina problema i povezane sastavnice u ogransko jedinstvo navode na:

ZAKLJUČAK

Turska pobjeda nad srpskom vojskom u Maričkoj bici 1371, potvrđena u Kosovskoj 1389. godine, najavila je početak nove epohe u evropskoj povijesti, u kojoj će dominirati Osmanlije. Godinu prije Kosovske bitke, 27. avgusta 1388. godine, kod Bileće, sukobile su se trupe Vlatka Vukovića i akindžija Lala Šahin-paše, koji je potukao srpku vojsku na Marici. Turci su poraženi, a Šahin se jedva spasio bjekstvom. U Boljanima, u naselju Bjelojevići kod Stoca, na jednome stećku za koji se pretpostavlja da je grob vojvode Vlatka Vukovića, isklesan je natpis: „Ase leži dobi junak i čoek Vlatko Vuković, piše Semorad“. Natpis možemo zamisliti i kao varijaciju stiha neke bugarštice o Bici kod Bileće, jer svijet koji je sahranjen pod stećcima u Stocu i okolini, među kojima je i Vlatko Vuković, doseljen je s Istočnoga Balkana, između konca XIV i početka XVI vijeka – pred Maričku i poslije Kosovske bitke. Na brojnim natpisima na stećcima u Boljanima zabilježena su imena i prezimena pokojnika i naručitelja kao što su Bogavac, Tarah Bolunović, Jerina Vukocamić, Ivko, Vukša, Obrad, Petar Vukčić, Vlatko Vuković, Radosav Heraković, Vukić Vumić, Ljubica, Dragiša, Radica, Radič Vladisalić, Radič Vučić, Vlač Vladisalić, Stana, Ćuren, Zelija i Rato. Nesporno da su to vlaška imena. Pojedine osobe s boljunskih natpisa potvrđene su i u povijesnim izvorima, tako primjerice u

363 Vinicija Lupis, „Zlatarske veze Dubrovnika i Mađarske“, *Starohrvatska prosvjeta III, svezak 37/2010*, str. 195.

364 Isto, str. 195.

dokumentima Dubrovačkog arhiva nalazimo podatak o Milišu Tarahoviću (1477), katunaru u katunu Boluni, sinu Taraha Bolunovića. Groblje je bilo aktivno od druge polovine 14. do početka 16. stoljeća. Služilo je tadašnjoj stočarskoj populaciji (Vlasi i Morlaci) stočarskog naselja katun Boluni, koje se nalazilo na području današnjih stolačkih naselja Burmazi i Bjelojevići.³⁶⁵ Nije moguće zaobići činjenicu da taj vlaški svijet ima neku poveznicu s bugaršticama, vremenom, događajima i likovima koji su im okosnica. Na takvo stanovište nagone i izvjesne sličnosti između bugarštickoga stiha i natpisa na pojedinima stećcima s teritorije Bosne i Crne Gore; ponavljanje prijedloga za potrebe stiha pojavljuje se vrlo često u bugaršticama, a nalazimo ga i na nekim stećcima, što nas je usmjerilo da tako i zaključimo.

S turskim prodorima u dubinu kontinenta, pokrenute su velike migracije Srba, Bugara, Grka, Slovena, Vlaha i slovenizovanoga paleobalkanskoga stanovništva od istoka ka zapadu Balkana, i dalje ka Panonskoj niziji, odnosno, Ugarskoj i ka centralnoj Evropi, u prostore Donje Austrije. A onda je na red da se suprostavi Osmanilijama došla Ugarska, koja je osnažena srpskim i hrvatskim feudalcima i ratnicima, preuzela ulogu *antemurale cristianitatis*. O tome periodu ispjevane su najljepše bugarštice. Od 75 bugarštica koje je objavio V. Bogišić pet je o Marku Kraljeviću, devet je o lokalnim bojevima Peraštana s Turcima, nešto dubrovačko-bokeškoga i opštega sižea, a ostale su s „ugarskom“ fabulom. U baladama, pa i bugarštickima, česti su međunarodni motivi, poput onoga o bratskoj svađi i bratoubistvu, na što su češće podsticale životne situacije i bez nužna uticaja drugih pjesama sa sličnim motivom. Baladnog su lika, uz ostale, bugarštice Majka Margarita, Popjevka Radića Vukojevića, Vojvoda Radosav Siverinski i Vlatko Udinski, Sultana Grozdana i Vlašić Mladen (Bogišić, br. 82, 48, 49, 56). Ne bi se reklo, kako neki autori pretpostavljaju, da su Orbinijevi opisi izvjesnih povijesnih događaja poslužili kao predložak za neke bugarštice, nego su i Orbini i tvorci bugarštica imali pred sobom opštepoznate narative. Jedan od njih je narativ o ubistvu zbog pohlepe, koji im je poslužio kao inspiracija: Orbiniju za opis Vukašinove pogibije, a tvorcu bugarštice za opis pogibije budimskoga kralja u bugarštici broj 35 kod Bogišića. Ustrašen nepreglednim morem turskih šatora po Kosovu, budimski kralj bježi s Kosova sa slugom Nikolom Tomanovićem. Od umora zastanu na nekome planinskome izvoru da se napiju vode. Kralj se nagne da pije, a Nikola se polakomi na zlatni krst koji mu je visio o vratu i sabljom mu odseče glavu. Orbini na sličan način opisuje Vukašinovu pogibiju: „...Kralj Vukašin pregazivši rijeku i osjetivši strašnu žeđ, još na konju stade piti s jednoga izvora. Njegov štitonoša Nikola Hrsojević ugleda tada ogrlicu oko njegova vrata, zbog koje ga ubi kod sela Karamanli, gdje se Rašani bijahu sukobili s Turcima, nedaleko od utvrde Černomena, u Traciji...“³⁶⁶ Takvih tipoloških sličnosti ima prilično u narodnoj poeziji, jer su djelo-

365 Hercegovački arheološki portal – <https://arheohercegovina.com/>

366 Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, Narodne novine, Zagreb, 1999, str. 341.

vale inspirativno da objasne određene događaje. Kasnije je A. Kačić Miošić kopirao motiv Vukašinove pogibije. I fabula pjesme 23 „Kad se oženio Janko vojvoda od Mihaila Svilojevića“ zasnovana je na opštepoznatom narativu koji je koristio i Orbini u objašnjenju o međusobnim rodbinskim odnosima ugarskih velikaša. Objasnio ih je jednom rečenicom: „Đurađ dozna da će Mihailo (Szilágyi) Silađi, čije sestra negda bijaše žena Janoša (Hunyadi) Hunjadija, koji u to vrijeme bijaše namjesnik u Albi, danas Beogradu“, a sestrić mu Ivan (Székely) Sekula.³⁶⁷

Na temelju analize tri Hektorovićeve i jedne iz Đoje u Italiji, zaključujemo da su tematski vezane za prostor koji je u doticaju ili zahvatu Stare planine, Rodopa i Pinda. Dakle, prostora unutar koga su egzistirale Bugarska i Vizantija. Prvi zapisani likovi u bugaršticama su s tih prostora: Marko Kraljević i brat mu Andrijaš, Radoslav Siverinac i Vlatko udbinski, odnosno vidinski vojvoda. Sama činjenica da se u njima ne pominju srpski feudalci, sem Marka i Andrijaša koji su vladali vlaško-cincarskim krajevima u Makedoniji, isključuje mogućnost da su to srpske pjesme. Na koncu, nijedna bugarštica nije zapisana među brojnom populacijom srpskih feudalca i pučana iseljenih u Ugarsku (današnja Vojvodina i djelovi Rumunije) nakon Maričke i Kosovske bitke.

Društvo koje slikaju bugarštrice je visoko civilizovano, likovi su smireni i nema scena sa snažnim emocionalnim nabojima. Prijelazi u scenama ne pokazuju emocionalne amplitude. Stih joj je naslonjen na grčki građanski stih. Sadržaj im je istorijskoga karaktera. Zapisane su skoro sve u visokom društvu Perasta, Dubrovnika i Hvara, koji je u svakome pogledu bio naslonjen na Bosnu, Srbiju i Ugarsku, i zainteresovan za njihovu povijest. Uočava se da je stih bugarštica neujednačen; pretežno preovladavaju 15, 16 i 17 slogova. Javlja se i pripjevni priložak u funkciji akcentovanja likova i motiva iz stihova koji mu prethode. Jezik ima pomalo arhaičnu formu, koju obilježava i miješanje čakavštine i štokavštine, kao posljedicu činjenice da su neke ispjevane na prostoru onovremene Ugarske, koja je zahvatala južnoslovenske prostore na kojima su egzistirala oba dijalekta (Slavonija, Vojvodina i ševerna Bosna). Prve bugarštrice nastale su unutar staleža slovenskih i slovenizovanih lokalnih feudalaca i slobodnih ljudi s prostora današnjih država Bugarske i rubnoga područja istočne Srbije, kulturno uobličeni pod uticajem Vizantije i vizantijske građanske poezije, koji su se pred najezdom Osmanlija povukli u Ugarsku, dijelom u Bosnu, Hercegovinu, stižući i do primorja. Jedan njihov krak je prešao Jadran i stanio se u Italiju. Sa sobom su odnijeli pjesme o lokalnim velikašima, Marku Kraljeviću i despotu Đurđu Smederevcu, vjerovatno i drugim, pod čijom su zaštitom bili. Za razliku od narodne epske poezije nastale unutar zatočnika paganstva, odnosno stare vjere koja se dugo opirala svemu hrišanskome, bugarštrice su proizvod

367 Bogišić, „Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa“, *Glasnik srpskoga učenoga društva, Biograd, 1878, str.68.*

hrišćanskoga duha. Predstavljaju jezičko šedočanstvo postojanja toga davno nestalog slovenizovanoga vlašškoga i *slovinskoga* svijeta, građanske orijentacije, koji se koncem XIV i početkom XV vijeka uzdigao na socijalnoj ljestvici feudalnoga društva Istočnoga Balkana. U okolnostima stalnih sukoba i ratova, njihove nove domovine Ugarske s Osmanlijama, koji su ih se i te kako doticali i davali im nadu u propast Osmanlija, ti krugovi su ispjevali bugarštice o ugarsko-srpsko-hrvatskim junacima iz Ugarsko-turskih ratova. Posredstvom bosansko-hercegovačkih Slovena i slovenizovanih Vlaha, poteklih s istoga prostora, i kulturno oblikovanih na isti način, te bokeških i dubrovačkih trgovaca, umjetnika i diplomata koji su boravili i stvarali u Ugarskoj, prenijeli su ih bokeškoj i dubrovačkoj vlasteli, mnogostruko povezanoj s ugarskim prostorima, koja ih je zapisala, većinu i sama ispjevala, i sačuvala za potomstvo. Nije isključeno da su tu ulogu imali i doseljenici iz Ugarske u primorske gradove, od Dubrovnika do Budve. Takvu ulogu mogli su imati Mazarovići u Perastu. Zabilježene bugarštice tematski se mogu podijeliti na tri ciklusa: istočno-balkanski – bavi se likovima i događajima koji su u vezi sa prostorima Istočnoga Balkana; ugarski – okosnica su likovi i događaji koji su povezani s Ugarskom i primorski – siže i junaci su lokalnoga karaktera, uglavnom, s prostora južne Dalmacije. Korijenski, naziv *bugarštica* dovodimo u vezu s Bugarskom, kao prostorom s kojega je vjerujemo potekla. Pod uticajem njenoga osobenoga stiha, primjerenoga građanskoj poeziji, u Dubrovniku, Perastu, Kotoru i Boki, uopšte, bugarilo se na teme lokalnoga karaktera u građanskim i aristokratskim krugovima, sve do sredine XVIII vijeka. Uticaj im je zabilježen i u zapadnim rubnim područjima ondašnje Ugarske – Slavonija. Svijet koji je obilježila bugarštica iščilio je apsorbiran unutar drugog talasa slovenizovanih Vlaha, doseljenjih u masama koncem XV vijeka na centralni Balkan, kasnije rasutih i po Slavoniji i Vojvodini, koji je donio epsku poeziju i gusle, i utvrdio dominaciju epske kulture.

POVIJESNI I EPSKI LIK EPONIMSKOGA JUNAKA MARKA KRALJEVIĆA – PRAPOVIJESNA ŠENKA ILI STVARNOST –

1. POVIJEST EPONIMSKIH I DIVINIZOVANIH JUNAKA I HEROIZOVANIH PREDAKA NA BALKANU

Za razumjevanje epskoga lika Marka Kraljevića potrebno je da prethodno raspravimo neka pitanja vezana za tradiciju i istoriju divinizovanih i heroizovanih predaaka i eponomskih junaka poteklih na istoku Balkana, od kojih je jedan i on sâm. Na istočnobalkanskome prostoru egzistirala je stara Helada, a njime dominiraju masivi Karpata, Rodopa, Stare planine i Pinda naseljeni paleobalkanskim stanovništvom, poznatim pod imenom Vlasi koji su opjevali Marka Kraljevića i slavu mu pronijeli širom Balkana. Od vremena bronz e i Trojanskoga rata, s toga prostora, iz praistorijske sumaglice na istorijsku pozornicu pojavljuju se prvi eponimski i divinizovani junaci u Helena, čija imena nalazimo u grčkim mitovima i *Ilijadi*. Dok kod Herodota, u njegovoj *Istoriji*, čitamo primjere običaja i vjerovanja starih Grka koji su u nevolji zazivali heroizovane pretke, uvjereni da ih oni u borbi pomažu; daje primjere iz bitaka kod Maratona i Salamine. Najčuveniji eponimski junak antike je Herakle, odnosno u rimskoj varijanti Herkul. Njegovo ime je sinonim za ljude izvanredne snage i hrabrosti. Po legendi, Herakle je bio sin Zeusa i Amfitrinove supruge Alkmene. Rođen je u Tebi, a zavičaj mu je bio na Peloponezu, u Argolidi. Legenda kaže da mu je Pitija prorekla da će steći besmrtnost ako počini deset junačkih djela. Sva ih je izvršio i na kraju su mu dodata još dva: da donese zlatne jabuke iz vrta Hesperida i iz da iz ada izvede Kerbera.³⁶⁸ Bio je najomiljeniji grčki junak, čija su junačka djela sačuvana na hiljadama spomenika, bilo skulptura, bilo zanatskih djela. Predstavljana su na frizovima i zabatima hramova na Akropolju, Delfima, Olimpiji i širom Grčke. Njegove statue su radili najveći grčki skulptori Lisip, Praksitel, Poliklet i drugi. Na vazama su ga slikali najveći slikari antičke Grčke Aristid, Apel i Neaarh. A Euripid, Sofokle i Seneka su ga proslavili u literaturi.³⁶⁹

368 Dragoslav Srejšović i Aleksandra Cermanović-Kuzmanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, SKZ, Beograd, 1987, str. 466.

369 Isto, str. 469–470.

Jedno od najvećih poznatih Heraklovih svetišta nalazio se u Pelagoniji kojom je Marko Kraljević vladao, u gradu koji je po Heraklu dobio ime – *Heraclea Lynkestis* – smještenom na južnoj periferiji Bitolja. Najvjerojatnije ga je osnovao Filip II Makedonski, otac Aleksandara Makedonskoga. Inače, u antičkome svijetu bilo je ravno 30 Herakleja. Većina je bila smještena na prostoru antičke Makedonije i Tesalije, a bilo ih je u Italiji i na Jadranu. Jedna od njih je i *Heraclea Pharia* na Hvaru. Jednu drugu, Herakleju Trahinijsku, u blizini Malijskog zaliva u Egejskom moru, desetak kilometara udaljenu od Termopila, na padinama planine Ete, u Tesaliji, koncem petoga vijeka p. n. e, osnovali su Lakademonjani. Sagrađili su je i koristili kao vojni logor u Peloponeskome ratu. U tračkoj Makedoniji, istočno od rijeke Strymon, na južnoj padini planine Kožuf, u okolini sela Rupite u Bugarskoj, egzistirala je Herakleja Sintijska koju je, takođe, sagrađio Filip II Makedonski. Grad se nalazio u širem zahvatu planinskoga masiva Rodopa. Heraklovo naoružanje je dar bogova – mač je dobijen od Hermesa, luk i strijela od Apolona i toljaga koju je sam napravio od maslinovoga drveta. U nekim izvorima dobio ju je od Hefesta, boga vatre i kovačkoga zanata. Reklo bi se da je Heraklova toljaga, u novim povijesnim okolnostima, u epskoj poeziji transformisana u buzdovan Marka Kraljevića? U Gornjoj Meziji koja je zahvatala današnju istočnu Srbiju i ševni dio Ševerne Makedonije koji je uključivao širu okolinu Skoplja, materijalno je potvrđeno postojanje kulta Herkula. Pronađeno je skoro dvadeset epigrafskih spomenika i tri funerarna s njegovim imenom, 20 velikih mermernih skulptura i 12 malih bronzanih statua i nešto nakita s elementima koji su povezani s njim. Jezička analiza materijala pokazala je da je kult bio poštovan od domicilnoga stanovništva Gornje Mezije.³⁷⁰

Harizma Herakla, odnosno Herkula, nekoliko antičkih heroja stare Helade i heroizovanih predaka okolnih naroda bila je duboko ukorijenjena u istočnobalkanskome prostoru, ali se preivala i do duboko na Zapad, pa je tragove ostavila i na jadranskim ostrvima i obalom sve do Trogira. Neki od njih, kasnije su reinterpetirani kroz likove vizantijske, kasnije i paleobalkanske (vlaške) epske poezije, odnosno narodne epske poezije južnoslovenskih naroda. Zato je za njeno razumijevanje nužno raspraviti sva ova pitanja, koja se tiču evropske protoistorije, odnosno herojskoga vremena, koje se tek pomaljalo na evropskom povijesnome obzorju. Upravo je Homerova *Ilijada* riznica za proučavanje toga vremena, razumijevanje grčkih mitova, i poimanje mit-skoga svijeta u starih Helena, koji su u tome bitno uticali na okolne narode, ali i Vlahe s istočnobalkanskih planinskih masiva. Vremenom, o Ilijadi su se iskristalisala dva stanovišta: prvo, da je ep, u stvari skup epskih pjesama koje je Homer uskladio u jednu cjelinu i drugo, da je Homer njegov tvorac. Autori koji ga drže tvorcem, takvo stanovište temelje na činjenici da je njegova struktura planirana, a fabula harmonizo-

370 Nadežda Gavrilović, *Kult Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji*, Arheološki institut Beograd, posebna izdanja, knj. 56, str. 52.

vana, što, po njima, ne bi bilo moguće da je Ilijada strukturirana od više epskih cjelina. Ovome stanovništvu T. Maretića s početka prošloga vijeka, o sadržini, kompoziciji i strukturi toga najstarijega evropskoga epa, ni danas se nema što dodati. Uočio je da su motivi iz starih helenskih predanja, iz građe što ju je Homer naslijedio od starije junačke pjesme: „Homer je pjevao o dobu koje je očuvano samo u sjećanju, a to će reći: u predanju i junačkoj pesmi. Rekli bismo, na osnovi njenih stihova, da je i prije Ilijade bilo priča, da je bilo junačkih pesama.“ S ovim se Maretićevim stanovištem u potpunosti slažemo. Tradiciju su nastavili Homeridi, iz jednoga rapsodskog udruženja na ostrvu Hiju koji su njegovali Homerov kult i recitovali njegove epove i epske pjesme. Kasnije, rapsodi su recitovali samo *Ilijadu* i *Odiseju*. Fabula ovoga epa, koji se bavi posljednjim danima desetogodišnjega Trojanskoga rata, vođenoga krajem XIII vijeka p. n. e., strukturirana je oko trojice najznamenitijih grčkih i jednoga trojanskoga junaka: Ahila, Ajanta Telamonovoga i Diomeda i trojanskoga Hektora. Njih, već uveliko divinizirane, u drugoj polovini V vijeka p. n. e. pominje i Herodot u njegovoj *Istoriji*, pisanoj nekih 800 godina kasnije. Posebno ćemo se osvrnuti na ovu trojicu grčkih junaka iz *Ilijade* i Hektora; za trojicu grčkih jer su vezani za prostor u zahvatu masiva Pinda i Rodopa, s kojih su tekle migracije prema zapadu Balkana. U vrijeme Filipa i Aleksandra Makedonskoga bili su u zahvatu Makedonije, pa se i danas taj prostor tako i zove, ali podijeljen između tri države. Dijelom je u Bugarskoj, poznat kao Pirinska Makedonija, većim dijelom u Grčkoj, poznat pod imenom Egejska Makedonija i cijela republika Ševerna Makedonija, unutar koje se nalazi Pelagonija – oblast kojom je upravljao Marko Kraljević sa šedištem u Prilepu. Dok je Hektor predvodio trojanske trupe, između ostalih, ojačane Peonacima iz Pelagonije, Dardanacima s prostora današnjega Kosova i Tračanima iz današnje Bugarske; svi s prostora Makedonije ili u doticaju s njom. I na te činjenice moramo se osvrnuti, jer su od izvjesnoga značaja za donošenje konačnoga suda o epskome lika Marka Kraljevića.

Ahil je po legendi sin tesalskoga kralja Peleja i bogije Tetide, i Zevsov praunuk. Imao je više svetišta u staroj Heladi i u grčkim kolonijama na Siciliji i Crnome moru. Najpoznatije je bilo na crnomorskome ostrvu Leuki. Sačuvano je puno likovnih prikaza na vazama, na kojima je prikazivan kako vuče Hektorov leš, vida rane Patroklu, kocka se sa Ajantom i kako ubija Pentesileju. Imao je i kultne statue u crnomorskoj Leuki i jednu konjaničku u Delfima:³⁷¹

Bahat, a posred sviju Ahilej se oružo divni³⁷²
 Zubi škripahu njemu, a kao ognjeni plamen
 Obje mu s'jevahu oči, a srce mu nesnosna žalost
 Osvajaše u grudma; a onda srdit na Trojce

371 D. Srejšović i A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, str. 75.

372 *Ilijada, prijevod Tomo Maretić, XIX, 364–75.*

Metne oružje na se, oko kog se namuču Hefest.
 Nazuvke najprije on navuče oko kol'jeni,
 Nazuvke krasne, što kopče od srebra spučaju kruto.
 Okolo prsiju oklop navuče divni Ahilej,
 Metne na pleći mač sa srebrnim klincima, mjeden,
 Onda veliki štit i teški u ruke uzme,
 Koji je kakono mjesec daleko sijevao s njega.
 Kao što kada se sjaj od ognja, kojino gori,

Postojala su dva Ajanta – veliki i mali. Veliki Ajant bio je kralj ostrva Salamine. Po legendi bio je sin Telamonov i njegove žene Peribe, dakle, Zevsov praunuk. Na Salamini su ga poštovali i podigli mu hram s kultnom statuom. Na njegov praznik zvani Ajanteje, priređivana su i takmičenja mladića. Atinjani su ga držali pretkom nekih uglednih porodica. Na vazama je oslikavan kako se kocka s Ahilom, bori s Hektorom, bori za tijelo mrtvoga Patrokola, kako se svađa s Odisejem ko će preuzeti Ahilovo oružje, a prikazivana je i njegova smrt.³⁷³

Videć Kebrion Trojance u boju kako se metu,
 Stojeć uz Hektora njemu ovako zboriti počne:
 „Hektore, mi se sami med Danajci vzmemo ovdje
 Opakoj vrevi ratnoj na kraju, a Trojci se drugi
 Metu, miješaju svi, i sami i njihovi konji,
 Ajas, ih vija sin Telamonov, dobro ga spazih,
 Ker mu je široki štit na plećima.³⁷⁴

Diomed je bio kralj tračkih Bistonaca. Po legendi posedovao je bijesne kobile koje je vezivao za bronzane jaslje. Izmakao je zavjeri koju je organizovala njegova supruga i pobjegao je u Italiju. Nakon njegove smrti, kult heroja Diomeda proširio se uzduž Italije. U gradovima koje je po predanju osnovao podizani su mu hramovi u kojima je slavljen kao heroj, kasnije i bog. Njegov kult je živio i na istočnoj obali Jadrana, a nalazimo ga i u Grčkoj.³⁷⁵ U Apuliji poštovan je kao bog, a pleme Veneti su mu žrtvovali bijele konje.³⁷⁶ Na istočnoj obali severnoga Jadrana posvećena su mu dva svetišta: na rtu Ploče (Diomedov rt) i na ostrvu Palagruži (Diomedov otok). Po legendi je bio povezan s vjetrovima i njima je upravljao. Kako je svijet stare Helade Jadransko doživljavao opasnim morem zbog vjetrova, posebno na severnome Jadranu,

373 D. Srejšović i A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, str. 11.

374 *Iljada*, prijevod Tomo Maretić, XI, 521–7.

375 Tomislav Mokrović, „Diomed: između mita i kulta“, *Latina et Graeca*, br. 27/2015.

376 D. Srejšović i A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, str. 115.

ne čudi da je njegov kult njegovan na ševerojadranskome rtu Ploča. Taj rt pomeđu Trogira i ušća rijeke Krke u Jadran, isturen je duboko u more i omogućava dobar pogled i kontrolu okoline, čak se naziru obrisi italijanske obale. Na tome mjestu, česti su vjetrovi iz različitih smjerova koji valjaju more i plovidbu čine opasnom, što je uzrokovalo da je ono u svijesti pomoraca povezano s Diomedom kao krotiteljem vjetrova, pa su mu napravili svetište ograđeno suvozidom, unutar koga je nađeno mnoštvo keramičkih krhotina s upisanim njegovim imenom.³⁷⁷ Na Palagruži su pro-nađene keramičke krhotine na kojima je grčkim alfabetom ispisano Diomedovo ime. To je potvrda da se u staro vrijeme na Palagruži nalazilo njegovo svetište. Ime ostrva – Palagruža – najvjerojatnije je nastalo od helenske riječi *pelagos* koja označava otvoreno more ili pučinu. Palagruža je na sred Jadrana, bez luke, opkoljena hridima. Nalazila se na sredokraći pomorske trase između luka srednje Dalmacije i to pravcem – Vis – Palagruža – Gargano te Pola – Ancona. Homer je o njemu pjevao:

Tidejevome sinu Atena da Diomedu³⁷⁸
Smjelost i junaštvo tad, med Argejcima svima da bude
Ugledan on te slavu i diku sebi da steče;
Oganj mu vječni na štitu i šljemu ona užeže,
Oganj naličan ljetnjoj zvijezdi, što najvećim sjajem
Sjaji se, pošto u vodi okeanskoj okupa sebe,
Taki mu zapali oganj na glavi i na ramenma
Pa ga u sredinu tisne, gdje najveći bijaše metež.

Hektor je sin trojanskoga kralja Prijama i Hekabe, a neki su pripovijedali da je njegov otac bio Apolon:

Reče i povikne glasno na konje
veleći im r'ječi: „Ksante i Podarže ti i Etone i divni Lampe,
Sada mi platite njegu, što njome vas čaščaše mnogo
Moja Andromaha, kći junačine Eetiona;
Medenu pšenicu vama Andromaha davaše prvim,
Vina vam m'ješaše ona, da pijete, srce l' vas nutka,
Prije no samom meni, što dičim se, da sam joj mlad muž.³⁷⁹

Još je T. Maretić uočio da Hektor razgovara sa svojim konjima kao razumnim bićima, govoreći im da ih je Andromaha, bolje držala nego njega – svojega muža.

377 Lucijana Šešelj, „Antička pomorska svetišta“, *Histria Antiqua*, 21/2012, str. 355–364.

378 *Ilijada*, prijevod Tomo Maretić, V, 5.

379 *Ilijada*, VIII, 185.

Paralelu je povukao s jednim stihom u pjesmi „Smrt Marka Kraljevića“, u kojem Marko „Šarca konja svoga ukopao, bolje Šarca neg brata Andriju“. U *Ilijadi*, u 23. pjevanju, prijeti Hektor svojim konjima da će ih njegov otac poseći, ako u trci zao- stanju za drugim konjima. I Marko Kraljević u jednoj pjesmi prijeti Šarcu da će mu oči izvaditi i noge polomiti ako ne dostigne vilu. U *Ilijadi* Hektor veli da mu je Andromaha napajala konje vinom, a u pjesmi „Sestra Leke kapetana“ Marko prije puta ispija čabar vina, a drugi čabar Markov Šarac. Slično u pjesmama „Marko Kraljević i Vuča dženeral“ i „Marko Kraljević i Arapin“ Marko „pola pije, pola Šarcu daje“.

U praistorijsko vrijeme, s prostora Pelagonije i okolnih oblasti, kojima su vladali Vukašin i Marko Mrnjavčevići, u *Ilijadi* se pominju tri stara naroda koje je ispod Troje predvodio Hektor: Peonci iz Sjeverne Makedonije, Dardanci s Kosova i Metohije i Tračane iz Bugarske. Peonci su živjeli u Pelagoniji – Prilepsko-bitoljska kotlina. Antički izvori pominju i ilirsko pleme Lankeste oko Bitolja i Deriope oko Prilepa. Filip II ratovao je s Peoncima 358. g. p. n. e., pokorio ih je i na njihovoj teritoriji osnovao Herakleju Linkestidsku. Kotlina Pelagonije ili Bitoljsko-prilepsko polje u doticaju je s planinskim lancem Pinda. Smješteno s njegove istočne strane, ima elipsoidni oblik, najveće dužine oko 80 a najveće širine oko 30 kilometara. Oko Pelagonije su se nani- zale planine Baba, Nidža, Čuka, Visoka, Borila, Babuna i Malko Nidže. Ravno i vo- dom bogato Polje, kako ga zovu u Makedoniji, pogodno je za poljoprivredu a okolne planine za transhumantno stočarenje, koje se na tome prostoru, od davnih vremena praktikovalo. Polje se većim dijelom nalazi u Makedoniji, a manjim u Grčkoj. Obo- dom su smješteni makedonski gradovi Prilep i Bitolj, a u Grčkoj Florina. Kruševo, tipično vlaško naselje, smješteno je na jednoj zaravni planine Buševe, iznad kotline, udaljeno 33 kilometra istočno od Prilepa. Kroz prilepsku kotlinu protiče Crna reka (Erigon). Preko niskih prevoja dobro je povezana s okolnim prostorima i velikom rav- nicom u zaleđu Soluna. Presijecala ju je trasa poznatoga antičkoga puta *Via Egnatia* koji je povezivao Drač i Konstantinopolis preko Soluna. U Bitoljsko-prilepskoj kotli- ni nalaze se ostaci 43 tvrđave, ujedno i naselja. Najznačajnije su u Prilepu, Graješnici, Vučinu, Oreovu, Debreštu, Crničanu, Lopatici, Ceparu, Kažanu i Turskom.³⁸⁰ Pored Herakleje kod Bitolja treba pomenuti i antička naselja kod sela Čepigova, vjerovatno Stiberna. U tome selu pronađen je natpis koji pominje antičko naselje Deriopolis i kod sela Bele Crkve nađen je natpis koji pominje naselje imenovano kao Alkomena.³⁸¹ U više mjesta u Bitoljskoj okolini pominju se „arapska groblja“; jedno u selu Gneoti- nu.³⁸² Da nije možda Marko Kraljević ratovao s tim „Arapima“? Sama činjenica da

380 Aleksandar Deroko, *Srednjevekovni spomenici u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, Beograd, 1950, str. 191.

381 Jovan Trifunski, „Bitoljsko-prilepska kotlina“, *Srpski etnografski zbornik*, br. XCIX, Sanu, Beograd, 1998, str. 22.

382 Isto, str. 36.

se u pelagonskoj kotlini, u staro vrijeme nalazilo toliko gradova i naselja, među njima Herakleja i nadaleko čuvena moćna pilepska utvrda, daleko najveća i najbolje utvrđena od svih, površine oko 2,5 hektara, i da je bila premrežena važnim saobraćajnicama, ukazuju na razumljivo snažnu i ne posve jasnu vezu Marka s Prilepom, antičkom Makedonijom i starom Heladom.

U šesnaestom pjevanju *Ilijade* pominje se pogibija vođe Peonaca iz Pelagonije, saveznika Hektorovoga oca, trojanskoga kralja Prijama:

Sjajno koplje iz ruke Patroklo izmetne prvi,³⁸³
 I to usred sredine, gdje bijaše najveći metež
 (Kod lađe bijaše to Protesilaja hrabrog pri krmi),
 Obori junak Pirehma, – Peonce konjike taj je
 Vodio iz Amidona, od Aksija široke vode; –
 U rame desno ga zgodni, u prašinu on se natraške
 Sruši zajecav ljuto, Peonci njegovi druzi
 Svi se razbježe, jer strah Patroklo je turio u sve
 Ubiv njihova vođa, prednjačio što je u boju.

U drugom pjevanju nabrajaju se pomoćne čete Peonaca, Dardanaca i Tračana koje su došle u pomoć Trojancima i Hektoru:

Ondje se razdijele Trojanci i pomoćnici.³⁸⁴
 Trojcem bijaše vođ sjajnošljemac veliki Hektor,
 Prijamov sin, iza njega junaci u oružju bjehu
 Najbolji, najviše njih želeći se pobit na koplja.
 Sin Anhisov Eneja Dardancima bijaše vođa
 Valjani sin, – Afrodita Anhisu rodi ga divna
 Tračane vitez je Piroj i Akamas vodio u boj,³⁸⁵
 A njih okružuje voda helespontska, silno što struji.
 Iz Amidona daleko od Aksija široke r'jeke, Aksija,³⁸⁶
 kojeg se vali po zemlji najljepši steru,
 Vođaše u boj Peonce krivoluke junak Pirehmo.

Dardanci su kao saveznici Hetita učestvovali i u čuvenoj bici dvokolica kod Kadeša, 1286. godine p. n. e., protiv faraona Ramzesa II, koja se desila oko 150.

383 *Ilijada*, preveo Tomo Maretić, XVI, 283–293.

384 Isto, II, 815–820.

385 Isto, II, 840–845.

386 Isto, II, 847–850.

godina prije rata s Trojancima.³⁸⁷ Vrijeme Trojanskoga rata, odnosno, mlađeg bron-
zanoga doba, vrijeme je herojskoga ratnika koji ratuju na dvokolicama koje vuku
konji. Cijela *Ilijada* im je posvećena.

Rekavši to Idomenej povuče za nogu njega³⁸⁸
Po ljutom kreševu onom; al' iduć pred konjima pješke
Asije dođe onog osvetiti, konji su njemu
Brekтали niz ramena, a subojnik njegov ih držo.
On Idomeneja šćaše pogoditi, al' taj preteče
Njega i u grlo rani pod bradom, preleti mu naskroz
Koplje, te kako se hrast il' topola na zemlju sruši
Ili omorika vitka, drvodjelje koju u gori
Za građu podsijekoš lađenu bradvama oštrim:
Tako se izvali, legne pred konje i pred kola onaj
Jaukne, te mu ruke u prašinu krvavu padnu,
I upravljaču se pamet pomete, koju je imo,
Te se ne usudi konje okrenuti natrag, od ruku
Pobjegav neprijateljskih; Antiloh, smioni ratnik,
Kopljem ga po sredini probode pravo, i oklop
Njegov ga ne obrani, u trbuh mu prođe oštrice,
Krčec' uzdodrža padne iz dobro građenih kola;
Njegove konje Antiloh, junačine Nestora sinak,
K nazuvčarom Ahejcem izvede iz trojanskih četa.

Nekoliko vjekova nakon Trojanskoga rata, počevši od VIII vijeka p. n. e. pojav-
ljuju se prvi ratnici na konjima i kao takvi bivaju opjevani u narodnoj poeziji. Epski lik
Marka Kraljevića oličava jednoga takvoga, najmlađega i posljednjega u nizu opjevanih
ratnika na konju u istočnobalkanskoj poeziji. Pojavili su se nakon pronalaska kompozit-
noga luka i uzglavljene strelice. Do tada je, zbog svoje dužine, luk bio dug i nezgrapan
za konjičko ratovanje. Kompozitni luk je kratak i pogodan za ratovanje na konjima, jer
na kraću dužinu luka daje veliku snagu, a uzglobljene strelice istovjetnu težinu i tako je
postignuta preciznost i ubojitost. Ta promjena je došla s urbanizacijom i pojavom orga-
nizovane vojske koja je favorizovala vojnika i organizovanu, obučenu i disciplinovanu
vojsku. Zato tek u gvozdenome dobu imamo ratnike na konju, odnosno, konjanike.

Grci su se pouzdavali u divinizovane heroje, učesnike Trojanskoga rata, kao stvar-
ne učesnike u bitkama. Plutarh piše da su vjerovali da je u Bici na Maratonu lično

387 Aleksandar Stipčević, *Iliri, str. 22, s pozivom na Alberta Severynsa, La Graecia e ili Vicino Oriente, Firenze, 1962, str. 190.*

388 *Ilijada*, preveo Tomo Maretić, stihovi 383–401.

učestvovao Tezej. Za grčkoga heroja Ajanta, kako se u ono doba vjerovalo, najačega od svih Grka, učesnika Trojanskoga rata, uvijek je ostavljano prazno mjesto u borbenome rasporedu. Herodot³⁸⁹ pominje više primjera da su se njegovi sunarodnici uzdali u pomoć divinizovanih heroja i junaka iz bronzanoga doba. Izvjesni Epizel, koji je u Bici na Maratonu oslijepio, pričao je da mu se učinilo da je jedan veliki čovjek u ratnoj spremi, čija je brada sjenkom pokrila njegov štit, prošla pored njega i ubila borca pored. U Akantu se razbolio Kserksov rukovodilac radova na iskopavanju kanala iz porodice Ahemenida, kojega je Kserks jako žalio. Cijela vojska mu je podigla nadgrobnu humku, najljepše ga opremila za sahranu i priredila veličanstvenu sahranu. Po naređenju proročišta okolni stanovnici su mu prinosili žrtve, poštovali ga kao heroja i u molitvama spominjali ime. Bici kod Salamine (480. g. p. n. e.), između združene flote grčkih polisa predvođenih Atinom i flote persijskoga kralja Kserksa, u tjesnacu pomeđu ostrva Salamine i kopna, prethodila je rasprava između atinskoga političara Temistokla i vrhovnoga komandanta grčke flote, Euribijada, koji nije bio sklon da prihvati pomorsku bitku s višestruko brojnijom persijskom flotom. Piše Herodot, Temistokle mu je kazao: „Ako ostaneš, pokazaćeš se kao junak; a ako ne ostaneš, ti ćeš upropastiti Heladu. Mi smo u ratu upućeni jedino na flotu. Poslušaj, dakle, moj savjet! Ako to ne uradiš mi ćemo odmah ukrcati naše porodice na brodove i otplovićemo u Siris, u Italiju, koja je još odvajkada naša kolonija i će treba, prema jednome proročanstvu, da se naselimo. Ako budete ostali bez ovakvih saveznika, šetićete se mojih riječi.“ Prijetnja je bila stvarna, jer su Atinjani bili sklonili porodice na Salaminu, koju je pod opsadom držala persijska flota, spremna da je svakoga časa napadne, poubija i porobi atinski zbjeg. Piše dalje Herodot, a utoliko desi se zemljotres na kopnu i na moru. Heleni se odluče da se pomole bogovima i pozovu Eakide. I to su odmah učinili. Čim su se, naime, pomolili svim bogovima, oni se onda na Salaminu obrate za pomoć Ajantu i Telamonu, a za Eaka i Eakide, mrtve već 800 godina, u čiju su se pomoć uzdali, pošalju jedan brod na Eginu. Tokom bitke priča se da su neki Heleni veslali ka obali a da im se onda pojavila čudna ženska prilika koja ih je prekorila riječima: „Nesrećnici, dokle ćete natrag veslati?“ Kserksovome vojskovođi Mardoniju, koji je Atinjane pozvao na predaju, odgovorili su da se neće pokoriti Kserksu, nego će mu izaći na megdan, uzdajući se u božju pomoć i pomoć heroja, čije je hramove i kipove, kako su kazali, zločinački i bezbožno spalio. O pouzdanju u heroje i pretke kod Grka šedoči i Tukidit. Kralj Arhidam grada Plateje, tokom Peloponeskoga rata, na zahtjev Lakedemonjana odbio je da im se preda i potvrdio je savez sa Atinjanima. Nakon što su ga Atinjani podržali, održao je govor građanima protiv Lakademonjana u kome je, između ostaloga, kazao: „Bogovi, koliko vas štiti zemlju platejsku, i *junaci*, vi ste šedoci, da niti u početku, budući da su ovi prvi napustili savez...“³⁹⁰ Poslije smrti, iako

389 Herodot, *Istorija*, VI, 117; VII, 8; VIII, 64, 84 i 143.

390 Tukidit, II, 125.

je umro u izgnanstvu, poštovan je kao božanstvo. Tako je poštovan i Temistokle, koji je spasio grčku slobodu i bio zaslužan za izgradnju atinske flote i uspostavljanje Del-skog saveza, koji će prerasti u atinsku pomorsku državu. Potvrđuju to novci na kojima je predstavljen s bokalom u ruci i ubijenim bikom pod nogama.

Dvjesto godina kasnije, 280. godine p. n. e., na Makedoniju su se stuštili Kelti koje je predvodio Belgios. Gradovi su rušeni i paljeni a stanovništvo robljeno i ubijano, pa su Makedonci, u strahu, zazivali Filipa i Aleksandra Makedonskoga u pomoć.³⁹¹ Kako piše Justin: „S vrha zidina svojih gradova dizahu ruke k nebu, zazivanjem Filipa i Aleksandra, kao bogova zaštitnika svoje domovine“.³⁹² Tokom makedonsko-rimskih ratova, koji su vođeni od 215. do 148. godine p. n. e., Makedonija se ponovo nalazila u velikoj nevolji. Makedonski kralj Persej zapovijedio je svojim vojnicima da se šećaju i razmišljaju o Aleksandrovoj slavi.³⁹³ Inače, sinovi su mu se zvali kao njegovi veliki prethodnici na makedonskome tronu, Filip i Aleksandar.³⁹⁴ Istovjetan običaj zazivanja predaka u nevolji imamo kod Vlaha iz Krajine u Hrvatskoj, koji u nevolji zazivaju Marka Kraljevića. Običaj klicanja, uglavnom, predaka, stari je običaj prisutan na cijelome Balkanu. O tome i D. Medaković piše da Crnogorci, kad su u nevolji, *kliču mrtve i žive*. Poznata je scena iz *Gorskoga vijenca* u kojoj Radun, opkoljen Turcima, s kule u Progonovićima, kliče „žive i mrtve“. Koristi se u trenucima očaja ili strašnih okonosti u kojima se čovjek oseća usamljen. Ovaj običaj je oslonjen na narodno vjerovanje u epifaniju i teofaniju, koje seže, upravo, do u bronzano doba, odnosno do Trojanskoga rata. Tako je pretke koje je krasila hrabrost, ili pokojne junake koji imaju osobine heroja, klicanjem trebalo uvesti u borbu na sopstvenu stranu. Crnogorci su vjerovali da je jednu bitku s Hotima dobio Sveti Petar Cetinjski, koji se u trenucima kolebanja, na konju pojavio pred njima. Pričali su da su meci prolazili kroz njega i nijesu mu mogli ništa, a on ih je razgonio i na kraju načerao u bjekstvo.

Vjerovanje u heroizovane pretke bilo je u antici rasprostranjeno na cijelome prostoru Istočnoga Balkana. Po tome su se isticali naročito Heleni, ali i narodi koji su živjeli u doticaju s njima. Sačuvan je jedan Kalimahov epigram iz III vijeku p. n. e. s opisom heroja zaštitnika s konjem. Heroji su bili građani zaslužni za velika djela učinjena zajednici, koji su kao takvi heroizovani, a kultovi povezani s njihovim grobovima. Na njima, u njihovu čast, vršene su kultne radnje. U takvoj funkciji bio je i tumul, odnosno grob na Rumiji, izviše Bara, sagrađen na nadmorskoj visini od 1595 metara. U njemu je vjerovatno sahranjena izvjesna harizmatska ličnost plemena

391 Marcus Junianus Justinus Frontinus, iz II vijeka n. e. – *Epitoma Historiarum Philippicarum*, liber XXIV – *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*. translated, with notes, by the Rev. John Selby Watson. London: Henry G. Bohn, York Street, Convent Garden (1853). knjiga 24, 5, 9.

392 Isto: „Nunc orbitatem amissorum filiorum dolebant, nunc excidia urbium metuebant, nunc Alexandri Philippique, regum suorum, nomina sicuti numina in auxilium vocabant“.

393 Isto, 33, 1, 1.

394 Isto, 33, 2, 3.

Labeata koji su u praistorijsko vrijeme nastanjivali priobalje Skadarskog jezera. Nije isključeno ni da je to kenotaf (prazan grob), podignut heroizovanome pokojniku čije je tijelo završilo daleko od domovine. Plato na kome je sanduk ukopan, sa ili bez tijela, nasutim kamenjem oblikovan je kao humka, koja se uvećavala godinama, decenijama i vjekovima, jer su plemenici koji su njegovali kult pokojnika, svake godine u određeno kalendarsko vrijeme donosili kamenje i ostavljali ga na postojećoj gomili. Tako je praktikovano i praktikuje se do današnjeg dana, s tim što je vremenom hrištijanizovan. Kult praistorijske heroizovanome pokojniku zamijenjen je kultom Svete Trojice, a od XI vijeka kultom Svetoga Vladimira, kako i danas slovi. Na taj način, u dugom vremenskom periodu, uspostavljena je tradicija prilagođena crkvenoj doktrini i njenim namjerama, a od autentične tradicije, učesnici samo praktikuju da na vrh iznesu kamen i stave ga na postojeću gomilu (tumul).

Antički pisci šedoče da su tokom sahrana velikana i vojskovođa, u njihovu čast organizovane igre u borilačkim vještinama. Takav jedan primjer imamo u posljednjem pjevanju *Ilijade*. Vjerovatno se takva tradicija vremenom transformisala u igre, organizovane u čast raznih bogova i heroizovanih pokojnika, među njima i Olimpijske, koje su se u pravilnim vremenskim razmacima organizovale širom antičke Helade. Tradicija poštovanja heroizovanih pokojnika, uglavnom povezanih s konjem, naširoko rasprostranjena po grčkome svijetu, materijalno je potvrđena na novcu Filipa II, koji na aversu ima lik Herakla, a na reversu konjanika. Nije slučajno da je i Marko Kraljević junak na konju, s kojim je organski povezan. Skoro uvijek heroizovani pokojnici predstavljaju se kao konjanici. Na koncu, eponimni predak antičkih Makedonaca je bio *hyppioharmen* – borac na konju i takvoga ga imamo na više predstava. Inače, Herakla su Makedonci smatrali sopstvenim pretkom i pretkom kraljevske dinastije. Heroizovani junaci su poštovani ne samo u Grčkoj, nego i u dotičnim Trakiji i Dakiji. M. Filipović piše da se na prostoru ove dvije nekadašnje provincije nalazi veliki broj kamenih ploča s reljefima na kojima je prikazan takozvani *Trački konjanik* ili *Heros na konju*. Prikazivan je kako pred oltarom u ruci drži šolju, sa ili bez drveta obmotanoga zmijom; kako jaše a pred njime ide žena s psom; kako jaše i visoko drži koplje. Ima nadgrobni spomenika na kojima je predstavljen kako učestvuje na daći. Na natpisima je titulisan kao Heros, Gospodar, Bog itd. M. Filipović piše da se, posebno u Bugarskoj, ploče s njegovim reljefom u mnogim crkvama tumače kao ikone Svetoga Đorđa. I u Belotinu kod Strumice u Makedoniji, ploča s reljefom Tračkoga konjanika postavljena je na mjestu namijenjenom za postavljanje kamena koji nazivaju „svetok“, i ima funkciju kultnoga mjesta. Tumače da reljef na ploči predstavlja Svetoga Đorđa. Na Đurđevdan, Mitrovdan i Duhove, na pločama postavljenim oko „svetoka“ – svetoga kamena, postavljaju jelo i piće za pomen mrtvima.³⁹⁵ Aleksandar Makedonski je u više slučajeva prikazan na način

395 Milenko Filipović, *Trački konjanik*, Beograd, 1986, str. 24–25.

kako se prikazuje Trački konjanik. Inače, s prostora Dakije, u srednjem vijeku išle su velike migracije ka centralnome i Zapadnome Balkanu. Jedna migraciona struja završila je u Crnoj Gori. Može se prepoznati u vlaškom katunu ili skupini katuna, koji su koncem XIV vijeka, dodigli iz okoline Paraćina i svoje porijeklo dovode u vezu sa Pavlom Orlovićem, istorijskom ličnošću, čiji su Vlasi očito bili.

N. Vulić i M. Garašanin su stanovišta da Trački konjanik nije božanstvo već heroizovani pokojnik. Jedan natpis iz grada Lambeze u severnoj Africi, koji je objavio M. Garašanin, posvećen je konjaniku Medauru, laru grada Risna.

O ti koji obitavaš na Eacidskim zidinama Risnija tvrđave³⁹⁶
u Dalmaciji, zajednički Laru našega naroda,
Medaure koji si svet, kako u otadžbini tako i ovođe, jer
te molim da iste skromne hramove, Ti koji si tako veliki u svojoj pojavi.
Ti pod kojim se, obuzdan tvojom ljevicom konj propinje u vazduh

Dok tvoja druga ruka podignuta pored uva sije smrt.
Takvoga Te je, kao već određeni konzul u ovo
smjestio Tvoj rob koji ti odaje poštu,
Poznat ratnome gradivu, i Tebi Cezare Marko,
Uvijek istaknut u prvome bojnome redu.

Ovaj opis Medaura na konju kojega lijevom rukom obuzdava, a desnom zamahuju mačem ili kopljem, istovjetan je Tračkome konjaniku. Nameće se zaključak da su i kod Ilira kao i kod Tračana postojali kultovi herosa konjanika. Predstave konja i konjanika, inače, sriječemo na širokome prostoru od Pelagonije, preko Kosova, Podrinja, Bosne, Raške, sve do zaleđa Boke. Na crnogorskome prostoru imamo ga na jednome cipusu iz rimskoga municipija S, smještenoga kod Pljevalja i na pločama iz Riječana, blizu Grahova. Dva konjanika u punoj ratnoj spremi predstavljena su na pločicama u helenističkim grobnicama u Donjim Selcima i Gostilju, u priobalju Skadarskoga jezera, petnaest kilometara južno od Podgorice.³⁹⁷ U kasnijim vremenima ih sriječemo i na stećcima.³⁹⁸ Očito da je kult herosa bio široko rasprostranjen na Zapadnome Balkanu.³⁹⁹

Trački konjanik je povezan s narodnim kultom Svetoga Todora koji se posebno praktikuje u Banatu i nema nikakve veze sa Svetim Teodorom mučenikom iz IV

396 Milutin Garašanin, „O problemu starobalkanskog konjanika“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XIII/11, Sarajevo, 1976, str. 273–274.*

397 Isto, str. 279.

398 Isto, str. 276–277.

399 Isto, str. 181.

vijeka. Na Todorovu subotu se vari i jede koljivo, karakteristično jelo posvećeno mrtvima,⁴⁰⁰ dok konj, zmija i pas, glavni atributi Tračkoga konjanika, imaju ulogu u običajima na Todorovu subotu.⁴⁰¹ M. Filipović, ističe da su nađeni spomenici posvećeni Tračkome konjaniku koncentrisani na prostorima na kojima je zabilježeno najviše pjesama o Marku Kraljeviću. To su dolina Marice i Strumnice, đe su zapisane skoro sve bugarske pjesme o Marku, u trouglu Prilep – Bitolj – Ohrid, đe su zapisivane skoro sve makedonske i na prostoru duž Dunava i Save, u današnjoj Bosni i Hrvatskoj, na kome su većinom zapisivane pjesme o Marku. Ploče sa predstavama Tračkoga konjanika su, uglavnom, nalažene pored raznih svetišta ili izvora, koji ih povezuju za vodu i svijet mrtvih. Stoga, M. Filipović drži da te elemente treba tražiti kod pjesama o Marku, kojih po njemu ima.⁴⁰² Mada, ne treba smetnuti s uma da postoji sličnost i između ikonografske predstave Svetoga Đorđa i Marka Kraljevića.

Heroizovani preci i junaci su ukorijenjeni u tradiciji svih balkanskih naroda, koji su bili u doticaju sa starom Heladom. Još je Nićifor Grigora zapisao u XIV vijeku da su mu bugarski pratioci, dok je prolazio kroz jugoistočnu Bugarsku, pjevali tužne pjesme u slavu junaka. Posljednji veliki antički junak, čija je harizma reinterpetirana u epskoj poeziji i predanju, bio je makedonski vojskovođa Aleksandar Makedonski. U *Aleksandridi*, romanu o Aleksandru Makedonskome, Aleksandar je sin egipatskoga kralja Nektaneva, velikoga mađioničara, koji je u obliku Amona s glavom od orla, vasiliskovim rogovima, aspidinim očima, nogama lava i krilima gripsovima, prelestio Filipovu ženu Olimpijadu. Bio je zmajski sin.⁴⁰³ V. Čajkanović je pisao o natpisima. Jedan natpis pronađen kod Pletvara, u okolini Prilepa, posvećen je *zmajskome sinu*. A drugi, iz sela Blače kod Velesa, posvećen je *Iovi et Iunioni et Draconi et Dracaenae et Alexandro*. Kult živi i danas u predanju koje se čuje u Prilepu i okolini da je neki *kraljević-zmaj* poslije smrti oca *postao kralj u Prilepu*. Taj kralj je identičan sa Aleksandrom Velikim, jer su obojica zmajevi, a iz ispreturanoga reda stvari, vidi se *niko drugi nego baš Aleksandar*: „od toga koljena izašao je Skenderbeg“. Skender u prijevodu znači Aleksandar. Da je Marko posio i Aleksandrov kult iščitava se iz epike koja Markovoga konja Šarca poređuje sa šarenim govečetom „nije kao drugi konji“, nego je „šaren ka goveče“. A u pjesmi „Marko Kraljević i Dedo Džidovina“ imamo stih:

Pa je Ture riječ govorilo:
 „Fala bogu čuda velikoga
 Dođe junak pod Đurovom kulom,
 i jaše šareno govedo!“

400 Isto, str. 32.

401 Isto, str. 61.

402 Isto, str. 92–93.

403 *Roman o Troji i Aleksandru Velikome*, Prosveta, 1986, str. 73.

No mu reče Despotović Đuro:
„Nije ono junak na govedo,
No je Marko na konja šaruna.“

U pjesmi „Marko Kraljević i Vuča dženeral“ ima sličnih stihova:

Konj mu nije kakvino su konji,
Već šaren, kao i goveče.

A u pjesmi „Marko Kraljević i Filip Madžarin“:

Uprtio koplje na ramena,
Pa on jaše konja šarenoga.

Nije se moguće oteti utisku da je tradicionalni opis Markovoga konja, u stvari hibrida – konj i goveče – povezan s Aleksandrovim Bukefalom, koji je, takođe, imao hibridne attribute – bio je „vologlav“. I u epu Šahmane, velikoga persijskoga pjesnika Firdusija, pripovijeda se o junaku Rustemu koji je od oca iskao dobrog konja. Otac mu je dozvolio da od svih konja koje je imao izabere jednoga za sebe. Rustem ti na sapi svakoga položi tešku šaku kakvu je imao. Svi sem jedan, pod teretom šake padnu na zemlju. Taj jedan je bio neko šareno ždrijebe, kao i Markovo, zvano Reks, koje Rustem uze i uzjaše ga da čini junačka djela po svijetu. Treba istaći da je Aleksandar Makedonski 331. godine p. n. e. u Bici kod Gaugamele potukao persijskoga cara Darija III i preuzeo persijsku krunu, i očito ostavio snažan pečat u svijesti budućih generacija Persijanaca, koji su se i u srednjemu vijeku dobro šććali Aleksandra i vologlavoga Bukefala, šarenoga kao goveče. Očito da je on bio inspiracija i za Rustemovoga i za Markovoga Šarca. Po svemu sudeći, Marko ima neke veze i s kultom Aleksandra Velikoga koji je bio veoma snažno ucijepljen u svijesti stanovništva Prilepa i Pelagonije. Potvrđuje to i uz ime obavezan pridjev *Kraljević* i vjerovanje da je zmaj.⁴⁰⁴ U Markovome manastiru Svetih Arhandela u Prilepu, ugrađena je jedna pločica s likom Tračkoga konjanika koju je opisao B. Saria. Dimenzija su joj 28 x 30 cm. Konjanik je predstavljen kako galopira udesno. Pored njega su predstavljeni pas i divlje prase čija je predstava dijelom izlizana. Narod priča da je konjanik osnivač manastira Kraljevića Marka.⁴⁰⁵

Uticaji te tradicije na crnogorskome prostoru su očigledni. U narodnom predanju iz Crne Gore, zapisanom u Pažićima kod Danilovgrada, pominje se čovjek na bijelome konju koji će biti sakat i s njim će nastupiti zlatni vijek. U Vasojevićima je zapisano proročanstvo u vezi oslobođenja od Turaka, od nekoga starca Stana, koji je živio u

404 V. Čajkanović, *Studije iz srpske religije i folkloru*, Beograd, 1994, str. 526/7.

405 Balduin Saria, „Arheološka ispitivanja u južnoj Srbiji“, *Starinar*, 1924/25, str. 108.

XVIII vijeku: „Javiće se jedan crni čojek ozdo od utoka Lima... Taj čojek će se zvati car u opancima, doći će crnokapa i crnogaća“. Taj čovjek je hipostaza, vjerovatno Daboga, čiji je atribut konj. I „Marko čeka da na Šarina uzjaše... i sve dušmane istrijebi“. V. Čajkanović je primijetio da Markova čaša i sablja, od kojih se nije rastao ni na onome svijetu, suviše slične peharu i maču poznatoga slovenskoga ratnoga božanstva Svetovida, koji je imao hram na ostrvu Rujanu, na Baltičkome moru. O Božiću, prazniku vrhovnoga slovenskoga boga, Sloveni su gatali u plečku o tome hoće li biti rata i kakav će mu biti ishod.⁴⁰⁶ U nekim pjesmama novijega vremena, moguće ga je Marko Kraljević apsorbovao. Pozivajući se na izvještaj lista „Politka“ od 27. 8. 1939. V. Čajkanović je naveo i jedan primjer iz okoline Novoga Pazara na putu za Sjenicu. Pored puta se nalazi takozvani *grob troglavoga Arapina*. Dug 3 a širok metar i po. Svake godine na Đurđevdan, tajno, ali noću, na njemu neko zakolje jagnje ili pticu. Sujevjerni svijet iz Sandžaka i sad pored njega prolazi i bača novac. Veličina groba odgovara kiklopskim razmjerama grobova heroja i i drugih supernormalnih bića. A bačanje novca i žrtvovanje ukazuje na heroja ili božanstvo, dok noćno vrijeme u kome se kolje jagnje ukazuje na njegovu htoničnu prirodu.⁴⁰⁷ Smatra da je to isti onaj troglavi Arapin koji je u epskoj poeziji protivnik Marka Kraljevića.

Ne samo tračka, nego i dačka i ilirska religija njegovale su kult konjanika – heroja na konju. U Dakiji, današnjoj Rumuniji, na jednoj nađenoj kacigi predstavljen je konjanik s bradom kako vitla kopljem. Kod Ilira konj je bio htonska životinja povezana s vodom, odnosno donjim svijetom. Nije slučajno da se rijeka Cetina u antičko vrijeme zvala Hippius (konj). Granica do koje se vjerovanje u tračkoga konjanika završavalo, poklapa se s granicom pomeđu gornje Mezije i Dalmacije. Zato su zanimljivi srednjovjekovni stećci na kojima ima počesto likova konjanika u lovu s kopljem ili mačem u plitkome reljefu. Utvrđeno je da su to spomenici Vlaha doseljenih mahom u XV vijeku s istoka Balkana. Od tih Vlaha, vjerovanja koja su u vezi sa Todorovom subotom, primili su banatski Srbi, jer takvih vjerovanja nema kod Srba s Kosova i iz Raške. Očito da su se sva ova vjerovanja u vezi eponimskih i divinizovanih junaka i heroizovanih predaka, po Balkanu raširila migracijama paleobalkanskoga stanovništva.

2. ALEKSANDAR MAKEDONSKI – EPONIMSKI HEROJ U SREDNJOVJEKOVNOJ LITERATURI

Pojava Aleksanda Makedonskoga na antičkoj sceni zašlenila je Herakla, odnosno Herkula i smijenila ga na tronu eponimskoga junaka. Ime mu je više od dva mi-

406 V. Čajkanović, *O vrhovnome bogu u staroj srpskoj religiji*, Beograd, 1994, str. 143–144.

407 V. Čajkanović, *Vrhovni srpski bog*, Beograd, 1994, str. 86.

lenijuma bilo sinonim za heroja (eponim). A slava, ne samo da nije imala prostornih ograničenja, nego se i vremenski protezala od antike pa sve do konca XVIII vijeka. Tek pojavom novih heroja, vođa ustanaka za oslobođenje balkanskih naroda, koji su se koncem XVIII i samim početkom XIX vijeka pojavili na sceni, njegovo ime je počelo da blijedi. Roman o njemu bio je popularno štivo u svih južnoslovenskih naroda, sve do konca baroka. V. Jagić piše da nijedan pismeni narod u srednjem vijeku nije zaboravio toga junaka čija je veličina ošencilila široke prostore iza sebe, van granica grčko-rimskoga svijeta.⁴⁰⁸ Prvi poznati prijevod na nekom južnoslovenskome jeziku, izvršen je na bugarskome, za vrijeme cara Simeona (893–927). U isto vrijeme izvjesni bugarski pop Grigorije preveo je vizantijskog ljetopisca Joana Malalu, koji je u svome hronografu umetnuo opširan tekst o Aleksandru Velikome.⁴⁰⁹ U Peterburgu se čuva jedan primjerak vlaško-bugarske recenzije romana o Aleksandru Makedonskome iz druge polovine XVI vijeka.⁴¹⁰ S. Novaković piše da je jedno od djela stare grčke književnosti znatne raširenosti, koje je imalo znatnoga upliva na srednjovjekovnu književnost, roman o Aleksandru Velikome. Sačuvan je pod imenom Pseudo-Kalistena. Dočekao je sudbinu da ga u srednjem vijeku prepisuju, prevode i prepjevavaju književni ljudi svoga pismenoga svijeta, kako piše, sem, valjda, Indije i Kine.⁴¹¹ Od grčkih rukopisa koji se čuvaju u Pariskoj narodnoj biblioteci, najstariji je iz XI vijeka, drugi iz 1469. a treći iz 1567. godine,⁴¹² dok samo prepisa južnoslovenske redakcije ima 17 sačuvanih primjeraka, što u Rusiji, što u južnoslovenskim zemljama. Dva su u Narodnoj biblioteci Srbije, od kojih je jedan iz 1782. godine, a drugi iz XVII vijeka, rukopis Manastira Remete iz 1719. g., rukopis Patrijaršijske biblioteke u Sremskim Karlovcima iz 1739. godine, iz XVII vijeka je rukopis južnoslovenske redakcije koji se čuva u biblioteci Derpatskoga univerziteta u Rusiji. U Kirilo-bjelozerskome manastiru u Rusiji čuva se rukopis iz 1497. g., u Sanktpeterburškoj duhovnoj akademiji je rukopis iz 1492. godine, u imperatorskoj javnoj biblioteci je iz 1562. g. rukopis iz Manastira Janićija Devičkoga, iz prve polovine XVIII vijeka, jedna savremena redakcija je prevod s grčkoga i štampana u Novome Sadu 1844. i preštampana u Beogradu 1851. godine, ostali nijesu hronološki identifikovani, a čuvaju se u SANU, HAZU i javnim i privatnim zbirkama.⁴¹³ U Patrijaršijskoj biblioteci u Beogradu čuva se i jedan crnogorski rukopis o Aleksandru Velikome iz Manastira Dobrilovine. Jezik kojim su pisani svi

408 Vatroslav Jagić, „Život Aleksandara Velikoga“, JAZU, *Starine*, Zagreb, 1870, str. 203.

409 Vatroslav Jagić, *Ogledi stare hrvatske proze – Život Aleksandra Velikoga*, preštampano iz III knjige „Starina“ JAZU-a, Zagreb, 1880, str. 4.

410 Vatroslav Jagić, „Život Aleksandra Velikoga po tekstu recenzije bugarske“, JAZU, *Starine II*, str. 22.

411 Stojan Novaković, *Pripovetka o Aleksandru Velikome*, GSUD, Beograd, 1878, knjiga IX, str. I.

412 Isto, str. IV–V.

413 Isto, od VI do XI strane.

ovi primjerci je nazivan slovenski. To potvrđuje jedan primjerak koji se čuva u Nemečkom manastiru u Vlaškoj, u kome je jezik tako imenovan.⁴¹⁴ Lik Aleksandra Velikoga iluminiran je u Zetskome jevanđelistaru ili Mirosavljevome jevanđelju na listu 56. još u XII vijeku, u nekome od zetskih skriptorija, vjerovatno kotorskom. U obliku inicijala prikazuje ljudsku oholost i gordost koja bi da sazna sve tajne. Prikazan je s frigijskom kapom kako se drži za pera dvije ptice. Urađen je na temelju istočnjačke priče o njemu koji je stigao na kraj svijeta i želio da ispita sve tajne neba i zemlje, pa je upregnuo dvije ptice u jaram da vuku kolica. Da bi ih provocirao da lete, nosio je koplje s nataknutom džigericom. Uticaj ovoga romana se očituje i u fresko-slikarstvu. Carevi Darije i Porije, pomenuti u romanu o Aleksandru, naslikani su u Manastiru Svetoga Đorđa blizu Pirota. Na primjeru sižea romana iz biblioteke kneza Lobkovica u Roudnici, u sjevernoj Češkoj, kome je domovina zapadna Bosna ili sjeverna Dalmacija, vidi se da su bili zasićeni historijski potvrđenim detaljima iz Aleksandrovoga života, koji su ostavili dubokoga traga u predanju balkanskih naroda.⁴¹⁵ Čuveni Bukfal je „vologlav“⁴¹⁶, pominju se pelagonijski car Asarhoz, Pelagonci, Makedonci, Kumani i Heladani (Grci)⁴¹⁷, njegov učitelj filozof Aristotel koji ga je, piše, podučavao *Ilijadi* i *Odiseji*⁴¹⁸ a Aleksandar vojsku naziva „mili moji Makedonci“⁴¹⁹.

Konstantin Mihailović iz Ostrovice, u XV vijeku, u „Janjičarevim uspomena-ma“ namijenjenim kao poduka hrišćanskim vladarima kako bi mogli pobijediti turskoga cara, pominje Aleksandra Velikoga. Veli da bi se za te kraljeve, koji bi porazili Turke, reklo da su obdareni velikim imenom, većim i od Aleksandra Velikoga.⁴²⁰ Ta rečenica ukazuje na njegovu neprikosnovenu vasseljensku harizmu kao heroja i vojskovođe, koja je u srednjemu vijeku bila nedostižna. Piše i da je Aleksandar Veliki nekom prilikom vidio prozebloga vojnika, već u godinama, prišao mu i posadio ga na svoje mjesto da se ugrije, i tako pobudio veliku ljubav vojske prema sebi.⁴²¹ Početkom XVII vijeka pominje ga i najveći hrvatski barokni pjesnik Đivo Gundulić u epu „Osman“ kao „Srbljanina“, a Orfej je u istome epu Bugarin. Tako su imenovani, jer se vezuju za prostor kojim su vladali srpski, odnosno, bugarski feudinci.

414 Isto, str. XXI.

415 Vatroslav Jagić, *Ogledi stare hrvatske proze – Život Aleksandra Velikoga*, preštampano iz III knjige „Starina“ JAZU-a, Zagreb, 1880, str. 28.

416 Ist, str. 28.

417 Isto, str. 31.

418 Isto, str. 24.

419 Isto, str. 40.

420 Konstantin Mihailović iz Ostrovice, *Janičarove uspomene ili turska hronika*, SANU, IX, Beograd, 1954, XLIX.

421 Isto, XLI.

Tim u njih se još začina
što se u pjesan stavi
odavna od Lehsandra Srbljanina
vrh svijeh carâ cara slavna.
U njih svud se vitez hvali
koga krunom kopje obdari:
Stjepan Uroš i ostali
od Nemanjić kuće cari.⁴²²

Od Orfea ovdi prvo,
neka se uvijek pak začinjje, ...
skladne i slatke Bugarkinje.
Bugarin ih slavni ostavi.⁴²³

Temeljem uticaja ovoga romana i u Crnoj Gori Aleksandar Makedonski je ostavio dubokoga traga u narodnome predanju, tradiciji i vjerovanjima. N. Dučić zabilježio je priču o velikome Lesandru koji je „bio uzeo vasu vaselenu“. Na kraju je s vojskom došao na kraj svijeta, do tame. Tamo su našli neko kamenje za koje im je Lesandar kazao da ko uzme kajaće se, a ko ne uzme isto će se kajati. Na kraju su se svi kajali jer je to bilo drago kamenje; i oni koji su uzeli po jedan i oni koji nijesu uzeli nijedan kamen.⁴²⁴ Isti motiv alem kamena koji u romanu osvjetljava Darijevu palatu nalazimo u pjesmi o Maksimu Crnojeviću:

Na glavi joj alem kamen dragi
kade ide momak sa đevojkom
u ložnicu, da ne nosi sv'jeće
nek svijetli alem kamen dragi.⁴²⁵

U romanu građanima Aleksandrije koji su mu se žalili da ne mogu živjeti od zmija koje izlaze iz Nila i ujedaju građane, Aleksandar Veliki je savjetovao da pođu u Jerusalim, uzmu kosti proroka Jeremije i unakrst uzidaju u gradske zidine, jer njegova molitva liječi od zmijskoga ujeda. Taj motiv je našao odjeka u Crnogorskom primorju. U Grblju, ko nije rad da ima posla sa zmijama, na Jerimijin dan izjutra obilazi kuću i lupa u prosulju govoreći: „Jeremije u polje, a sve zmije u more!“. Slični običaj postoji u južnoj i istočnoj Srbiji.

422 Ivan Gundulić, *Osman*, III, 65–73.

423 Isto, *Osman*, III, 57–61.

424 Stojan Novaković, *Pripovetka o Aleksandru Velikome*, GSUD, Beograd, 1878, knjiga IX, str. XXIX.

425 Isto, str. XXXI.

3. POVIJEST, TVORBA I TVORCI NARODNE EPSKE POEZIJE

Uporedna analiza dva velika grčka epa, *Ilijade* i *Odiseje*, s balkanskom epskom poezijom, ukazuje da imaju zajedničko izvoršte u istočno-balkanskome kulturnome miljeu, koji hronološki seže do u duboku praistoriju – u njeno herojsko doba. O Homerskoj pezijii Aristotel piše da se odlikuje „uzvišenim stilom“. Dakle, izdvaja se od običnoga govora. V. Mitevski objašnjava da taj „starinski stil“ podrazumijeva fraze koje mi danas tumačimo kao pleonazam. Homer koristi udvajanje, pa ne veli da neko nešto treba da *zna*, nego treba da *zna i nauči*; ili, umjesto da kaže samo naređujem, on dodaje i zapovijedam.⁴²⁶ Volumenozni heksameterski stih i osobeni način izražavanja, koji se postiže arhaičnom i dijalektnom jezičkom formom, karakterišu Homerove epove.⁴²⁷ Njihovo recitovanje uz obaveznu pratnju instrumenata često je pratila i igra, stoga je bio važan metrički standard, makar i na štetu sadržine. Ta poezija, jednostavno, ne može bez metričkih obrazaca. U staroj Heladi, uvijek je izvođena uz pratnju forminga (starogrčki žičani instrument sličan harfi).⁴²⁸ Paralelu možemo naći u južnoslovenskoj epskoj poeziji koja se izvodi uz pratnju gusala. Ali, za razliku od narodne epske poezije, postoji i razlika: u *Ilijadi* i *Odiseji* dominiraju bogovi koji koriste svoje moći da utiču na ljude, njihovo ponašanje i kroje im sudbinu. Svaki događaj ima paralelu u mitskome svijetu bogova koji o njemu vijećaju, odlučuju, svađaju se i direktno intervenišu, kao i ljudi, rukovođeni interesima, osvetom, mržnjom, ljubavlju, zavišću i zlobom. Na tim temeljima procvjetala je vizantijska epska poezija kao odraz njenoga kosmopolitskoga karaktera, naravno, i uticaja starih kultura s Bliskoga istoka: arapske, vavilonske, asirske, egipatske i drugih.⁴²⁹ Temu iz *Odiseje* o mužu koji se oprašta od žene, odlazi na put, i poslije deset godina lutanja vraća se kući, imamo u pjesmi *Ljuba se Kraljevića Marka preudaje*. Marko se od nje oprašta:

„Tad se maša u džep od dolame,
i izvadi burmu suva zlata,
na po dvi je junak polomio.
Jednom polom ljubi darivao,
drugi sprema u džep od dolame,
pa otide podvoriti cara.“⁴³⁰

426 Vitimir Mitevski, *Senkata na Marko Krale*, Skopje, 2017, str. 24.

427 Aristotel, *O pjesničkom umijeću*, prevod i komentar Zdeslav Dukat.

428 Vitimir Mitevski, *Senkata na Marko Krale*, Skopje 2017, str. 25.

429 Isto, str. 161.

430 *Zbornik matice Hrvatske*, knj. II, br. 28, str. 8–43.

Nesporna je činjenica da postoje sličnosti između junaka vizantijskoga epa, Digenisa Akrite, i Marka Kraljevića, jer epski duh koji je proizveo oba junaka emanira iz istovjetnoga kulturnoga miljea, s istoka Balkana. Koliko je hrišćanstvo suština Digenisa toliko je paganstvo obojilo Marka i svaki njegov akt, sem u makedonskoj epskoj poeziji o Marku, koja ga slika hrišćanskim bojama. U svakom slučaju njene uzore ne treba tražiti u zapadnoevropskoj narodnoj književnosti, jer su uticaji bili obratni, mada ima i takvih autora. Nije bilo potrebe da te impulse dobijamo posredovanjem Zapada kad smo vjekovima bili u direktnome dodiru sa starim civilizacijama Helade, Rima i Egipta. M. Stojanović korektno tumači da su prve narodne pjesme o Marku Kraljeviću nastale u Makedoniji, da bi se vremenom pojavile u folkloru Južnih Slovena i naroda na jugoistoku Evrope. To njihovo prostiranje po cijelome Balkanu, po njemu, pokazuje popularnost Marka „od Prilepa grada“.⁴³¹ Analizirajući našu i grčku epsku poeziju utvrdio je da postoji srodnost, s tim što drži da su Markovi i Musini megdani bolje opjevani nego megdani koje vode Agamemnon, Ahil, Hektor i Odisej. To se iščitava poređenjem megdana između Hektora i Ajanta (VII, 206–312), Ahila i Hektora (XXII 248–404) i drugih.⁴³² Istovjetni i slični motivi u našem i grčkome folkloru ukazuju na zakonitost da su u sličnim društveno-povijesnim okolnostima likovi i motivi samonikli i nezavisno nastali iako je bilo antičkih uticaja doprlih trgovačkim putevima. Zato ne treba tražiti uzore Markovome liku van balkanskoga prostora.⁴³³ M. Stojanović i V. Mitevski drže da postoje sličnosti u motivima i fabuli, uopšte, između poeme o Digenisu Akriti i nekih pjesama iz ciklusa o Marku Kraljeviću. Oba su u službi careva, jedan imperatora Konstantinopolisa a drugi konstantinopoljskoga sultana. Oba se bore protiv Saracena; u Markovom slučaju crnih Arapa i Mavara. Oba uništavaju junačko oružje da ga neprijatelj ne nađe; Marko bača buzdovan u more, a Digenis ga spaljuje. I legende o njima su slične. Na primjer, u epu o Digenisu, vizantijskoga junaka iz arapske tamnice izbavlja emirova šćer, koja s njim bježi, ali je on usput ostavlja. Paralelu imamo u pjesmi *Kraljević Marko kazuje materi, kako je ubio Arapku djevojk*u. Marka iz arapske tamnice izbavlja Arapkinja, koja s njim odlazi, a on je u jednoj varijanti pjesme ostavlja⁴³⁴, a u drugoj ubija.

Feudalni odnosi nijesu pogodan okvir za razmah epskoga stvaralaštva, koje podrazumijeva da je ona akt slobodnoga čovjeka, koji je kapac od sebe i svojih, sposoban da se brani i odbrani i ostane u svojoj slobodi, dok su odnosi unutar feudalnoga društva utemeljeni upravo na negaciji slobode i hijerahijski su oštro stratificirani na robove, kmetove, građanski stalež, sitno i krupno plemstvo i nepri-

431 Miodrag Stojanović, „Marko Kraljević u grčkoj i našoj narodnoj epici“, *Zbornik od XIX Kongres na SZFJ – Kruševo*, Skopje, 1972, str. 373.

432 Isto, str. 374.

433 Isto, str. 378.

434 Valtazar Bogišić, „Narodne pjesme“, *Glasnik srpskoga učenoga društva*, knj. X, Beograd, 1878, str. 17.

kosovenoga vladara. To je razvidno iz Dušanovoga zakonika u kome su Vlasi i Arbanasi etničke kategorije, unutar njegovoga slovenskoga carstva, koji su se bavili stočarstvom, kirijdžijskim i vojničkim poslovima, dok su Srbi, kao Sloveni, podvedeni pod tipičan feudalni zakon, ukmećeni i pretvoreni u sebre (kmetove), meropse (zavisne seljake) i otroke (robove). Sloveni u Dušanovoj državi, bivajući kmetovi i robovi, nijesu mogli biti, niti su bili nosioci slobodarske ideje, pa primjereno takvo-me statusu nijesu mogli ni tvoriti epsku poeziju. Feudalni odnosi koji su vladali u srpskoj srednjovjekovnoj državi jasno se očituju u Žitiju Stefana Lazarevića Konstantina Filozofa. Piše da je u toku jedne audijencije kod sultana Bajazita, na kojoj se opravdavao za nevjerstvo i vezu s Ugarima, između ostaloga, od Bajazita despot savjetovan riječima: „Dok sam ja u životu, potrudi se i satri svoje silne i dovedi na svoju volju, jer tada (poslije moje smrti) ćeš htjeti i nećeš ništa uspjati. Zato bilo blagorodne, bilo nište od svojih ljudi uzdigni i učini slavnima te da zajedno s tobom vladaju. A klevetnike i njima slične sve učutkaj.“⁴³⁵ Takvo društvo u kome jedan moćnik može da satre sve oko sebe ne može da bude kvasac koji bi uskvasio epsku poeziju. Potvrđuju to Danilovo slovo knezu Lazaru i natpis koji je bio uklesan na kosovskome stubu, koji u sebi nemaju ništa epsko.

Lazarev govor počinje:

Vi, od drugovi i braćo, velmože i plemići,
 Vojini, vojvode, velike i male,
 sami svedoci i videoci jeste
 Kolika nam je dobra u životu bog darovao,
 i ništa na ovome svetu lepo i slatko...⁴³⁶

Dio natpisa na kosovskome stubu glasio je:

...Kao što će ti živ čovek govoriti,
 Sve što se zbilo tačno ću ti reći,
 Ovde je nekada bio veliki samodržac,
 Divota ove zemlje, srpski vladalac,
 Lazar, veliki knez,
 Prave vere najtvrđi stub...⁴³⁷

435 Konstantin Filozof, *Povest o slovima i Žitije despota Stefana Lazarevića*, Beograd, 1989, str. 89.

436 Svetozar Matić, *Novi ogledi o našem narodnome epu*, Matica srpska, Novi Sad, 1972, str. 170.

437 Isto, str. 183.

Ni traga od epskoga ushićenja, od desetarca ili bugarštičkoga stiha i od „naduvenih“ muških prsa spremnih za junački boj. Umjesto u sebe i muška prsa, kako je to običaj kod svijeta koji emanira epski duh, imamo žalopojne tekstove, koji odišu smirenišću, i likove koji prihvataju sudbinu. Iz njih isijava vjerovanje u sudbinu i datost koja se ne može mijenjati, što je oprečno epskome čovjeku. Epika ih nije nadahnula niti inspirisala.

Sva pitanja koja se tiču inspiracije koja vodi do stvaralačkog akta, odnosno tvorbu epske poezije na južnoslovenskim prostorima prvi je raspravio Vuk Karadžić, koji je duboko zašekao u samu njenu bit. Kao šedok vremena buna i ratova protiv turske imperije, koje je dalo maha epskoj poeziji, svojim bilješkama osvjetlio je i to vrijeme i samu narodnu poeziju na način koji više nikada nije ponovljen. To je autentično šedočanstvo šedoka nastanka epske poezije i aktera svih događaja koji su je inspirisali. Bez njegovih bilješki, koje je pisao uz neke pjesme i predgovore zbirka narodne poezije, taj proces ne bi do detalja bio razvidan. U mnogim pitanjima doveo bi istraživače u dilemu, provocirajući oprečna mišljenja, koja ne bi pogodovala njenome razumijevanju, na način kako je mi danas razumijemo. U Crnoj Gori, razumijevanje postanka epske poezije olakšao nam je Maksim Šobajić, koji je u svojim Memoarima opisao njen postanak inspirisan Veljim ratom koji se vodio od 1876. do 1878. godine, dok je spor u vezi autorstva *Ilijade* i *Odiseje*, posredstvom remek djela Avda Međedovića od 12.311 stihova, *Ženidba* Smailagić Meha, pred Drugi svjetski rat riješio Milman Peri. U poređnom analizom strukture i fabule Avdovoga epa kolosalnih proporcija i Homerovih epova dokazao je da je Homerovo autorstvo *Ilijade* i *Odiseje*, do tada, zbog monumentalnosti osporavano kao djelo jednog autora. Međedović mu nije samo ispjevao, nego i opisao sam proces nastanka epa i uopšte narodne poezije. To je dragocjeni opis bez kojega nije moguće u potpunosti raspraviti pitanje inspiracije i nastanka narodne poezije uopšte.

Nadahnuće i inspiraciju za stvaralački akt pjevači dobijaju iz svoje okoline ili ih nadahnu velika djela znamenitih ličnosti, odnosno događaji koji mijenjaju sudbinu cijelih pokoljenja i naroda, kao što je bila buna protiv dahija koja je u konačnici rezultirala hatišerifom kojim je Srbija od sultana dobila autonomiju. Piše Vuk da je 1803. godine, dakle, na samom početku devetnaestoga vijeka, gledao svoga strica Toma kako, radeći neki poljski posao, šapatom ispjevava pjesmu o pogibiji Smail-bega Begzadića. Kad je sio da se odmori, pozvao je Vuka i smiješeći se kazao mu je naizust.⁴³⁸ Tako je neki Mitar Mijailović htio da se oženi nekom lokalnom ljepoticom, ali od braka nije bilo ništa, pa dodaje: „Eto posla za pjesmu. Poslije nekoliko neđelje dana stanu momčad po svemu selu pjevati kako je on išao da otme đevojku, pa nije mogao“.⁴³⁹ Mnoge takve smiješne pjesme spjevao je njegov đed Joksims, na

438 Vuk Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. IV, str. XXV.

439 Vuk Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. I, str. XLIII.

koga se Vuk očito uvrgao. Tako je Filip Višnjić spjevao sve pjesme iz vremena bune protiv dahija. Kad se vratio u Srijem, Vuk ga je nagovarao da se vrati u Srbiju, da bi onamo još koju pjesmu spjevao, ali ga nije mogao nagovoriti, jer mu je bilo vrlo dobro u Srijemu. To je činio da bi se Višnjić inspirisao na prostoru Šumadije koji je bio zasićen revolucionarnim zanosom i tako sebi dao stvaralačkoga maha.

Nesporan je značaj i pojedinih pjevača koji se iščitava iz njegove zabilješke da je 1820. godine čuo da je Starac Milija u Kragujevcu, koji dobro pjeva pjesme o ženidbi Maksima Crnojevića i o Banović Strahinji. Milija, koji se našao u Šumadiji nakon bune protiv dahija, bio je inspirisan iz okoline u svojoj postojbini da ispjeva pjesmu o Maksimu Crnojeviću, jer je Vuk zapisao da je u Crnoj Gori uspomena na Ivana Crnojevića svježa, kao da je juče vladao.⁴⁴⁰

U predgovoru prvoj knjizi Vuk o pjevačima iznosi stanovište: „Jednih pjesama različito pjevanje po narodu pokazuje, očevidno, da sve pjesme nijesu odmah (u prvom početku svome) postale onakve kakve su, nego jedan počne i sastavi kako on zna, pa poslije idući od usta do usta raste i kiti se, a kašto se umanjuje i kviri... Rđav pjevač i dobru pjesmu rđavo upamti i pokvareno je drugome pjeva i kazuje, a dobar pjevač i rđavu pjesmu popravi prema ostalim pjesmama koje on zna. Tako, ja mislim da kakav Podrugović danas čuje najgoru pjesmu, on bi je poslije nekoliko dana kazao onako lijepo po redu kao što su i ostale njegove pjesme, ili je ne bi nikako ni upamtio“. Iz Vukove prepiske s Mušickim, iz 1815. godine, vidimo koliko su talentovani pjevači uticali na epiku. Piše mu da uredi da se prepisu pjesme o Lazaru i Silnome Stefanu od izvjesne sljepice iz Jarka, ili da je dovede stražarno, jer će, piše, teško one pjesme na drugome mjestu naći.⁴⁴¹ U drugome pismu iz 1816. godine, piše, takođe, Mušickome da se nada da će mu poslati one Kosovske pjesme od sljepice Grgurevačke, koja je očito bila vanserijski tvorac pjesama iz kosovskoga ciklusa. Geteu je u pismu od 27. oktobra 1823. godine Vuk napisao da nije htio da mu dosađuje s pjesmama o Marku Kraljeviću, jer su duge po nekoliko stotina stihova, a u istome pismu piše da su junačke pjesme, gotovo sve u hercegovačkome dijalektu, a u ljubavnima su dijalekti izmiješani.⁴⁴² Zanimljivo je njegovo zapažanje u pismu Dimitriju Davidoviću od 26. septembra 1827. godine da je Sima Milutinović pošao u Crnu Goru da sakuplja pjesme, ali da će on u nahiji užičkoj i požeškoj skupiti ljepših nego on u svoj Crnoj Gori i u Bosni i Hercegovini, da bi u pismu Vuku Popoviću, od 29. januara 1861. godine, tražio da mu pošalje pjesme o Boju na Grahovcu i turskome udaru na Kuče i Kolašin. Da je svakidašnjica bila polje svenarodnoga takmičenja u spjevavanju epske poezije, Vuk je naznačio u pismu I. Sreznjevskome. Piše da je u Dubrovniku išao mnogo puta uveče u prostu krčmu iza

440 Vuk Karadžić *o srpskoj narodnoj poeziji*, Prosveta, Beograd, 1964, str. 136–137.

441 Isto, Prosveta, Beograd 1964, str. 206.

442 Isto, Prosveta, Beograd 1964, str. 283.

grada, uglavnom će Hercegovci iz obližnjih sela piju i pjevaju uz gusle. Pjevačima je, veli, plaćao po koju čašu vina da bi pjevali, jer ih je zbog riječi rado slušao, pa i one koje nijesu bile dobre za štampanje.⁴⁴³ Takva poezija epskoga karaktera mogla je da bude samo proizvod sredine koja je emanirala epski duh, cijenila i njegovala slobodu, spremna za nju da se bori i umre. Ta sredina je bila na planinskim izolatima, među Vlasima. Oni su, zbog prirode stočarenja kojim su se bavili, živjeli oslobođeni kmetovskih stega i, po prirodi stvari, njegovali junačku poeziju.

Epsko-herojski stil života koji je porodio narodne epske pjesme najbolje se očuvao kod crnogorskih, hercegovačkih i severnoalbanskih plemena, konstatovao je Radoslav Medenica, jer su plemeni nosioci toga epskoga duha pokušavali da taj način života ostvare u najvećoj mogućoj mjeri. Agon i utakmice za prvijenstvo i čast obnavljaju herojsko-epski način života, sve do današnjih dana, dajući epskoj pjesmi dokumentarnu vrijednost.⁴⁴⁴ Poziva se na Maksima Šobajića koji je u memoarima zapisao da mu je pred Velji rat bjelopavlički brigadir Bajo Bošković kazao da ga kao pjesnika oslobađa vojne službe s obavezom da ide od boja do boja i da sastavlja junačke pjesme. Napomenuo mu je da to ne čini ni za čiju ljubav niti interes, nego da pjeva o svakome junaku i plemenu kako zaslužuje, ali mu je obraćanje završio riječima: „Brdsko se junaštvo do danas gomilalo na Katunjane i druge Crnogorce. A po danas ne damo tako, kad već i mi umijemo da pišemo i pjevamo“. Čim se boj završi, onda bi M. Šobajić spjevao pjesmu, koju bi čitali glavari, knjaževi rođaci i drugi pismeni ljudi, i pravili primjedbe, koje je on unosio u konačnu pjesmu. Vojvoda Šako mu je govorio na primjeru „Junačkoga spomenika iz rata 1863. godine“ da je nadvojvoda Mirko od glavara imao glavobolje, jer im se krivalo, da su ga mnogi, da nije bio knjažev otac, šćeli ubiti. Savjetovao ga je da knjaza lijepo proslavi pa će ga Petrovići paziti. Pjesmarica je bila razgrabljena, ali nije smio štampati drugo izdanje, iako je bila posvećena knjazu Nikoli čija je slika bila na naslovnici i koji ga je štitiio.⁴⁴⁵ Medenica navodi i da je jedan katunski serdar nazvao Šobajića nitkovom koji je uzeo obraz Katunskoj nahiji pjesmama u kojima je opjevao i bjelopavličke babe. Jedna skupina katunskih komandira bila je digla na njega tužbu u kojoj su napisali da su Šobajići u ratnim pjesmama ponizili vitešku slavu pojedinih vojskovođa i svu Crnu Goru, a najgore Katunsku nahiju. „I ako Veliki sud i Knjaz Gospodar dopušte da pjesme Šobajića ostanu onakve kako su štampane, mi sedam komandira i sedam potkomandira katunskih nećemo više pasati junačko oružje, niti u boj hoditi protiv neprijatelja“. Od bijesa katunskih glavara spasio ga je knjaz koji je bio stvarni naručilac njegovih pjesama.⁴⁴⁶ Te Šobajićeve pjesme su se guslale po svoj Crnoj Gori i Hercegovini. M. Murku su u Hercegovini pričali da je Šobajić

443 Isto, Prosveta, Beograd 1964, str. 313.

444 Radosav Medenica, „Društvena funkcija narodne epske pesme“, *Prilozi proučavanju narodne poezije VII, Beograd 1939, str. 63.*

445 Isto, str. 65.

446 Isto, str. 67.

zapisivao pjesme koje je slušao od bataljonskih guslara, uređivao ih i slao na štampanje u Crnoj Gori, đe je postajao i kapetan nadležan guslarima. Šobajićeve pjesme su izazivale velike smutnje i po Hercegovini i bile su predmet sudskih rasprava, a zbirka je čak i spaljivana, jer su se neki junaci našli uvrijeđeni.⁴⁴⁷ Značaj epske pjesme za slavu junaka i junačkoga djela, o čemu su veliku brigu vodile harambaše i narodni prvaci objasnio je Njegoš stihovima: „Natežite žice na guslama. / Još ne znate što ste uradili, / dok ne čujete od vješta guslara.“⁴⁴⁸ R. Medenica je u pravu kad tvrdi da će se taj epsko-herojski stil života održati đe je i sam čovek pokušao da taj epski ideal i ostvari: „Istorijska sudbina crnogorskih plemena i način njihovoga života pružaju jedinstven primjer đe se taj epsko-herojski stil života težio ostvariti i postati spontani nosilac narodne psihe i čovjekova djelovanja“. Primjer je Savo Matanović, rođen 1814. godine, koji je bio jedna od znatnijih ličnosti koje je u svojim pjesmama opjevao. To mu je očito bila i nagrada za herojski život koji je živio, ali bi se reklo i sami smisao života. Šedočio je da je u Baru, đe je služio kod jednog muslimana kasapina, slušao arbanašku i muslimansku epsku poeziju uz gusle. On je Vuku, piše Medenica, poslao petnaest hiljada stihova.⁴⁴⁹ Na temelju analize njegovih pjesama vidljivo je da je neke siže uzimao iz Višnjićevih, ali i od drugih pjevača. To pokazuje da pjesnici-pjevači ne pamte pjesmu naizust kako su je čuli, nego samo siže, a onda se pjesma ispunjava stihovima koji su zbog duge upotrebe transformisani u lako prilagodljive forme.⁴⁵⁰ Primijetio je da ima nekoliko pjesama iz Vukove zbirke saobražene lokalnom mentalitetu i prilikama.⁴⁵¹ Međutim, i u Crnoj Gori i u Srbiji bilo je opasno ispjevati pjesmu o događajima koji nijesu bili po volji vlastima. Nakon sloma Katanske bune 1844. godine, koja je odmah opjevana, Toma Vučić je strijeljao tvorca, slijepoga pjevača i njegovoga vodiča od deset godina. Dok je, piše S. Matić, užički hroničar M. Milićević 1876. godine zapisao: „Neka vešt guslar na saboru ispeva pesmu o kakvome hajduku junaku, pa sutra čekaj glas da je jedan ili dvojica njegovih slušalaca otišli u Murtenicu (najveći masiv Zlatibora)“. To je išlo dotle da je 1897. godine, tokom velikoga suđenja hajducima u Čačku, policija zaplijenila mnoštvo štampanih primjeraka pjesmarica koje su im bile posvećene.⁴⁵²

Od savremenih, najpoznatiji tvorac (aed) epske poezije, koji je ispjevao desetine hiljada stihova, bio je Avdo Međedović, porijeklom od Bulatovića iz Rovaca.

447 Isto, str. 70.

448 P. Petrović-Njegoš, Šćepan Mali, stih 2148.

449 Radosav Medenica, „Crnogorski aed stotinaš Savo Matov Martinović“, *PPNP V/I, Beograd, 1938, str. 2.*

450 Isto, str. 23.

451 Radosav Medenica, „Guslarska tradicija Danilovića u Donjoj Morači“, *Istorijski zapisi*, knj. 39. Titograd, 1977, str. 141–146.

452 Svetozar Matić, *Novi ogledi o našem narodnome epu*, Matica srpska, Novi Sad, 1972, str. 156–157.

S njim su vodili razgovor Milman Peri i Albert Lord, koje je zanimalo rješavanje homerskoga pitanja, pa su stoga potegli s Harvarda na Balkan, i u Bijelome Polju naišli na njega. Njegovi odgovori na njihova pripremljena pitanja, potvrđuju Vukova zapažanja o pjevačima, epskoj poeziji i načinu njenoga nastanka i prenošenja. Avdo je Periju objasnio odnos onovremene sredine prema dobrim epskim pjevačima na primjeru poznatoga bošnjačkoga guslara Sada Hadžovića iz Vraneša. Kad bi Sado sišao u čaršiju, opaze li ga, dali bi bogatiji Bjelopoljci i neki begovi, momka da ga čuva, i zadržali ga, dan-dva, da im epske pjesme pjeva uz gusle. Pričao mu je da je pjevao: „Što je moglo bit najdulje hi je pjev'o pesme, i kitijo hi je dobro“.⁴⁵³ Upravo, pred Balkanske ratove, u vrijeme kada je Avdo bio u naponu stvaralačke snage, epska poezija je dobila zamah; raspalio se revolucionarni zanos kod hrišćana a odbrambeni refleks kod muslimana. Tada su nabrekla prsa, u epskome zanosu, kroz poeziju mogla da dosegnu najviše visine. U to vrijeme, guslar Latif Zeković iz Prijepolja dolazio je u Bijelo Polje i pjevao uz gusle cijelo vrijeme Ramazana u nekoj kafani, i za to bivao nagrađen. Peri je ova dva podatka o Sadu i Latifu držao važnim, jer je smatrao da je i Homer bio profesionalni pjevač, i da je po ovim primjerima i on na sličan način nastupao u antičkoj Grčkoj.⁴⁵⁴ Avdo je inače bio vanredno dobar pjevač raskošnoga talenta koji je koristio bogat rječnik, stihove ustaljene dugom upotrebom i prirodni dar stihovanja, koje je bio u stanju da brzo harmonizuje u dužu ili kraću cjelinu. Kako i sam Avdo veli da pjevač mora razumjeti pjesmu, i ako mu se dopadne, odmah ju je mogao usvojiti. Pa veli da je pjesmu *Ženidba Smailagića Meha* mogao ispjevati i trostruko kraće.⁴⁵⁵ Na jedno od pitanja u vezi prećeranoga ukrašavanja u broju vojske, poginulih i ranjenih, Avdo je objasnio da je buljukbaše pretvorio u alajbegove. Tako u pjesmi dobroga pjevača, mali sukob dobija velike dimenzije, jer dobar pjevač zna uzvisiti događaj i junaka, ali tako da i dalje ostanu uvjerljivi.⁴⁵⁶ To postižu ukrašavanjem i bogatim rječnikom kojim krase temu i motive. Inače, u bošnjačkoj epskoj poeziji prisutno je slikovito opisivanje koje proishodi iz orijentalne tradicije. Naglašavaju se raskošni opisi odjeće, oružja, pokušstva, prirode i slično. Dobru pjesmu koju bi mu ispjevao guslar, naredno jutro Avdo je bio u stanju da ispjeva i okiti kao on ili još bolje. Objasnio je što znači okititi pjesmu: „E, znate li šta je ljepše od ljepše, turiti na momka i na konja. To je kita, okitit' pjesmu.“⁴⁵⁷ Tako je on „stavljajući momka na konja“ pa opisujući mu odijelo, dio po dio, pa konjsku opremu i na kraju dajući opšti opis konja i konjanika, raspredajući mu namjere i ciljeve uspijevao da stih produži na nekoliko strofe i tako redom dok se pjesma ne utrostruči. Tvrdio je da je *Ženidbu*

453 Zlatan Čolaković, „Epika Avda Međedovića“, knj. I, *Almanah, Podgorica, 2007, str. 108.*

454 Isto, str. 126.

455 Isto, str. 369.

456 Isto, str. 391.

457 Isto, str. 407.

Smailagić Meha mogao da ispjeva i kraće, ali nije zbog Perijevoga zahtjeva, jer je Perija zanimalo da li su beskrajni opisi borbe Ahejaca s Trojancima zapravo proširene ukrasne teme. Inače, u pjesmarici je ta pjesma bila šestostruko kraća. Očito da ju je Avdo nadogrudio kićenjem i umetanjem novih motiva. Kao i Vuk, i Avdo je tvrdio da slab pjevač ne može ni najbolju pjesmu reprodukovati nego kao slabu. Da bi to potvrdio, on je za račun Perija pjesmu *Bećiragić Meho*, Mumina Vlahovljaka, ispjevao u trostruko većem obimu. Istoga stanovišta je i B. Petranović. Za Iliju Divjanovića, od koga je zapisao najviše pjesama, piše: „Neka mu ko samo jednom ma kakav događaj ispriča, on je odma gotov preleti ga u narodnu pjesmu onako živo i kitno kao što drugi ne može. Tako je oštroumna pamćenja, jednom kad čuje od koga najveću narodnu pjesmu, kao 55. u ovoj zbirci, primi je vjerno kao fotografija ljudsku sliku i odma je gotov naizust je kazati i otpjevati uz gusle, što drugi ne može čuvši pjesmu i više puta.“⁴⁵⁸ Takav je bio i pjevač epske poezije Andrija Stanić iz Vasojevića. M. Lalević je u avgustu 1935. godine, u Donjoj Ržanici, u Vasojevićima od njega zabilježio preko šest hiljada stihova. Zapisao je da je Stanić znao na stotine narodnih epskih pjesama i da je bio u stanju, ako uveče čuje i najdužu epsku pjesmu, narednoga dana mogao je da je naizust ponovi.⁴⁵⁹

Sve epske pjesme koje je Vuk zabilježio i štampao dobile su konačan oblik u vrijeme oslobodilačkih ratova od Turaka, i prožete su oslobodilačkom idejom. Iako neki autori u tome procesu pokušavaju da Srpskoj pravoslavnoj crkvi atribuiraju mobilizatorsku ulogu masa, to se ne može dokazati. Ta crkva i njeni prelati nijesu igrali nikakvu ulogu tokom bune protiv dahija, a ni u vrijeme Miloševe bune, nazvane Drugi srpski ustanak. Bilo je to vrijeme u kome su gusle i epska poezija igrale ulogu medija koji je trebao da mobilizuje mase i ukaže im na pravce u kojima je trebalo usmjeriti pohode za oslobođenje teritorija od turske vlasti. Primjereno svim ratničkim i patrijarhalnim društvima, kakvo je bilo Vlaško, u njihovoj epskoj poeziji, junaštvo je religija kojom se opijaju pokoljenja, da ih po njemu pamte potomci. Te pjesme nijesu protkane religioznim motivima. Krst i polumjesec u njima samo simbolizuju sukobljene strane.

Što se tiče muslimanske epike, ona se prvo pjevala na periferiji balkanskoga islamskoga svijeta, u Krajini, i to uz tamburu, a u udaljenijim krajevima uz gusle. Slična epika, prisutna i kod severnih Arbanasa (Gega), poznata je pod imenom *krahinë* i pjevala se uz instrument *lahutë*. Pjevaju je istovjetno crnogorskome guslaru. Nakon Drugoga bečkoga rata i gubitka Like i Mađarske, muslimansko stanovništvo iz Like se naselilo u Bosanskoj krajini i ono je čuvalo epsku tradiciju, veličajući slavne dane iz vremena turske moći u tim krajevima.⁴⁶⁰ Posebnosti muslimanske

458 Bogoljub Petranović, *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, knjiga III, 1870, predgovor, str. XIII.

459 Sonja D. Petrović, „Zbirka narodnih pesam iz Vasojevića Miodraga S. Lalevića“, *Savremena srpska folkloristika IV*, Beograd, 2017, str. 75.

460 Alois Schmaus, „Studije o Krajinskoj epici“, *Rad, JAZU, Zagreb, 1953*, str. 98.

epike se ogledaju u orijentalnoj obojenosti, kitnjastome jeziku i raznim jezičkim ukrasima. Muslimanski pjevač, zapaža L. Marjanović, koji je jednoga snimao u Zagrebu, pojedine pjesme kazuje u 300, a drugi put, razvlačeći radnju, u 1300 stihova. Inače, taj orijentalni kolorit nije suština muslimanske epike, već ima veze s načinom života i kulturom muslimanske sredine. Uporedna analiza crnogorske i krajiške epike pokazuje težnju obje epske tradicije da se približe realističkome stilu prikazivanja događaja, s tom razlikom da je fabula krajiške razvučena i sklona pripovijedanju.⁴⁶¹

Epske pjesme, inspirisane crkvenom tradicijom o Kosovskome boju, oblikovane su na samom početku XIX vijeka, u vrijeme bune protiv dahija, u Sremu. Zato je slava nekadašnje moćne države, koju je slomila turska imperija, bila vrlo inspirativna i nadahnjivala je junačka prsa da se bore i ginu za konačnu slobodu. Najviši domet su dostigle u pjesmama sljepice iz sremskih Grgurevaca, Starca Raška iz Sabante u Srbiji, Filipa Višnjića, Milije Kolašince, Tešana Podrugovića i slijepice starice Živane iz Zemuna. Tešan i Živana su ispjevali nekoliko novijih lirskih pjesama, inspirisanih mitom i Kosovskom bitkom: „Car Lazar i carica Milica“, „Musić Stefan“, „Nahod Simeon“ i druge. Hercegovački hajduci, zimi, u Jadru, pjevali su uz gusle pjesme, inspirisane drevnom heroikom, umnogome mitskom, odnosno kosovskom, kako je zapisao Vuk. Znamo da je u manastirima Tronoši i Vrdniku njegovan kosovski kult, povezan sa neposrednim okruženjem od srpskih izbjeglica i crkvenih krugova koji su taj kult donijeli sa Kosova. Vjerovatno su u toj sredini i dodijeljene uloge stvarnim i mitskim ličnostima koje su organski upletene u kosovski mit. Tako je Vuku Brankoviću dodijeljena uloga izdajnika, a Milošu Obiliću kosovskoga zatočnika. Inače, Kuripešić i Mihailo iz Ostrovice, početkom XVI vijeka, ne pominju Vuka Brankovića, kojega je pomenuo tek Orbini i neki kasniji izvori, kao lik kojemu je natovarena izdaja. Miloš kao mitski junak vjerovatno je supstituisao neko starije božanstvo koje proviruje kroz cijeli kosovski ciklus. Ruvarac je zato tvrdio da je mitsko temelj i osnova ili jako platno na kome su istorijske ličnosti kao prilike navezene. M. Popović stoga pretpostavlja da neće biti slučajno što se stih „Tko je vjera a tko li nevjera“ u epskoj pjesmi „Kneževa večera“, u značenju pripadnosti staroj paganskoj vjeri, našao u pjesmi koja je sačuvala uspomene na Vidovdan kao dan junačkoga ogledanja, jer je osveta okosnica stare vjere i Staroga Zavjeta. Hristijanizacija te stare vjere izvršena je preslojavanjem paganskih običaja hrišćanskim. U napjevu, koji se povodom nekih crkvenih praznika pjeva, slušamo odjek te daleke paganske prošlosti: „Krsta nosim, boga molim, Bože pomiluj“. Krsta su idoli. To se pjeva i prilikom iznošenja Vladimirovoga krsta na Trojčindan na vrh Rumije. Dakle, umjesto jednine (krst) koristi se množina (krsta), što je tipično za dinarski kraj i ijekavski izgovor. Da bi ga razlikovali od paganskih idola (krsta),

461 Isto, str. 239.

uveden je termin časni krst. Ta mitska svijest, vjekovima zapretana u narodnom biću, progovorila je kroz Tešana Podrugovića, Starca Miliju, Filipa Višnjicia i druge, i epskom poezijom preoblikovana je u svojevrsnu himnu slobode, koja je pobudila ukmećene mase da uđu u borbu za konačno oslobođenje. Tako je paganska svijest emanirala kroz epsku poeziju i podstakla balkanske narode da se koncem XIX i samim početkom XX vijeka oslobode tuđinskoga jarma i utemelje svoje nacionalne države. U konačnome, u nauci poznate pjesme kosovskoga i pretkosovskoga ciklusa inspirisane su srpskom nacionalnom idejom koju su sredinom XVIII vijeka oblikovali srpski intelektualci i klerikalni krugovi Karlovačke patrijaršije u austrijskoj Vojvodini. Na samome početku XIX vijeka, u vrijeme bune protiv dahija, ta ideja se prenijela među Srbe u Srbiju, i posredstvom Sime Milutinovića inspirativno djelovala i na Njegoša.⁴⁶² Prenošnje moštiju kneza Lazara u Sent Andreju, a poslije Karlovačkoga mira, 1697. godine, njihovo smještanje u Manastir Vrdnik na Fruškoj gori, podstaklo je njegovanje Lazarevoga kulta i s njim povezanoga Vidovdana. Od toga vremena Karlovača patrijaršija je Vidovdan uvrstila u crkvene slave.⁴⁶³ Koju deceniju kasnije, 1722. godine, štampana je „Priča o kosovskome boju“, popularno štivo među Srbima u Turskoj i austrijskim zemljama. Jedan od njenih izvora bio je i Mavro Orbin i njegovo djelo „Kraljevstvo Slovena“. To je dodatno podstaklo inteligenciju iz Vojvodine da širi i populariše legendu o Kosovskome boju. Čim je štampana knjiga uzela maha, u prvoj polovini XIX vijeka, proširile su se i pjesme iz Vukove zbirke po narodu, uključujući i one crkvenoga i kosovskoga karaktera. Pa tako 1846. godine Vuk Vrčević piše Vuku Karadžiću: „Nijesam se nadao da ću ih ovoliko skupiti, zato što su se vaše pjesne prosule ovamo koliko igđe i stare već u zaborav bacile.“ Činjenica je da u Drobnoj i Hercegovini, ni V. Vrčević, ni V. Popović nijesu zapisali nijednu kosovsku pjesmu, nego je pod uticajem Karlovačke mitropolije, u vrijeme prijenosa Lazarevih moštiju, počelo da se pjeva o Kosovu, jer su Sremci i Vojvođani, uopšte, potomci srpskih iseljenika iza Maričke i Bitke na Kosovu i poslije Drugoga bečkoga rata. A onda je to unošeno u udžbenike i njima je zadajana mlada generacija sveštenika školovanih u Sremskim Karlovacima koja je ideju dalje raznosila u narodu. Prirodno je da se te pjesme porode u Sremu, centru srpske nacionalne misli, koja se budi sredinom 18. vijeka kod školovanih Srba, opijenih evropskim nacionalizmom koji je uveliko cvjetao. Ne treba zaboraviti da u bugaršticama, tim najstarijim pjesmama, nema pomena o Nemanjićima, a ni u Erlangenskome rukopisu, sem što je nagoviješten car Uroš. U Erlangenskome zborniku se samo pominje Kosovo kao toponim, bez ikakve veze sa Kosovskom bitkom. Te novoispjevane pjesme o Kosovu i kosovskome martirstvu, preko Vukovih zbirki izdatih 1814, 1815 i 1821. godine se prenose po Hercegovini i Crnoj Gori, osobito u

462 Svetozar Matić, *Naš narodni ep i naš stih*, Matica srpska, Novi Sad, 1964, str. 163.

463 Miodrag Popović, *Vidovdan i časni krst*, Beograd, 1976, str. 45.

Njegoševo vrijeme. A onda su stavljene u funkciju borbe za nacionalno oslobođenje Srba. Kako i čime ako ne epskom poezijom, jedinim onovremenim medijom kojim su se pronosile takve ideje. Ali trebalo se prethodno riješiti najstarije epske poezije, koja uglavnom pjeva samo o Marku Kraljeviću, i staviti je u funkciju Kosovske legende. Svi pokušaji Karlovačke mitropolije da se riješi epske poezije koja je slavila Marka Kraljevića bili su bezuspješni. Organizovani rat protiv Marka Kraljevića, dobio je „krila“ kad je napisan Tronoški ljetopis, oko same polovine XVIII vijeka, u Sremu. U njemu piše da je Srbe sve zlo stiglo s Vukašinom i njegovim potomstvom. Marka optužuje da je pisao pisma kneževima i Balši kojemu je obećavao vlast ako sultan pobijedi; da su on i Andrijaš išli pred turskom ordijom koja je išla na Kosovo i da se turska vojska snabdijevala s Markovih zemalja.⁴⁶⁴ Nikola Radoičić smatra da je napisan za potrebe prvih srpskih srednjih škola u Novome Sadu i Sremskim Karlovcima.⁴⁶⁵ Upravo u to vrijeme, sredinom XVIII vijeka klerikalni krugovi okupljeni oko Karlovačke patrijaršije povelili su kampanju koja se neslavno završila. Nazivali su ga pijanduram i kukavicom koja je izbjegla učešće u Kosovskoj bici. Javno su protestovali što se u kolu i na slavama pjeva o Marku i njegovim podvizima, a zanemaruju kosovski junaci. A vladike su sveštenstvu slale okružnice po svojoj Vojvodini da suzbija Markovu epsku slavu i promoviraju srednjovjekovne srpske feudalce, kneza Lazara i Kosovsku bitku. Institucionalni oblik legenda o Kosovskom boju dobila je Rajićevom *Istorijom* štampanom 1794/5. godine, iz koje su učili đaci u bogosloviji u Sremskim Karlovcima. U njoj su kosovski događaji opisani na temelju *Kraljevstva Slovena* Mavra Orbina i *Hronike Ilirika, Donje Mezije i Gornje Mezije* grofa Đorđa Brankovića. U *Hronici* se pominje pogibija Vukašinova na Marici, Marka i Konstantina Dragaša na Rovinama i Muratova pogibija na Kosovu, za koju je okrivljen Miloš Obilić.

Pjesme iz kosovskoga ciklusa ispjevali su uglavnom pjevači iz Srema i Vojvodine, uopšte. „Propast carstva srpskoga“, „Kosovka djevojka“ i „Marko Kraljević ukida svadbarinu“ ispjevala je sljepica iz Grgurevaca. Stepanija iz Jadra takođe je ispjevala nekoliko crkvenih pjesama. A sljepica iz Grgurevaca, iz Srema, pjevala je Vuku pjesme s tematikom o Kosovu i Marku Kraljeviću. Slijepa Živana je ispjevala: „Kako se krsno ime služi“, „Ko krsno ime slavi onom i pomaže“, „Ljutica Bogdan i vojvoda Dragija“, „Vučko Ljubičić i Nahod Momir“, „Smrt vojvode Kajice“ i „Ženidba Todora od Stalaća“. Neke su ispjevali narodni pjevači ponikli u epskoj sredini, koji su se u vrijeme srpske bune na dahije našli u Srijemu i Šumadiji. Njih je nadahnulo kosovsko predanje njegovano prevashodno u krilu srpske patrijaršije u Sremskim Karlovcima. Tako su te pjesme nastale u Sremu, u stvari, najnovije epsko pjevanje, ali o staroj srpskoj prošlosti.

464 Nikola Radoičić, *O Tronoškome rodoslovu*, SKA, Društveni i istoriski spisi, knj. 37, str. 41–42.

465 Isto, str. 66.

Epska poezija svih južnoslovenskih naroda ima analogiju s homerskom i pred-homerskom tradicijom epskoga pjevanja. Aedi, odnosno, usmeni pjesnici stvaraoci, poput Avda Međedovića i Homera pojavljuju se na koncu života određene tradicije usmene epike.⁴⁶⁶ To nije slučaj samo s Avdom, nego i s Filipom Višnjićem, Starcem Milijom, Tešanom Podrugovićem i drugima koji su se pojavili na koncu hrišćanske epske tradicije, provocirane velikim revolucionarnim događajima s početka XIX vijeka, koji su epsku poeziju uzdigli do nedostižnih visina; nikad više prevaziđenih. Njihova epika štampana u Vukovim zbirka, sižeima, jezikom i stilom uticala je na narodnu poeziju kasnijih vremena. Istraživanje je pokazalo da je jedan od poznatih raških pjesnika i guslara, Ćor Huso, duboko uticao na cijeli repertoar najmanje dvije generacije bošnjačkih pjevača i guslara.⁴⁶⁷ U svakom slučaju, nesporno je Avdo Međedović posljednji veliki aed, koji je epsku poeziju doveo do neslučenih visina, koje su svojevremeno očarale velikoga svjetskoga homerologa Milmana Perija. Nadahnute epske interpretacije šedoče njegov vanserijski talenat oslonjen na raskošan rječnik i brilijantno vladanje pjesničkim instrumentima. Bio je posljednji veliki epski poeta s balkanskih prostora.

Konačno, narodna epska poezija ima kontinuitet od bronzanoga pa do savremenoga doba, dug više od tri milenijuma. Bošnjačka/muslimanska i hrišćanska epska poezija su istoga porijekla, s tom razlikom što je prva orijentalno obojena, s puno ukrasa. Veliki aedi poput Avda Međedovića, Tešana Podrugovića, Filipa Višnjića i drugih, ponikli su iz istoga epskoga miljea, koji je krasio i herojsko doba iz vremena praistorije, ovjekovječeno od njihovoga prauzora Homera. Za Filipa Višnjića G. Gezeman je kazao da je bio posljednji veliki aed Evrope, s kojim je u vječnost otišao posljednji dah Homera, a završava riječima da homerskih stihova ne bi bilo da nije bilo Filipa Višnjića i njemu sličnih, i zato priliči da se na glavu ovoga pjesnika stavi oreol drevnosti ispunjen dubokim poštovanjem.⁴⁶⁸ Njihova poezija je autorska, a narodna samo u smislu da je potekla od ljudi iz naroda koji nijesu bili školovani, ali nesporno izrazitoga talenta. Nadahnuti, koristeći se raskošnim rječnikom i epskim frazama, za čas posla bi ispjevali kraću ili dužu epsku pjesmu, pa i čitavi ep od više hiljada stihova. Bili su u stanju da lošu pjesmu, koristeći se bogatim rječnikom ukrase jezičkim frazama i ukrasnim pridjevima i urede da joj nije bilo mane; važna im je bila samo okosnica oko koje će je ispjevati. Ta poezija zahvatila je opseg od hladnoga historizma, imanentan crnogorskoj u vrijeme Veljega rata, pa do najvećih i neprevaziđenih uzleta koje je dostigla inspirisana pokretom masa u Srbiji za konačno oslobođenje od Turaka. Znakomjerno, u direktnoj je proporciji njena epska snaga i estetska vrijed-

466 Zlatan Čolaković, „Epika Avda Međedovića“, knj. I, *Almanah, Podgorica, 2007*, str. 429–430.

467 Isto, str. 435.

468 Gerhard Gezeman, *Studije o južnoslovenskoj narodnoj epici, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Vukova zadužbina i Matica srpska, Beograd, 2002*, str. 188–189.

nost s emocijama koje su je pobudile. Velike uzlete imala je u vrijeme buna, ratova i događaja koji su nagovještavali skoro oslobođenje od turske čizme. Nadahnuti velikim događajima koji su slutili na oslobođenje, najtalentovaniji pjesnici ispjevali su najljepše i najraskošnije epske stihove u čast i slavu bune protiv dahija i Miloševoga oružanoga pokreta protiv Turaka. Na temelju škrtoga sižea ispjevali bi dobru pjesmu o događaju, čak, najvećih mogućih umjetničkih dometa, koji je od njih bio, i prostorno i vremenski, veoma udaljen. Veliki pjevači, nekolika njih, bivajući inspirisani povijesnim događajima kojima su šedočili, sentimentalno vezani za prošlost, bili su uzori generacijama pjevača. Njihova epika je imala snažan uticaj ne samo na pjevače epske poezije, nego je ostavila duboki trag na generacijama školovanim na njihovoj poeziji u srednjim školama i na fakultetima. Naše poimanje nekih povijesnih događaja i likova koji su im bili akteri, dobrim dijelom, inspirisano je fabulama epskih pjesama kojima su oni autori.

5. UTICAJ VLAŠKOGA NA SLOVENSKI (ILIRSKI) JEZIK

Slovenski jezik kojim su govorili preci današnjih Crnogoraca, Hrvata, Srba i Bošnjaka, sve do sredine XIX vijeka nazivan je ne samo slovenskim/slovenskim, nego i ilirskim. To je razvidno iz mora primjera. Antun Vrančić, polovinom XVI vijeka u vezi opisa Erdelja, navodi: „Ako su mnoga u mojem opisu drugčija opisana, nego što su u inostranih pisaca, neka me naprečac nitko ne izpravlja ili ne kori, jer mnoga sam sobstveno motrio i istražio, buduć sam podulje u Erdelju živio, i da si truda, da navade stanovnika proučim(...)“⁴⁶⁹ i završava, da su te stvari u njega različite, što on osim mađarskoga jezika zna i ilirski, a potonji mu je prirođeni maternji, od kojega su mnogo pozajmili Mađari i Vlasi. Iz ovoga opisa vidimo da je sredinom XVI vijeka, u kontaktu s ilirskim, odnosno slovenskim jezikom počeo proces koji je doveo do transformacije vlašškoga iz romanskoga u slovenski jezik. Tokom te transformacije dominantno je usvojio slovensku leksiku, ali je nametnuo osobenu zvučnu artikulaciju, melodičnost i uslovio dajalektološke razlike. Sto godina kasnije Ivan Lovrić u spisu *Bilješke sa puta po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, kojega je izdao 1776. g., taj jezik i dalje naziva ilirskim. Poljak Jeronim Feldmanovski, 1851. godine, štampao je zbirku poezije naslovljenu *Piesni ilirskie, zebrat i po polsku wystovit*.⁴⁷⁰ O tome procesu kulturne i jezičke transformacije Vlaha J. Cvijić piše da se u metanastazičkim kretanjima iseljenici nijesu održali svoje etničke osobine, nego su se pretopili u drugu naro-

469 P. Matković, „Putovanje Antuna Vrančića g. 1553“, *Rad JA*, Zagreb, 1884.

470 Svetozar Matić, *Naš narodni ep i naš stih*, Matica srpska, Novi Sad, 1964, str. 291.

donosnu skupinu. Tako je, nastavlja, raznešena vlaška tradicija i njihov dijalekt koji je s njima došao u novu domovinu. U nekim krajevima velike metanastazičke oblasti obrazovale su nove etničke grupe, kojima je uglavnom pečat dalo dinarsko stanovništvo.⁴⁷¹ Šedoci su oaze davno doseljenoga vlašškoga stanovništva, kao što su u Crnoj Gori ostaci Macura, Kriča i Mataruga, Bukumiri i Mugoše za koje je u Piperima sačuvano predanje da nijesu govorili naš jezik. I P. Ivić je zapazio da je nosilac novoštokavskoga dijalektološkoga tipa bilo snažno, izdržljivo i pokretno vlaško stočarsko stanovništvo. O tome pitanju, J. Erdeljanović je zaključio da su zaslugom tih Vlaha naši govori dobili onu jasnu i zvučnu artikulaciju, koja ih po melodičnosti približava italijanskome jeziku. Vlasi su mogli dakle imati takvu zvučnu artikulaciju, koju su prenijeli na srpske riječi, njegov je konačni zaključak. Još je Lj. Stojanović zapazio da je u južnome govoru (crnogorski jezik) stari poluglas zamijenjen diftongom *ije* pod uticajem Vlaha, pa se poslije raširio među dinarske Srbe (Vlahe, koji su se na temelju vjerskoga iskaza, krajem pretprošloga vijeka, identifikovali kao Srbi) i s njima daleko izvan dinarskih predjela. Primijetio je i da je jekavski izgovor staroga vokala „Ѣ“ (jat), postao u dinarskim predjelima u ustima tih Vlaha. Istovjetno stanovište o tome pitanju, u više radova, eksponirao je i B. Hrabak. Još početkom prošloga vijeka J. Cvijić je konstatovao da je zbog metanastazičkih pomjeranja stočarskoga stanovništva došlo do pomjeranja dijelakata dinarskih i centralnih djelova poluostrva na sever, severozapad i zapad, zbog čega je štokavski dijalekat postao dominantan. Na kraju je zaključio da je po svemu sudeći u XV vijeku, nakon doseljavanja katuna s raznih strana na centralni i zapadni Balkan, vladalo šarenilo u pitanju dijelakata, da bi se oni postepeno asimilirali u autohtonim govorima i tako se vremenom ujednačili. Na istovjetnim „jezičkim pozicijama“ stoji niz autora. N. Bašić smatra da je Vuk Karadžić kao potomak vlaških doseljenika u Drobunjake, dakle iz vlašškoga područja, jezik baštini od prađedova, potomaka nekadašnjega romanskoga stanovništva koje je naseljavalo zaleđe Balkana. To stanovništvo, trpeći slovenski uticaj okolnih slovenskih država, u jednome dužem ili kraćem procesu bilo je slovenizovano. Ti su, piše Bašić, „slovenizirani Vlasi tvorci novoštokavskoga dijalekta s reduciranim brojem padeža u deklinaciji i novoštokavskim akcentom, s gubitkom fonema /h/ s diftongacijom staroga jata i ostalim modifikacijama karakterističnim za strance, najposlije Romane“. Pa nastavlja da su kao tipični nomadi, jedino Vlasi mogli da taj dijalekat prošire Balkanom. Njih je i car Dušan kao Vlahe uzakonio u svome Zakoniku.⁴⁷² Da ti Vlasi doseljeni u Hrvatskoj, nijesu bili ni Hrvati, ni Srbi čitamo kod Ivana Lučića (1604–1679) koga citira G. Novak: „Dalmatinski su Vlasi, čije se ime u dalmatinskim spomenicima

471 Jovan Cvijić, „Metanastazička kretanja, njihovi uzroci i posledice“, *Naselja i poreklo stanovništva*, knj. 12, Beograd, 1922, str. 85.

472 Nataša Bašić, *V. S. Karadžić između jezikoslovlja i politike*, Zagreb, 1991, str. 48–49.

ne pominje prije 1300. godine, nastanjivali nekoć bosanske planine, i oni su kad im je zavladao ban Dalmacije, Hrvatske i Bosne, Mladen, kao i njegovi vojnici, sišli u doline i pomiješali se sa Hrvatima i bilo im je dozvoljeno da obrađuju polja. Kad su se zatim umnožili oni su prodrli i u polja primorskih gradova...” G. Novak na kraju zaključuje da se Marlacima naziva stanovništvo koje se bavi stočarstvom i periferno zemljoradnjom. Nije mu jasno kojim su jezikom govorili, ali su ih hrvatski feudanci jasno razlikovali od Hrvata, koji žive u tim krajevima i bave se zemljoradnjom i pomalo stočarstvom.⁴⁷³ Dobar primjer vlaške adaptacije na nove jezičke i uopšte kulturne okolnosti su Vlasi doseljeni na prostoru Slavonije nakon Karlovačkoga mira, 1699. godine. Tih godina u Slavonsku Požegu doseljavaju se Vlasi iz Dalmacije, Like, Banije i Bosne i Hercegovine. Većina doseljenika ostaje i prilagođava se starošediocima u pogledu jezika, tradicije i običaja, dok se manjina seli širom Slavonije.⁴⁷⁴ J. Frajdić o nekim osobenostima tih Vlaha, koji su se doselili iz drugih krajeva Hrvatske na požeško područje, piše da se „posve uklapaju u način življenja starošedilaca i prihvaćajući njihove običaje, folklor a s vremenom i jezički izričaj“. U napjevima i ne samo u njima, doseljeni Ličani su koristili ikavski govor s novim akcentom i postepeno se jezički adaptirali preuzimajući neke stare ekavske izraze i stari akcenat.

6. VLAŠKI I SLOVENSKI NARODNI MUZIČKI INSTRUMENTI

Još je Cvijić zapazio da na Balkanskome poluostrvu samo dinarsko stanovništvo vlaščkoga porijekla ima gusle kojima prate narodne pjesme, inspirisane narodnom historijom. Ti doseljenici imitiraju starince, njihove običaje, dijelakat, ponašanje i nošnju, zaključuje Cvijić. Poznati muzikolog Rihtman uočio je da muzički polifoni oblici kod stočara u planinama Bosne, ne postoje kod drugih slovenskih naroda. Na temelju toga zapažanja izveo je pretpostavku da se radi o muzičkoj tradiciji naroda koje su Sloveni zatekli na tome prostoru, dakle, o muzičkoj tradiciji slovenizovanih Vlaha. Zato što se geografska rasprostranjenost pojedinih karakterističnih polifonih oblika, često povezanih za stanovita područja, koja se mogu povezati s ranijim naseljima raznih vlaških plemena.⁴⁷⁵ A. Fortis piše o sezonskome privređivanju Vlaha i zimskim šednicima kad piju i guslaju: „...Prorodno je da ih Bahov zanos ugrije,

473 Grga Novak, „Morlaci (Vlasi) gledano s mletačke strane“, *Zbornik za narodni život i običaje, knj. 45, Zagreb, 1971, str. 601, s pozivom na: Iiannis Lucii Dalmatini, De regno Dalmatiae et Croatiae, libri sex, Amsterdam, 1662, str. 281–284.*

474 Josip Frajdić, *Migracije Ličana na područje Slavonije*, Medicinski fakultet Osijek, str. 97.

475 Špiro Kulišić, „O nekim problemima etničkog razvitka našega dinarskoga stanovništva i njegovih odnosa sa balkanskim starincima“, *Godišnjak ANUBiH, Sarajevo, 1967, str. 200.*

pa onda postaju pjevači i pjesnici u isto vrijeme, i redovno se ne čuje nište drugo sem pjesama o Marku Kraljeviću, koga četiri mjeseca u godini potpuno zaborave, tako da se od godine do godine naizmjenično zaboravlja i uskrisuje.⁴⁴⁷⁶ Lovrić piše: „Naši su Grci iste narodnosti kao i Morlaci latinskoga obreda.“⁴⁴⁷⁷ Objašnjava da je Gornja Vlaška Morovlahija ili Crna Vlaška, i da je I. Lucić u pravu kada tvrdi da su stanovnici Vlaške i naši Morlaci po svemu isti, zato ih je vjerovatno nazvao Crnim Latinima.⁴⁷⁸ Kod Fortisa čitamo da: „Voleći pjevati slavna djela starih narodnih junaka Morlaci su gotovo svi glazbenici. Njihove su junačke pjesme sastavljene u deseteračkim stihovima, koji se katkada rimuju dva po dva, a katkada ne. Kad se ti stihovi pjevaju svaki počinje „oh“, a isto se tako i svršavaju. Svako je „oh“ koje izgleda kao zavijanje vuka, potresanje glasom. Kada pjevača prati instrument, to je potresanje tužno. Glavni glazbeni instrument, uz koji se pjeva, zove se gusla, a načinjena je od jedne same žice, sastavljene od mnogo spojenih konjskih struna. ...Njihove uši, što se tiče sklada, tako su organizovane da za osjećanje ugodnosti glazbe trebaju takve zvukove, na koje su se priučili navikom, a ta im je navika prešla u prirodu.“⁴⁴⁷⁹ Pa nastavlja: „Sigurno je da je pjesnički dar poseban dar prirode, ali se čini da taj dar nije jednako dan svim jezicima. Morlaci od dana do dana i od časa do časa, kako se dogodi kakav znameniti čin, stvaraju svoje pjesme s pravilnim mjerilom stiha, a da i ne znaju što je stih. Uviđavan bi historičar mogao iz njihovih pjesama skupiti vrlo mnogo vijesti o narodnoj povijesti. Naš bi skladni jezik mogao o svojoj prirodi stvarati izvrsne pjesnike, da znaju spojiti s jezikom i umjetnost.“⁴⁴⁸⁰ O Marku Kraljeviću zapaža „da izraze divljinu Marka Kraljevića – a to je junak čije ime spominju više od svakoga drugog – čuo sam gdje pjevaju“:

Jaše konja Marko Kraljeviću,
S jednom zmijom konja zauzdaje,
a druga mu za kandžiju služi.⁴⁸¹

U predgovorima i objašnjenjima koje je štampao u zbirkama Srpske narodne poezije Vuk je opisao odnos Srba i srpskoga sveštenstva prema guslama, guslarima i epskoj poeziji i naznačio oblasti koje su izvorišta epske poezije. Razjasnio je i uzročno-posljedične veze između tvorca, odnosno pjevača i opjevanoga događaja koji ga je inspirisao i objasnio ulogu i značaj njegove nadarenosti i nadahnutosti u samome

476 Ivan Lovrić, *Bilješke sa puta po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice, izdao 1776. g.*, Zagreb, 1948. str. 81.

477 Isto, str. 86.

478 Isto, str. 59.

479 Isto, str. 104.

480 Isto, str. 107.

481 Isto, str. 107.

stvaralačkome aktu, bilo kao aeda, bilo kao rapsoda. Piše Vuk da se u Srijemu rijetko može naći koji čovek čiji se ded ili prađed nije doselio iz Srbije, a u Srbiji čiji se preci nijesu doselili iz Hercegovine.⁴⁸² U Srijemu, Bačkoj i Banatu, Srbi su se u masama doselili poslije Kosovske bitke 1389. godine, i stavljeni su u funkciju zaštite ugarske granice od turske napasti. Prethodnica, koja je dobila velike beneficije od ugarske krune, bila je skoro sva feudalna elita koja ih je u više mahova predvodila i doseljavala u masama, tako prazneći prostor Srbije i Kosova. I u dvije velike seobe, 1690. i 1739. godine, poslije Austro-turskih ratova, ovoga puta na čelu s crkvenom elitom, u Srijem i Banat doseljeno je, računa se, nekoliko stotina hiljada duša. Tako da je taj prostor bio napučen Srbima koji su iz svoje postojbine donijeli tradicionalne oblike narodne kulture: narodnu poeziju, muziku, plesove i muzičke instrumente, dok je Srbiju napučio doseljeni dinarski element iz Crne Gore i Hercegovine, donoseći sobom i osobenu tradiciju epskoga pjevanja uz gusle, kao vid narodnoga poetskoga stvaralaštva, koja nije bila poznata ni domicilnim ni odseljenim Srbima. To čitamo kod Vuka koji veli da u Srijemu, Bačkoj i u Banatu, gusle mogu da se vide samo u slijepaca koji uz njih ne pjevaju, nego bogorade. Drugi ljudi bi se stideli „slijepačke gusle u svojoj kući objesiti tako po tim mjestima junačke (ili kako što se tuda već zovu, slijepačke) niko drugi ih ne pjeva osim slijepaca i po Bačkoj đekojih žena (koje bez gusala pjevaju)“.⁴⁸³ Filip Višnjić im se podsmijevao govoreći Sremcima i Bačvanima: „Vaši slijepci ne znadu ništa da pjevaju, nego samo bogorade uz gusle i viču: Podarujte, obdarujte“.⁴⁸⁴ Osim ljubavnih pjesama, koje se pjevaju ženskim glasom, kako Vuk piše dalje, imaju neke koje se „mužestvenim glasom uz gusle pjevaju i koje u sebi kao neke povijesti soderžavaju“. Dopisuje da je takvih pjesama bilo prilično ali se boji „da kakav od nove mode Serbljanin ne rekne: Gle šta je ovome na um palo te slijepačke pjesne izdaje“.⁴⁸⁵ Ti Srbi od mode su bili Vojvođani školovani u Sremskim Karlovcima na čistom srpskome jeziku koji su govorili njihovi preci dodigli s Kosova ili iz Srbije. Vuk piše da je i poznati srpski historičar, kaluđer i pisac Jovan Rajić (1726–1801) napadao „lažljive“ slijepce pjevače uz gusle koji više ruže nego što pjevaju o slavi naših svetih kraljeva i despota, kojima ni Dositej Obradović nije bio naklonjen, i o njima je imao slično mišljenje. Govorio je za guslarske pjesme da su to budalaštine koje nijesu ni za pamćenje ni za pjevanje.“⁴⁸⁶ Rajićev i Dositejev otpor epskoj poeziji bio je razumljiv s dva razloga: prvi, što je pjevana uz instrumentalnu pratnju gusala, Srbima nepoznatoga instrumenta, na jeziku koji su kako je Vuk pisao zvali govedarskim, i drugi, što su je pjevali, uglavnom, o Marku Kraljeviću, neznačajnoj historijskoj ličnosti.

482 Vuk Karadžić *o srpskoj narodnoj poeziji*, Prosveta, Beograd, 1964, str. 66.

483 Isto, str. 87–89.

484 Isto, str. 226.

485 Vuk Karadžić, „Predgovor“, *Mala prstonarodna slaveno-serbska pesnarica*, Beč, 1814.

486 Vuk Karadžić *o srpskoj narodnoj poeziji*, Prosveta, Beograd, 1964, str. 151.

Školovani su i obrazovani na crkvenoj tradiciji Karlovačke patrijaršije uparenoj s narodnim predanjem koje je pamtilo slavu srpske srednjovjekovne države, s kojom epska poezija nije imala nikakvoga dodira. Vukova zabilježka o Lukijanu Mušickome, Bačvaninu, koji se mlad zakaluđerio i kao visoki klirik Karlovačke patrijaršije nije znao niti razumio pravu vrijednost narodne poezije, pokazuje da je epska poezija vojvođanskim Srbima bila strana, pjevana na stranom jeziku i uz instrumentalnu pratnju instrumenta (gusle) koji nije bio autentični muzički iskaz njihovoga bića. Veli da nije mogao da sasluša nijednu narodnu pjesmu, nego samo počne da sluša, a onda prekine i pođe. Vuku se činjelo da je on bio navikao na slovenski jezik i na misli i stihove drugih naroda, pa su mu se epski činjeli prosti i niski. Ne samo vojvođanski klirici, nego su iz dvije najpoznatije srpske opštine u Mađarskoj Vuku pisali poruge, između ostaloga, i zato što je kupio epske, kako su ih oni zvali sljepačke pjesme. Vuk im nije ostajao dužan nego ih je optužio da kvare i grde narodni jezik, umjesto da se trude da ga nauče iz narodnih pjesama. Oni, naravno, njesu ni govorili narodnim jezikom na kome je ispjevana narodna epska poezija, nego takozvanim slavenosrpskim jezikom, koji je Vuk reformisao, bolje reći, nametnuo im jezik doseljenih Dinaraca u Srbiji, koji je nazvao srpskim. U *Getingenskim novinama*, 5. novembra 1823. godine, Vuk o guslarima piše: „Junačke se pjesme danas najviše i najživlje pjevaju po Bosni i po Hercegovini i po Crnoj Gori i po južnim brdovitim krajevima Srbije“. Ti južni krajevi su već u to vrijeme bili naseljeni doseljenicima iz Hercegovine i Crne Gore, pa nastavlja da po tim mjestima gotovo u svakoj kući imaju po jedne gusle, a po jedne nose čobani. Zapazio je da krajevi oko Save i Dunava rijetko imaju gusle u kućama. „Po rečenim mjestima, kud se danas junačke pjesme najviše pjevaju, nema čovjeka koji ne zna nekoliko pjesama, a ima ih koji znadu preko pedeset, a može biti i na stotine“. Nastavlja, da ko zna pedeset različitih pjesama, ukoliko je nadaren, njemu je lako novu pjesmu ispjevati. Završava „da seljaci po onim zemljama još nemaju ovakvih briga kao po hrišćanskim državama, nego žive dosta nalik na ona vremena što poete nazivaju zlatnim vijekom“⁴⁸⁷. U istim *Getingenskim novinama* o guslarima veli da kad neki putnik dođe u nečiju kuću na konak, uveče ga ponude s guslama da pjeva dok po hanovima i po krčmama uglavnom imaju gusle, pa putnici uveče pjevaju i slušaju, a „hajduci zimi na jataku danju leže u potaji, a po svu noć piju i pjevaju uz gusle, i to najviše pjesme od hajduka“. Primijetio je da pjesme iz Hercegovine, u „donju zemlju“ u kojoj se ne govori hercegovačkim narječjem, ondašnji ljudi pjevaju svojim narječjem. I A. Šmaus je zaključio da izvan dinarske zone, epska poezija može se čuti samo iz usta slijepaca i prosjaka.⁴⁸⁸

Piše Vuk da su Srbi i prije Kosova imali junačkih pjesama, ali budući da ih je turska silno udarila, gotovo su sve zaboravili što je bilo do Kosovske bitke, pa samo

487 Vuk Karadžić o srpskoj narodnoj poeziji, Prosveta, Beograd, 1964, str. 87–89.

488 Alois Schmaus, „Studije o Krajinskoj epici“, *Rad, JAZU, Zagreb*, 1953, str. 95.

pripovijedaju i pjevaju o vremenima nakon nje.⁴⁸⁹ Primijetio je i da Bugari imaju epskih pjesama koje se pjevaju uz gusle kao i srpske, pa dodaje „da među njima, trebalo bi biti najviše srpskih pjesama koje su pobugarene“.⁴⁹⁰ U velikosrpskome zanosu nije razumio da to nijesu srpske epske pjesme, nego su epsku poeziju Vlasi raznijeli Balkanom uključujući i Bugarsku, i jezički prilagodili prostoru na kome su se stanili. U Bugarskoj su je pjevali bugarskim jezikom. Zato se u prikazu knjige „La guzla“ Prospera Merimeau, objavljenom u *Serbskome Ljetopisu* u Budimu, 1828. godine, u kome Merimeau pominje Morlake, odnosno, Vlahe kao guslare, okomio na autora koji epsku poeziju naziva morlačkom: „...Izdatelj njen, koji se ne potpisuje, kaže u predgovoru da mu je mati bila Morlakinja (i pjesme ove naziva morlačkim), a otac Talijan i da je on sve ove pjesme prepisao u Dalmaciji od ajduka Maglanovića“.⁴⁹¹ Na kraju zaključujemo da su gusle nesporno vlaški instrument, koji je slovenizovanjem Vlaha kao muzički instrument ušao u južnoslovensku narodnu muzičku baštinu.

Slovenski instrumenti su jedna vrsta citre, tambura, harfe i truba. Vizantijski car Mavrikije poslije pobjede nad Persijancima 591. godine, s brodovljem i vojskom je pošao prema Herakleji i ulogorio se kod mjesta Enašon. Izvidnica mu zarobljava tri Slovena u Propontidskome primorju i o tome piše Teofilak Simokata: „Šutri dan careve štitonoše uhvate tri čovjeka rodom Slovena koji na sebe nijesu imali ništa od (gvozdrenoga) oružja niti ratnih sprava... imali su tambure i ništa drugo sa sobom nijesu nosili... Onda ih car uze ispitivati... Tambure nose jer nijesu izvježbani na sebi imati oružje... njihova zemlja, naime, ne zna za (gvozdeno) oružje, i stoga im pruža život miran i bez buna, a oni sviraju u tambure pošto ne znaju da duvaju u bojne trube.“⁴⁹² Ermenikus Augienzis u IX vijeku pominje Slovena igrača: „...tu psalterium arripe puto non alicuius mimi ante ianuam stantis sed neque sclavi saltantis.“ Na jednoj fresci u Kijevu vide se svirači od kojih jedan svira instrument nalik harfi, dvojica trube, a ostali svirači poskakuju, pri čemu jedan svira flautu a drugi udara u metalne tasove.⁴⁹³ Episkop temišvarski Georgije Popović (1745–1757) iz sve sile se bio upro da istrijebi narodne igre i gusle. Narod je o njemu govorio da je gori od Turčina, jer im ne dâ koleda igrati i vampire iskopavati.⁴⁹⁴ Mađarski nacionalni pjesnik i hroničar Sebastijan Tinodi (1505–1556) u „Istoriji Erdelja“, na kraju III djela, u završnim strofama pominje srpski način pjevanja koji je raširen u Ugarskoj.

489 Vuk Karadžić o srpskoj narodnoj poeziji, Prosveta, Beograd, 1964, str. 98–99.

490 Isto, str. 69.

491 Isto, str. 125.

492 Teofilak Simokata, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom I, SANU, Vizantološki institut, Beograd 1955, str. 110–111.

493 Tihomir Đorđević, „Srpske narodne igre“, knj. 9, *Srpski etnografski zbornik*, SKA, knj. I, Beograd, 1907, str. 22.

494 Isto, str. 44.

On sam je svirao „lantoš“, jednu vrstu gitare. Stihovi Tinodijevi u kojima se to počinje glase:

Mnogo ima pevača ovde u Mađarskoj,
 Al od Dmitra Karamana nema boljeg u srpskom načinu,
 Sa pognutom glavom kida on svoju violinu – egede,
 Ulman-baša s radošću ga primaše.
 Obogati ga svakojakim poklonima,
 Al ga kocka dovede do prosjaštva.

Dodaje dalje da između mađarskih i srpskih svirača jedva da je bilo razlike, ukoliko je njihov instrument odgovarao više citri ili tambura.⁴⁹⁵ Inače, egedar i gitarist smatrani su za jedno isto. U ovome slučaju Karaman je svirao jednu vrstu gitare.

Koncem prethodnog vijeka, Franjo Ksaver Kuhač (1834–1911), hrvatski etnomuzikolog i historičar muzike, utvrdio je da najviše tambura ima: „...u južnih Slovjena, najpače po Srijemu, Bačkoj, Slavoniji, Bugarskoj, Srbiji i u napuljskih Slovjena; ponajmanje ih ima po Hrvatskoj, Međumurju, Dalmaciji, Bosnoj, Crnoj Gori, Ugarskoj i u Slovjena dolnje Austrije, a još manje po Štajerskoj, Koruškoj, Kranjskoj i Istri.“⁴⁹⁶ Inače, to je žičani instrument sa četiri, pet ili šest žica. Kuhač napominje da osim dvije ili tri profesionalne tamburaške družine ima ih mnogo koji ne žive od tamburaške vještine. To su stolari, zidari, tesari, krovari, mastiljari, košaričari, ribari, trgovčići, kramari i druga zanimanja. Počne li se približavati jesen sastaje se družina i vježba. Poslije vježbanja te družine sviraju svaku božju večer do Uskrsa. Program im je bio sastavljen od plesova, koračnica, fantazija i drugo. Većinom tamburaju, kako piše, „glazbotvore slovjenske, ali se kadkad od njih čuje i neslovjenskih komada.“⁴⁹⁷ Koliki je uticaj toga instrumenta navodi Kuhač: „Tamburaši djeluju na narod ne malo; tako prevratnih godina 1849–1849 mnogo pripomogaše, da Slavonci uzplamte uz ban Jelačića, a narodni naši politici znadoše dobro što čine, pozivajući đake, činovnike i druge obrazovane ljude, neka uztrojavaju tamburaška društva.“⁴⁹⁸ Majstora za pravljenje tambura u ono vrijeme, oko 1878. godine, bilo je u Zagrebu, Vukovaru, Somboru, Beogradu, Pančevu, Rumi, Subotici, Osijeku, Požegi, Sarajevu, Banjaluci, Travniku, Gradiškoj, Sisku, Novome Sadu, Lepoglavi, Pešti i Trnovu u Bugarskoj.⁴⁹⁹ Pozivajući se na povijest muzike njemačkoga povje-

495 S. Stefanović, „Nekoji podaci iz Mađarske literature za datiranje naše narodne poezije“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, knj. IV, Beograd, 1937, str. 32–33.

496 Franjo Ksaver Kuhač, „Prilog za povijest glasbe južnoslovjenske“, *Rad*, JAZU, Zagreb, 1876, str. 76.

497 Isto, str. 77.

498 Isto, str. 81.

499 Isto, str. 82.

sničara umjetnosti Ambroza, Kuhač konstatuje da se svojski trudi da u povijesti umjetnosti zaobiđe nadaleko poznatu južnoslovensku tamburu, nego se poziva na grčku „icitali“ i „sevuri“.⁵⁰⁰ On drži da je tambura slovenski instrument koji onovremeni Srbi i Hrvati nazivahu slovenskim imenom pandura ili bandura. Bugari su ga zvali, takođe, slovenskim imenom pandzura a sada arapsko-turskom riječju, kao i Srbi i Hrvati, tambura ili tamburica. To je dokaz da je ona bila autentično slovenski instrument od njihovoga najranijega doba, za koji su Južni Sloveni imali sopstvenu riječ koju su tuđinci iskrivili.⁵⁰¹ Drugi južnoslovenski instrument je cimballo. To je četvorougli višežični instrument širokoga tonskoga raspona, na kome se svira udaranjem batića, čiji su vrhovi obavijeni kožom. Svirao se u Dubrovniku, a koncem pretprošloga vijeka samo u Hrvatskoj oko Koprivnice i u Bosni. Cindra ili citra je isto višežični instrument, velikoga tonskoga opsega, koji može da ima 31. strunu. Postavi se na sto i onda se svira trzajima prsta. Važno je napomenuti da Hrvati cindru zovu i skripkom, a Rusi i Poljaci ovo ime često prenose na gusle, što je po njemu nerazumljivo jer za njih imaju izvornu sveopštu riječ гасль.⁵⁰² Južni Sloveni su imali i arfu, odnosno harfu, takođe višežični instrument koji je imao i do 49 struna. Poslovice govore da je nekada bila prisutna kod Srba i Hrvata: „Razumije se u to ka magarac u arfu“. Komentarisao je i Daničićev prijevod, koji u prvoj knjizi Samuilovoj za harfu koristi termin gusle, pa nastavlja, da se u imena glazbala, koja se u Svetome pismu spominju, ne možemo osloniti. U pjesmi „Marko Kraljević i careva hasna“ iz Bogišićeve zbirke epskih pjesama pominje se tambura. Telal je obznanio da je neko pokupio carevu hasnu i pošeka hasnadare. Turci upru prstom na Marka Kraljevića, koji pod šatorom spava, i ne smije niko da ga probudi sem njegov pobratim Alil-aga koji se ne usuđuje da ga budi:

„Neg’ mu vadi ispod glave tamburu,
U tamburu sitno udaraše.“⁵⁰³

Zanimljiv je jedan zaključak poljskoga Sejma iz 1624. godine, kojim se Srbima i Vlasima zabranjuje stanovanje u Poljskoj. O tim uskocima Grabovski piše da su oni često, kao ljudi, nenavikli na red i zakon, činili razne prestupe, jer mnogo se škodljivih stvari događa u našim zemljama zbog držanja Vlaha i Srba, nenaseljenih i slobodnih.⁵⁰⁴ Te Srbe, dakle, Slovene, u svojim pjesmama pominje nekoliko poljskih pjesnika, koji nam daju osnovne podatke o instrumentima koje su koristili. Kasper Mjaskovski⁵⁰⁵ (Kasper Miaskowski, 1553–1622), u pjesmi *Mięsopust polski*,

500 Isto, str. 90.

501 Isto, str. 94.

502 Isto, str. 111.

503 Valtazar Bogišić, „Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa“, *Glasnik srpskoga učenoga društva*, knj. prva, Biograd, 1878, str. 248.

504 Krešimir Georgijević, *Srpskohrvatska narodna pesma u poljskoj književnosti*, str. 3.

505 Isto, str. 2.

u knjizi *Zbiór rytmów*, Krakov, 1612, pjeva o bogu Bahu i maškarama i pominje *serbskie skrzyпки i dudy*. Upravo je F. Kuhač upozorio da Hrvati cindru zovu i skripkom, a Rusi i Poljaci ovo ime često prenose na gusle, što je po njemu nerazumljivo, jer za njih imaju izvornu sveopštu riječ гасль, dok je dudy poljska riječ za gajde:

Ale nasze kuflowe i szalone wota
rozniesie po powietrzu krzykliwa wnet nota,
serbskie skrzyпки i dudy ostatek zagłuszają,
gdy z maskami ode drzwi do pościenia kłuszają.

Hieronim Morsztyn (1580–1623)⁵⁰⁶, *Światowa rozkosz*, u odjelu Muzyka, Krakov 1606 (20–25), pjeva *serbin żalosny długi smyczek wlecze* – žalosni Srbin svira na violinici, pominje slovensku skripku:

A bracia naszy wzięwszy sztort, regał, skrzypice,
obiecali się jutro na obiad Podwice.
Drudzy zaś, co to lata na żołodziech trawili,
trąb już i bębnów syci, kozła polubili.
Przy nim serbin żalosny długi smyczek wlecze,
łeb skrzywiwszy po połciu, a rywulę siecze,
grając im starodubskie dумы, jak przed laty
Turków bili Polacy i mężne Chorwaty.
Kozakom też surmacze przerażliwi grają
psalmy wojenne, których tak trzeźwo słuchają,
aż i nie ujrzy jeden za stołem drugiego;
to jest ich posiedzenia dusza wesołego.

Jožef Bartolomej Žimorovič (Zimorowicz 1597–1677)⁵⁰⁷ u odjeljku *Śpiewacy*, u knjizi *Sielanki nowe ruskie*, Krakov, 1663, pjeva *serby i cymbały dęte* – dakle, pominje Srbina i cimbalu:

Pełne sioło tej nowiny,
Że Bertyn, młody pasterz rosyjskiej krainy,
Stara się o Pałachnę; a żeby to jawno
Sąsiadom z pokrewnemi uczynił, nie dawno
Widziałam, kiedy w wieńcu przechodził ulice,
Przed nim Menalka w włoskie przygrywał skrzypice;
Za nim niesiono serby i cymbały dęte,
Fujary wystrugane, kornety nagięte,

506 Isto, str. 3.

507 Isto, str. 3.

Także, których ja nazwać nie umiem, piszczele
Trefne dosyć.

Navedeni primjeri, zabilježeni u jednome slovenskome narodu, Poljacima, jasno razgraničavaju slovenske (srpske) od vlaških instrumenata. A Adam Mickijević i Aleksandar Hoćko u svojoj poeziji, Srbe i Morlake, odnosno Vlahe i kao narode razlikuju. Mickijević je štampao jednu pjesmu u zbirci *Poezye*, u Poznanju 1820. godine, pod naslovom *Morlach w Wenecyi*, jasno razlikujući Srbe od Morlaka, odnosno Vlaha. Inače, Mickijević je bio mišljenja da Sloveni nemaju u svojoj poeziji natprirodnoga elementa i da je njihova poezija u granicama prirodnosti. A Hoćko (Chodzko) štampa prijevode epskih pjesama: Ballada Morlacka i Pieśń Morlacka. Slovenske instrumente *citru* i *skrzytku* nalazimo oslikane na nekoliko fresaka iz 14. i jednoj ikoni iz 17. vijeka. Citru imamo oslikanu na dvije freske u Crkvi Arhanđela Mihaila u selu Lesnovu kod Zletova, u Makedoniji, koju je 1341. godine obnovio srpski despot Jovan Oliver; istovremeno je i freskopisana. Na prvoj fresci „Slavite Gospoda“ (Sl. 1), kompozicijom dominira kolo, a u gornjim uglovima oslikani su svirač na citri i bubnjar; na drugoj (Sl. 2), putujući svirač na citri zabavlja publiku u mehani. Slovensku violinicu, odnosno, kako je Poljaci zovu *skrzytku* ili Mađari *egede*, imamo oslikanu na ikoni „Hvalite Gospoda“ iz 1622. godine, koja se čuva u Manastiru Svetoga Arhanđela blizu Skoplja (Sl. 3).⁵⁰⁸ Sličan instrument, s tri žice, na kome se svira prevlačenjem gudalom, Bugari zovu gudulka (гудулка).⁵⁰⁹

Po svemu sudeći, ova dva autentična slovenska instrumenta, *citra* i *skrzytka*, bila su popularna među svim staležima srednjovjekovnih slovenskih država, od Poljske do Srbije.

508 Sve tri fotografije fresaka dobili smo ljubaznošću profesora Saša Cvetokovskoga, na čemu mu se toplo zahvaljujemo.

509 Verica Mihajlović, „Folklorna bliskost Bugarske, Kosova i Metohije: analogija elemenata narodne nošnje i muzike“, *Leskovački zbornik LVII*, Leskovac, 2017, str. 338.

Sl. 1

7. STANOVIŠTE NAUKE O ETNIČKOM PORIJEKLU JUŽNOSLOVENSKE EPSKE POEZIJE

U predgovoru *Male prostonarodne sloveno-serbske pesnarice*, u kojoj je 1814. godine štampao narodne lirske i epske pjesme, Vuk Karadžić je napisao „da mu su čini da su ovakve pjesne sadržavale, i sad u narodu sadržavaju, negdašnje bitije serbsko i ime“.⁵¹⁰ Tako je prvi na južnoslovenskim prostorima narodnu poeziju povezo s jednim od južnoslovenskih nacionalnih imena – srpskim, da bi u periodu između 1823. i 1864. godine izdao devet zbirki narodne poezije naslovljenih, svaki put kao Srpske narodne pjesme, i tako ih jasno obilježio srpskom etničkim imenom. Istovjetno stanovište o etničkome porijeklu epske poezije imao je i Cvijić koji je tvrdio da su se epske pjesme stvorene u dinarskim krajevima, rasprostrle u krajevima koji nijesu pripadali srpskoj srednjovjekovnoj državi. Razlog tome je vidio u velikim srpskim migracijama u vrijeme Turaka koje su epsku poeziju raznijeli po krajevima naseljenim Crnogorcima, Hrvatima, Bugarima, Bošnjacima i Makedoncima. Za razliku od Cvijića i Karadžića koji su epsku poeziju držali narodnom, ruski književni kritičar N. I. Kravcov je smatrao da je srpski ep poezija vojne aristokratije, odnosno

510 „Predgovor“, *Mala prostonarodna slaveno-serbska pesnarica*, Beč, 1814.

Sl. 2

Sl. 3

vrha srpskoga feudalnoga društva.⁵¹¹ Njegovo stanovište o aristokratskome porijeklu epske poezije nije se ukorijenilo u srpskoj nauci, ali jeste Vukovo da ona sadrži „bitije serbsko“. Slijedili su ga i slijede skoro svi srpski autori; svu narodnu epsku poeziju s južnoslovenskih prostora koju su sakupili i objavili srpski istraživači i sakupljači držali su i drže autentično srpskom. U pitanju etničkog porijekla oponirali su im hrvatski autori koji prema narodnoj poeziji imaju istovjetan odnos; onu koja je objavljena u hrvatskim zbirka smatraju autentično hrvatskom. To se čita iz formulacije S. Garonje-Radovanac koja piše da je paradoks da mnogi motivi koji su prvi put opisani kao dio tipičnoga srpskoga krajiškoga i slavonskoga repertoara, iz neobjavljenih zbirki, odavno objavljeni u hrvatskim, kao dio hrvatske epske i lirске baštine, čijim izvorima se u posljednjih sto godina služila i srpska nauka.⁵¹² Tvrdnju je zasnovao na činjenici da je Matica hrvatska 1897. godine izdala sedamdeset dvije junačke pjesme o Marku Kraljeviću, dok samo nekoliko istraživača epsku poeziju ne vezuju isključivo za pojedine južnoslovenske nacije; najznačajniji su M. Bošković-Stulli i A. Serensen. M. Bošković-Stulli ustanovila je da ona nema etničkih granica i da je koncentrisana uglavnom na balkanski dinarski prostor, tako da su hrvatske epske pjesme bliske epici iz Bosne, Crne Gore i Srbije. Pronašla ih je i u srednjoj i južnoj Dalmaciji, i konačno zaključila da u sjevernoj Dalmaciji i prostoru izvan dinarskoga planinskoga lanca, nema junačke epike.⁵¹³ Sličnoga stanovišta je i poznati slavista A. Serensen. Analizirajući epske pjesme o Marku Kraljeviću zaključio je da ako saberemo sve što je zapisano od Vuka, Bogišića i Milutinovića o njemu, možemo da kažemo da ćemo uzalud tražiti izvorište tih pjesma u srednjovjekovnome srpskome društvu, jer ni jedna osobina u njima ne ukazuje da su nastale u srpskim zemljama.⁵¹⁴ Serensen je bio u pravu da južnoslovenska epska poezija, ne samo o Marku Kraljeviću, ne sadrži „bitije serbsko“, ali, kao ni M. Bošković-Stulli, nije do kraja raspravio pitanje njenoga etničkoga porijekla.

Vukovo stanovište o srpskome etničkome porijeklu epske poezije, odnosno hrvatskih autora o hrvatskome, svrstavajući se iza svojih nacionalnih autoriteta, podržavaju mnogi južnoslovenski, a s ruke su im i neki svjetski slavisti. Njihova stanovišta zasnovana su na pogrešnoj pretpostavci da je južnoslovenska epska poezija autentični iskaz slovenskoga epskoga bića. Takav zaključak proishodi iz dvije pogrešne pretpostavke: prva, da je u XIV, XV i XVI vijeku, istok Balkana u čijem zahvatu su

511 Kravcov, *студији Сербский эпос*, 1933, str. 90 i dalje.

512 Slavica Garonja-Radovanac, „Motivi i repertoar srpske narodne lirске i lirsko-epske poezije Vojne Krajine i Slavonije“, *Zbornik Matice Srpske za književnosti i jezik*, knj 53, 2005, str. 590.

513 Maja Bošković-Stulli, „Regionalne crte usmene hrvatske književnosti“, *Narodna umjetnost* 37/2, 2000, str. 154.

514 Asmus Serensen, *Prilog istoriji razvoja srpskoga junačkoga pesništva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Vukova zadužbina i Matica srpska, Novi Sad, 1999, str. 232.

teritorije današnjih država Srbije, Šverne Makedonije, Bugarske i zapadnih djelova Rumunije bio slovenskoga karaktera, i druga, da su prostori Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Hrvatske, u narodnosnome smislu, od srednjega vijeka do danas, takođe, naseljeni slovenskim stanovništvom. Istina, na prostorima Istočnog Balkana egzistirale su dvije slovenske državne formacije. To su bile Bugarska i Srbija, koje su u demografskome smislu bile kompleksne. Na planinskim masivima Karpata, Rodopa, Balkana i Pinda i njihovome podnožju stanovalo je paleobalkansko, odnosno vlaško stanovništvo, koje se u jednome dužemu višestoljetnome procesu, bivajući okruženi morem Slovena i podvrgnuto slovenskoj državnoj administraciji slovenizovalo. Da bi djelovi toga slovenizovanoga vlaškgoga stanovništva, tokom srednjega vijeka, pognati turskim osvajanjima, napučili prostore centralnoga i zapadnoga Balkana (Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Hrvatska) mijenjajući njegov narodnosni profil. To vlaško stanovništvo koje nikad nije bilo ukmećeno, ratničko-slobodarskoga karaktera i epskoga duha emaniralo je epsku poeziju, koju su migracijama rasijali širom Balkanskoga poluostrva. Takav zaključak je utemeljen na rezultatima uporedne analize slovenskih i vlaških kulturoloških i jezičkih fenomena koji se tiču samoga jezika i njegovih dijalekata, muzičke kulture, narodne poezije, tradicije i vjerovanja.

8. POVIJESNI IZVORI O MRNJAVČEVIĆIMA I MARKU KRALJEVIĆU

Prvi podatak o porijeklu Mrnjavčevića nalazimo kod Mavra Orbina koji piše: „Oni su se rodili u Livnu, od oca Mrnjave, koji u početku bješe siromašan vlastelin, ali ga je kasnije, s njegovim sinovima, car Stefan (Dušan) mnogo uzdigao. Kad je car Stefan kasno jedne večeri došao u Blagaj i nije hteo ući u grad, Mrnjava ga ljubazno primi u svoju kuću. Vidjevši tu car njegovo otmeno držanje, uze ga, zajedno sa ženom, tri sina i dve kćeri na svoj dvor. Sinovi se zvali Vukašin, Uglješa i Gojko. Braća Vukašin i Uglješa bili su jači i izvežbaniji u oružju od drugih velikaša, posebno Uglješa, koji je vodio rat s gradom Solunom i doterao ga dotle da mu je morao plaćati danak...“⁵¹⁵ Kod Vuka Karadžića, u Rječniku, nalazimo da u selu Lovreću, između Sinja i Imotskoga, stoje zidine koje narod zove Mrnjavčeva Gradina, kod koje se nalazi selo Opanci. Piše da se priča da se tu rodio otac Kraljevića Marka, kralj Vukašin. Dodaje da je u rodnome mjestu Tršiću slušao da je Vukašin došao odnekuda iz Mostara grada, iz sela Opanaka. Na kraju piše da se malo prije sela Opanaka, u ravni Mrnjavčeve Gradine, u polju, nalaze nekolike gomile, međusobno dosta udaljene, za koje narod priča da su to biljege s kojih je skakao Marko Kraljević i zovu se Kraljevića skakala.

515 Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968, str. 114.

Da je u narodu Imotske krajine postojala ta legenda, potvrđuje i fra Šimun Milinović koji 1859. godine piše: „U puku je rieč, da se ondje na Lovreću Kraljević Marko rodio a u mjestu kraljevi dvori, od kojih smo gore besjedili prebivao... To bi se daklen i kralj Vukašin, Uglješa i Gojko bili morali roditi ovdje... Porodica Mrnjavčeva još se uzdrži na Lovreću, u jednom komšiluku (susjedstvu)... Među njima i bližnjim mjestima, drži se istinito, da je Kraljević od njihova roda. To svaki povieda, i kao članak viere stavno drži. Puk misli daje u njih sakrivena ćorda Kraljevića...⁵¹⁶ U kasnijoj rodoslovnoj literaturi, najranijoj s početka druge polovine XVI vijeka, Mrnjavini potomci upisani su prezimenom kao Mrnjavčevići.⁵¹⁷

U dokumentima, Mrnjavin potomak Uglješa (despot Uglješa) pominje se sredinom XIV vijeka kao Dušanov namjesnik u dubrovačkome sušedstvu. Vukašina, budućega kralja, nalazimo kao župana u Prilepu, 1350. godine, a sina mu Marka 1361. u diplomatskoj misiji u Dubrovniku. Te godine Vukašin je već kralj, a Marko kao dvadesetogodišnjak, zastupao je cara Uroša pred dubrovačkim Velikim vijećem, u sporu s Dubrovčanima oko isplate nekoga novca i zlatnoga nakita, koje je car bio deponovao u Dubrovniku. U zaključku Velikoga vijeća čitamo da je ovom prilikom riješeno pitanje s carem Urošem, ali je istom prigodom i Marku vraćen depozit njegove majke od 15 libri srebra. Tom prilikom, uspio je da dogovori i oslobađanje nekolicine prizrenskih trgovaca s robom, koji su bili zatvoreni u Dubrovniku i diplomatski riješi trgovački spor između Raške i Dubrovnika, u korist slobodne trgovine. Vukašin ubrzo od cara Uroša dobija titulu despota, a 1366. godine, u Prizrenu se proglasio za kralja u prizrenskoj, prilepskoj i pološkoj obasti, Skopskoj Gori, u Kičevu, Prespi i Hlerinu. U svim ovim obastima zapisi bilježe Vukašinovu vladavinu.⁵¹⁸ Vladavinu Vukašinovu pominju i grčki natpisi Bogorodične crkve na ostrvu Malom Gradu u Prespanskome jezeru, koju su podigli ćesar Novak, ćesarica Kale i njihov sin. A jedan Musaki piše da je njegov predak Andrija Musaki zarobio „re Vucasino“, na izvoru Dobridi, na brdu Peristeri između Prespe i Bitolja.

U nauci je nesporno da je Vukašin proglašen za kralja s dozvolom Uroševom. Orbini, međutim, piše da se Vukašin bio uzoholio, pa su Nikola Altomanović i Lazar Hrebeltanović podstakli cara Uroša da s njima uđe u savez, kako piše, da mu podrežu krila njegove oholosti. Tako, čitamo kod Orbinija, njih trojica, s vojskom krenu na Vukašina i Uglješu, koji ih dočekaju na Kosovu polju, 1369. godine i potuku. Lazar se prije bitke povukao, vojska Nikole Altomanovića je poubijana, a on jedva spasio živu glavu, dok je Uroš zarobljen i odveden u Rašku, u kojoj je skonćao. Starija istoriografija ovu bitku smatra legendarnom, dok neki savremeni povjesničari drže da ne

516 Šimun Milinović, *Hrvatske uspomene iz Dalmacije: povijesne rasprave*, Školska knjiga; Imotski: Matica hrvatska – ogranak, Zagreb, 2004, str. 24.

517 Srđan Rudić, O prvom pomenu prezimena Mrnjavčević, *Istorijski časopis*, Beograd, 2001, str. 95.

518 Lazar Mirković, „Mrnjavčevići“, *Starinar*, Beograd, 1924–25, str. 15.

treba tako olako preći preko ovih Orbinijevih navoda, za koje, inače, nema dokaza.

Vukašin je bio oženjen Jelenom, gospođom nepoznatoga porijekla, u narodnoj pjesmi poznatoj Jevrosimi. Moguće da joj je to monaško ime, ukoliko se zamonašila nakon Vukašinove pogibije, o čemu nema dokaza. U Makedoniji, Vukašinova vlast bila je neupitna, sve do 26. septembra 1371. godine, i Bitke kod Černomenških lugova, na rijeci Marici (Bugarska), dvadesetak kilometara uzvodno od Jedrena. Zahvaljujući neopreznom Vukašinu, u noćnom prepadu, Turci, pod komandom Lala-Šahina, porazili su brojniju srpsku vojsku, a kralj Vukašin Mrnjačević i despot Uglješa su poginuli. Kako šedoči hroničar, nakon ove bitke i turskih osvajanja Trakije (Bugarska), zemlja je ostala pusta, nastupila je glad, nasilje i bezvlašće.⁵¹⁹ Dva mjeseca poslije Maričke bitke umro je car Uroš, 4. decembra 1371. godine, u 35. godini. U pokušaju da zaustavi turske akindžije koje uveliko krstare severnom Grčkom i južnom Albanijom i prijete Zeti/Crnoj Gori, u Bici kod Berata, na Popovome polju, na rijeci Vojuši, u Albaniji, u septembru 1385. godine, gine zetski gospodar, Balša II Balšić. Njegova pogibija ostavila je mučan utisak u Zeti i najavila joj teške dane, koji su je sljedovali narednih decenija.

Poslije pogibije kralja Vukašina i sreskoga despota Jovana Uglješe u Maričkoj bici, nasljednici, Jelena, Marko, Andrijaš i Dmitar, kao udioni vladari, ostali su da vladaju zapadnom Makedonijom, omeđenom Ohridom, Šarplaninom, Vardarom, Skopljem i Crnom rekom. Marko i Andrijaš samostalno, a Dmitar, kao najmlađi, vjerovatno je boravio na majčinom dvoru. Takva pretpostavka je utemeljena i na činjenici da nakon Maričke bitke, novac kuju Jelena, Marko i Andrijaš. Među pronađenim novcima, koje je kovala ova porodica, nema nijednoga s Dmitrovim imenom.

Marko je bio namjeran da se oženi iz čuvene hrvatske plemenitaške porodice Šubić, Katarinom, unukom Pavla Šubića, bana Dalmacije i Hrvatske, koja se vaspitala na dvoru bosanskoga bana Tvrtka Kotromanića. Brak je spriječen intervencijom pape Urbana V, koji se nije slagao da se *filio magnifici viris regis Rassie scismatico*, pa se Marko oženio negde oko godine Vukašinove pogibije, ili prije ili poslije, Jelenom, šćerkom Hlapena, koji je držao Kostur i Voden (Grčka). Izgleda da se od nje razveo i uzeo za ženu neku Todoru, šćer izvjesnoga Grgura. To saznajemo iz jednoga zapisa izvjesnoga dijaka Dobra: „Писа се сија књига в Порече, у селу зовом Калугерец, в дни благовернаго краља Марка, јегда отдаде Тодору, Гргурову жену, Хлапену а узе жену своју првовенчану Јелену, Хлапенову дштере.“ Orbini piše da je Marko imao problema i s Jelenom Hlapenovom: „Posle smrti kralja Vukašina njegov sin Marko držao je Kostur, Ohrid i Arg u Moreji. S Turcima je, pak, živio u miru odajući im počasti i neprestalno ih darujući. Kako to nije mogao trpeti Balšin sin Balša, pođe s vojskom pod Kostur s namerom da mu ga oduzme. U to vreme bila je u gradu Markova žena Jelena, koja je bila kći Hlapena, prvog velikaša u Grčkoj. A kako

519 Gavro Šrkivanić, „Bitka na Marici“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, Beograd, 1953, str. 90.

se ona ponekad ljubakala s drugim ljudima, njen muž Marko ju je mrzeo. Stoga, pošto je Balša došao s namerom da je prevari, poče s njom pregovarati kao da će je uzeti za ženu, a otpustiti svoju prvu ženu, kćer beogradskog despota, ako mu preda grad. Ona je na to pristala i pustila ga u grad s čitavom vojskom, tako da je zagospodario gradom. Kad je to saznao Marko, smesta je došao s mnogo Turaka i svojih podanika pod Kostur i opseo grad, pošto ga nije mogao zauzeti na juriš. Obavešten o tome, Balšin brat Đurađ sakupi što je više mogao vojske, te krene put Kostura u pomoć bratu. Videći, dakle, Marko da se s ono malo ljudi što je imao sa sobom neće moći odupreti, skine opsadu i ode. Tako je bio oslobođen Balša, koji je poveo sobom u Zetu novu ženu. Ali pošto nije mogao podnositi njen nečastan život, najpre je baci u tamnicu, a zatim otpusti na veliku sramotu.“

Oblast pune Markove vlasti bila je Pelagonija i okolne brdsko-planinske površi, sa središtem u Prilepu. U jednome periodu granice njegove oblasti su bile Vardar na istoku, Šarplanina, Ohrid i grad Kostur. Vuk Branković mu uzima Skoplje 1377, Ohrid, veliki župan Andrija Gropa, a Skoplje, Štip i Bitolj, dopadaju Turcima u ruke 1392. godine. Stolovao je u jednoj moćnoj utvrdi, smještenoj na uzvišenju iznad staroga Prilepa, koju mještani zovu Markovi kuli (Markov grad). To je najznačajnija i najmonumentalnija srednjovjekovna utvrda toga dijela Balkana, površine oko tri hektara, koja dominira Pelagonijom. Za njegovo ime vezuje se i utvrđenje kraj Markove reke, kod sela Sušice, u blizini njegovoga manastira, za koje narod vjeruje da ga je gradio, kažu, kralj Marko.⁵²⁰ Vladao je od 1371, naredne 24 godine, do 17. maja 1395. godine. Te godine s vojskom je bio u pratnji sultana Bajazita protiv vlaškoga vojvode Mirče, i u Bici na Rovinama, kod Krajove u Rumuniji, gine od hrišćanske ruke. Stefanov biograf, Konstantin Filozof, piše da su Marko, Konstantin Dragaš Dejanović i Stefan Lazarević bili s Ismailćanima, ako ne po volji, onda po nuždi, a da je prije bitke Marko kazao Konstantinu: „Ja velim i molim Gospoda da bude pomoćnik hrišćanima, a ja prvi neka budem među mrtvima u ovoj bici.“⁵²¹ M. Orbini navodi da mu je tijelo sahranjeno u Manastiru Bulaćanima kod Skoplja. I. Lukari opisuje da ga je slučajno ubio Ratko Vlah, natovario na konja, odnio i sahranio u Manastiru Bulaćanima. Imena takvoga manastira nema u Makedoniji, ali ima selo Bulaćani kod Kumanova i u njegovoj blizini je Manastir Matejič.⁵²² Nema pomena u predanju, niti materijalnih dokaza da je u njemu sahranjen. Bilo je pretpostavki i da je sahranjen u Markovome manastiru kod Skoplja, ali ni za tu tvrdnju nema dokaza. Inače, narodna tradicija ne zna za mjesto Markovoga groba i ta činjenica navodi na zaključak da mu se groba ne zna. Teško je vjerovati da narod nije znao đe mu je grob, ukoliko je bilo poznato mjesto njegove sahrane, pa bi se dalo zaključiti da mu je tijelo ostalo na Rovinama,

520 Jovan Trifunovski, „Stare tvrđave u slivu Markove reke“, *Istorijski časopis*, knjiga III–IV, Beograd, 1952–1953, str. 227.

521 Konstantin Filozof, *Povest o slovima i Žitije despota Stefana Lazarevića*, Beograd, 1989, str. 90.

522 Lazar Mirković, „Mrnjavčevići“, *Starinar*, Beograd, 1924–25, str. 34.

Sl. 4. Lik Marka Kraljevića na fresci iznad južnoga ulaza Markovoga manastira – [https://hr.wikipedia.org/wiki/Kraljević Marko](https://hr.wikipedia.org/wiki/Kraljević_Marko)

gubi svaki trag. Ne isključuje se mogućnost da je kao ugarski vazal poginuo u Bici na Rovinama, u kojoj je poginuo i Marko kao turski vazal. A moguće, i naredne godine u Bici kod Nikopolja. Nekolike godine kasnije, 1399. godine, kao ugarski poslanik, Dmitar je u Dubrovniku primio tribut ugarski i istovremeno, na temelju dokaza da Marko nije imao potomka, podigao i njegovu trećinu od Vukašinovoga pologa.⁵²⁵ Poginuo je oko 1409. godine. Četvrti brat Ivaniš se pominje u natpisu u Markovome manastiru, a Orbini piše da je rano poginuo u ratu s Turcima. Sem četiri sina Vukašin je imao i dvije šćeri. Jedna, Olivera, bila je udata za Đurđa Balšića, a druga, Rusna, za Matiju Kantakuzena.

Jedina Vukašinova i Markova zadužbina, u narodu poznati Markov manastir,

bogzna, ukopano ili neukopano.

Sva četiri Vukašinova sina pominju se u ktitorskome natpisu na južnome zidu naosa Markovoga manastira. Imena su im ispisana po redu, počev od najstarijega Marka, pa redom, Andrijaš, Ivaniš i na kraju najmlađi Dmitar.⁵²³ Do razmirica među Mrnjavčevićima, došlo je poslije Serskoga sastanka kod Bajazita I, u zimu 1393/1394, kome su prisustvovali vizantijski car Manojlo II Paleolog, despot Stefan Lazarević, Konstantin Dragaš, najvjerojatnije trojica Mrnjavčevića: Marko, Andrijaš i Dmitar. Izgleda da su Andrijaš i Dmitar odbili da budu sultanovi vazali i napuštali su zemlju.⁵²⁴ U avgustu 1394. godine, godinu dana prije Markove pogibije, u Dubrovniku, podigli su njihove dvije trećine Vukašinovoga pologa, od ukupno 96,73 kilograma srebra ili 5600 pepera u dubrovačkim grošima, koje su ih sljedovale, i otputovali su u Ugarsku. Nakon te godine, Andrijašu se

523 Aleksandra Fostikov, „O Dmitru Kraljeviću“, *Istorijski časopis*, Beograd, 2002, str. 49.

524 Isto, str. 52.

525 Lazar Mirković, „Mrnjavčevići“, *Starinar*, Beograd, 1924–25, str. 38–39.

koji je započeo da gradi Vukašin 1345, obnovio ga 1366. godine, a dovršio ga je nakon 1371. godine Marko, nalazi se u selu Sušici, desetak kilometara udaljenom od Skoplja. I Vukašinov mlađi sin, Andrijaš, bio je zadužbinar. Njegova zadužbina je mali Manastir Svetoga apostola Andrije, smješten iznad rijeke Treske u blizini Skopja, u narodu poznati Andrejašev manastir.

9. UPOREDNA ANALIZA EPSKIH PJESAMA O MARKU KRALJEVIĆU

Sve epske pjesme o Marku Kraljeviću mogu se podijeliti na skupine ili rukoveti koje za sadržinu imaju:

- Megdane s istočnobalkanskim junacima;
- Marka i Minu (Mihna, Nina i Bela) od Kostura;
- Odnos s nekim istočnobalkanskim lokalnim feudalcima;
- Odnos sa sultanom i Turcima u koji je povremeno upleten i crni Arapin;
- Oslobađanje roblja;
- Ženidbu, odnos s ljubom (ženom) i njenu preljubu, odnos s Arapkom devojkom i devojkama;
- Marko poznaje očinju sablju;
- Marka i vilu i druge s mitskom sadržinom;
- Markovu smrt i
- Marka prostorno-vremenski izmještenoga i dovedenoga u vezu s likovima i događajima novijega doba.

O Marku Kraljeviću, odnosno Mrnjačeviću, postoji jako malo pisanih izvora. Ta nekoliko šedoče njegove sporove sa ženom Jelenom koja se udavala i preudavala, a povezani su i s gradom Kosturom kojim je vladao njegov tast; mjesto smrti i smrt su mu povijesnim izvorima potvrđeni i zabilježene su njegove posljednje riječi. Pisana vrela opisuju mjesto, vrijeme i razlog pogibije njegovoga oca, kralja Vukašina; indirektno opisuju i njegov odnos sa sultanom i braćom Andrijašem i Dmitrom. A istočnobalkanski feudanci Dojčin (Bolani Dojčin), Konstadin Dejanović (beg Konstadin), Stefan Hrelja Dragovolja (Relja Šestokrila) i Bogdan (Ljutica Bogdan), rođak Dejanovića i junaci Leka kapetan, Musa Kesedžija (Qesexhi), Gjergj Elez Alija, Četobaša (Çetobashi) Mujo, Demo Brđanin, koji se pominju u epskoj poeziji o Marku Kraljeviću, povijesne su ličnosti iz njegovoga vremena, potvrđene izvorima. Zato su za ovaj rad od temeljnoga značaja rezultati uporedne analize povijesnih izvora i epskih pjesama o Marku Kraljeviću, koji za fabulu imaju Marka i Minu (Mihnu, Ninu

i Belu) od Kostura, Markovu smrt, odnos s Turcima i turskim sultanom, ženidbu, preudaju i preljubu žene (ljube), prepoznavanje očinje sablje i odnose i megdane s nekim istočnobalkanskim feudalcima i junacima. Iz ovih rukoveti iščitava se odnos stvarnoga i epskoga, u kontekstu prostora i vremena u kome su nastale epske pjesme o Marku. To će nam pomoći da dođemo do odgovora na pitanje da li je i koliko je epski Marko Kraljević povezan s povijesnim Markom, odnosno ko je epski Marko Kraljević i kako je postao nacionalni junak Bugara, Makedonaca, i Srba? Pominje se obilno u hrvatskoj narodnoj poeziji; ima ga i u crnogorskoj i albanskoj epskoj poeziji. Njegova slava doprla je i do Ukrajine; zabilježena je u ukrajinskoj epici, dok ostale fabule epskih pjesama o Marku, i epski Marko hronološki i prostorno izmješten van vremena i prostora na kome je postojao povijesni Marko, nijesu predmet ovoga rada.

Posebno ćemo analizirati epske pjesme o Marku Kraljeviću s istoka Balkana, odnosno iz Severne Makedonije i Bugarske, a posebno sa centralnoga i zapadnoga Balkana, dakle prostora Hrvatske, Bosne, Crne Gore i Srbije. Tome je razlog u činjenici da je povijesni Marko Kraljević, u daljem tekstu Marko, egzistirao u Ševernoj Makedoniji, odnosno na istočnome Balkanu, a njegova slava raznesena je cijelim Balkanskim poluostrvom. Trebalo je razjasniti taj fenomen, koji se do danas različito tumači i o kome nauka nije dala konačan sud. Autori koji su se njime bavili različito su se o toj pojavi očitovali. U ovome radu mi ćemo pokušati da to pitanje utemeljeno razriješimo i damo zadovoljavajući odgovor.

EPSKE PJESME O MARKU KRALJEVIĆU S ISTOČNOGA BALKANA

FABULA: Marko i Mina od Kostura

Varijanta 1 – Крaли Марко и Бeлe Кoстурянини⁵²⁶

Tužan Marko tri godine na Šarcu jezdi i koplje nosi položeno. Pita ga sestra Šeina što mu je, a on joj odgovara da mu ljuba Jelena za devet godina na svijet nije donijela ni muško ni žensko dijete. Zove Jelenu i govori joj da mu za devet godina nije donijela dijete, a ona mu odgovara da je u gori petrovska jabuka devet godina cvjetala a nije rađala, a devete godine je rodila. Marko zaduži brata Andrijaša da povede Jelenu na Staru planinu „да му бeрe киткa диовитa“ a onda da je ubije. Kad su došli na planinu, kaže joj Andrijaš da mu je brat kazao da je ubije, a ona mu odgovara da je rodila dijete. Andrijaš ga uzima i povija i nosi bratu, koji ga pita zašto je nije ubio, a on odgovara da mu je rodila dijete. Marko je izvodi s đetetom na čardak i njivi ga sedam godina. Poslije sedam godina Marko ide da obiđe Krajinu. S njim je i kralj Andrijaš,

526 Vikizvornik, Ivan Burin, *Blgarsko narodno tvorčestvo v dvanadeset toma*, tom I, Jonaški pesni, br. 42.

koji ožedni i po Markovome savjetu ide u mehanu kod mlade mehandžike da kupi i napije se vina. U mehani nađe pedeset hajduka koji mu odsijeku glavu. Silazi Marko da traži brata u mehanu i nalazi hajduke kako se igraju Andrijaševom glavom. Uzima sablju i sve ih isiječe a krčmaricu namaza lojem i katranom, zakopa u zemlju i zapali od glave i pođe za Prilep. Putujući, na konaku, snijeva da srijeće bjelobradoga starca koji mu govori da mu je Bela od Kostura napao dvor, zarobio ljubu s detetom i pretukao staru majku Jevrosimu. Dolazi kući i zatiče popaljeni oplijenjen dvor. Šarac ga savjetuje da se obrije, ošiša i obuče kaluđersko odijelo i da ide u Kostur. Tamo nalazi Belove sluge i moli ih da kažu Belu da izađe i daruje ga. Oni prenesu Markove riječi, a on ga zove da ga vjenča s Jelenom. On ulazi u dvor i Bela prepoznaje Šarca i pita će je Marko i dobija odgovor da je poginuo na Kosovu. A Jelena Šarcu potihom govori da dođe Marko da je otme iz Belovog ropstva. Belo je šalje da donese Markov srebrni kondir i sablju koje mu je zaplijenio. Marko prerušen u kaluđera pita ga što mu je to donio, jer ga je pozvao da ga vjenča, a on odgovara da vidi koliko je teška. Marko uzima sablju i odsiječe mu rusu glavu.

Varijanta 2 – Крали Марко и Беле от Костур⁵²⁷

Naljutio se Marko na nevjestu Angelinu i pobjegao u Solun i tamo sedio tri godine. Zove ga ljubica da dođe u Prilep da vidi nju i dijete. Marko odgovara da neće dolaziti još tri godine. Ona mu ponovo piše i prijeti da će ga ostaviti ako ne dođe. Marko, međutim, ostaje pri svome. Angelinu uzima Bela od Kostura da mu bude nevjestica. Angelina s malim detetom odlazi kod Bele i ostavlja Markovu majku samu. Majka mu piše pismo u Solun i savjetuje da ide u Svetu goru i da se učini kaluđerom pa da ide u Kostur kad Beli ljubica rodi da ga krsti i tako uđe u Belin dvor. Marko tako i učini. Kad je došao Beli na dvor, Bela naredi Markovici da mu doda Markovu sablju. Dodaje je Marku i Marko je trgne i pošeće Belu, Angelinu je namazao katranom i njemačkom smolom i zapalio. Uzeo je dijete, oplijenio Belov dvor i pošao u „Varoš“ đe ga je dočekala srećna majka.

Varijanta 3 – Марко и Беле от Костуре

Jezdi Marko drumom i na konaku, snijeva da srijeće bjelobradoga starca koji mu govori da su mu dvori orobljeni. Dolazi kući i nalazi staru majku Jevrosimu koja ga uči da ide u manastir i da se obuče u kaluđersko odijelo i da ide Belu na dvor u Kostur. Na dvoru ga pita Belo odakle mu Markov konj, on odgovara da je Marko poginuo u arapskoj vojsci i da mu je dao konja za opijelo, svijeće da mu pali i pominje na liturgiji. Kad je vidjela Šarca, Jelena se ražalila, a Belo uvodi Marka u dvor da ga vjenča s njom. Marko preobučen u kaluđera traži mu Markovu sablju, jer je „zardala“. Kad je dobije, vadi sablju i odsijeca mu glavu, uzima Jelenu i dijete

i odlazi na dvor.

Varijanta 4 – Марко убива Беле от Костур и изгаря Марковица⁵²⁸
Pjesma je skoro istovjetna pjesmi **Крали Марко и Беле от Костур**.

Varijanta 5 – Марко и Беле од Костур⁵²⁹

Marko večera a služi ga Markovica. Naljuti se Marko što ga služi polupraznom čašom vina i pođe u Solun. Tamo je šedio tri godine kad mu je došla knjiga od lijepe Angeline koja ga poziva da dođe doma i vidi muško dijete. Marko ne haje za njenu molbu nego i dalje stoji u Solunu. Piše mu drugu da ukoliko ne dođe za mjesec dana da će se udati. Marko joj odgovara da ga čeka šest godina, a poslije da se uda, ali za boljega junaka. Markovica zovne dva telala da viču tri dana i tri noći ima li boljega junaka da uzme mladu Markovicu. Čuje to Bela od Kostura, uzme Markovicu s nejakim đetetom da mu bude nevjesta. Markovu kuću je poharao i uzeo mu oštu sablju. U kuću ostane stara Jevrosima koja žali za unučetom pa mu napiše pismo da mu je Bela oplijenio kuću i odveo ljubav s đetetom. Marko uzjaše Šarca i odlazi kući u kojoj nalazi staru majku. Kad ju je vidio, od muke se rasplakao. Majka ga savjetuje da ide na Svetu goru i da se obuče u crnoga kaluđera, pa da ide u Kostur da pogubi Belu. Tako i uradi i pođe u Kostur i premetne se u prosjaka koji traži milostinju. Došao dan i Markovica rodi i ponese dijete na krštenje. Stoga Belo otvori vrata dvora gostima koji mu dolaze na čestitku. Marko se primakne dvoru i u to ga vidi Belin sluga i povede da šedne za trpezu. U to Bela traži Angelini Markovu čašu za vino od sedam oka koju je zaplijenio. Popije Belo dvije čaše i to uplaši Marka. Potom Angelina daje čašu Marku da ispije i blagoslovi, i na kraju daje je svome đetetu koje ispija do pola. Kad to vidi, Belo skače od bijesa i veli da je Markovo kopile. Traži od Angeline sablju i nudi je Marku, koji skače na noge i siječe Belu od Kostura. Uzima rogozinu i uvija u nju Angelinu, pali je od nogu, siječe joj Belovo dijete, uzima svoje i odlazi u „Varoš“ đe ga dočekuje radosna stara majka.

PREGLED VARIJANTI:

Likovi:

1. Marko, Jelena, Bela od Kostura i Jevrosima,
2. Marko, Angelina, Bela od Kostura i Jevrosima,
3. Marko, Jelena, Jevrosima i Bela od Kostura,
4. Marko, Angelina, majka i Bela od Kostura,
5. Marko, Angelina, Jevrosima i Bela od Kostura.

528 Isto, br. 43.

529 Kiril Penušliski, *Marko krale legenda i stvarnost, Skopje, 1983, str. 209, br. 37.*

Zaplet i konac:

U prvoj i trećoj varijanti Markova supruga imenovana je kao Jelena, a u ostale tri kao Anđelija. Zaplet radnje u prvoj, trećoj i četvrtoj varijanti je istovjetan. Belo od Kostura popalio je i opljačkao Markov dvor, oteo mu ljubiu i odveo je u Kostur. Kad je Marko saznao, prurušen odlazi kod Bele, nalazi ljubiu koja mu iskazuje lojalnost, uzima sablju, pošeće ga, i s njom se vraća na dvor, dok ga u drugoj i petoj varijanti ljubia svojevoljno napušta i odlazi s Belom u Kostur. Marko saznaje za njenu izdaju, odlazi u Kostur, Bela pogubi a ljubiu živu zapali.

FABULA: Markovi megdani s povijesnim istočnobalkanskim junacima
Varijanta 1 – Кралевики Марко убива Муса Кеседџија⁵³⁰

Šedi Musa Kesedžija na Demirkapiji kraj Vardara tri godine. Zatvorio sve puteve i ne dá ni pile da prođe. Zove sultan Murat Marka Kraljevića da mu dođe na noge. Marko odlazi kod sultana i pita ga hoće li da ga pogubi, a sultan mu odgovara da ga je zvao da ubije Musu Kesedžiju koji je zatvorio puteve. Marko polazi i pred Demirkapijom zaustavlja ga Musa i kaže da stane. Marko staje i veli mu da je došao da podijele megdan. Borili se tako tri dana i noći. Marko se umorio i vidi da će poginuti, pa poziva vilu u pomoć. Ona ga savjetuje da uzme nož i ubode Musu u srce. Po savjetu on iz potaje vadi nož i ubija Musu, a sultanu Muratu dođe vijest da je Musa poginuo i da su putevi slobodni.

Varijanta 2 – Кралевити Марко и Муса Кеседџија⁵³¹

U Sofiji, u mehani vino pije Marko Kraljević. Naliva mu moma Angelina kojoj Marko veli da mu napije Šarca. Potom Marko uzima čabar vina i tešku topuzinu i izlazi iz Sofije. Srijeće mladoga Latina koji mu kaže da ga zove car da pogubi Musu Kesedžiju. Marko mu veli da ide kod cara da mu prosi šćer da je vodi u Prilep da pomáže staroj majci. Kad je Marko došao do poljane, tamo nađe pobodeno koplje, privezanoga konja i Musu koji ga čeka da se obidu na dvoboj. Borili se tri dana i tri noći pa se umorili. Vidi Marko da će da pogine, pa poziva vilu koja ga savjetuje da izvadi nož iz pojasa i raspори Musu. Tako i biva. Potom Marko šalje sestru Angelinu da ide kod cara Šišmana i za njega prosi mu šćer. Car odgovara da je njegovu šćer zarobio Musa Kesedžija i da ga ona služi pod šatorom. Angelina mu kaže da je Musu pogubio Marko i da mu je šćer kod njega. Šišman skače od sreće „i mu dade hubava Velički“.

530 Vikizvornik, Ivan Burin, *Blgarsko narodno tvorčestvo v dvanadeset toma*, tom I, Jonaški pesni, br. 20.

531 Isto, br. 22.

Varijanta 3 – Крали Марко и Муса Кеседжия⁵³²

Varijanta je skoro identična prethodnoj, sem što je uveden periferni lik crnoga Arapina, i promijenjen redosljed posljednja četiri stiha prethodne varijante.

Varijanta 4 – Крали Марко, цар Шишман и Муса Кеседжия⁵³³

U mehani u Sofiji pije vino Marko, a služi ga moma Angelina. Traži joj Marko da napije Šarca, jer ide da dijeli megdan s Musom Kesedžijom. Angelina mu donosi topuz, sprema se i odlazi. Ostatak fabule je identičan prethodnim dvijema varijantama.

Varijanta 5 – Марко Кралевич и Муса Кеседжия⁵³⁴

Marko je ležao tri godine u tamnici u Jedrenu, a vila samovila ga je hranila hljebom. Otkad su ga zatvorili, Musa Kesedžija je sio u livade pod Stambolom. Sultan ga nije plaćao pa je Musa sagradio kule od Morave do Dunava i vješao hodže i hadžije. Car poziva paše i vezire da udare na Musu. Vraćaju se poraženi i sultan po nagovoru majke, pušta Marka iz tamnice i pita može li da pogubi Musu Kesedžiju. Marko odgovara da može, ali da mu sultan nađe konja Šarca. Traži od cara četrdeset dana odmora da se napije vina i najede hljeba bijeloga i da se Šarac oporavi. Car mu još daje trista dukata da kupi sablju. Kupuje je kod Petra kovača kojemu umjesto da je plati siječe desnu ruku i daje trista dukata da se hrani do kraja života, da ne pravi bolju sablju. Petar ga kune i veli mu da je napravio bolju Musi Kesedžiji. Marko se uplaši ali uzme topuzinu i pođe u livade ispod Stambola da nađe Musu da podijele megdan. Megdan su dijelili tri dana i tri noći. Iz Marka crvena krv točila a Musu ufatila bijela pjena. U to naiđe vila samovila i Marka savjetuje da izvadi vlaški nož i da Musu raspара. To Marko i uradi i raspара ga od gaćnika do usta. A onda trže sablju dimiskiju i Musi odsiječe glavu. Stoga mu je car kupio imanje, a Marko ga je poklonio crkvama i manastirima.

Varijanta 6 – Марко и Муса Кеседжия⁵³⁵

Vino pije Musa Kesedžija tri dana i bešedi; što pijan bešedio, to se zbilo. Gradi kule i pobija čengele da vješa odže i adžije. Zatvorio puteve i devet godina car ne

532 Isto, br. 21.

533 Vikizvornik, Božan Angelov i Hristo Vakarelski, *Trem na Blgarskata narodna istoričeska epika*, Sofija, 1939, br. 20.

534 *Vikizvornik*, Liljana Bogdanova, *Blgarska narodna pezia i proza v sedam toma*, Tom I, br. 19.

535 Vikizvornik, Georgi Pop Ivanov, *Sbornik za narodnie i narodopis*, knj. 44, Sofia, 1949, br. 22.

ubira porez i ne može da plaća vojsku. Jedna baba ga savjetuje da iz tamnice pušti Marka Kraljevića, koga su obrijali, odrezali mu nokte i ošišali, pa izveli pred cara. Car ga pita može li da nadjača Musu Kesedžiju. Marko traži da se od tamnice odmori tri mjeseca i napije vina. Nakon tri mjeseca on traži drvo drenovinu koju mu donose i on je stiska i iz njega isteku dvije-tri kapi vode. Pođe Marko i nađe Musu te podijele megdan u polju širokom. Borili se ljetnji dan do podne dok nije Marka popanula krv a Musu bijela pjena na ustima. Videći zlu priliku zovne Marko vilu da mu pomogne, a ona ga poduči da uzme iz čizme nož i ubode Musu u srce. To Marko i uradi, raspara Musu Arbanasa i nađe mu tri srca; u trećemu ležala je ljuta zmija.

Varijanta 7 – Крале Марко и Муца Кесеџија⁵³⁶

Kraj Demirkapije car hrani dva izmećara – Marka Kraljevića i Musu Kesedžiju. Musa je na atar ostao tri godine dana, ali nije bio plaćen pa je zatvorio skele i drumove i ne dâ ni pile da prođe. Car onda poziva Marka Kraljevića da mu pristupi. Marko se odaziva cerevom pozivu koji mu se žali na Musu i traži da ga se riješi. Marko odgovara da je Musa veći junak s tri srca koji će ga pogubiti, na što car veli da se carska ne poriče. Marko odlazi u Demirkapiju i izaziva Musu na megdan. Musa se odaziva i na megdanu junačka se borba vodila tri dana i tri noći. Kad se Marko umorio, zazove vilu samovilu da ga spasava. Ona mu savjetuje da uzme nož i ubode Musu u srce. To i čini i Musa pada na zemlju i tad se vidi čudo golemo. Musa ima tri ljuta srca. Tako su se drumovi i skele u Demirkapiji otvorili. Tada se car Murat došeti da ima junaka od vjere, Bugarina Kraljevića Marka.

Varijanta 8 – Марко и Муца Кесеџија⁵³⁷

Marko šeta po Skoplju, a mlada Markovica sedi u bijeloj kuli u Prilepu. Na kulu dolazi Musa i traži Marka da podijele megdan i vide ko je bolji junak. Markovica mu kaže da ide jer ako dođe Marko izgubiće glavu. Naljuti se Musa, zgrabi Markovicu i „odnese po beli drumovi“. Vidi to Markova posestrima, Vila samovila, i pošalje Marku aber da mu Musa Markovicu „nosi po Tikveško polje“. Uzjaše Marko Šarca i stigne ga u Tikveško polje. Sudare se dva junaka i stane velika borba. Dohvate se prvo buzdovanima pa sabljama. Na drugoj strani konji se biju:

dobri Šarko od zabi mu beli,
ogin leta iskri na istreli.

536 Kiril Penušliski, *Marko krale legenda i stvarnost, Skopje, 1983, str. 320–325, br. 73.*

537 Isto, str. 325–327, br. 74.

Borba je trajala tri dana i tri noći. Marko izgubi silu i u pomoć zovne Vilu samovilu da mu priskoči u pomoć. Ona ga savjetuje da Musu nožem raspori. Marko iz desne čizme dohvaća nož, ubija Musu, izvadi mu srce u kojemu je bilo spleteno sedam zmija kojima smrska glave, uzima Musinoga konja na kojega uzjaše mlada Angelina, uzjaše „Šarka“ i odlaze u Prilep.

Varijanta 9 – Марко и Гино Арнаутче⁵³⁸

Postio Marko velikdanski (vaskršnji) post sedam neđelja bez vina i rakije. Na Veliku subotu Markovica mu je promijenila konja i stavila mu sablju i buzodovan u konjsku opremu. Marko se maši na konja i odlazi u „crkva Arangela“ na pričest. Markovica celiva konja u crne oči i veli mu ako bude nevolja da kaže Marku đe mu je sablja. Na put ga sretne Gino Arnautče koju mu veli da ide da mu otme sestru Angelinu. Marko mu odgovara da ako može da je ugrabi, neka mu bog pomože. Pa veli konju da ubrza da dođe do sablje, a konj mu odgovara da mu je oštra sablja u grivi i da je dohvati. Poćera konja nazad i sustiže Gina Arnautina, pa se dohvate sabljama dok se nijesu polomile. Onda su se dohvatili za ramena i Gino obori Marka spreman da ga pošeče. Marko ga moli da ga povede u mehanu da plati mladoj krčmarici vino koje je popio, a nije platio. Gino vodi Marka u krčmu kod krčmarice, Markove posestrime. Ona ih služi vinom i rakijom dok se nije Gino napio. A onda dodaje Marku sablju i on Ginu odsijeca glavu pa joj veli:

Angelino, mila moja sestro!
Doseg imam verna posestrima
A odsega sestra rođena!

Varijanta 10 – Крали Марко и Цемо Брѓенин⁵³⁹

Slavio Marko Svetoga Đorđija s dvjesta popova, trista kaluđera i četiri patrijarha. Vaso kaluđer mu veli da ima da se jede i pije ali nema ribe iz Ohridskoga jezera. Marka uze muka i sram ga oblije i on se spremi da donese ribe iz Ohrida. Markovica mu spremi konja ali ne i oružje, jer je bio kavgadžija. On odlazi i u Kočansku klisuru srijeće Džema Brđanina koji mu veli da ide u Prilep kod Marka koji ima mnogo gostiju koje će da pokolje. Kad je to Marko čuo, odgovorio mu je da je on Marko. Džemo ga hvata, veže u sindžir i vodi od sela do sela. Seljaci ga mole da ga u njihova sela ne pogubi jer im žito neće rađati tri godine dana. Odvodi ga u goru zelenu, u krčmu u kojoj je krčmarica Markova posestrima. Ona mu veli da je doveo Marka pijanicu koji je jeo i pio tri godine, a nije platio. U krčmi Džemo se napija,

538 Isto, str. 328, br. 75.

539 Isto, str. 333–335, br. 76.

a krčmarica mu uzima ključeve, Marka otključa a Džema zaključa. A onda Marko pogubi Džema, pođe u Ohrid i donese ribu iz Ohrida.

Likovi:

1. Marko, Musa i sultan Murat,
2. Marko, Musa, Angelina i car Šišman,
3. Marko, Musa, Angelina i car Šišman,
4. Marko, Musa, Angelina i car,
5. Marko, Musa, sultan, kovač Petar i vila,
6. Marko, Musa i vila,
7. Marko, Musa, car i vila,
8. Marko, Markovica, Musa i car,
9. Marko, Angelina, Gino Arnautče i krčmarica,
10. Marko, Đemo Brđanin, popovi, kaluđeri i patrijarsi.

Zaplet i konac:

U osam varijanti Markov protivnik na megdanu je Musa Kesedžija, a u po jednoj Džemo Brđanin i Gino Arnautče. U devetoj i desetoj varijanti Marko pošeće Džema Brđanina i Gina Arnauta, nakon što ih je prethodno krčmarica opjanila, dok u drugoj i osmoj varijanti Musa Kesedžija izaziva Marka da s njima podijeli megdan. U ostalih šest car (sultan) zove Marka da ga riješi Muse Kesedžije koji je zatvorio puteve i nametnuo danak, samovoljno ili zato što ga car nije plaćao. Megdan traje po tri dana i tri noći, i na koncu, po savjetu vile, Marko ga iz potaje ubija nožem u srce.

FABULA: Marko, Turci i sultan (car)

Varijanta 1 – Султан Селим, Арапин и Марко Кралевичи⁵⁴⁰

Gradi crni Arapin kule po primorju, pa se šeti da nema majku, sestu ni ljubu da mu šeta po kuli. Napiše pismo sultanu Selimu da mu dâ šcer Ajkunu. Sultan mu odgovara da ga sačeka tri neđelje dok mlada prikupi darova, a Arapin mu odgovara da će ga čekati tri mjeseca. Sultan piše po svome carstvu ne bi li se našlo junaka u Turaka i Bugara da izađe na megdan crnome Arapinu. Carica kaže caru da bi mu Marko Kraljević iz Prilepa mogao izaći na megdan. Dva puta mu piše car i nudi darove, a treći put Ajkuna, ali Marko odgovara da ne smije od crnoga Arapina, jer će glavu izgubiti. Uto caru stiže pismo od crnoga Arapina da stiže s tri hiljade Arapa. Izlazi Ajkuna na sinje jezero, proklinje Marka zbog kojega će mlada da se

540 Vikizvornik, Ivan Burin, *Blgarsko narodno tvorčestvo v dvanadeset toma*, tom I, Jonaški pesni, br. 19.

udavi. Taman je to izgovorila, stigao je Marko i kazao joj da prime svatove, a on će je čekati kraj Stambola i spasiti od crnoga Arapina. Marko odlazi u mehanu da pije vina, a Ajkuna na dvor. Svatovi izjutra napuštaju grad, a Marko ih na Šarcu dočeka, zaigra ga i juriš učini na crnoga Arapina. Sustigne ga, udari topuzinom i sabljom dimiskijom odsiječe mu glavu. Povrne se i otme im Ajkunu i na Šarca se vrati u Stambol. Kad je došao na dvor, lijepo su ga darivali i ispratili za Prilep.

Varijanta 2 – Султан Селим, Арапин и Марко⁵⁴¹

Sultan Selim zabranio Bugarima da nose crveno i jašu dobre konje, a Turcima da piju vino jer se obeznane. Marko Kraljević napravio zelenu dolamu, opremio konja po turski i počera janjičare da piju vino za Ramazan. Čulo se to do cara i on šalje telale da pozovu Arapina da uhvati Marka Kraljević za tri tovara blaga, da uzme Prilep, Markovu ljubiu i konja. Uze Arapin konja Karamana pa pođe da traži Marka u Prilep. Tamo su mu kazali da u Budimu gradu pije vino u mehani. Išao on po Budimu i pitao za Marka. Tako na red dođe i Marko da ga pita Arapin zna li Marka Kraljevića i kaže mu da mu je car obećao tri tovara blaga ako ga dovede. Marko se rasrdi i izvadi sablju i odsiječe mu glavu. Stavi je u zobnicu i odnese caru u Stambol. Kad ga je vidio car Selim, poželio mu je dobrodošlicu i kazao mu da je poslao Arapina da ga Marko pošeće. Ponudi mu sto dukata, a Marko mu traži tri tovara blaga koje je bio obećao Arapinu. Razmisli i isplati mu tri tovara blaga, a Marko mu se zahvali i kaže mu da ne šalje Arape da mu sijeku glavu. Maši se na Šarca i počera tri tovara blaga.

Varijanta 3 – Цар Сюлейман, Кулевичи Бане и Марко⁵⁴²

Car Suliman zulum čini po Stambolu; turči momke i djevojke. Čuje to Kulević bane iz Kuleva grada i odluči da ide u Stambol da vidi kod sultana zašto turči momke i djevojke. Majka ga savjetuje da ne daje konja i sablju janjičarima, pašama, vezirima, hodžama i adžijama koje sretne u stambolskom polju, jer su Turci hitri i opaki i njome će da ga pogube. Tako i biva. Stigne u Stambol i naiđe na gvozdena vrata i viđe cara Sulimana na čardaku i dvije bačve vina do njega, pa se povrati i sretne Marka Kraljevića. Kaže mu što je došao i da je vidio dvije bačve vina za koje mu Marko kaže da su za njega. Njih dvojica idu kod cara u saraj. Car Marku predlaže da se poturči i da mu dâ šćer za ženu, a on predlaže caru da uzme njegovu sestru i da se pobugarči. Car se rasrdi i na turskome, arapskome, tatarskome i arnautskome jeziku poziva pet stotina kavaza da Bugarinu odsijeku glavu. Sve te jezike govori

541 Isto, br. 23.

542 Isto, br. 24.

Marko, silazi niz čaradak, vadi dimiskiju i pošeče svih pet stotina kavaza. Sultan zove Marka da ga pošeče, a on odgovara da vodi računa da ga ne rasrdi. Silazi sa čardaka i maši se na Šarca, stiže Kulevića bana i kaže mu da mu je sultan za njim poslao devedeset hiljada vojske s četiri paše. Kulević ban i Marko od ikindije dok je zora zazorila, razdvoje vojsku na dvije strane i svu je pošeču, a četvoricu paša zarobe. Dvojicu povede Kulević u Kulevu gradu i pobugarči ih a dvojicu Marko pobugarči u Prilepu.

Varijanta 4 – Марко окован от Турци, освобођен од майка си⁵⁴³

Vino pije Marko s janjičarima u mehani. Služio ih je mladi Petar koji opije Marka i janjičari ga okuju. Kada se Marko probudio, grohotom se nasmijao. Pitaju ga Turci smije li se okovima ili pijanstvu, a on odgovara da se smije svome pijanstvu. Moli Turčina da mu oslobodi desnu ruku da uzme mastilo i napiše pismo majci da mu se ne nada i da se hrani kako može, što ovaj i uradi. A onda napiše pismo majci da su ga Turci okovali i da dođe da ga oslobodi. Knjigu je dao sokolu koji je nosi na dvor staroj majci. Kad je majka knjigu pročitala, opremila se i pošla niz drumove u goru zelenu. Pita janjičar slugu Petra što se zamaglilo, iz magle rosa pada a iz rose lilan bljesak. Odgovara Petar da ide Markova majka. Kad je došla, išekla je sindžire, Marku udarila šamar i odvela ga na dvor.

Varijanta 5 – Марко Кралевич отива на лов с царя⁵⁴⁴

Šedi Marko s carem i veli mu da sakupi vojsku i sokole da idu u lov na patku zlatokrilu. Car okuplja tri hiljade vojske sa sokolovima, a Marko uzima orla krstaša i odlaze u lov. Dolaze do velikoga jezera, vide patku zlatokrilu i pušte tri hiljade sokolova, ali je ne mogahu uloviti. Marko im se zahvaljuje i kaže da će da pušti krstaša. Orao poleti i pita zvijezdu Danicu je li videla patke zlatokrile, a ona mu odgovara da ih je videla kad su pali na dno jezera. Krstaš padne na dno jezera, uhvati sedamdeset zlatokrilih, iznese ih iz jezera i donese Marku u krilo.

Varijanta 6 – Марко Кралевич, султан Селим и Черен Арапин⁵⁴⁵

Ova varijanta je istovjetna varijanti 2, samo je pod drugim naslovom zapisana i objavljena u zbirci Ljiljane Bogdanove.

543 Isto, br. 63.

544 Isto, br. 87.

545 Vikizvornik, Liljana Bogdanova, *Blgarska narodna pezia i proza v sedam toma*, Tom I, br. 20.

Varijanta 7 – Марко не се покорява на забраните на царя⁵⁴⁶

Ova varijanta je skoro istovjetna varijanti dva. Razlikuje se od varijante dva za vršetkom. U drugoj varijanti Marko traži i dobija od sultana blago, a u ovoj bača Arapinovu glavu pred sultana. Kad ju je sultan vidio tri godine ga je držala groznica.

Varijanta 8 – Цар Солиман, Кулевич бане и Марко Кралевич⁵⁴⁷

Ova varijanta, zapisana od Ljiljane Blagojeve, istovjetna je varijanti tri koju je zapisao Ivan Burin.

Varijanta 9 – Султан Селим, Арапин и Марко Кралевич⁵⁴⁸

Istovjetna varijanti jedan. Obje su objavljene u različitim zbirkama istoga autora.

Varijanta 10 – Султан Селим, Арапин и Марко⁵⁴⁹

Istovjetna varijanti dva. Obje su objavljene u različitim zbirkama istoga autora.

Varijanta 11 – Цар Солиман, Кулевиче Бане и Марко⁵⁵⁰

Istovjetna varijanti tri. Obje su objavljene u različitim zbirkama istoga autora.

Varijanta 12 – Марко отървава пленената от турци своя жена⁵⁵¹

Marko je tri dana bio u lovu. Kad se vratio, našao je dvor popaljen, majku izgaženu, dijete izbodeno, blago odnešeno, odvedeno devet varnih konja, odnešeno devet tovara blaga a gizdava Marija odvedena. Kad se vratio, majka mu kazuje da su to uradili Turci. Marko traži od tasta da mu dâ devet sinova da udare počeru za Turcima, ali mu ih stari tast ne dâ. Marko pojaše konja i sustigne Turke u gori zelenoj. Tri dana su se bili. Gledala ih gizdava Marija, pa joj Marko veli da uzme oštru sablju pa da mahne po Turcima ili po njemu. Ona uzme sablju i mahne po Turcima, sve ih sasiječe, pa s Markom pođe u dvor.

546 Isto, br. 21.

547 Isto, br. 26.

548 Ivan Burin, *Narodni epos*, Sofija, 1955, br. 5.

549 Isto, br. 9.

550 Isto, br. 10.

551 Vikizvornik, Božan Angelov i Hristo Vakarelski, *Trem na Blgarskata narodna istoričeska epika*, Sofija, 1939, br. 17.

Varijanta 13 – Марко Кралевич, султан Селим и Черен Арапин⁵⁵²

Ova vriijanta objavljena u *Zborniku narodnih umotvorina i narodopisa*, u tomu 43, 1942. godine, istovjetana je varijanti broj dva iz „Zbirke junačkih pjesama“, tom I, Ivana Burina.

Varijanta 14 – Марко и Мурат-бег⁵⁵³

Zabranio car Murat-beg da se vino pije i nosi zeleno. Uprkos zabrani, Marko to čini i ćera Turke da piju vino na Ramazan. Čuje car i razglasi Stambolom da će junaka koji uhvati Marka Kraljevića nagraditi s dva grada – Skopjem i Jedrenem. Niko se ne nađe sem crni Arapin koji pođe da ga traži, glavu da mu poseče. Naide na Marka, ne prepozna ga i kaže mu što je došao. Marko mu sabljom glavu odsiječe i ponese caru u Stambol i pita ga čiju je glavu tražio – Markovu ili Arapinovu. Car mu odgovori da čini kao što je činio i dao mu je Skopje i Jedrene.

Varijanta 15 – Марков натпревар со Турци⁵⁵⁴

Marko večera s majkom i osmjehuje se. Pita ga ona zašto se osmjehuje a on odgovara da je dobio knjigu da ide na Kosovo da se s Turcima nadigrava. Pita majku da ga nauči kako da Turke pobijedi. Ona ga savjetuje da razigra Šarca i da se Turci lecnu od njega. To i uradi i pobijedi „tija kleti Turci“.

Varijanta 16 – Облага се Марко с јаничари⁵⁵⁵

Mako se opkladio s janjičarima ko će više popiti vina i rakije. Prevari se Marko i opije se. Janjičari ga okuju sindžiroм i odvedu u daleku janjičarsku zemlju.

Likovi:

1. Marko, crni Arapin, sultan Selim i Ajkuna,
2. Sultan Selim, Marko, janjičari, Markova ljuba i Arapin,
3. Car Selim, Kulević ban, Marko i majka,
4. Marko, janjičari, Turci i sluga Petar,
5. Car i Marko,
6. Car Selim, Kulević ban, Marko i majka,

552 Vikizvornik, *Sbornik za narodne umotvorine i narodopisi*, knj. 43, Sofija, 1942, br. 13.

553 Kiril Penušliski, *Marko krale legenda i stvarnost, Skopje, 1983, str. 353–354, br. 81.*

554 Isto, str. 421–426, br. 94.

555 Isto, str. 427, br. 96.

7. Car Selim, Kulević ban, Marko i majka,
8. Car Selim, Kulević ban, Marko i majka,
9. Marko, crni Arapin, sultan Selim i Ajkuna,
10. Sultan Selim, Marko, janjičari, Markova ljuba i Arapin,
11. Car Selim, Kulević ban, Marko i majka,
12. Marko, majka, Marija i Turci,
13. Sultan Selim, Marko, janjičari, Markova ljuba i Arapin,
14. Car Murat-beg, Marko i crni Arapin,
15. Marko, majka i Turci,
16. Marko i janjičari.

Zaplet i konac:

U dvanaest varijanti okosnica je odnos Marka i cara, odnosno sultana unutar kojih je u osam varijanti taj odnos povezan s crnim Arapinom, dok je u četiri njegov odnos s Turcima ili janjičarima. Periferne ličnosti su Markova majka i ljuba, ban Kulević i drugi. Car, odnosno sultan u pet varijanti zove Arapina da pošeće Marka koji ne drži do carevih naredbi. U svima biva od Marka pošećen. U dvije varijante na carevu molbu, Marko pogubi crnoga Arapina koji gradi kule i nasrće na cerevu šcer. U dvije Marko dovodi cara poznaniju prava koji mu se pokorava. U četvrtoj varijanti Marko ima posla s janjičarima od kojih ga spašava majka a u šesnaestoj janjičari ga vode „u daleku janjičarsku zemlju“. U petoj varijanti car i Marko idu u lov, a u četrnaestoj Marko ubija crnoga Arapina, kojega je poslao car da ga pogubi, i od cara biva nagrađen. U petnaestoj po majčinome savjetu razigra Šarca i pogubi proklete Turke.

FABULA: Marko, ženidba, Markova ljuba i odnos s njom

Varijanta 1 – Марко, Арапин и Марковица⁵⁵⁶

Marko sedi na divanu i vidi niz drum maglu i prašinu. Šalje Markovicu da vidi ko je. Taman tada na kapiju zakuca crni Arapin. Pita Markovicu je li tu Marko za koga je čuo da se opladio ako ga napije da mu dâ konja i sablju da s njom glavu pošeće, a ako ne da mu dâ Markovicu. Ona to javlja Marku koji joj veli da ga dovede. Kad su se podnapili, Marko je prilegao da odspava a Markovica pita crnoga Arapina da je izbavi od pijanice. Skaču na noge, uzimaju Markovoga konja i odlaze u Solun. Kad su se primakli, veli Markovica crnome Arapinu da u Solunu Marko ima pobratima koji je može poznati, a njega pogubiti. Kad se probudio, Marko udara u počeru. Na livadama ispod Soluna srijeće Marko Kraljević delibašu i pita

556 Vikizvornik, Ivan Burin, *Blgarsko narodno tvorčestvo v dvanadeset toma*, tom I, Jonaški pesni, br. 61.

ga je li vidio crnoga Arapina s lijepom devojkom. Ovaj mu odgovara da ga je vidio po prilici s Markovicom. Kod bijeloga Pletvara sustigne ih i ona veli Marku da je njegova Markovica i da mu je prosto krv od trostruke kamdžije kojom ju je udarao po čelu. A onda odu i rastovare dvanaest tovara blaga.

Varijanta 2 – Марковица избавя мъжа си от тъмница⁵⁵⁷

Majka Marku veli da ne izlazi iz Prilepa i ne ide po mehanama da vino pije, jer će se okupiti mehandžike i krčmarice i poći kod staroga kadije, koji će poslati trista janjičara da ga utamniče, a neće imati ko da ga brani. Marko joj odgovara da će potući trista janjičara, i ne poslušaj majku nego pođe u Prilep u mehanu. Skupe se mehandžike i krčmarice i požalile se starome kadiji koji pošalje janjičare da mu dovedu Marka. Držao ga je tri dana ali niko se nije interesovao za njega, pa je Marko odležao devet godina u tamnici. Po savjetu ljube Angeline pošla stara majka da ga traži. Čula od kadija i muftija u Prilepu da u tamnici leži devet godina pa ih zamolila da otvore tamnicu. Kad su je otvorili, majka mu veli: „Tu li si Marko Delibaša?“, a Marko joj odgovara da daje i nadaje očevinu, ako nije dovoljno da založi Šarca, ako ni to nije dovoljno da založi i ljubu Angelinu, samo da ga izvadi iz tamnice. Majka kadiji nudi tri hiljade groša ali on ne haje, pa onda redom nudi sablju, buzdovan, Šarca i na kraju Angelinu, i tek na njen pomen kadija diže glavu. Ona traži tri dana da to sakupi. Vraća se i sve po redu kazuje Angelini, i da ju je dala za Markov otkup. Angelina joj odgovara da će Marka da izbavi i bez novca i bez sablje, buzdovana i Šarca. Obuče ruho „čuardarsko“, uzme buzdovana i opaše sablju pa se maši na Šarca i pođe u Prilep. Izađu kadije i muftije da vide to „mlado čuardarče“. Tražila je Marka da ga vodi caru gospodaru zato što nije majku slušao. Kad su izašli iz Prilepa pita Marko, „iskam nešto da ta pitam“:

Da li mi e morija morilu,
ili mi e razmirstvo stavalu?...
či ja pozna Marko Delibaša,
pa si dvama doma otidoa.

Varijanta 3 – Марковица избавя мъжа си от тъмница⁵⁵⁸

Ova varijanta pjesme, koju je objavila Lj. Bogdanove, istovjetna je prethodnoj varijanti koju je objavio I. Burin.

557 Isto, br. 62.

558 Vikizvornik, Liljana Bogdanova, *Blgarska narodna pezia i proza v sedam toma*, Tom I, br. 48.

Varijanta 4 – Марко граби Ангелина⁵⁵⁹

Sabrali se kraljevi i hvale se ko što ima, a pokraj njih sedi Marko i hvali se da može zemlju da prevrne. Oni mu se nasmiju i pitaju ga kako se ne srami on kojemu je otac bio Vukašin koji je imao tri tovara blaga: jedan karagroševa, drugi žutih dukata a treći sitnih para. Kad je Marko čuo da mu kraljevi to zbore, krenuo je da ide doma. Na drumu ga je čekaio Gospod s torbom zemlje i zamolio ga da njemu starcu pomogne da je podigne. Marko je pokušao, ali nije uspio a drugi put mu se otkinuo kolan. Onda mu je Gospod oduzeo pola snage, ali mu je dao mudrost. Marko onda odlazi majci i sve joj ispriča. Majka mu kazuje što je Vukašin imao od blaga, oružja i da je imao kobilu koja je poslije njegove pogibije pošla u šumu i stanila se kraj slanoga jezera. Pošao je Marko da je traži i našao je sa ždrijebetom. Kobilu mu je pobjegla a ždrijebe Šarca je uhvatio i odveo kući. Pita majku đe da potkuje, sablju da naoštiri, oružje i buzdovan da sredi. Majka mu veli da je Vukašin imao pobratima Jana kovača u Solunu. Marko odlazi u Solun kod očevoga pobratima i traži da mu potkuje Šarca i sredi oružje. Jano mu veli da ne može jer ima dvije svadbe. Marko mu odgovara da će da ide u mehanu da pije vina i da mu dođe šcer da ga posluži vinom, da je časti. Angelina moli oca da promijeni nevjestinsko ruho da počasti pijanicu. To čuje Marko i naljuti se. Pita Šarca može li da nosi dvoje, jer bi da ugrabi nevjestu, a Šarac mu odgovara da je ugrabi i da se ne boji. Izađe Angelina, poljubi ga u ruku, a on je dariva dukatima, pa je uzme za ruku i metne je iza sebe na Šarca i pojure da bježe. Angelina zapjeva glasovito i to čuje njen otac i mladoženja, junak od Krajine, koji se maši na konja i udari u počeru. Šarac dolazi do Galičke rijeke koja je nosila drvlje i kamenje. Uči Marka da kopljem zaustavi drvlje dok je prepliva i tako pređe na drugu stranu. A onda Marko povuče koplje i drvlje i kamenje i prepriječi put Bedeviji. Skine se s konja i poljubi Šarca u čelo, a junak od Krajine mu veli da ne ljubi Šarca nego Angelinu jer je veći junak. Marko s Angelinom dolazi u dvor, đe ga dočekuje majka. Svadba je bila tri neđelje, a vjenčao ih je stari iguman Manastira „Sveti Arhangel“.

Varijanta 5 – Марко, Ангелина и Ойрадин делия⁵⁶⁰

Pođu Marko i Angelina u goru. Marku se zadrijema pa zamoli Angelinu da mu zapjeva da ga mine drijemanje. Ona mu odgovara da ne smije od Oiredin delije. Kad su bili mladi, voljeli su se, ali se nijesu uzeli, pa će je po glasu poznati. Marko joj veli da se ne boji nego neka zapjeva. Ona zapjeva a gora zelena zaječi. Čuje je Oiradin delija i pozove trista Tatara da dočekaju Marka i ljubmu Angelinu. Sukobe se, i Marko mu pogubi cijelu družinu. Ostanu samo njih dvojica. Marko veli

559 Isto, br. 65.

560 Isto, br. 73.

Angelini da uzme sablju i pošeće njega ili Oiradina. Oiradin joj predlaže da pošeće Marka, a on će je uzeti za ljubu. Angelina krene da ubije Marka, ali udari Oiradina, uplaši se i krene da bježi preko polja. Marko joj viknu da sačeka dok dođe njenoj braći i ocu u goste. Tastu se požalio da mu je njegova šćer „ostavila biljeg“, našto je on pozvao devet sinova koji su uhvatili sestru, a njegovu šćer, polili je katranom i voskom, i zapalili.

Varijanta 6 – Марко изгаря невярната си жена⁵⁶¹

Šedi Marko na Staroj planini i devet godina čuva karaulu. Desete zamoli Timonu nevjestu da ga odmijeni da malo odrijema. Ona prihvata i taman kad je zaspao, dolaze Turci janjičari. Vidi ih dijete Grujo koje zovne oca i majku da ih obavijesti. Marko mu odgovara da nijesu janjičari nego žeteoci s bijelim krpama na glavi i srpovima za pasom. Prišli su Staroj planini, videli su Marka da leži, a Timona im je potihlo rekla da se ne boje od umrloga čovjeka i tražila od njih svileni gajtan da mu veže ruke naopako i stavi bukagije na noge. Stavili su Timonu na konja, a Marka i golo i boso dijete ispred njih da gaze. Grujica se žali Marku da ne može go i bos po slani i gologlav po ljutoj zimi. Marko mu veli da moli majku da ga stavi na konja, a ona odbija govoreći mu da je hajdučko kopile. Grujo se rasplače i uto oni putujući niz klisuru stižu u mehanu i tu se janjičari tri dana i noći opijaju. Kad su se opili Marko nauči Gruja da uzme nož iz majčinog svilenoga džepa i da presiječe svilene gajtane kojima je vezan. Kad se oslobodio, uzima sablju i sve ih isiječe, a Timonu veže i stavi joj bukagije, pa je načera bosu da idu doma. U dvor napravi veliku gozbu, uhvati Timonu, namaže je lojem i katranom, noge joj stavi u zemlju do koljena pa joj rusu glavu zapali. Gorjela je tri dana i tri noći.

Varijanta 7 – Марко, Елена и дете Радуица⁵⁶²

Poveo Marko dijete Radoicu na Svetu goru. Kad su došli na Demir Kapiju, Radoica veli da je zaboravio jevanđelje i pita ga da se vrati da ga uzme. Marko ga savjetuje da to ne radi jer mu knjige kazuje da će poginuti od majke. Radoica ga ne poslušala i vrati se kući i pozove majku da mu doda jevanđelje. „Bog da bie nagovata maika“, ona igra gola na čardaku sa Turcima, pa im veli da uhvate hajdučko kopile i da ga stave u tamnicu. Čekao ga Marko tri dana i pošao kući da vidi đe je. Ljuba mu kaže da ga nije ni vidjela. Uđe Marko u tamnicu i nađe Radoicu koji mu kaže da mu je ljuba igrala gola i bosa s trojicom Turaka na čardaku i da im je rekla da ga uhvate i bače u tamnicu „da pogine aidučko kopile“. Marko je hvata, maže lojem i katranom i pali od vrha glave.

561 Isto, br. 74.

562 Isto, br. 75.

Varijanta 8 – Маркова женитба⁵⁶³

Marko veli sestri Ugri da mu spremi konja da uglavi ženidbu s Margitom. Pođe Marko na uglavu i podijeli darove. Kad su kićeni svatovi bili preko gore zelene, gora je uvenula, preko polja voda mutna s brijega, u brijeg je presahla, a trava iščijela. Ostala je samo jedna ptica koja mu veli da mu je zaludu junaštvo „kakvo haro vodiš na vranato konja“. Marko svatovima kaže da stanu, da vrate Margitu, „diete čorbadžisko“, i uzme lijepu, siromašnu Mariju. Ostavili su Margitu i uzeli Mariju i krenuli na dvor. Preko gore gora se veselila a ptice raspjevale. Jedna poje „bre aferim Marko“, kakvo dobro vodiš na vranoga konja. Vodi je doma da se s lijepom Marom usrećite.

Varijanta 9 – Марко граби Ангелина⁵⁶⁴

Ova I. Burinova varijanta istovjetna je varijanti 4 koju je objavila Ljiljana Bogdanova.

Varijanta 10 – Крали Марко се сдобива с кон, орџије и невеста⁵⁶⁵

Ova varijanta koju su objavili B. Angelov i H. Vakarelski, uz nešto razlika, skoro je istovjetna varijanti 4 koju je objavila Lj. Bogdanova.

Varijanta 11 – Марко грабва Елена⁵⁶⁶

Pita Marko majku ko je potkivao Vukašinovu kobilu s jakim klincima i pločama, te su mu trajale po tri godine. Majka ga upućuje na Vukašinovoga pobratima, potkivača Jana iz Soluna. Nastavak je sličan drugome dijelu varijante 4 koju je objavila LJ. Bogdanova. Marko je, za razliku od prethodne u kojoj je ugrabio Angelinu, u ovoj varijanti ugrabio Jelenu. Na kraju, u prethodnoj varijanti vjenčao ga je iguman Manastira „Sveti Arhanđeli“, a u ovoj on majci samo kaže da je dobila odmjenu.

Varijanta 12 – Гине Латинино краде Марковата жена⁵⁶⁷

Skupilo se sedamdeset Arvanita u Arvanit gradu i pitaju se ko bi izašao na megdan Marku Kraljeviću. Nema junaka koji je na to spreman sem Gino Latinin koji

563 Vikizvornik, Ivan Burin, *Narodni epos*, Sofija, 1955, br. 3.

564 Isto, br. 4.

565 Božan Angelov i Hristo Vakarelski, *Trem na Blgarskata narodna istoričeska epika*, Sofija, 1939, br. 15.

566 Vikizvornik, Georgi Pop Ivanov, *Sbornik za narodnie i narodopis*, knj. 44, Sofija, 1949, br. 8.

567 Vikizvornik, *Sbornik za narodne umotvorine i narodopisi*, knj. 43, Sofija, 1942, br. 49.

pođe do Prilepa grada. Izade pred njim Markovica kojoj on kaže da je došao da zove Marka za kuma. Marko ga zove na čardak i tu su bešedili. Odlaze u Arvanit grad da kumuje. Kad su stigli, Gino mu veli da je devojka odbila da se uda za njega. Traži mu konja Šarca i oštru sablju da je vidi pa da dođe. Marko mu daje a on odlazi u Prilep i kaže Markovici da Marko bez nje neće da ga vjenča. Ona se obuče i pođe u Arvanit grad. Tamo Marko sedi za trepezom i ona mu poljubi ruku, na uvo šapće i nogom gazi. Gine mu se zahvaljuje i poziva da idu na vjenčanje. Marko se sprema da jaše Šarca, a on mu veli: „Bog te ubio da ideš da vjenčaš svoju prvu ljubav“. Marko im se zahvaljuje i traži sablju da se poigra. Uzima je i siječe svih sedamdeset druga, Gina fata i odere, a ljubuu uzima i odlaze na svoj dvor.

Varijanta 13 – Гине Латинино краде Марковата жена⁵⁶⁸

Pita majka Gine Arvatino zašto ne može sebi da nađe priliku da se oženi. Odgovara joj da je za tri godine obišao devedeset gradova. U Prilepu je našao Markovu Jelenu i pita majku kako da je uzme. Majka ga savjetuje da to ne čini jer može da pogine od većega junaka. Nakon što dolaze u Arvata grada (u prethodnoj varijanti Arvanita grada), nastavak je sličan kao u prethodnoj varijanti, s tom razlikom od prethodne, što na koncu, u ovoj varijanti umjesto da uhvati Gina i odere, Marko Ginu odsijeca rusu glavu, oplijeni mu dvore i s Jelenom odlazi u Prilep.

Varijanta 14 – Марко и мома Ангелина⁵⁶⁹

Pije Marko sa sedamdeset prijatelja i osamdeset pobratima. Služila ih mlada Angelina. Prevare Angelinu te uzme čašu rakije i napije se:

– Kaj izlaža malka moma,
ta mi ze čaša vino,
digna, digna, ta se napi.

Varijanta 15 – Марко си граби невеста⁵⁷⁰

Prođe Marko kraj grada Klisure, pokraj vrata popa Nikole i viđe lijepu devojku. Dolazi kući i sprema staru majku na Šarca da ide u Klisuru da je prosi. Popa Nikola je obavještava da je devojka trostruko isprošena i prstenovana. Predlaže da Marko dođe u neđelju na ravne dvorove, obučen u kabanicu, kad će doći tri vrste svatova i tri zeta. Majka mu to prenosi i Marko u neđelju odlazi na dvor popa Nikole, udara

568 Isto. br. 50.

569 Kiril Penušliski, *Marko krale legenda i stvarnost, Skopje, 1983, str. 155, br. 16.*

570 Isto, 173–176, br. 27.

na vrata od dvora i traži da mu se otvore da poljubi nevjestu u ruku. Otvara mu ubava djevojka, on je hvata za ruku, penje na Šarca i pojuri na dvor. Dočekala ga je stara majka i on joj predaje nevjestu. A onda izlazi na dvor i poziva ko je junak da mu uzme ubavu nevjestu.

Varijanta 16 – Женидбата на крали Марко⁵⁷¹

Marko tri godine traži djevojku u Latina. U njih je zakon da pokažu tri djevojke obučene u isto ruho i koju nevjestu poznaju da je vode. Marko pravi svadbu a ne zove dva sestrića i sestru. Oni pitaju majku zašto ih ne zove na svadbu. Majka ih savjetuje da opašu oštre sablje, uzmu brze konje i sustignu ih. Otidoše „fav Latinica“ i nađu Marka đe se čudi:

– Kak dojdohme za nevjasta,
T’j šta idem biz nevjasta!

Odgovaraju mu:

– Oj ti ujko, Krali Marko,
ni beri kahr ni vjani,
ja što poznam mlada navjasta. –

Grabe nevjestu, stavljaju je na brzoga konja i vrate se na dvor.

Varijanta 17 – Се сакале Марко и Елена⁵⁷²

Voljeli se Marko i Jelena devet godina, ali nijesu imali poroda. Veli joj Marko da hoće da je ostavi, drugu da traži. Ona mu odgovara da ide u Budim da pita djevojku Kalinu što će mu kazati. Kalina mu savjetuje da ostavi Jelenu i traži drugu. Kazuje on to Jelenu koja mu na to veli da je jabuka devet godina cvjetala a devete jabuku dala. Marko nagovara brata Andriju da je odvede u goru zelenu i pogubili ili će on njega. Andrija i Jelena odlaze u goru i taman kad je Andrija htio da je pošee, Jelena rodi muško dijete. Andrija uzima dijete i Jelenu i na konju odjezde na Markov dvor. Vidi ih Marko s čardaka i veli mu da će mu uzeti glavu što mu vraća nevjestu. A Andrija mu odgovara da siđe i vidi njegovo muško dijete. Marko silazi i „trista sa mu sl’ncea joj grijali“, pa sijeda i napije se vina i rakije.

571 Isto, 177–179, br. 28.

572 Isto, str. 180–182, br. 29.

Varijanta 18 – Марко, Арапин и Маркоица⁵⁷³

Pita Marko Markovicu što se digla magla na drumove. Kad u to neko zakuca na vratima. On je šalje da vidi ko je. Kad tamo crni Arapin došao da se takmiči s Markom ko će koga da nadpije; ako ga Marko nadpije, da mu dâ sablju, konja i da ga pošeče, u protivnome da on uzme Markovicu. Marko ga pušta da uđe i njih dvojica se napijaju. Kad se Marko napio, veli Markovica crnome Arapinu da je izbavi od Marka, teške pijanice. Uzimaju Markovo oružje i bježe na brzome konju. Kod Soluna veli Markovica da u gradu Marko ima pobratima. Od građana namiču dvanaest tovara blaga, da se spasu od Arapinove sablje. Pod Solunom, na zelenoj livadi, srijeću Marka koji je pošao u poćeru. Pita ih Marko jesu li srijetali crnoga Arapina i nevjestu mu, a on mu odgovara da se povrati i da mu goni i rastovari toware blaga. Kod bijelog Pletivara ripnu konja mlada Markovica i veli Marku da mu je ona ljuba, pa pođoše na divan i tamo rastovare dvanaest tovara blaga.

Varijanta 19 – Марковица го ослободува крали Марко⁵⁷⁴

Rano izjutra konja šedla Marko i odlazi u grad Kotur. Zarobljava ga koturski kadija i stavlja u tamnicu tri godine. Majka ga traži po koturskim tamnicama i u svakoj pita je li Marko živ. Iz jedne Marko odgovara da je živ i kaže joj da ide u čaršiju i čuje što Turci namjeravaju s njim. Majka se vraća i kazuje mu da ga namjeravaju ujutro objesiti. On joj savjetuje da ide kod kadije i da ga moli da mu dâ Šarca da ga proda da se rani dok je živa. Kadija joj dâ Šarca, ona ga uzjaše i dolazi na dvor kod Markovice. Govori joj da će izjutra Marka da objese. Markovica po sokolu šalje pismo malome Sekuli na Avalu da spašava Marka. Oblači se u bostandžiju i traži od kadije da joj dâ Marka da ga vodi u Stambol, i dobija ga. Daje mu sablju kojom Marko pošeče sve Turke, uzme Markovicu i Sekulu i odlaze u mehanu da piju trogodišnje vino.

Varijanta 20 – Скарале се Марко и Маркојца⁵⁷⁵

Posvađali se Marko i Markovica. Marko se naljuti i odlazi u tuđinu. Ostaje tri godine i na san mu dolazi silan Dunav, sav mutan i krvav, a iz Dunava viri jedna grana s crvenom jabukom. Uzjaše konja i odlazi kući. Zatiče staru majku koja mu kaže da ga je oplijenio Dela od Kostura. Marko odlazi u Kostur i kod Dele jede i pije. Uzima sablju i odsijeca mu glavu a Ljubu zapali. Uzima mu sablju, konja svoje dijete i vraća se u dvor.

573 Isto, str. 183–187, br. 30.

574 Isto, 188–193, br. 31.

575 Isto, str. 219–222, br. 39.

Varijanta 21 – Димни Марко и Елена невеста⁵⁷⁶

Kratka pjesma o dvije varošanke koje su pošle na izvor da bijele platno pa zapjevale o Jeleni Markovoj koja se zaljubila u lijepoga Duku, njenoga pobratima.

Varijanta 22 – Марко бие неговото љубие⁵⁷⁷

Marko buzdovanom od sedamdeset oka bije ljubiu i pita Maru koga je ljubila. Ona odgovara da je ljubila trojicu terzija. Veli da su joj dali tri „fastana“. Jedan je dala sestri, drugi snaji a treći ona nosi. Ponovo je bije i pita koga je ljubila a ona odgovara da je ljubila trojicu kujundžija koji su joj dali tri kopče. Jedan je dala sestri, drugi snahi a treći ona nosi na grudima. Ponovo je bije, a ona veli da je ljubila trojicu kondurdžija koji su joj dali tri para kondura. Jedan je dala sestri, drugi snahi a treći par joj je na nozi.

Varijanta 23 – С невеста си Марко говоре⁵⁷⁸

Kratka pjesma o razgovoru Marka i Angeline od koje traži da ispeče dvije morske ribe i donese ih u mehanu, kad ih vide, da se čude i zavide.

Varijanta 24 – Време дојде Марко да се жени⁵⁷⁹

Došlo vrijeme da se Marko ženi pa veli staroj majci da nema para za ženidbu. Predlaže joj da je sredi i proda u Novome Pazaru i za te pare oženi. Udesi majku i stavi je u kočiju pa odveze u Pazar. Rastelali ko je junak da kupi lijepu đevojku za tri tovara blaga. Nađe se crni Arapin koji traži da je vidi i otkrije lice, a Marko mu veli da je urokljiva nego da plati i vodi u arapsku zemlju pa tamo da je gleda. On plaća i odvodi je. Kad ju je otkrio i vidio lice smežurano, skočio je kao guja ljuta i zapitao se što je to kupio. Uto Marko pođe na arapsku portu, pa pozva crnoga Arapina da izađe i da ga daruje. Arapin izlazi i žali se da je dao tri tovara blaga za staru ženu. Marko vadi sablju, otkida mu glavu, uzima staru majku i vraća je na dvor.

Varijanta 25 – Марко ја граби Ангелина⁵⁸⁰

Ova makedonska varijanta je slična bugarskoj varijanti broj četiri.

576 Isto, str. 230–231, br. 42.

577 Isto, str. 233–235, br. 44.

578 Isto, str. 236, br. 45.

579 Isto, str. 296–298, br. 68.

580 Isto, str. 309–318, br. 71.

Likovi:

1. Marko, Markovica, crni Arapi i delibaša,
2. Marko, majka, Angelina, krčmarica i kadija,
3. Marko, majka, Angelina, krčmarica i kadija,
4. Kraljevi, Marko, Angelina i Jano kovač,
5. Marko, Angelina, Oiradin delija i Turci,
6. Marko, Timona, janjičari i dijete Grujo,
7. Marko, dijete Radojica, Turci i Markova ljuba,
8. Marko, Margita i Marija,
9. Marko, Angelina, potkivač Jano i kraljevi,
10. Marko, Angelina, potkivač Jano i kraljevi,
11. Marko, majka, potkivač Jano i Angelina,
12. Arvaniti, Marko, Markovica i Gine Arnaut,
13. Gine Arvatino, Marko i Jelena,
14. Marko, sedamdeset prijatelja i sedamdeset pobratima,
15. Marko, pop Nikola i šcer popova,
16. Marko, sestra mu i dva sestrića,
17. Marko, Jelena i brat Andrija,
18. Marko, Markovica i crni Arapin,
19. Marko, Markovica, majka, kadija i vila,
20. Marko i Markovica,
21. Varošanke i Marko,
22. Marko i Mara,
23. Marko i Angelina,
24. Marko, majka i crni Arapin,
25. Kraljevi, Marko, Angelina i potkivač Jano.

Zaplet i konac:

Od dvadeset pet varijanti, u osam Markova ljuba ili nevjesta zove se Angelina, u pet Markovica, u šest nije imenovana ili je imenovana kao ljuba ili nevjesta, u tri Jelena i u po jednoj Timona, Mara, Marija i Margita. Samo u petoj, šestoj, sedmoj i dvadesetoj varijanti, imenovana kao Angelina, Timona, Markovica i Markova ljuba, bila mu je nevjerna, pa ju je spalio. U dvadeset drugoj varijanti, zbog nevjere, ljubu je istukao, dok mu je u dvadeset varijanti, ili četiri petine svih objavljenih ljubaba bila vjerna i Marko se s njom vraća u Prilep, na dvor, vjenčava je ili se na koncu sve završi u ljubavi.

FABULA: Marko i brat Andrija(š)

Varijanta 1 – Марко Кралевики, брат му Анреаше и Арапка девојка⁵⁸¹

Majka traži Marka po varoši i ne nalazi ga. Nađe ga u gori đe gradi zadužbine, puteve, manastire i mostove. Pita ga da zašto gradi zadužbine, da li za spomen njoj ili njemu za junaštvo. On joj odgovara da ih gradi Arapki девојки, pa nastavlja da je bilo trideset junaka koji su se u hladnoj mehani kleli ko u brata, ko u sestru, a on nije imao u koga da se kune. Majka mu veli da mu je rodila brata Andrijaša kojega je Čeledin vojvoda odveo u Latin grad. Marko joj veli da je kleta što mu to odavno ne kaže da ide da traži brata. Obuče se u derviša i maši na Šarca i pođe da traži Andrijaša. U Latin gradu se raspituje za mehanu đe bi mogao da pije i konja da poji. Upućuju ga na Andrijaša koji drži mehanu, a on traži njegove dvore koje mu pokazuju usred Latina grada. Odlazi kod njega i na čardaku piju trogodišnje vino. Marko ga zove da idu majci u Prilep. Maše se na konje i preko gore krenu. Andrijaš ožedni i veli Marku da ubije konja da se napije. Marko ga savjetuje da to ne čini nego da ide u mehanu kod Mare krčmarice, ali da ne ulazi u mehanu nego s konja da pije, jer će ga Mara izdati da ga pogube. Dočekuje ga Mara i zove u krčmu u kojoj je šezdeset hajduka, koji su ga napili „i glava mu na topka igrali“. Pođe Marko da ga traži u mehanu. Šarca ostavi na ulazu, a on sabljom pošeče svih šezdeset hajduka, dok Mara pobjegne u „rosne livade“. Marko pođe i uhvati je, a ona zavapi da je ne pošeče, jer će Andrijaša izliječiti i izliječi ga. Marko trgne sablju i Mari pošeče glavu, i s Andrijašem pođe staroj majci. Čim ga je majka videla, s dušom se rastavila.

Varijanta 2 – Марко намира брат си Андреаша и сестра си Шаина⁵⁸²

Ѕеди Marko na kraj Bijeloga mora i s družinom pije. Služi ih krčmarica Mara:

redom pita, redom kletve dava,
ega može nekoj čaša da ukaže.

Svi se kunu, sem Marko koji nema brata ni sestre, ni ljube ni dijete. Kune se konjem i sabljom. Svi mu se smiju i njemu bude žao i on se vrati doma. Prigovori majci, a ona mu kaže da mu je rodila brata Andrijaša i sestru Šainu koje su Turci mlade zarobili. Marko obučen u derviša odlazi da ih traži i zanoći u turskim konacima. Turci su pili šerbet i medovinu, a Marko traži vino. Pita ih đe su begovi dvori, a oni mu odgovaraju da su ozidani od ljudskih kostiju. Odlazi i u njima nalazi mladu begovicu

581 Vikizvornik, Ivan Burin, *Blgarsko narodno tvorčestvo v dvanadeset toma*, tom I, Jonaški pesni, br. 53.

582 Vikizvornik, Liljana Bogdanova, *Blgarska narodna pezia i proza v sedam toma*, Tom I, br. 59.

kojoj traži vina da se napoji. Ona obavještava Andrijaša da nekakav junak traži vino trogodišnje da napoji sebe i konja. Andrijaš ga zove da uđe i Marko ulazi i kaže mu ako ga napije, da će mu dati konja, oružje i glavu. Andrijaš mu odgovara ako ga napije, da će mu dati ljubu. Andrijaš se napije i zadrijema. Marko begovici veli da je čula kako su se opkladili i da se spremi da je vodi u Prilep. Ona mu odgovara da ne smije jer je tamo njen đever Marko Kraljević, koji će pogubiti oboje. On se onda predstavi da je Marko od Prilepa. Ona mu ne vjeruje i traži da pokaže biljeg na čelu. On podiže kalpak i pokazuje biljeg. Begovica budi Andrijaša i kazuje mu da je derviš njegov brat Marko. Uzimaju dvanaest konja upregnutih u devet kočija punih zlata, svile i kadife i idu da vide staru majku. Kad su bili van Jedrena, blizu planine, trojica telala su vikala ima li junaka da uhvati Šainu robinju koja kosom hvata junake i ubija ih. Marko odlazi u planinu i srijeće Šainu, zove je sestrom i predstavlja joj se. Ona ne vjeruje dok ne pokaže biljeg. Kaže joj da joj brat sedi u zlatnoj kočiji na drumu. Polaze za Prilep i Andrijaš ožedni a Marko veli da nema studenih izvora nego ga savjetuje da ide kod krčmarice u klisuru đe ima turski konak da se napije. Andrijaš odlazi, Turci ga vinom opijaju i stavljaju u lance. Marko dolazi, sabljom iseče Turke a krčmaricu namaže lojem i katranom i zapali. Brata odveže i sa sestrom Šainom dođu staroj majci. Kad ih je stara majka videla, zagrlila ih je i dušu ispustila.

Varijanta 3 – Марко и брат му Андрея правят облог⁵⁸³

Kladili se Marko i Andrijaš da šetaju kroz planinu devet dana, hljeba da ne jedu i deset dana da ne piju. Nije prošlo mnogo vremena, Andrijaš ožedni i veli Marku da ubije vranoga konja da se napije. Marko ga savjetuje da ide u mehanu kod Mare krčmarice da pije vina i rakije, ali da ne silazi s konja i ne ulazi u mehanu. Pođe Andrijaš i Mara ga pozove da uđe. On se prevari, uđe u mehanu, kad tamo pedeset janjičara, koji nijesu sačekali da sedne nego su mu glavu pošekli. Malo poslije dođe Marko da traži brata, a Mara mu veli da ga nije gledala. On ulazi i vidi janjičare kako se igraju Andrijaševom glavom. Trgne sablju i sve ih poseče. Maru namaže lojem i katranom i zapali; gorjela je tri dana i tri noći. Andrijaševu glavu stavi u zobnicu i odnese majci. Kad je majka videla sinovljevu glavu, zaplakala je i s dušom se razdijelila.

Varijanta 4 – Крали Марко, майка му и брат му Андрея⁵⁸⁴

Sabrano se pedeset druga u mehani i klade se. Neko se kune u brata, neko u sestru, a Marko nema u koga sem u oštru sablju i konja. Družina mu sablju zove

583 Isto, br. 61.

584 Vikizvornik, Božan Angelov i Hristo Vakarelski, *Trem na Blgarskata narodna istoričeska epika*, Sofija, 1939, br. 18.

studeno željezo, a u konja ne prima zarok. On odlazi staroj majci i pita je zašto mu nije rodila brata ili sestru. Ona mu odgovara da mu je rodila brata Andreaša kojega su Turci zarobili i ne zna đe su ga odveli. Marko odlazi na Kosovo polje i nalazi brata Andreaša. Polaze staroj majci, ali u gori Andreja ožedni. Marko ga uputi u mehanu kod Mare mehandžike da pije, ali ga savjetuje da ne silazi s konja. U mehani je bilo pedeset hajduka. Mara ga vidi pa im veli da dolazi niz planinu junak, a oni joj odgovaraju da ga uvede u mehanu. Mara ga namami, on se prevari i uđe i hajduci ga pogube. Čekao Marko tri dana i pošao da ga traži. Uđe u mehanu i vidi hajduke da se igraju s Andreinom glavom. Dohvati sablju, pogubi hajduke i pogubi Maru mehandžiku. Stavi Andreaševu glavu u zlatnu zobnicu i pođe staroj majci. Pita ga majka kamo mu brat, a on odgovara da je u zobnici. Kad je izvadila sinovljevu glavu, odmah se s dušom rastavila.

Varijanta 5 – Марко и брат му Александрија⁵⁸⁵

Sabralo se trideset kraljeva za trpezom i piju vino i rakiju, pa se počnu kleti ko u majku, ko u brata, ko u mušku đecu, a Marko u sablju i u konja Šarca. Marku se stoga ražali i pođe na dvor staroj majci pa je pita zašto mu brata nije rodila. Ona mu odgovara da su ga Turci uzeli, da turski klanja i moli se u jednom turskom selu. Marko odlazi da ga traži obučen kao derviš. Pred džamijom traži mehanu da pije vina, a Turci ga upućuju da ide u grad Dukat, u kojemu stoluje kralj Aleksandrija; u njega ima vina i rakije. Dok je tražio Aleksandrijev dvor, vidi ga kraljica kojoj Marko traži sedamdeset oka vina i obećava da će joj platiti neprebrojenim parama. Odlazi na čardak i pije s Aleksandrijom dok su se napili. Aleksandrija je zaspao i tad Marko kraljici veli da uzme sanduke blaga da idu niz drumove u Prilep. Ona zaplače i veli da joj je tamo đever Marko Kraljević. Marko se predstavlja i tu se braća upoznaju.

Likovi:

1. Marko, majka, Andrijaš i trideset junaka,
2. Marko, družina mu, Andrijaš, sestra Šaina i krčmarica,
3. Marko, Andrijaš, janjičari i krčmarica Mara,
4. Pedeset druga, Marko i Andrijaš,
5. Trideset kraljeva, Marko, brat kralja Andrija i žena mu kraljica,

Zaplet i konac:

U prvoj varijanti spašava brata Andrijaša kojega su oteli Turci, a u drugoj i Andrijaša i sestru Šainu. U naredne dvije Andrijaša pošeku Turci, odnosno hajduci,

585 Kiril Penušliski, *Marko krale legenda i stvarnost, Skopje, 1983*, str. 265–269, br 56.

Marko ih sve išeče i Andrijaševu glavu odnese majci. U petoj je tražio i upoznao brata Aleksandriju kojega su Turci uzeli.

FABULA: Smrt Marka Kraljevića

Varijanta 1 – Маркова смърт и погинване на царството⁵⁸⁶

Pošao Marko u Anadoliju da ratuje s Turcima janjičarima. Kad se Marko Bugarin vratio i minuo kraj Bijeloga mora legao je da spava. Na san mu je došlo da su zvijezde pale na zemlju. Uzjaše Šarca i pođe u Prilep i zazove majku „što ga je rodila“ i kaže joj da je imao loš san da se nebo razdvojilo i zvijezde popadale na zemlju. A majka mu odgovara da on ide da se bori s janjičarima, a tuda su minuli Turci janjičari koji su porobili Bugarsku i traže da preda ključeve od Prilepa. Kad je to čuo, navukao je kalpak do očiju i pošao na Kosovo da se bije s janjičarima. Kad je došao do Sitnice, stigla ga je majka i izdaleka ga pozvala da se oproste, jer bog zna hoće li se vratiti. Marko se okrenuo i krenuo put Kačanika đe je srio trojicu janjičara, pa im je kazao da je on Marko od Prilepa, a ključeve će im dati kad padne on i njegov Šarac. Izvukao je sablju koju je pravio majstor Dimitrije i pošekao svu trojicu. Izašao je iz Kačanika i pogledao na Kosovo polje koje je popanula turska sila. Gleda Marko i sve se čudi, ne koliko ih je, no kako ih zemlja drži, ali nema bugarskih zelenih barjaka, a ima bijelih i crvenih. Zaigrao je Šarca i tri dana i tri noći je sabljom dimiskijom šekao Turke. Napokon je zauzdao Šarca i pošao do Prilepa đe ga je dočekala mlada ljuba koju je upitao bi li radije umrla ili puštila da je vode u Anadoliju. Ljuba mu je odgovorila da je bolje da je pošee sabljom nego da bude turska robinja i da je vode u pustu Anadoliju. Marko uze sablju, manu i pogubi ljubu, dijete Bogdana i staru majku. Manu dimskijom i odšee glavu Šarcu i pobjegne „da ga oči ne vide“.

Varijanta 2 – Смъртта на Крали Марко и войвода Деяна Попова⁵⁸⁷

Viče Deana vojvoda na Staroj planini, na Iglikovini, na Nikopoljskoj planini, što je uvenula; pita se je li od slane ili od požara? Veli da će da postane vojvoda i da vodi bugarske družine sve dok je drže Turci i nad njom se viju orli i gavranovi, a u dolovima smrde ljudske lešine. Gora mu odgovara da je nije slana oprlila, niti požar izgorio nego su kroz nju prošla tri sindžira roblja. Jedan mladih komita, drugi mladih đevojaka i treći mladih nevjesta. Evo pet stotina godina od kada su došli bijesni psi koji su pokorili Bijelu Bugarsku, Karavlašku i Malu Srbiju. Malo prođe pobuni se Kararomania, Karavlaška i Karabogdanska, a Turci uhvatili Marka i povelili ga

586 Vikizvornik, Ivan Burin, *Narodni epos*, Sofija, 1955, br. 25.

587 Isto, br. 26.

da ratuje za njih. Pukne puška i on se prevrne. Boga je molio da ga vode u njegovu zemlju i sahrane, ali su ga zakopali u jednoj rovini da ga niko ne nađe i da mu tijelo ne ukradu. Poslušala Deana Popova kako ptica pjeva žalosno, pa obukla prosjačko odijelo i pošla u Trnovo kod paše. Pred vratima zapjevala žalosnu pjesmu; grčki pjeva, vlaški izgovara, a bogdanski glasa. Pašinica je smirila dvije-tri noći a treće se Deana obukla u pašino odijelo, uzela što je mogla i pošla na Staru planinu i sabrala družinu. A onda je zapjevala da je sabrala pedeset od družine i da joj treba još dvadeset pet da bude sedamdeset pet da:

otrobi naši sestri, bratja,
no, božičko, bez tebe ne možem!

Varijanta 3 – СМЪРТТА НА КРАЛИ МАРКО⁵⁸⁸

Markova majka iz Vlaškoga polja traži Marka i pita sunce gleda li ga. Sunce odgovara da ga ne traži jer se junak Marko u Krajini bije s Turcima. Kada Turci Marka biju, „kebeto celo ečeše“, a kada Marko Turke bije, zemlja i nebo se tresu. Turci nanijeli Marku sedamdeset ljutih rana te je Marko legao pod bijeli šator. Nad njim se orlovi vijuju, a on im veli da se ne vijuju jer se njegova krv ne pije. Crni orlovi odgovaraju da se za njega vijuju i bogu mole za njegovo junačko zdravlje. On im odgovara da idu u Krajinu i da se najedu turskoga mesa i napiju crne krvi.

Likovi:

1. Marko, majka, tri janjičara, ljuba i dijete Bogdan,
2. Vojvoda Deana Popova, Marko i pašinica,
3. Marko, majka i Turci.

Radnja se odvija:

1. U Prilepu,
2. Na neimenovanome prostoru,
3. U Krajini na istoku Balkana.

Smrt je nastupila:

1. „Pobjegao da ga oči ne vide“,
2. Od puščanoga zrna,
3. Od sedamdeset ljutih rana.

Posljednji čin:

588 Vikizvornik, Božan Angelov i Hristo Vakarelski, *Trem na Blgarskata narodna istoričeska epika*, Sofija, 1939, br. 28.

1. Pogubio ljubu, sina Bogdana, staru majku i Šarca,
2. Ranjen molio je da ga vode u njegovu zemlju i sahrane,
3. Ranjen je poručio crnim orlovima da se ne viju nad njim nego da idu u Krajinu i najedu se turskoga mesa.

Sahranjen je:

1. „Pobjegao da ga oči ne vide“,
2. Sahranjen u rovini (izrovanoj zemlji),
3. Nema mu groba.

EPSKE PJESME O MARKU KRALJEVIĆU SA ZAPADNOGA I CENTRALNOGA BALKANA

FABULA: Marko i Mina od Kostura

Varijanta 1 – *Mina i Marko*⁵⁸⁹

Marko dobija tri knjige: od sultana iz Stambola, budimskoga kralja Matijaša da ga vjenča s kraljicom i od Mine Džidovine (< tur. džida – koplje). Mina mu prijeti ako pođe u vojsku da će mu dvore poharati, ljubu zarobiti i blago odnijeti. Majka ga savjetuje da prvo ide turskome caru da ga ne bi karao. Međutim, Marko skače na Šarca i prvo ide u Budim, a potom u Stambol. U toliko mu u Stambol stiže knjiga da mu je Mina dvore poharao. Šetan Marko po divanu šeta a sultan ga pita:

Što je tebe, moj posinak Marko!
Ali nejma u Stambolu vina,
al' debela mesa ovnovine,
al' simita ljeba bijeloga?

Marko ga oslovljava „gospodine care poočime“ i odgovara mu da mu je Mina poharao dvore i zarobio ljubu, i od sultana traži trideset Turaka na čelu s pobratimom agom Belil-agom da povrati blago i ljubu. Sultan ga odvrća i govori da će mu ljepše dvore ozidati, ljepšom ljubom oženiti i više blaga dati. Marko se ne dâ odvratiti jer je, veli, osramoćen njegov junački ego, i sultan popušta. Turke je obukao i obuo u gogačke (vlaške) haljine i obuću, a sebe u kaluđersko odijelo ispod koga je sklonio sablju. Dok su putovali usput se raspitivao hoće li u Kosturu naći mjesta da nastani „ovu sirotinju“. Odgovarali su mu da hoće jer Mina gradi jendeck da se

589 Sima Milutinović, *Pjevanija crnogorska i hercegovačka*, prvi put izdana u Lajpcigu 1837, Nikšić, 1990.

brani od Marka Kraljevića. Belil-agu s Turcima je ostavio pred vratima Kostura, a on je ušao i naišao na robinju koja ga je zapitala odakle mu Šarac i sablja Marka Kraljevića. Marko joj je odgovorio da ima neđelja dana da je Marko preminuo pod Bagdadom i on ga je svojom rukom sahranio, uzeo mu Šarca i sablju za podušje, jer nije imao novca da mu plati. Mlada se zaplakala i obavila oko Šarca i u to ju je Mina udario da joj je dva zuba slomio. Marko ga grdi da je grehota grditi robinju, a on mu odgovara da mu je došla prije neđelju dana i još je nije ljubio, a ima namjeru to večer, i pozove Marka da se napiju hladnoga vina. Marko sijeda na čelo trpeze i pije vino, a Mina mu veli da dobro pije hladno vino kao da je roda Markovoga. Marko mu ponavlja isto što i robinji. Na to mu Mina, za muštuluk, daje da pije vina koliko mu drago. Marko pita Minu može li da zaigra kaluđerski i dobija odobrenje. Skoči Marko i zaigra da se kula tresla, pa izvadi sablju i Mini glavu pošeče. Uzeo je Mininu ljubu „i metnu je u terkiju Šarcu“, a svoju obgrlio desnom rukom, a u lijevu sablju stavio. Napravio je juriš kroz grad i svemu muškome i ženskome skinuo glavu dok nije primio ključeve grada Kostura. Na kapiji, Mininu ljubu je dao pobratimu Belil-agi da je uzme i poturči; odlazi kod sultana i stavlja mu ključeve na koljena. Sultan ga nudi da uzme vezirstvo u Bosni, a on odbija i samo traži da pije vina. Sultan mu daje sto dukata, a Marko ga prekorijeva što mu nije dao trista. Sultan daje nalog telalima da viču niz Stambol da se Marku daje besplatno vina da pije u svim mehanama đe se nađe. Tako je Marko u Stambolu ostao godinu dana, „u Carigrad vina nestanulo“.

Varijanta 2 – *Marko Kraljević i Mina od Kostura*⁵⁹⁰

Marko dobija tri knjige, ali u ovoj varijanti: od sultana Pojazeta (Bajazita), budimskoga kralja i od Sibirjanin Janka. Bajazit ga zove u rat protiv Arapa, budimski kralj u svatove i za kuma na vjenčanju, a Janko da mu krsti dva sina.

Majka ga je savjetovala:

O moj sine Kraljeviću Marko,
u svate se ide na veselje,
na kumstvo se ide po zakonu,
na vojsku se ide od nevolje,
idi, sinko, na carevu vojsku,
i bog će nam, sinko, oprostiti,
a Turci nam neće razumjeti.

Marko posluša majku i sa slugom Golubanom pođe, ali usput snije san da mu je Mina od Kostura poharao dvore, staru majku konjima izgazio, ljubu odveo, poveo

590 Sabrana djela Vuka Karadžića, *Pjesme junačke najstarije*, knj. 2, 1845, Beograd, 1988.

konje i odnio blago. Goluban ga ćeši – „san je laža, a bog je istina“. Sa sultanom su pošli na „Arapsku ljutu pokrajinu“ i uzeli četrdeset četiri grada. Oko Kara-Okana ratovali su tri godine. Marko je šeka Arape, dok jednoga dana nije umolio sultana da s pobratimom Alil-agom proslavi Đurđevdan. Pošao je u goru zelenu i razapeo šator, i pod njim su pili mrko vino. Sljedeći dan Arapi vide da nema junaka „na šarenu konju velikome“, pa se osokole, navale i pobiju trideset hiljada turske vojske. Sultan piše pismo Marku da se vrati, a on odgovara da se još nije napio vina. Videći da nema junaka, Arapi ponovo navale i pobiju mu šest hiljada vojnika. Ponovo sultan moli Marka, a on odgovara da se još nije počastio s kumovima i prijateljima. Treće jutro, arapska straža vidi da nema Marka, pa pozove „ljutu Arapiju“ u boj, koja pobije sto hiljada sultanove vojske. Ponovo ga sultan zove u pomoć jer mu Arapi šator oboriše. Marko se odazove i sljedeći dan, kad se sudariše dvije vojske, arapska straža ga viđe, ali kasno, i on trećinu pošeče, trećinu Šarcem izgazi i trećinu dovede pred sultanov šator. Ali je sedamdeset rana od Arapa zadobio i caru je preko krila pao. Pita ga ovaj hoće li preboljeti, a Marko mu odgovara da rane nijesu neprebolne. Sultan se maši i daje mu hiljadu dukata da sebi traži lijeka, i dvije sluge da idu s njim. Uto mu dođe knjiga da mu je dvor poharan i tu mu sultan predlaže da mu napravi ljepše dvore, učini ga agom haračlijom, da sakupi više blaga i da ga boljom ljubom oženi. Marko odbija da bude haračlija da ga sirotinja ne kune i traži trista janjičara s krivim kosijerima i motikama da idu u Kostur. Svih trista je poslao pod Kostur da tamo piju vino i rakiju i čekaju njega, a on je pošao u Svetu goru, pričestio se i ispovijedio, obukao kaluđersko odijelo, puštio crnu bradu, stavio kamilavku, mašio na Šarca i pošao u Kostur. Tamo je zatekao Minu kako pije vino, a služi ga Markova ljuba. Pitao ga je Mina odakle mu šaren konj, a on odgovara da je bio u arapskoj pokrajini i tamo je poginuo Marko Kraljević, čijega su mu konja dali za podušje. Kad je to čuo, Mina skače od veselja i hvali se da mu je dvore poharao i ljubuzarobio, i čekao da Marko pogine pa da se s njom vjenča. Mina šalje Jelu da donese od opljačkanih dukata i sablju zarđalu da ga obdari. Marko zagleda sablju, pa pita Minu je li slobodno poigrati i Mina mu odobrava. Skoči Marko da se sve zatreslo, obrnu se, mahnu sabljom i Mini odseče glavu, pa pozva janičare da popale i poharaju dvor. Pokupi Minino blago, uze svoju ljubuz, pa pođe put Prilepa „pjevujući i popijevajući“.

Varijanta 3. Marko Kraljević i Minja Kosturanin⁵⁹¹

Marku dolaze tri glasa i to od ugarskoga kralja da ga vjenča, Janka vojvode da mu krsti sina i od čestitoga cara da mu nosi alaj-barjak na arapsku zemlju. Majka ga savjetuje da prvo vjenča kralja, pa da krsti Janku sina i onda da ide sultanu. Tako

591 Matica hrvatska, *Hrvatske narodne pjesme*, Junačke pjesme, I/2, knjiga druga, Zagreb, 1897, br. 47.

je i uradio i na naposljetku je pošao kod sultana i pred vojskom tri godine nosio alaj-barjak. Treće godine mu stiže vijest da mu je Mina Kosturanin popalio dvore i porobio ljubiu i majku. Marko pita cara hoće li ga osvetiti ili će se sam svetiti. Car mu predlaže da ostane još godinu pa će mu dati blagoslov i dobre vitezove. Marko mu odgovara da neće njegovoga blagoslova i vitezove nego će se sam svetiti „svojoj desnicom“. Odlazi u Svetu goru, obuče se kao kaluđer i pod mantijom pripasa britku sablju. Odlazi „u tu Mađarsku zemljicu, na dvore vojvodine“. Pred dvore je išetala Markova ljubia i Marko je pita može li zanočiti. Ona pita gospodara i on odobrava. Šednu oni da ispijaju crveno hladno vino. Markova ljubia ih je služila i na kaluđeru je primijetila Markov bijeli kožuš i pitala ga odakle mu je, a on joj odgovara da je Marko preminuo u njegovom manastiru i da mu je ostavio kožuš i brzoga konja. Kad je to razumjela, puštila je suze, pa ju je stoga mađarski vojvoda udario u obraz. Marka je to pogodilo, trgnuo je sablju ispod mantije i odšeka glavu „mađarskome vojvodi, Turčinu junaku“. Potom mu je popalio dvor i pokupio blago i zdravo izašao iz „lijepa mađarska zemlja“. Završava:

Ovo mi je tada bilo a sada se spominjuem,
 Moj vidovni bože,
 Ti mi, Bože, uspomeni i na moje dobro zdravlje!

Varijanta 4 – *Po'jevka Kraljevića Marka kad je Mihnu Kosturnina pogubio a Kostur osvojio*⁵⁹²

Marku su dvije knjige došle – jedna od cara čestitoga, a druga od Kosturanina Mihne. Car ga zove da vojuje kao paša pred vojskom na Arape, a Mihna mu prijeti ako pođe da dvori cara da će mu popaliti dvor. Majka ga savjetuje da dvori cara, a ako mu Mihna popali dvor da će mu car sagraditi druge. Marko odlazi i pred vojskom ratuje na Arape. Sreća ga je pratila i pobjednički se vraća caru, međutim, dočekuje ga glas da mu je Mihna popalio dvore i zarobio ljubiu. Car ga ćeši da će njemu dati harač od Carigrada, Armenije, Karamenije, Karavlaške i Arbanije i da su u njega mnoge robinjice pa će ga oženiti ljepšom. Marko odbija i moli da mu da trista janjičara s pobratimom janjičarskim agom. Car mu ih daje i on ih uči da obuku vlaške bjelačije, da opašu oštru kordu a u ruke oštre kosijeriće i da idu da rade na nadnicu u Kosturu. Kad ih budu gonili da im odgovore da im se majstor Baša pobolio, a u Kosturu nije kaluđera nego da idu u Svetu Goru i dovedu oca kaluđera koji će Bašu smiriti. Tako i urade i dovedu Marka i nađenuše mu lijepo ime – starac Merdarine. Pođe ona kod Mihne na dvor. Videla ga Markova ljubia pa je Mihni govorila da je dojahao crni kaluđer na konju Marka Kraljevića. Uvedu

592 Valtazar Bogišić, „Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, Biograd, 1878, br. 86.

ga u bijele dvore i za trpezu postave. Poče Markova ljuba da cvili, ali joj Mihna udari zaušnicu zato što kobi, a ona odgovara da ne kobi nego je videla Markovoga konja, a ne zna kakvom je smrću poginuo. Pita ga Mihna odakle mu Markov konj, a on odgovara da je Marko bio u boju s Arapima koji ga raniše na smrt i on ga je našao u gori zelenoj. Tu ga je sahranio, a za dušu mu je ostavio konja, buzdovan i dimiskiju, koju su mu silom oteli oholi Latini. Za taj muštuluk mu je dao sto dukata, a kad se Marko napio vina, tražio je dozvolu da poigra lako kaluđerski i dobio je. Kad je zaigrao, zatrese su se prozori, a trideset Kosturana se čudilo kakva je to laka igra kad se prozori tresu. A Mihna ga pita što obuče mantije jer bi bio dobar junak, drugi Marko Kraljević. Marko mu se predstavlja i da ne bude prijevara, kazuje mu da uzme sablju da se pošeku. Kad je Marko Mihnu udarao ispod čorde, živi oganj je iskrio; kad je Mihna Marka udarao svuđ je krv potekla. Viđela to vila i dolećela Marku na rame i kazala mu da je Mihna od pasa kamenit i da mu podsiječe noge, što je Marko učinio i onda mu glavu otkinuo te pošeka trideset Kosturana, popalio Mihnine dvore i uzeo tvrdi grad Kostur.

Varijanta 5 – *Marko Kraljević i Mihna Kosturanin*⁵⁹³

Ova varijanta, u izdanju Matica hrvatske, objavljena 1897. godine, po svemu sudeći, prepjevana je u desetercu prethodna bugarštica (varijanta broj 4) koju je objavio V. Bogišić 1878. godine u Beogradu.

Varijanta 6 – *Kraljević Marko i Nina gospodin*⁵⁹⁴

Gospodin car poziva Marka u vojsku. Majka ga savjetuje da ide i da moli cara da ga pušti da se vrati staroj majci da je hrani. Marko je vojevao tri godine a četvrte došla mu je knjiga od majke, koja ga je oneveselila, pa se takav šeta kroz ordiju. Pita ga car što je neveseo; da mu nije ponestalo vina ili mesa ili hljeba bijeloga, a on mu odgovara da mu stara majka poslala knjigu da mu je Nina popalio dvore, ljubiu i konja odveo a staru majku pogazio. Car ga pušta i on na zgarištu zatiče staru majku kako plače i jada mu se. Potom odlazi da traži Ninu i zatiče ga s ljubom Anđelijom u birtiji. Sijeda da pije vina, a Nina s pendžera uoči Šarca i podvike:

O kopile Kraljeviću Marko!
Što ti nisi mogo poginuti,
Do mi nisi ti na noge došo!

593 Matica hrvatska, *Hrvatske narodne pjesme*, Junačke pjesme, I/2, knjiga druga, Zagreb, 1897, br. 48.

594 Luka Marjanović, *Hrvatske narodne pjesme što se pjevaju u Gornjoj hrvatskoj Krajini i u turskoj Hrvatskoj*, sv. I, Zagreb, 1864, str. 35–37.

Uzme buzdovan i počne tući Šarca. Uto izleti Marko iz krčme. Vidi ga Nina i potegne da ga ubije buzdovanom. Marko ga ufati za ruku, a Nina se otrgne i pokuša pobjeći. Marko ga buzdovanom gađa među pleća i sastavlja sa zemljom. A onda je Ninine dvore popalio, majku mu konjem izgazio a ljubi oči izvadio, pa pođe u carevu vojsku, „tu vojuje nikom’ ne kazuje“.

Varijanta 7 – *Marko Kraljević i Nina od Kostura*⁵⁹⁵

Car je divan učinio na kojem su prisutne sve lale i Marko Kraljević, jedini među njima šetan, neveseo. Pita ga car što mu je, a on odgovara: „Sultan care, sunce ogrijano!“, i onda mu kazuje da mu je Nina Kosturanin porobio dvore, zarobio ljubbu, izgazio konjima staru majku i blago pokupio. Car mu nudi da mu ljepše dvore sagradi, da harač na Bugarsku i izabere neku sultaniju za ljubbu. Marko mu odgovara: „Sultan care, moje sunce žarko!“, da ne želi harač da ga sirotinja proklinje a da mu vjera ne dozvoljava da uzme sultaniju, i traži pobratima Halilagu „s trista nefera“ s trista trnokopa da idu da pod nadnicu od dva dukata kopaju jendek oko Kostura, i dobija ih. A on se zamonaši, obuče crnu mantiju, stavi kamilavku, pušti bradu do pojasa i dođe pod Kostur. Tu je našao dvije djevojke koje su mu se žalile da je Nina od Kostura udario namet na djevojke koje bi da se udaju od tri litre zlata, a momcima koji će da se žene četiri, i kažu mu kako da ga nađe. Pođe Marko pravo na dvor Nine od Kostura i udari alkom o vrata. Otvorila mu upravo ljubba Markova i upozorila ga da tako ne kuca, jer ako ga Nina čuje, ostaće bez glave. Pita je Marko đe je Nina, a ona mu veli da je na čardaku s devet kadija. Odlazi na čardak i viče mu božju pomoć, koju Nina prihvata. Pita ga odakle je i je li čuo za njegovoga dušmanina Marka Kraljevića, a on odgovara da mu se na smrti zgodio i dao mu Šarca. Nina zaziva ljubbu Markovu da donese Markovoga blaga i dâ crnome kaluđeru. Kad je čula Markova ljubba da je Marko preminuo, dala je dva dukata za njegovu dušu i tako izazvala Ninu da ju je udario da joj je krv potekla. Marko mu na to veli da se tako ne biju robinjice i pita može li zaigrati kao nekad kad je bio đak, i počne skakati da se čardak tresao. Pa je onda izvadio sablju i skinuo glave Nini i kadijama. Pozvao je Halilagu s neferima i ljubbu Anđeliju, koja ga je poznala i o vrat mu se objesila, da pokupe Ninino blago. Halilagu je nagradio, a Anđeliju odveo u Prilep i tim blagom sagradio ljepše dvore. Završava:

Tko pod drugim jamu potkopaje,
Sam će u nju doskoro upasti,
Bilo tako, i bit’ će dovijeka!

595 Ivan Franjo Jukić; fra Grga Martić, *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*, Osijek, 1858, str. 62–68.

Varijanta 8 – *Opet Marko i Manja ali ikako*⁵⁹⁶

Car divan čini na kome nije došao Marko. Pita ga car za razlog a on odgovara da mu je Minja dvore popalio, blago pokupio i ljubiu odveo. Car mu veli da ću mu dati tri sela harača, skupiće Vlahe da mu ograde nove dvore a umjesto ljube da izabere koju njemu drago od trideset sultanija. Marko odgovara da neće da ga kunu siromasi i Vlasi a da bolje od njegove ljube neće naći. Moli ga da mu dâ trideset janjičara da mu donese ključeve od Kostura, i dobija ih. Oblači ih u crnu kaluđersku robu i odlaze u Kostur. S prozora ih vidi Markovica i pita ih odakle im Markov konj, a oni odgovaraju da je Marko preminuo i za podušje im konja ostavio. Ona roni suze, a Minja je udara i lomi joj tri zuba. Marko vadi sablju i odsijeca mu glavu, popali dvor, odnosi blago, odvodi ljubiu. Ključeve od Kostura je odnio „caru čestitome“.

PREGLED VARIJANTI:

Likovi:

1. Sultan, budimski kralj Matijaš, Mina Džidovina, Marko, Belil-aga i mlada,
2. Sultan Pajazet, Marko, Sibirjanin Janko, sluga Goluban, Alil-aga, Mina i Markova ljubia Jela,
3. Čestiti car, ugarski kralj, Janko vojvoda, Markova ljubia, Marko i Mina Kosturanin,
4. Čestiti car, Marko, Kosturanin Mihna, trideset Kosturana i ljubia Markova,
5. Čestiti car, Marko, Kosturanin Mihna, trideset Kosturana i ljubia Markova,
6. Gospodin car, Marko, Nina i ljubia Anđelija,
7. Car, lale, Marko, Nina Kosturanin, dvije djevojke, Halil-aga
8. Car, Marko, trideset janjičara i Markovica.

Zaplet i konac:

Po pozivu Marko ide u Budim, Stambol ili za carev račun u rat protiv Arapa. U međuvremenu Mina (Nina) mu popali, orobi dvor i odvede ljubiu. U varijantama šest i sedam i konjima izgazi staru majku a u trećoj i nju je porobio. Marko ili s Turcima ili sam dolazi u Kostur i ubija Minu. U šestoj varijanti zbog izdaje, svojoj ljubiu oči je izvadio. U svim ostalim, ljubia mu je bila vjerna i žalosno, suznih očiju, primila je krivu vijest, koju joj je kazao sam prurušeni Marko, da je Marko Kraljević poginuo. Na

596 Valtazar Bogišić, „Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, Biograd, 1878, br. 87.

koncu, u prvoj, šestoj i osmoj varijanti Marko Kraljević odlazi u Carigrad kod cara za nagradu, u drugoj i sedmoj s ljubom odlazi u Prilep, u trećoj izlazi iz Mađarske zemlje i u četvrtoj i petoj varijanti pjesma završava uzimanjem Kostura.

FABULA: Markovi megdani s povijesnim istočnobalkanskim junacima
Varijanta 1 – *Marko Kraljević i Đerđeli-Alija (Gjergj Elez Alija)*⁵⁹⁷

Deli soko Marko sprema se da ide u Karavlašku kod pobratima Vlašče Nikodima. Putuje pored Dunava i srijeće megdažiju Đinu Latinina koji traži da mu se ukloni. Marko odbija, mamuzne konja i učini juriš na njega, a ovaj ga dočeka buzdovanom i bači u Dunav. Đino odlazi, a Marko ispliva i odlazi u goru da se dohvati prizrenskoga puta, i usred gore srijeće mladoga Turčina koji jaše i udara u tamburu. Turčin traži da mu se Marko ukloni, a ovaj mamuzne konja i učini juriš na njega. Turčin ga dočeka i udari buzdovanom tako da je Marko pao s konja i utekao u goru. Turčin ga gađa buzdovanom, promašuje i udara jelu koju je izvalio iz korijena, a Marko ga iz gore pita je li Turčin ili kaurin. On veli:

Nejaka me Turci zarobili,
Kad sam bio u zlatnoj kolevki,
Kad su Turci Prilip poarali,
Otada sam Turčinom Postao.

Pa nastavlja i veli da ima đeda kralja Vukašina i ujaka Kraljevića Marka koga traži da ga nauči sabljom šeći. Dozvoljava Marku da ide i Marko udara „drumu Prizrenskome“. Usput nabasa na Turčina Đerđeli-Aliju, na glasu junaka u svoj Krajini, na konju:

Tanke grive a malene glave,
Kroz nozdrva modar planem liže,
Na konju je noge prekstrio,
Pa udara rukom u tambure.

On poziva Marka da mu se ukloni s puta. Marko odbija i Đerđeli-Alija ga gađa strijelom i pogađa koš pred njime. Kad je vidio da je promašio udario je u bijeg, a Marko ga gađa i pogađa buzdovanom, pa ga sustiže i sabljom udara preko pasa. Prešekao mu je buzdovan, pancir, svileni pojas, srebrne noževe i košulju. Zašekao ga je po srcu i da nije krvi videla bi mu se džigerica. Đerđeli-Alija ga moli da ga više ne udara jer bi da pođe u Prizren i obavijesti Turke da se uklanjaju Marku s puta, jer im rane izliječiti neće ni carevi ećimi (doktori).

597 Pjesme iz neobjavljenih rukopisa Vuka Karadžića, *Pjesme junačke najstarije*, knj. II, SANU, Beograd, 1974.

Varijanta 2 – Marko Kraljević i Dedo Džidovina (< tur. džida – koplje)⁵⁹⁸

Ova varijanta za fabulu ima slavu Despotović Đura. Na slavu su mu došli mnogi gosti i među njima četiri srpska parijarha i dvanaest vladika, dvjesto popova i trista kaluđera. Došao je i Dedo Džidovina koji nije dao da se pominje slavsko ime. Despotović Đuro veli Jerini da uzme trideset oka vina i krene preko Kosova ne bi li joj ko slavu spomenuo. Srijeće Marka koji je pita što ne slavi doma, a ona mu odgovara da ne dâ Dedo Džidovina. Uzeo je vina i kazao Jerini da se vrati a on će brzo doći na slavu. Malo prođe i Marko se nađe pod Đurovom kulom. Vidi ga Dedo i veli da je došao junak koji jaše šareno govedo. Đuro mu odgovara da to nije junak na govedu nego Marko na Šarcu. Marko ulazi i svi se dižu, a on nervozan ne pita se ni s kim nego „bešedi“ da svi koji se neće prekriti izlaze iz kule. Skoči Dedo na noge, pa se dohvatiše sablji. Svi su izbjegli iz kule, a njih dvojica se dohvatili za grla i nosili cijeli dan do podne. Jedva mu je Marko otkinuo glavu i izbačio iz kule. Okupio je goste za trpezom i božju slavu spomenuo. Kad je pogledao družinu, nije bilo dvadeset kaluđera koji su pobjegli Kosovim poljem. „A neka ih, nevaljala vojska!

Varijanta 3 – Marko Kraljević i Ljutica Bogdan⁵⁹⁹

Tri srpske vojvode, Marko Kraljević, Relja od Pazara i Miloš od Pocerja idu u primorje i prolaze pokraj vinograda Ljutice Bogdana. Relja gazi vinograd a Marko mu veli da zna čiji su vinogradi ne bi ih gazio. Pa mu pripovijeda da ih je jednom gazio i zamalo sačuvao glavu od Bogdana koji ga je progonio i topuzom gađao. Da mu nije bilo Šarca, ne bi umakao. Uto eto Bogdana s dvanaest vojvoda. Marko im predlaže da bježe, što oni odbijaju i smatraju da je to kukavičluk. A onda ih Marko pita na koga će udariti, ili na vojvode, ili na Bogdana. Oni odaberu Bogdana, a on porazi vojvode i poveže ih. Utoliko ide Bogdan i vodi svezane Relju i Miloša. Marko se priprema za sukob, a Bogdan mu predlaže da on pušti vojvode, a one će njemu Relju i Miloša. Marko skida mješinu vina sa Šarca, i svi sijedaju da piju. A kad su se „vina nakitili“, rastavili su se i Bogdan je Marku poručio da ga je tako prepao da ga nikad poželjeti neće.

Varijanta 4 – Marko Kraljević i Musa Kesedžija⁶⁰⁰

Musa je u Stambolu dvorio sultana ali nije „izdvorio“ ni dolame, ni oružja. Zakleo se da će zatvoriti skele oko mora i drumove oko primorja i napraviti kulu u primorju da na njoj vješa sultanove hodže i hadžije. To je i uradio i izazvao sultana.

598 Isto.

599 Vuk Karadžić, *Pjesme junačke najstarije*, knj. II. 1845, Beograd, 1988.

600 Isto.

Sultan je poslao Ćuprilić-vezira kojega je Musa zarobio i poslao caru u Stambol. Stoga sultan traži megdanžiju. Ćuprilić-vezir mu predlaže Marka Kraljevića, kojega vadi iz tamnice i izvodi pred sultana:

kosa mu je do zemljice crne,
polu stere polom se pokriva,
nokti su mu orati bi mogo,
ubila ga memla od kamena,
pocrnio kao kamen sinji.

Sultan ga pita može li se pouzdati da ga riješi Muse, a Marko mu traži da ga namjesti u mehanu da se napije vina i najede hljeba, povrati i odmori. Sultan mu izlazi u susret. Poslije mjesec dana sultan ga poziva i pita može li se pouzdati jer mu je dosadila ljuta sirotinja koja se tuži na Musu. On traži suhu drenovinu i stisne je u desnicu, ali ona pršte na dvoje, na troje, ali vodu ne pušti. Marko veli da nije još vrijeme. Poslije mjesec dana ponovo Marko proba suhu drenovinu koja pušti dvije tri kapi vode. Odlazi Novaku kovaču da mu sakuje sablju i daje mu trideset dukata. Kad je Novak sakovao, dao je Marku da proba. S njom je Marko prepolovio nakanj, pa pita Novaka je li kome bolju sakovao, a ovaj mu odgovara da jeste boljemu junaku Musi Kesedžiji. Marko mu veli da pruži ruku da mu plati, a ovaj se prevari i Marko mu pruženu ruku odseče i daje mu sto dukata da se hrani. Odlazi u primorje da traži Musu i nalazi ga u tvrdom Kačaniku. Marko traži da mu se skloni s puta a Musa mu predlaže da se okane megdana i da mu se neće ukloniti s puta. Sukobljavaju se i lome koplja, sablje i buzdovane i na kraju se dohvate za bijela grla. Tako su se rvali do podne i Musa ga na kraju savlada i sede mu na prsa. Marko dozva vilu koja mu veli da ga je savjetovala da ne čini kavgu neđeljom. Onda Marko iz potaje dohvati nož i raspori Musu. Skinuo mu je glavu i odnio je sultanu u Stambol.

Varijant 5 – Marko Kraljević i Demo Brđanin⁶⁰¹

Na Markovu slavu došli popovi, kaluđeri, vladike i patrijarsi. Svega ima ali jedan kaluđer traži ribe sa Ohrida. Marko se sprema, uzima Šarca i odlazi da je nađe. Majka ga savjetuje da ne uzima oružje, jer se krvi naučio, pa da ne padne krv na svetac. Marko je poslušao i nenaoružan odlazi. Na ćupriji nailazi na Demu Brđanina koji ga pita za dvor Marka Kraljevića. Marko mu odgovara da je jutros od Prilepa i da mu je slava s dosta zvanica. Demo mu odgovara da će mu sofa u krv ogreznuti, a njega će objesiti, jer mu je pogubio brata Musu Kesedžiju. Demo kreće put Prilepa a Marko, uzdajući se u Šarca, zovne ga i kaže mu da je on Kraljević Marko i na Šarcu krene da bježi. Demo se za njim dao u počeru, pogodi ga u pleća i obori na zemlju.

601 Isto.

Okuje ga i vodi prvo u Ohrid, potom Vučitrn i na kraju u Zvečan da ga objesi. U sva tri grada mu daju po tri tovara blaga samo da ga ne objesi, jer im neće roditi vino i pšenica. Odatle krenu kroz nekavu Janjinu planinu i Đemo usput ožedni i na Markov prijedlog svrati kod Janje krčmarice da se napije. Janja ga opjani i Marka oslobodi okova, koji onda okuje Đema. Okovanoga ga je vodio u iste gradove u koje je Đemo njega dovodio. Svima je vratio blago koje su dali Đemu i na kraju u Ohridu je načinio vješala i Đema objesio. Potom se vratio u Prilep da slavi slavu.

Varijanta 6 – Marko Kraljević izbavlja bega Konstatina⁶⁰²

Okosnica je priča o Marku Kraljeviću i Konstatinu Dragašu koga je izbavio od turskih vješala. Njih dvojica su pili vino u krčmi u Kratovu. Marko mu veli da će u Kratovu ludo glavu izgubiti. Konstantin ga naziva ženskom strašljivicom, ali to ne pokoleba Marka i on odlazi. Vidi krčmarica Mara da je Konstantin ostao sam i poziva janjičare koji ga okivaju s namjerom da ga šutrada objese. U neki vakat oglasi se odža s džamije i Konstantin moli odžu da javi pobratimu Marku da mu pomogne. Odža se odaziva njegovoj molbi. Marko se šeća da ga je nazvao strašljivicom pa pita odžu što će Konstatinu ženska strašljivica. Ali ga majka kune „ranom materinom“ i daju đerdan dukata da ga izvadi ispod vješala. Marko noću odlazi, sijeda pod turska vješala i čeka „age i spaije“. U neko doba oni nailaze, a Marko ih pita ko im je dao pravo da objese njegovoga pobratima. Uzima buzdovan i ubija „trista janjičara“ među njima age i spaije, sem trojice da jave sultanu što je bilo. Sultan im veli da ga dovedu, a oni odgovaraju da ne smiju da pogledaju Marka a kamoli da ga dovedu. Pa naređuje „crnom Arapinu“ da ga dovede što je ovaj i učinio. Kad je došao do sultana, stavio je sablju preko koljena, a tri sultanova sina ga pitaju zašto se tako ponaša i kreću da ga udare. Marko vadi sablju i glave im otkida. Umiješa se sultan, ali ga je Marko opomenuo da mu je sablja ošta a ruka samovoljna, pa je onda zaigrao kaluđerski da se dvor iz temelja tresao.

Varijanta 7 – Marko Kraljević i Musa Kesedžija⁶⁰³

Poranio Marko na Kosovo i nailazi na Musu koji sedi nasred puta. Srdit Marko ne zove mu dobro jutro nego ga tri puta poziva da mu se skloni ili pokloni. Musa ga sva tri puta odbija riječima da prolazi na miru i da ne zameće kavgu. Kada ga je i treći put pozvao, ako neće da se skloni ili pokloni, da mu izađe na megdan. Musa je skočio na noge, uzeo koplje i bačio se konju na leđa. Pa su se prvo kopljima gađali i promašili, sablje polomili i onda se dohvatili i nosili cijeli dan do podne. Umori se Musa ali još više Marko pa je zazivao vilu da ga spasi. A ona mu odgovara da mu je

602 Isto, knj. 6.

603 Matica hrvatska, *Junačke pjesme, I/.*, knjiga druga, Zagreb, 1897, br. 42.

govorila da ne čini kavgu u neđelju jer će glavu izgubiti. Utoliko pogleda Musa put oblaka i to Marko iskoristi te ga obori, zubima mu grlo prekine i ulomkom sablje glavu otkine i raspara ga. Nađe u njemu tri srca i u trećemu guju ljutu kako spava. Kad se probudila, veli njemu guja da se prije probudila ne bi glavu nosio po Prilepu i odlazi u planinu. A Marko se rasplače što je takvoga junaka pogubio; Musi je grob iskopao u sahranio ga.

Varijanta 8 – *Marko Kraljević i Musa Arbamusa*⁶⁰⁴

Ova pjesma je slična varijanti broj četiri, s tom razlikom što je ispjevana na ikavici. Na kraju Marko je Musi porušio dvor, pokupio blago i odnio sultanu, koji je zauzvrat Marku dao:

Tri tovara i tri bila grada,
Dva na moru i treći na Dunavu.

Potom Marko odlazi u Prilep kod ljube Anđelije i stare majke koje ga presrećne dočekuju.

Varijanta 9 – *Marko Kraljević i Ljutica Bogdan*⁶⁰⁵

Ova epska pjesma iz zbirke Matice hrvatske je slična varijanti tri, sem što je konačnica promijenjena. Odlaze u krčmu da piju vina. Miloš od primorja predlaže da prose đevojku za Relju od Pazara. Relja odgovara da dok mu je sablje i konja, ne treba mu đevojka. Tu su ga poslušali i od tada vino piju i čekaju boljih junaka koji će ih nadvladati i pred njima krčmu zatvori.

Varijanta 10 – *Marko Kraljević i Hrelja Bošnjaniin*⁶⁰⁶

Likovi su Marko Kraljević, Hrelja Dragovolja i Sibirjanin Janko koji je hronološki izmješten iz XV vijeka u XIV – Markovo vrijeme. U Kosturu njih trojica vino piju. Turci to čuju i uto krenu da ih pohvataju. Relja skoči preko mosta od Kostura, a Marko i Janko zavape da ih spasi od Turaka. Povrati se Relja i uzme Marka pod desni, a Janka pod lijevi pazuh. Skoči na vodu pod Kostur, kad tamo sestra Mihne od Kostura. Zovne ona Relju da obrne glavu i onda ga gađa „od milosti“ strijelom mađijanom. Relja pada mrtav i Marko ga stavlja na rame i preko polja kosturskoga

604 Isto, br. 43.

605 Isto, br. 45.

606 Isto, br. 46.

nosi do poviše Kostura đe ga sahranjuju pod jelom. Svaki dan ga je pohodila „prokleta djevojka Kosturka“, nosila mu ručkove i objede i tanane košulje za promjenu. Uto sastanu se njihove majke „na Dunaju, na vodi studenoj“ i hvale se koja je rodila boljega junaka, a Reljina roni suze jer je izgubila sina pod Kosturom. Čuje to Marko i veli Reljinoj majci da je rodila junaka, njegovoga pobratima kojega će osvetiti. Marko se oprema i na Šarcu odlazi pod Kostur. Pravi zašedu na vodi ladnoj pod Kosturom na kojoj dolazi Mihnina sestra. Kad je jedno jutro došla, ugrabio ju je i odlučio da je kamdžija. Ona ga zamoli da je ne bije jer nije pogubila Relju nego od milosti udarila strijelom mađijanom. Ako joj obeća da će je oženiti s njime, ona će ga povratiti. Tako i biva. Nju su pokrstili i dali joj ime „Jele Hreljičina“ i vjenčali sa Reljom. Čuje sultan da je pokrštena i bi mu žao pa joj „knjigu piše“ i predlaže da otruje Relju Bošnjanima i bude carica i njegova ljuba. Ona to ispovijeda Relji i oni odluče da mu ona odgovori da je otrovala Relju i da pozove vezire i koliko god hoće Turaka da dođu. Dogovore se kad Turci dođu, da ga spremi u „tanahnu kociju“, pored njega stavi britku čordu i kaže da je ostavio želju da ga sahrani u „goru zelenu“. Kad je sultan pročitao da ga je Jela otrovala, pošalje za nju vezira sa stotinu janjičara. Kad su došli, ona im „izrazi poljednju Reljinu želju“. Turci uzmu „tanahnu kociju u koljoj je Relja s čordom“ i nose ga u goru da ga sahrane. Kad im je dodijalo, bače ga „nek se tamo s gorom razgovara“. On iskoči s britkom sabljom i sve ih išeče sem jednoga, vezira, da pripovijeda u Stambolu kako mu je na „konaku“ bilo.

Varijanta 11 – *Marka Kraljevića oslobađa Sibirjanin Janko i relja Krilatnik*⁶⁰⁷

U mehani piju vino trideset Sarajlija, pa kad su se ponapili uzeli da se hvale s megdanima, sem Muja Sarajlije koji im kaže da im dođe kakav junak od Prilepa, primorja ili Sibirja da bi se razbježali. Uto stiže Marko, naruči vina i napije se. Mujo Sarajlija ga okiva i bača u tamnicu. Marko u tamnici noktom mjesto pera i krvlju na bijelome platnu piše pismo Sibirjanin Janku. Poziva sokola i daje mu „knjigu“ savjetujući ga da ide do Sibirja i zaklikće, pa kad vidi Sibirjanin Janka đe išeta da mu sleti na rame i knjigu preda. Janko piše Relji Krilatniku pismo da je Marko zaslužnjio u Sarajevu, sprema se i ide u Sarajevo. Srijeće Muja sa svezanim Markom kako ga vodi na vješala. Kad eto ti stiže crni Bugarin na „kulašu konju krilatome“. Zajedno udare i razagnaju Turke, a Muja skrate za glavu. Pa se vrata krčmarici koja je opjanila i izdala Marka da joj „plate“. Na muke su je stavili, oči izvadili i umorili pa:

Pjevajući konje igrajući,
Ode Relja Bosni kalovitim.

607 Isto, str. 62.

A on Janko do Sibinja grada,
A baš Marko do Prilipa svoga.

PREGLED VARIJANTI:

Likovi:

1. Marko, Vlašče Nikodim, Đino Latinin i Đerđeli Alija,
2. Despotović Đuro, Marko, Dedo Džidovina i Jerina,
3. Marko, Relja od Pazara, Miloš od Pocerja, Ljutica Bogdan i dvanaest vojvoda,
4. Sultan, Čuprić vezir, Marko, Musa Kesedžija i Novak kovač,
5. Marko, Đemo Brđanin, popovi, kaluđeri vladike i patrijarsi,
6. Marko, Konstantin Dragaš, krčmarica Mara, trista janjičara, odže, spahije i sultan,
7. Marko, Musa Kesedžija i vila,
8. Marko, Musa Kesedžija, sultan, ljuba Anđelija i stara majka,
9. Marko, Relja od Pazara, Miloš od Pocerja, Ljutica Bogdan i dvanaest vojvoda,
10. Marko, Hrelja Dragovolja, Sibinjanin Janko, njihove majke, Mihlina sestra, Jela, sultan i vezir,
11. Trideset Sarajlija, Mujo Sarajlija, Marko, Sibinjanin Janko, Relja Krilatnik i krčmarica.

Mjesto radnje:

1. Pored Dunava i Prizrenski drum,
2. Dvor Despotović Đura (Smederevo),
3. Vinogradi Bogdana Ljutice,
4. Kačanik,
5. Janjina planina i Ohrid,
6. Kratovo,
7. Kosovo,
8. Kačanik,
9. Vinogradi Bogdana Ljutice,
10. Kostur i obala Dunava,
11. Sarajevo.

FABULA: Marko, Turci i sultan (car)

Varijanta 1 – *Lov Markov s Turcima*⁶⁰⁸

Murat vezir sa sedam vezira i Markom idu u lov sokolovima. Kad su došli na jezero, veziri puštiše sedam sokolova, ali umjesto da love utvu zlatokrilu, oni popa-
daše na jelove grane. Pita Murat Marka što ne pušta svoga, a ovaj odgovora da se
boji da to ne bude uzrok kavage i traži od njega riječ da neće ništa učinjeti ni njemu
ni sokolu njegovome. Tada Marko pušta sokola koji umjesto na jelove grane pada
na jezero, hvata utvu zlatokrilu i donosi je Marku. Od bijesa što je bolji od njihovih
sokolova, sedam vezira ga raskubaju. Soko ciči, a Marko ga ćeši da će ga osvetiti,
pa vadi sablju i svima kida glave.

Varijanta 2 – *Marko pije uz Ramzan vino*⁶⁰⁹

Car je zabranio zelene dolame, kolo s bulama i vino. Marko za to ne haje, nego
uprkos zabrani sve to čini. Stiže vijest da su izginuli mnogi aznadari (< tur. aznatar
– blagajnik), vele Turci išeče ih Marko, koji za to ne haje nego krvavih ruku spava
pod šatorom. Car traži ko će mu ga dovesti svezanih ruku i obećava da će mu dati
pašaluk u Bosni dok mu je koljena. Tu se nađe „Džaja Prikomorski“ da ga dočera.
Ode Džaja da ga nađe ali ne smije da ga probudi nego udara u talabase. Kad se
probudio, kaže njemu Džaja da ga je poslao car da ga dovede. Marko odlazi berbe-
rinu Ibru da ga obrije i umije i takav odlazi caru na noge, pitajući ga što je za njega
slao Džaju i veli mu da mu dâ jednu kupu vina od trideset dukata. Car se nasmije,
maši za džep, izvadi šezdeset dukata i plati mu vino. Pa mu veli da je zabranio da
se igra s bulama, pije vino i nosi zelena dolama, a on ne haje nego mu je i pošekao
aznagare. Marko mu odgovara da je dolamu s carem u boj dobio, mlad je i igra mu
je mila, a kao Srbinu vjera mi daje da vino pije. Car mu odgovara: „Moj posinče
Kraljeviću Marko“, izvadi sablju da vidi je li skrnjavljena. Marko mu odgovara da
je ne vadi bez razloga „naprazno“. Car mu daje dvanaest vezira i trideset Turaka i
poziva ga da ih išeče. Marko dva puta manu i svih dvanaest išeče i iz tri puta svih
trideset Turaka išeče. Pošeče:

I Arapa, Bogom pobratima,
Samog cara iz stola pokren'o.

608 *Srpske narodne pjesme iz neobjavljenih rukopisa Vuka Karadžića, knj. II, SANU, Beograd, 1974.*

609 Isto.

Varijanta 3 – *Marko Kraljević i Alil-aga*⁶¹⁰

Marko i beg Konstadin idu preko Carigrada. Da bi izbjegao megdan, Marko se prenemaže preko konja i učini se bolesnim. Uto naiđe Alil-aga i izaziva ga na megdan da se „nadstreljuju“ nudeći mu dvor i kadunu ako pobijedi, a ako on pobijedi samo će ga objesiti i uzeti mu Šarca. Marko mu odgovara da mu nije do megdana jer je bon. No Turčin se ne dâ nego je uhvatio Marka za desni, pa lijevi skut dolame, ali je Marko nožem oba otkinuo. Ne dâ se opet Turčin, no je desnom uhvatio Šarčeve dizgine, a lijevom Marka za njedra. Marko zaigra Šarca i pozove bega Konstadina da mu donese strijelu „tataranku“ s devet pera od sokola a on je s Turčinom otišao kod kadije. Kadija je gledajući šestoper pozlaćeni „sindžilati, a drkću mu ruke“. Potom njih dvojica odlaze da se takmiče u streljaštvu. Utakmica je ravnopravna dok Konstadin nije donio strijelu tataranku koju je Marko odapeo da je pošla u „pra i u maglu“. Tako je Marko pobijedio, a Turčin ga moli da ga ne ubije a da uzme dvor i kadunu. Marko odbija i traži tri tovara blaga da iskrpi dolamu. Turčin ga vodi na dvor i časti tri dana i daje mu tri tovara blaga. Poslije su njih dvojica zajedno čuvali carevu krajinu.

Varijanta 4 – *Lov Markov s Turcima*⁶¹¹

Ova pjesma ima istovjetnu okosnicu s pjesmom istoga naslova iz neobjavljenih Vukovih rukopisa objavljenih 1989. godine, s tom razlikom što Murat vezir po „gori zelenoj“ lovi sokolom s dvanaest delija i trinaestim Markom Kraljevićem. Pušta sokola na utvu koja mu bježi nebu pod oblake, međutim, soko slijeće na zelenu jelu. A onda Marko pušta svoga sokola koji hvata utvu zlatokrilu i slijeće s njom. To nije bilo pravo vezirovome sokolu koji je pokušao da mu je otme, ali mu Markov soko prosu perje. Vezir ga ščepa i prebi mu krilo i udari da bježi s delijama. Marko mu zavije krilo, maši se na Šarca i krene u poćeru. Sustiže ga u polju ispod gore i „rusu mu odsiječe glavu“. Pa navali na delije i od dvanaest načini dvadeset četiri, i odlazi caru u Jedrene. Kad ga je car vidio ljuta, pitao ga je šta je ljut, a Marko mu sve potanko ispriča. Na to će car da mu kaže:

Da nijesi tako učinio,
ja te više sinom ne bi zvao.

Izvadio je hiljadu dukata i dao ih Marku da ide da pije rujno vino. Daje mu ih da mu se skine s očiju jer se Marko vrlo naljutio.

610 Vuk Karadžić, *Pjesme junačke najstarije*, knj. II 1845, Beograd, 1989.

611 Isto.

Varijanta 5 – Marko pije uz ramazan vino⁶¹²

Pjesma je istovjetna s pjesmom istoga naslova u drugoj varijanti. U ovoj varijanti car je imenovan kao Sulejman koji zabranjuje da se igra s bulama, vino pije uz Ramazan, pašu okovane sablje i nose zelene dolame. Marko sve to čini i nagoni odže i adžije da s njim piju. Turci idu na parnicu kod cara i car ga poziva preko čauša. Marka nađu pod šatorom, kazuju mu što su došli, a on lomi pehar o glavu carskoga čauša „pršte kupa a pršte i glava“ i odlazi caru. Ljutit Marko sijeda pored cara, namiče kalpak na čelo, a sablju preko nogu. Oslovi ga „poočime, sultan Sulejmane“ i kaže mu da mu vjera dozvoljava da pije vino, da ne može podnijeti da on pije a da ga odže i adžije gledaju, da je mlad i da mu priliči da nosi zelenu dolamu, da je sablju kupio, a ako igra s kadunama, to je zato što nije oženjen. Pa prijetećim tonom i veli caru da ako se zametne kavga, teško onom ko je blizu Marku. Car počinje da se odmiče, a Marko primiče dok je cara dočerao do duvara. Tada se car maši za džep i darova Marku sto dukata i veli mu: „Idi, Marko, te se napij vina“.

Varijanta 6 – Turci u Marka na slavi⁶¹³

Marko slavi krsnu slavu Svetoga Đorđa. Nailaze careve age s trideset janjičara. Uglas viču i traže da se otvori kapija da vide kako Marko slavi slavu. Sluga Vaistina, koji je čuvao kapiju, odgovara im da im ne smije otvoriti. Turci dignu buzdovane i obore vrata na kapiji, pa s njima slugi „smekšaju“ leđa. On odlazi i plaćući se jada Marku. Marko uzima sablju i buzdovan spreman za megdan. Majka ga moli da to ne čini na slavu i on je poslušna ali zadrži buzdovan, pa pozove i namjesti Turke za sofru. Sluga Vaistina donosi im vina a ljuba Jelica đakonije. Kad su se Turci podnapili vina, vele po turski da idu „dok nam nije presela užina“. Marko ih zaustavlja ali njih hvata groznica od njegovoga buzdovana, pa mu svaki Turčin daje po dvadeset, a age po trideset dukata. Marko na to veli da Jelica nije robinjica, tražeći da joj plate, i oni plaćaju; svaki Turčin po deset, a age po dvadeset dukata. Srećan Marko odlazi majci, kako veli, „nek se peva i nek se pripoveda“, a odlaze Turci plaćući i proklinjući svakoga ko dođe kaurinu na slavu.

Varijanta 7 – Oranje Marka Kraljevića⁶¹⁴

Marko vino pije s majkom Jevrosimom. Majka ga savjetuje da se ostavi četovanja i da sije pšenicu i da se tako hrani. Marko je poslušna i umjesto da ore njivu, ore carski drum. Uto naiđu Turci janjičari s tri tovara blaga, koji mu vele da ne ore drumove. Od-

612 Isto.

613 Isto.

614 Isto.

govara im Marko da mu ne gaze oranja. Oni ga ponovo mole, a on im ponovo veli da mu ne gaze oranja. Pa kad mu je dosadilo, on diže ralo i volove i pobije Turke, uzme tri tovara blaga i odnese ih staroj majci govoreći joj: „To sam tebi danas izorao“.

Varijanta 8 – Marko u ropstvu sarajevskome⁶¹⁵

Dolazi Marko u Sarajevo i na konak ga uzima Zulum-Asanaga. Kad ga je napio vina, okovao ga je, okupio Sarajlije i svi se dogovore da ga objese, iako mu je car bio poočim, „da Turke lakše iskopava“. U tamnici Marko knjigu piše Novaku, Gruju i Radivoju u planini Romaniji, na papiru koji mu je dodala Asan-aginina šćer. Poziva sokola i daje mu knjigu da im je odnese. Kad su je pročitali, njih trojica se sprema i pođu da ga spasu. Kad su bili nasred Sarajeva, Turci su već bili priveli Marka pod vješala. Grujo učini juriš i razagna Turke, Marka odveza i dodade mu „sablju potajnicu“, pa svi zajedno učiniše juriš dok nesta Turaka u Sarajevu. Potom svi odlaze u Tašli-han i napijaju se vina iz Mostara.

Varijanta 9 – Marko i car⁶¹⁶

Stigla vijest da je poharana careva hazna i pošečena tri vezira. Turci vele da je to Markovo djelo. Car šalje pašu Sokolovića da ga dovede. Nalazi ga đe spava u bašti. Izlaže Marku što je došao, a Marko mu veli da bi pošao, ali mu je sablja polomljena sijekuci vezire po tmuši. Odbija da je uzme od paše, uzima svoju i odlazi na divan. Car mu veli da mu je pogubio vezire i uzeo haznu, a Marko se kune da nije nego ga je neko napao. Car mu veli da izvadi sablju da vidi je li krvava. Marko je vadi i šeće odžu i kadiju i „u divan juriš učinio“, pa se primakao caru. Car se izmica a Marko primicao „dokle caru stola nestanulo“, pa je zavapio: „Ne za boga, moj posinko Marko! Pa mu veli da mu nije vezire pošekao niti oplijenio blagajnu i daje mu hiljadu cekina da pije vina dok dođe do Prilepa.

Varijanta 10 – Ibrahim i Marko⁶¹⁷

Marko i Nakić Ibrahim vino piju u Carigradu i hvale se ko ima bolju i oštriju sablju. Marko veli da ima oštriju, i visoke dvore u Prilepu, i ljubu od koje nema ljepše i mudrije, „ne bi mi je niko prevario“. Turčin pred carem pravi zarok da ako je prevari, da mu car dâ Prilep, dvor, ljubu, Markovu glavu i oružje, a ako ne da mu Marko pošeće glavu i uzme svekoliko blago. Marko mu daje konja i oružje i Turčin odlazi u Prilep. U polje ga vidi Markova ljubica i veli Rosandri robinji da vidi je li to

615 Sima Milutinović Sarajlija, *Pjevanija crnogorska i hercegovačka*, Nikšić, 1990, br. 78.

616 Isto, br. 11.

617 Isto, br. 81.

Marko. Ona ga prima i s njim spava, a izjutra Nakić Ibrahim krene i Rosandi desnu pletenicu otkine i pođe u Stambol. Bača pletenicu Marku u krilo, hvata ga i okiva spreman da mu pošeće glavu. Uto stiže ljuba Anđelija u muškome odijelu i veli mu ako pogubi Marka što će dvori i njegova ljuba. Ibro odgovara da je ljubu prevario. Kad je Marko vidio Anđeliju, rukama raskida lance, uzima Ibru sablju i kida mu glavu. Uto stiže vezir i pita ga što je, a on i njemu siječe glavu, pa redom svima ostalima Turcima. Skače na Šarca, a na vranca stavlja ljubu Anđeliju pa odlaze u Prilep.

Varijanta 11 – Marko Kraljević ne posti Ramazana⁶¹⁸

Žale se Turci caru da Marko pije vino, nosi zelenu dolamu, bije Turke buzdovanom, šeta s bulama i ne posti Ramazan. On ih uči da ga uhvate tokom sajma u petak tako što će da ga napiju pomiješanim vinom i rakijom. Tako i urade i uhvate Marka, povedu ga pred cara kojemu Marko kaže da mu vjera dozvoljava da pije, dolamu je kupio, Turke će da bije buzdovnom, bule ga vole i neće da posti jer mu vjera ne daje. Car ga smješta u tamnicu i odlučuje da ga objesi na Sitnici. Marko ga moli da mu dâ divit i hartiju da piše staroj majci da mu dovede ljubu sa dva sina da vide će će poginuti. Car se polakomi da mu pogubi i sinove i daje mu pribor za pisanje, a on napiše pismo Janku i Sekuli da ga spašavaju. Dođe knjiga od ruke do ruke, pa do Janković Stojana i sestrića Sekule. Oni pašu oružje i obukuju popovske haljine i u prvu neđelju idu na Sitnicu. Kad su bili u gori, Sekula se popeo na jelu zelenu i vidio Turke janjičare kako vode Marka i podvikne da ga vješaju. To čuje Marko i padne na zemlju i nasmije se. Vidi to jedan Turčin i kaže caru da ga pogubi jer se nasmijao. Car ga pita što se nasmijao, a Marko mu odgovara da ga je uhvatio san. Uto vidi izdaleka Janković Stojana i Sekulu u kaluđerskim haljinama i moli cara da mu pušti dva kaluđera da se ispovijedi jer je veliki grešnik. Car dozvoljava i njih dvojica otkivaju Marka i on se hvata Šarca i sablje i razgoni Turke, hvata cara i vješa ga, „car ostade viseć na vešalim“, a Marko odlazi u Prilep.

Varijanta 12 – Marko Kraljević ne posti posta Ramazana⁶¹⁹

U Stambolu vino piju Marko i beg Konstadin:

Silom dava Vlahom piti vino!
To se čudo i u cara čulo.

Car šalje slugu crnoga Arapina da dovede Marka. On ga nalazi će pije vino u bezistanu i udara Šarca buzdovanom. Marko uzima sablju i pošeće carevoga slugu.

618 Isto.

619 Matica hrvatska, *Hrvatske narodne pjesme*, knj. II, Zagreb, 1897, br. 10.

Kostadin ga pita što pogubi careva poklisara jer će oba sad poginuti. Marko ne haje nego uzjaše Šarca i odlazi caru. Pred njim ljubi crnu zemlju, desnu ruku i koljeno lijevo. Car ga pita zašto pije uz Ramazan vino i nosi zelenu dolamu, a on mu odgovara da mu je on to odobrio kad ga je iz arapske tamnice oslobodio. Tada mu je car kazao da može vino piti uz Ramazan i činiti što mu drago. Na to se car grohotom nasmijao i darovao ga:

Pođi Marko, moj sivi sokole!
Ter se napij zadovolje vina.

Varijanta 13 – *Lov Marka Kraljevića s Turcima*⁶²⁰

U lov na utvu zlatokrilu ide do trista Turaka, ali Marko odbija da ide s njima. Turci ga pitaju zašto neće s njima u lov. On im odgovara da ne može bez dozvole Murata vezira. Murat mu dozvoljava i on uzima Šarca i sokola i ide s njima u Prolog planinu. Kad su došli na jezero, Marko ne pušta sokola i Turci ga pitaju zašto ne pušti sokola, a on odgovara da ne može bez dozvole Murata vezira. Vezir mu dozvoljava i on pušta sokola koji ne pada na jelu zelenu veća na dno od jezera i hvata utvu zlatokrilu koju nosi Marku. Murat se naljuti što je njemu nije donio i udari sokola. Marko mu se kune da će ga osvetiti i kad su bili u polju, počera Turke, sustigne Murata vezira i odseče mu glavu. Turci se potuže caru koji ga pozva i upita što ga pogubi. Marko mu odgovara da bi i njega da mu je uradio što i Murat. Car počinje da se izmiče, a Marko primiče i car tada vadi trideset dukata koje daje Marku da se napije u mehani vina.

Varijanta 14 – *Turci i napojnica Marka Kraljevića*⁶²¹

Marko poziva staru majku da mu skuva brašnjenicu da ide u Ljubuški. U Ljubušcome u mehani nalazi trideset Turaka i traži od njih da mu plate vino. Turci Ljubuščani mu plate vino koje Marko pije biguncem od trideset oka. Kad se napio, veli im Marko da mu napune lulu. Svi redom vade kese i pune lulu koju kad je pritisnuo ne bi ni po lule duvana. Veli on Turcima Ljubuščanima da mu napune lulu, a buljukbaša mu prigovara da bi sav duvan što ga ima u cara popušio za neđelju dana. Marko ga udara „ženskom zaušnicom“ i koliko ga je lako udario s crnom ga je zemljom sastavio.

620 Isto, br. 55.

621 Isto, br. 57.

Varijanta 15 – *Marko Kraljević osvećuje svoga pobratima Aliju*⁶²²

Marko i pobratim Ale vino piju i kad su se podnapili, Ale se žali da nema mile majke svoje nego zlu i opaku maćeihu i sestricu neudatu. Marko mu kaže da će mu sutra doći u pohode da idu u dućan i kupe ruho za sestru koju će udomiti za nećaka. Odatle ide svaki u svoje dvorove. Kad je Ale zaspao, zla maćeiha mu je izvadila oči, otkinula glavu i bačila s tijelom u studenu vodu. Ujutro dolazi Marko, traži pobratima a maćeiha mu veli da je Ale pošao u lov. Marko se došeti, pođe u „ahare“ i nađe konja i hrta. Pušta konja i hrta da traže gospodara i oni ga odmah nalaze. Marko ga uzima i „lipo je Alu ukopao“. Odlazi na kulu, hvata maćeihu i namaže je lojem i katranom, pa je živom vatrom izgorio. Sestricu Alinu je uzeo i odveo kući te je udomio za sestrića. Često je njojzi dolazio i „lipe joj dare donosio“.

Varijanta 16 – *Marko Kraljević i car Sulejman*⁶²³

Marko čuva ovce na Kosovu i kune se da se neće ženiti dok ne ljubi sultanije gospođe. Čula to jedna bula udovica i javila caru. Car šalje trideset janjičara da ga uhvate i dovedu. Na prevaru hvataju Marka i dovode ga caru u šator. Pita ga car Sulejman je li istina da je govorio da se neće ženiti prije nego ljubi sultaniju. Marko potvrđuje da je istina. Car ga pita kako voli umrijeti, od vješala ili sablje. Marko mu predlaže da mu dâ kakvu sablju zarđalu i kljuse i da pušti trista janjičara pa da na megdanu izgubi glavu. No je vila sablju naoštrila i kljuse pomladila, pa je Marko među Turke juriš učinio i pod mač stavio. Sulejman više iz svega glasa da mu ne pogubi Osman-pašu. Marko ga i ne čuje nego mu je rusu glavu odvalio. Odlazi u carev dvor i sijeda do cara. Car se odmiče, a Marko primiče. Car se hvata džepa i daje Marku trideset dukata, pa mu veli da ide iz dvora da ga njegove oči ne gledaju.

Varijanta 17 – *Marko Kraljević i careva hazna*⁶²⁴

U Stambolu telal više da je neko išekao haznadare i pokupio carevu haznu. Turci vele da je to uradio Marko Kraljević. Pobratim Alil-aga ide da ga dovede kod cara. Marko mu veli da će sutra car narediti da svi izvade sablje a njegova je tamna i krvava. Pobratim mu veli da će mu dati jednu sablju. Šutradan kod cara, na divan svi vade sablje, samo Marko je ne vadi. Car mu veli da je izvadi, a Marko odgovara da mu je majka rekla da je ne vadi bez neke. Car mu na to veli: „Vadi, Marko, na

622 Isto, br. 54.

623 Isto, br. 11.

624 Valtazar Bogišić, „Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, Biograd, 1878, br. 90.

koga ti je drago“. Marko vadi sablju, mahne s njom i otkine trideset „rusih“ glava. Car ga pita je li istina da mu je pogubio haznadare, a Marko mu veli da je to tačno. Htio je da uzme malo „slendže“, a ovi ga šćahu pogubiti i on ih je pošekao. Na to će car Marku da kaže da nije tako učinio, on bi njega pogubio.

Varijanta 18 – *Kraljević pije uz Ramazan vino, nosi zelenu dolamu i igra uz Turkinje usprkos carevoj zabrani*⁶²⁵

Car objavio da se ne pije vino uz Ramazan, ne nose zelene dolame i ne igra Vlašić uz Turkinje. Marko naredbu ne sluša i car šalje da ga uhvate. On se ne dâ i odlazi kod cara u šator. Caru kaže da kad bi se bojao njegove zabrane, ne bi se zvao Kraljević Marko. Pita zašto Turci mrse uz korizmu, noce crvene dolame i što igraju Turci uz Vlahinje, pa mu veli da mu nije Boga velikoga, da bi ga rastavio s glavom. Car se prepadne i dariva ga da ide da pije vina.

Varijanta 19 – *Pjesna od Kraljevića Marka kako pogubi careva poklisara*⁶²⁶

Marko i pobratim Kostadin nasiljem dobijaju vino u carevu bezistanu. Car šalje poklisara crnoga Arapina da dovede Marka. Dolazi do bezistana i buzdovanom udara Šarca. Šarac zacvili, a Marko trgne sablju i Arapu odseče glavu. Odlazi u Carigrad kod cara koji ga pita zašto je pogubio careva poklisara. Podseća ga da ga je svojevremeno pozvao da ga izbavi iz arapskoga sužanjstva, pišući mu: „Kraljević Marko, moj po Bogu sinko!“ Kad ga je izbavio, car mu je kazao da može činiti što mu je drago i piti vino uz Ramazan. Na te riječi car se grohotom nasmijao i lijepo ga darivao.

Varijanta 20 – *Marko Kraljević i careva hasna*⁶²⁷

Ova varijanta u desetercu, koju je objavila Matica hrvatska 1897. godine, istovjetna je varijanti 17, koju je objavio V. Bogišić 1878. godine.

PREGLED VARIJANTI:

Likovi:

1. Marko, Murat vezir i sedam vezira,
2. Car, Džaja prekomorski, dvanaest vezira i trideset Turaka,
3. Marko, beg Konstadin, Alil-aga i kadija,

625 Isto, br. 91.

626 Isto, br. 92.

627 Matica hrvatska, *Hrvatske narodne pjesme*, knj. II, Zagreb, 1897, br. 12.

4. Car, Marko, Murat vezir i dvanaest delija,
5. Car Sulejman, Marko, odže i hadžije,
6. Marko, age, 30 janjičara, sluga Vaistina, Jelica, Jevrosima i Turci,
7. Marko, Jevrosima i Turci,
8. Marko, Zulum-aga, Novak, Grujo i Radivoje,
9. Marko i paša Sokolović,
10. Marko, Nakić Ibrahim, ljuba Anđelija i robinja Rosanda,
11. Car, Marko, Turci, Janko i Sekula,
12. Marko i crni Arapin,
13. Marko, Murat vezir i trista Turaka,
14. Marko, stara majka, Turci Ljubuščani i buljukbaša,
15. Marko, pobratim Ale, njegove zla maćeha i sestra,
16. Car Sulejman, Osman-paša i trista janjičara,
17. Marko, pobratim Alil-aga i haznadari,
18. Car i Marko,
19. Marko, beg Konstadin i crni Arapin,
20. Marko, Alil-aga i haznadari.

Međusobna oslovljavanja Marka i sultana i uzročno-posljednični odnosi njih dvojice i Marka s Turcima:

1. Sukob s Turcima zbog njihove zavisti,
2. Sultan se obraća Marku „moj posinče, Kraljeviću Marko“,
3. Megdan Marka s Turčinom zbog opklade,
4. Sukob Marka s Turcima zbog njihove zavisti,
5. Marko se obraća sultanu: „Poočime sultan Sulejmane“,
6. Sukob s Turcima zbog slave, završen plaćenjem Marku,
7. Sukob s Turcima zbog Markove osionosti,
8. Turci pokušavaju da ubiju Marka,
9. Spor nastao jer je Marko oblajan kod cara, koji mu se obraća: „Moj posinku Kraljeviću Marko“,
10. Sukobljava se s Turcima zbog opklade,
11. Marko nije slušao carevu naredbu i na koncu ubija cara,
12. Marko ne poštuje carevu naredbu i stoga nema sankcija,
13. Sukobljava se s Turcima zbog turske zavisti,
14. Sukob s Turcima zbog Markove osionosti,
15. Marko sveti pobratima Aliju,
16. Sukob s carem kojega je uvrijedio, ali je na koncu nagrađen,
17. Sukob zato što je oblajan kod cara. Car ga nagrađuje,

18. Sukob jer nije poštovao carevu naredbu. Na koncu je nagrađen,
19. Sukob s carem zbog Markovoga nasilja. Car mu se obraća:
„Kraljević Marko, moj po bogu sinko“, i na koncu nagrađuje,
20. Sukob s carem jer je oblajan, i car ga na kraju nagrađuje.

FABULA: Marko, ženidba, Markova ljuba i odnos s njom.

Varijanta 1 – *Marko Kraljević kuša ljubu*⁶²⁸

Majka taman oženila Marka, a izjutra dolaze tri knjige. Jedna zove Marka na carevu vojsku, druga na vjenčano, a treća na kršteno kumstvo. Majka ga uči da prvo ide na kršteno, pa vjenčano kumstvo, a onda na carevu vojsku. Tako biva i na carevu vojsku ga oprema ljuba neljubljena. Marko joj veli da ga čeka devet godina i četiri mjeseca, a ako za to vrijeme ne dođe, da se udaje. Savjetuje je da mu pazi majku i brata nejakoga Miloša i odlazi u carevu vojsku. Poslije devet godina i četiri mjeseca Marko se uznemiro. Car ga pita što mu je a on odgovara da ga je majka oženila i da s ljubom nije ni noć prenoćio. Car mu daje blaga i momaka i šalje ga kući. Kad su došli blizu dvora, on ne ide u dvor nego u goru u čaire (< turc. – livada). Videla to ljuba Anđelija, pa šalje Miloša da mu kaže da ne gazi travu jer će im doći gosti. Miloš posluša i prenese Anđelijine riječi, a na to ga Marko pita da li je kući Marko Kraljević, jesu li ljuba i stara majka zdravo i brine li se ljuba o Milošu. Miloš mu potvrdno odgovara. Marko mu na kraju veli da ide dvoru i kaže staroj majci da spremi gospodsku večeru jer će doći neznani delija. Kad je Marko došao, sio je za trpezu i do sebe postavio ljubu i Miloša. Marko diže čašu, nazdravlja i viknu da Milošu vežu ruke naopako. Anđelija suze roni i govori Milošu:

Da te vidi, brate Kraljeviću –
Ko bi tebe svezao ruke,
Živom bi mu oči iskopao.

„Dalje Marko držat' se ne mog'o“ i predstavio se ljubi Anđeliji, koja ga je od tada „poznavala“.

Varijanta 2 – *Marko Kraljević i ljuba Anđelija*⁶²⁹

Gorom jezdi Marko Kraljević i ljuba Anđelija. Veli joj Marko da zapjeva, a ona mu odgovara da ne smije od Malete hajduka, koji ju je proasio, a majka je umjesto njemu Marku dala. Marko odgovara da ako izađe trideset hajduka, on ima trideset

628 *Srpske narodne pjesme iz neobjavljenih rukopisa Vuka Karadžića, knj. II, SANU, Beograd, 1974.*

629 Isto

strijela i sve će ih pobiti. „Otud ide trideset ajduka“ na čelu s Maletom. Marko hajduke strijelama ubija, a s Maletom se hvata u koštac. Poziva ljubicu da pomogne ili njemu ili Maleti. Anđelija kupi drvlje i kamenje i gađa ga. Marko onda priziva vilu u pomoć. Vila mu odgovara da mu ne može pomoći jer su ognjeviti dani i savjetuje da uzme zmiju (sablju) oko pasa i njome udari Maletu. Tako i uradi, pa poziva Anđeliju na čardak i pita je hoće li da mu „poljubi“ sablju ili da „lučem svijetli“. Ona odgovara da je volija lučem svijetliti. Marko uzima sumpor i prah (barut) i namaže je od glave do pete i onda zapali. Anđelija ga moli da „utrne“ da ne gori bijelo lice, a on odgovara: „Neka gori, kurvanjsko je bilo“. Moli ga da „utrne“ da ne gore usta, crne oči, bijele ruke, a za dojke se poziva da su mu othranile dva sina i dobija isti odgovor. Na kraju, sinove mu proklinje da ih puška ubije i ispušta dušu.

Varijanta 3 – Ženidba Marka Kraljevića⁶³⁰

Stara majka moli Marka da se oženi da vidi zamjenu za života. Marko joj veli da đevojke za njega ima samo u cara Šišmanina i traži da mu spremi što treba za put da ide da je prosi. Majka ga vesela poslušala i spremi za put. Mašio se na Šarca i pošao pravo na prosidbu kod bugarskoga cara Šišmana. Kralj ga dočekuje i nakon što se napiše, Marko mu prosi šćer. Šišman je daje bez riječi. Marko ih sve dariva i troši tri tovara blaga, a mladina majka ga moli da ne dovodi đevera iz tuđina nego brata ili bratučeda:

Đevojka je odviše lijepa,
Bojimo se goleme sramote.

Marko se varaća u Prilep i to kaže majci koja mu savjetuje da jednu knjigu šalje duždu od Mletaka da dođe s pet stotina svatova na kumstvo vjenčano, a drugu Zemljić Stjepanu da bude đever kod đevojke, da povede pet stotina svatova i da se ne boji sramote. Marko je poslušao i za malo vremena poslije dolazi i dužd i Stjepan sa po pet stotina svatova. Odlaze ravno kod Šišmana, koji ih čašćava i daje im konja i đevojku. Svatovi kreću preko polja bugarskoga za Prilep i odjednom dune vjetar koji podiže „duvak“ s đevojke. Vidi joj lice dužd od Mletaka i na prvom konačištu traži od Stjepana da ga pušti do nje i nudi mu čizmu blaga, što ovaj odbija. To isto traži i na drugom konačištu i biva odbijen, a tek na trećem Stjepan prihvata ponudu i dužd odvodi kumu da je obljudi. Ona mu govori da će se propanuti zemlja i da joj je majka rekla da ne ljubi bradatoga, nego golobradoga junaka kao što je Marko. Dužd zove berbera da mu briju bradu, a mlada je kupi i u jagluk zavija. Mlada izlazi kao da vidi je li oblačno, uoči Markov čador, zatrči se i dođe do njega. Marko se prene iz sna i

630 Vuk Karadžić, *Pjesme junačke najstarije i srednjih vremena*, knj. II, Beograd, 1899.

pita je može li pričekati da hrišćanski završe „zakon“, a ona roni suze i žali mu se da ju je đever prodao kumu za tri čizme blaga. Izjutra Marko uzima sablju i obojici skida glavu, opremi sebe i Šarina, „podize se kita i svatovi“ i zdravo odlaze u Prilep.

Varijanta 4 – Ženidba Marka Kraljevića⁶³¹

Majka moli Marka da se oženi, a on odgovara da je obišao polovinu carstva da traži đevojku i nije je našao. Rekli su mu ljudi da u Pribinju preko mora, u Pribinja bana ima Rosanda đevojka, lijepa kao gorska vila. Prosili su je silni prosoci i sve je odbila. Marko se spremi i opremi i na Šarca odjaše u Pribinj. Kad ga je s pendžera videla Roksadina majka, potrčala je kod šćeri i pozvala je da vidi junaka. Rosanda dolazi na pendžer i pogleda ga niz sokak i kaže majci da je nešto blijed kao da pije mnogo vina. To je izrekla i utekla u sobu, i sa sobom govorila da „bih radije u junaka Šarca“ no sve tri stotine prosaca. To čuje Marko i uvodi Šarina u avliju. Dočekuju ga i uvode u dvoranu u kojoj je trista prosaca i sijedaju do bana. Ban ga pita ko je i odakle i čiji je sluga, a on odgovara da jedino dvori u Stambol cara, i pored njega ne misli dvoriti drugoga. Predstavlja mu se da je od grada Prilepa koji se nalazi više Bosne i da je čuo da mu je bostan procvjetao i da je on momak „bostandžija“ i da je došao da mu otkine „granu od bostana“. Ban shvati da je došao da mu prosi đevojku i odlazi u njene odaje. Ona se sprema, dolazi pred njih i bača maramicu u Markovo krilo i kaže mu da joj je suđen. Marko uzima kamdžiju, opsuje i išćera sve prosce. Daruje dukatima svaka i svastiku, momke i sluge, odlazi u Prilep i po majčinome savjetu kupi svatove. Zove Relju s petsto svatova za đevera, Janka Sibirjanina s petsto svatova za svatskoga starješinu i Miloša s petsto svatova za vojvodu. Malo poslije svi dolaze u Prilep i odatle preko mora za đevojku u Pribinj. Uzeli su đevojku i krenuli, a pred njima Marko. Kad zamalo, udario Gojko i pošekao trista svatova i Marko im alaknu družinu na juriš i sam pošeće Gojka latinina i sina mu Milutina. Svatovi se razbježe kroz Bukovicu. Đevojka plače plašeći se da ne pogine Marko, a Relja je ćeši da će je ako pogine, on uzeti za ljubu. Marko na Šarcu jaše za njima da ih sustigne, a ono na putu mu se ispriječio Đemo Arbanasin. Marko juriš učini na njega i pošeće ga. Sustiže ih i vidi Rosandu kako plače, pa joj veli da je poginuo, ne bi uzela gorega nego Relju pobratima. Pa dodaje da bi Relji glavu okinuo da nije na veselju i zato mu oprašta. I pođoše „bijelu Prilipu“.

631 Vuk Karadžić, *Pjesme junačke najstarije i srednjih vremena*, knj. II, Beograd, 1899.

Varijanta 5 – Nevjera ljube Marka Kraljevića⁶³²

Sprema se Marko na vojsku, a majka ga pita s kim je ostavlja dok je on u vojsci. Marko veli s ljubom Anđelijom, njenom snahom, a majka mu odgovara da je ostavlja snahi koja ljubi Duku Senkovića, a ne njega. Predlaže mu da pozove svu gospodu na večeru, a da ne zove Duku. On je poslušna. Tokom večeri pita Anđelija što mu je Duka učinio te ga nije zvao. Marko je šalje da ga pozove i ona odlazi na čardak i tri puta ga ljubi dok se nije probudio, a to sve Marko gleda. Poslije večere Marko dariva svu gospodu sem Duku. Ljuba ga pita što mu je Duka učinio da ga ne dariva. On je šalje na čardak da izabere jednu od dvije sablje od kojih jedna stoji dvadeset, a druga trideset dukata da njome daruje Duku Senkovića. Ona donosi onu od trideset i on njome odsijeca Duki glavu i kaže joj: „Ljubi, ljubo, koga tebi drago“.

Varijanta 6 – Ženidba Kraljevića Marka⁶³³

Majka moli Marka da se ženi, a on odgovara da traži ženu i obilazi kraljevine i zemlje i da je u bugarskoj zemlji vidio kraljevu šćer za koju misli da bi bila za njega. Majka mu sprema potrebno za put i on odlazi u bugarskoga kralja da mu prosi šćer. Kralj ga dočekuje i kad su se tri dana pogostili i vina napili, Marko mu veli da je došao da mu prosi šćer. Kralj je daje bez riječi, a Marko dukatima dariva tasta i taštu, koja ga savjetuje da ne dovodi tuđe đevere jer je đevojka lijepa i mogla bi se dogoditi sramota. Marko žalostan dolazi majci i veli joj da nema nikoga od roda za đevera, a majka mu kaže da mu je rodila brata Andrijaša i sestru Jelicu koje su Turci kao đecu zarobili zato od roda nema nikoga. Savjetuje ga da zove za đevera pobratima Zemića Stipana koji će mu biti vjeran kod đevojke. Marko kupi svatove i za kuma zove dužda mletačkoga, prikumka Relju Budimlju, staroga svata Miloša Obilića, za đevera Stipana Zemića, dva Vojinovića, devet Jugovića i Bogdana Jugovića. Pokupi tako trista svatova i odlazi za mladu. Kralj bugarski im je daje i u povratku dune vjetar i razgrne mladoj veo s lica. To vidi mletački dužd i na prvi konak odlazi kod Stipana i nudi mu punu čizmu zlata da mu je dâ. Stipan ga odbija. Tek iz trećega puta duždu polazi za rukom da ubijedi Stipana za zlatnu kolajnu i tri čizme zlata. Odvodi je u svoj šator, a ona mu veli da ju je majka naučila da ne ljubi bradatoga, nego golobradoga junaka. Dužd se brije, a mlada kupi i obrijanu bradu uvija u tkaninu. Veli duždu da će da izađe pred šator da vidi je li vedro ili oblačno. Odlazi u Markov šator, daje mu duždevu bradu i veli mu da ju je đever prodao kumu. Izjutra Marko paše sablju i odlazi kod kuma i đevera. Kumu, mletačkome duždu, odsijeca glavu, a Stipana đevera ubija topuzom. Diže svatove, za kuma uzima Relju od Budima, a prikumka Miloša Obilića i vjenčava se u manastiru.

632 Isto.

633 Luka Marjanović, *Hrvatske narodne pjesme*, Zagreb, 1864, br. 1.

Varijanta 7 – Opet ženidba Kraljevića Marka ali drugačije⁶³⁴

Ženio se Marko Kraljević iz daleka, od kralja Graorskoga, daleko trideset konaka. Poslao je nećake Luku i Iliju da prose devojkicu. Bivaju lijepo primljeni i isprose devojkicu koja se složi da se uda za Marka. Prstenuju je i daju sto dukata. Kralj piše Marku da kupi svatove, ali da ne vodi dva nećaka jer su prežestoki ljudi koji vina ne piju prije nego sablju okrvave. Kad mu je knjiga došla, kupi Marko svatove, a ne zove nećake. Pita ga sestra zbog čega i on joj kaže razlog. Ona zove slugu Matulana da dovede Mila čobanina da se spremi da ide ujaku u svatove. Kralj svatovima daje da strijeljaju jabuku i preskaču devet konja s devet noževa. Na putu svatovima iskače junak na konju kojega je Mile čobanin pogubio i spasio ljubicu i svatove. Na konačistima ponavljaju se scene iz prethodne varijante. Kum nudi đeveru čizmu zlata da ga pušti kod mlade. Ovaj odbija dva puta i treći prihvata za tri čizme zlata. Devojkica mu kaže da joj je majka kazala da ne ljubi bradate, nego golobrade junake. On se brije, a mlada uzima obrijanu bradu, uvija je i odnosi Marku. Marko izjutra uzima sablju i šeće kuma i đevera. Kreće i Milu čobana da poseće, ali mu svatovi ne dade, jer da njega nije bilo svi bi izginuli. On ga poziva da mu bude kum, a Mile odgovara da ne može nećak biti kum ujaku i tek tada ga Marko prepozna.

Varijanta 8 – Ženidba Kraljevića Marka⁶³⁵

Po planini love Marko Kraljević i Ivo Zlatarić. Hvale se ljubama i sestrama. Ivo veli da ima sestru kojoj para nema. Marko skida prsten i daje Ivu da prstenuje sestru Maru. Ivo odgovara da je mlada od devet godina, a Marko mu veli da je to da je drugome ne obeća. Dan po dan prolazi devet godina i uto dolazi Grujo Novaković koji prosi Maru. Ivo zaboravio da ju je Marku obećao i daje je Gruju i prima darove. To čuo Marko u Prilepu i piše Ivu da on ima dvije sestre, a ako je njegovu obećao da neće nositi glavu. Ivo nosi knjigu sestri, kaže da je prsten sklonio jer je bila mlada, pa joj nije rekao i predlaže da uzme Marka. Ona prihvata. Dolazi Grujo i Ivo ga gosti tri-četiri dana, a Marku knjigu šalje da:

on vodu na studenu dođe,
u ponoća, u doba neznano

i ona će doći da je vodi u Prilep. Gruju daje vina i rakije dok se podnapio, a onda odlazi na „vodu na studenu“ i tamo nalaze Marka đe spava. Mara ga budi i Marko joj veli da bi Ivu odšekao glavu da je pošla za Gruja. Odlaze u Prilep, vjenčavaju se, a

634 Isto, br. 2.

635 Andro Murat, *Narodne pjesme iz Luke na Šipanu*, Zagreb, 1996, br. 51.

za njima i prćiju donosi Ivo. Gostili su ga petnaest dana i Ivo se vraća kući, a Mara s Markom ostaje i lijepi porod porodila, „dvije šćeri, a četiri sina“.

Varijanta 9 – Kad je Marko Kraljević poljubio vjerenicu a ona ga nije poznala.⁶³⁶

Razapeo Marko svilen šator ispod Budima. Mlade đevojke jutrom idu na izvor na vodu i prolaze pored Markova šatora. Svaka mu kazuje dobro jutro sem jedna što je pogled uprla u zemlju. Marko je pita zašto mu nije nazvala dobro jutro, a ona naziva hurjatinom i odgovara da je sestra Pavla Banovića i vjerenica Marka Kraljevića. Marko je uvodi u šator, ljubi u bijelo lice, a ona mu kaže da će moliti kralja budimskoga da ga objesi na vratima. Marko joj veli da ide kod Pavla Banovića i da mu kaže da je jedan junak šator razapeo pod Budimom i da ju je poljubio u lice. Ona odlazi i to kaže Pavlu, a on joj odgovara da to nije hurjatin nego njen vjerenik Marko Kraljević. Tada je mlada u lice zarumenila i pogled u crnu zemlju oborila.

Varijanta 10 – Ženidba Marka Kraljevića⁶³⁷

Lovi Marko vazdan u planini. Umoran sijeda pod jelu i vidi iznad sebe kolo vila i u njemu vilu Nadonojlu. Šalje sokola da odleti nebu pod oblake i s visine sleti i ugrabi joj krila i uzglavlje. Soko poslušna Marka i donese mu vilino krilo i uzglavlje. A onda Marko odlazi dvoru, a vila za njim. Veli mu da kad ga budu pitali zašto vodi vilu Nadonojlu da odgovori da to nije Nadonojla nego mlada čobanica s kojom će se oženiti. Na Markovome dvoru bila su tri veselja povodom rođenja sina, udaje sestre Barbare i krsne slave Markovdana. Kad su se podnapili, Marko kaže da je oženjen vilom Nadanojnom. Ona to čuje i pošalje zaovu Barbaru da od Marka traži krila i uzglavlje da se malo poigra u kolu. Marko joj daje i ona odlijeće. On ponovo šalje sokola koji joj uzima krila i uzglavlje i donosi mu. Marko odlazi na dvor, a vila za njim da mu odgaja maloga sina. I tako su živjeli dok ih smrt nije rastavila.

Varijanta 11 – Ženidba Marka Kraljevića⁶³⁸

U Mlecima Marko prosi đevojku bana mletačkoga. Mnogo je blaga potrošio dok je nije isprosio. U Prilepu prikuplja pet stotina svatova, a za kuma zove Sibinjanin Janka. Marko ih savjetuje da u povratku, preko Orlove planine brzo i tiho prođu jer je u njoj vila baždarkinja koja zulum čini. Međutim, u povratku preko

636 Valtazar Bogišić, „Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, Biograd, 1878. br. 4.

637 Matica hrvatska, *Hrvatske narodne pjesme*, knj. II, Zagreb, 1897, br. 19.

638 Isto, br. 20.

planine, svatovi udare u bubnjeve i to razljuti vilu koja oslijepi sve svatove i Janka i ohromi sve konje i ugrabi ćerku bana od Mletaka. Marko saznaje za zulum i ide da je traži u pećini, u „crljene stijene“. Čuje Marko đe mu cvili vjerenica iz pećine. Kad je viđe, poznat je nije mogao, jer joj je vila lice nagrdila i postarila. Uči je da se našali i pita vilu hoće li ikad ostariti i boji li se Turaka ili Latina, pa odlazi „da pokr’jepi svatove“. Tako i biva i vila se naljuti na to pitanje, udari Markovu ljubiu i pita je je li Marko dolazio. Marko odlazi u Prilep i kupi „sokolove“ da uhvati vilu baždarkinju. Zarobljava joj utve zlatnokrile, viline mađije i utve zlatnorune i ona gubi snagu. Dolazi i moli Marka da joj ih vrati, a on traži da mu izvida svatove i njihove konje i povrati ljubiu. Ona to nevoljno radi, a Marko joj vraća utvu zlatorkrilu i utvu zlatnorunu i ona odlazi vrhom od planine, a Marko sa svatovima u Prilep đe se oženi šćerkom bana mletačkoga.

Varijanta 12 – *Ženidba Marka Kraljevića*⁶³⁹

Moli boga mlada đevojka da padne magla, za maglom rosa, a za rosom žarko sunce da „moluje svoje bile ovce“ po livadi Marka Kraljevića. Uto dolazi Marko i pita čije su ovce, a ona odgovara da je livada Kraljevića Marka, a ovce Senjanin Ivana, „a divojka čija bude mlada“. Marko je hvata za desnu ruku i stavlja na konja preda se, opasuje da je Dunav ne odnese „ili grane od zelene gore“ i odvodi je u Prilep. Iz dvora piše knjigu Senjanin Ivu da dođe u pohode sestri. Ivo je sestru pohodio, s Markom vino pio za neđelju dana i onda se dvoru povratio.

Varijanta 13 – *Marko Kraljević poljubi vjericu, a ona ga nije poznala*⁶⁴⁰

Ova varijanta, koju je objavila Matica hrvatska 1897. godine, istovjetna je varijanti broj 9 (bugarštica iz Dubrovnika), koju je objavio V. Bogišić 1878. godine.

Varijanta 14 – *Ljuba Marka Kraljevića prevari junaka*⁶⁴¹

Vino pili Kraljević Marko i Daničić Jure, pa kad su se napili, opkladi se Jure u njihove ruse glave da će prevariti Markovicu, za koju Marko veli da je svi ljudi svijeta ne bi prevarili. Uzme Jure Šarca i prsten s ruke i pođe u Prilep. S kule vidi ga Markovica i veli robinjici da ide Jure Daničić u Markovu odijelu i na konju. Dogovore se da se promijene s haljinama i ulogama, tako da je Markova ljubia robinjica, a robinjica Markovica i obeća joj da će je zato udati. Jure pred kapijom

639 Isto, br. 21.

640 Isto, br. 22.

641 Isto, br. 23.

zove Markovicu i veli joj da je Marko i pokazuje njegov prsten i Šarca. Uvode ga u dvor i časte. Izjutra on naređuje „robinjici“ da sedla konje za njega i „Jelu“ da idu na Kosovo. Jela obučena u kaluđerske haljine dolazi na Kosovo prije njih. Uto stiže Jure Daničić i veli Marku da pogne glavu da je pošeće. Jela se „svlači s crna kaluđera“ i kaže mu da je ona Jela Markova i da će se sad oženiti robinjicom za koju je vjerovao da je Jela Markova ili ostati bez glave. On prihvata. Dozovu popa i vjenčaju se Jure i robinjica.

Varijanta 15 – *Marko Kraljević i nevjerna ljuba*⁶⁴²

Oženio Marko ljubicu Anđeliju, a ona se nakon sedam godina jako rastužila. Marko je pita što je, a ona odgovara da sedam godina nije bila kod majke. Spreme se i pođu kroz goru, Marko joj veli da zapjeva, a ona veli da ne smije od Maleta hajduka. On joj odgovara da ima trideset strijelja i da će pobiti trideset hajduka. Ona veli da nije lice umila i ne može pjevati, a on je vodi do vode. Ona pored vode zaboravlja devet prstenova koji koštaju devet fradova. Ponovo je moli, a ona veli da ne može jer je zaboravila devet prstenova i Marko šalje slugu da ih nađe. Čim je sluga izmakao, ona zapjeva i uto izleti Maleta hajduk s trideset hajduka. Marko ih strijelja, a s Maletom se nosio vazdan. Pozva Maleta Anđeliju: „Privat’ ruku Kraljeviću Marku“. Vidi Marko da će ludo izgubiti glavu, a vila ga iz oblaka pita će su mu zmije potajnice i noževi iz pojasa. On vikne Maleti da pogleda kako mu se zamutilo sunce žarko. Maleta pogleda, a Marko trgne nož iz pojasa i ubije Maletu. Uze Anđeliju i vodi je u dvor. Za večerom je pita voli li više sabljom da je šeće ili konjima da je gazi. Pa je namazao sumporom i zapalio da gori dok on večera. Završava: „Neka milome bogu fala kad se ima ovakvoga vraga“.

Varijanta 16 – *Marko Kraljević i nevjerna ljuba*⁶⁴³

Lovi Marko u gori, a vila mu veli da mu ljubica Jela ljubi potajno Senkovića Luku. Marko joj odgovara da nije ljubila nikoga sem njega. Vila ga savjetuje da u goste pozove prijatelje sem Senkovića Luku. Tako i uradi, a Jela ga pita zašto nije pozvao Luku. On veli da ide da ga zove i ona odlazi da ga pozove. Luka joj čuje glas ispod čardaka i brzo siđe i s njom se uputi u Markov dvor. Pod Markove zelene narandže uze da je ljubi i to Marko viđe. Njih dvoje ulaze i sijedaju za sofru na objed. Nakon toga Marko vadi darove svima sem njemu. Pita ga Jela zašto nema dara za Luku, a on je šalje za sablju koju je nedavno kupio. Jela je donosi i daje Luki. Marko mu veli da je izvuče da mu pokaže kako se izvlači. Luka mu je daje, a Marko ga šeće na dvije polovine, a Jelu veže konju za rep i „s njom obi drvlje i kamenje“.

642 Isto, br. 26.

643 Isto, str. 27.

Varijanta 17 – *Ljuba se Marka Kraljevića preudaje*⁶⁴⁴

Marka majka oženila, a stiže mu knjiga da ide u vojsku. Pita ga ljuba Jela što mu je, a on joj odgovara da ide devet godina u carevu vojsku, a ako ne dođe za to vrijeme da se slobodno preuda, samo ne za Senjanin Iva, jer mu je konje timario. U odlasku uzima i lomi prsten nadvoje i jedan dio daje Jeli, a drugi sebi ostavlja. Poslije devet godina Jela se udaje za Senjanin Iva. Majka piše Marku da mu se žena preudaje za Iva Senjanina. Marko dobija knjigu, čita je, roni suze i moli cara da ga pušti kući za neđelju dana. Car ga dariva i on odlazi i stiže na svadbu. Dariva Jelu s pola zlatnoga prstena i ona vide da je Marko, vješa mu se o vrat i veli da je starije sunce od mjeseca i Marko od Iva. Marko i Ivo odlaze na polje da se ogledaju na megdanu. Marko mu šeće rusu glavu, meće u zobnicu i nosi caru. Car ga još bolje dariva i opravlja kući.

Varijanta 18 – *Marko Kraljević ustrijeli ljubu ne znajući*⁶⁴⁵

Marko ostavlja ljubu kući i odlazi na Kosovo. Ona se oblači u vojničke haljine, stavlja na glavu krilo paunovo od suvoga zlata i odlazi na „bojno Kosovo“. Bača ga nasred puta. Nalazi ga Relja Bošnjani i Sibirjanin Janko i vele Marku da je to bio golem junak. Čuje to ona iz gore, uzima krilo i stavlja ga na kapu. Marka hvata strah od takvoga junaka i on odlazi u Petrovu crkvu da se sakrije. Lijepa devojka mu pita družinu đe je Marko, a oni vele da je pošao u Livno da donese vina i rakije. Kad je to čula, odlazi do Petrove crkve, poziva Marka da joj otvori, a on „muči“. Kad je to ona videla, buzdovanom otvara vrata i Marko je ustrijeli po pasu. Odlazi kod družine, ali ga usput zaboli glava i on pomisli da je to zato što mu je možda u rodu i vraća se. Ona mu se bona predstavlja da je lijepa Mare, njegova vjerenica iz Makedonije. Traži da je ukopa pored Petrove crkve i plati zemlju da joj ne bude teška. Marko je s družinom ukopa i gospodaru plati zemlju u koju je sahranio. Tašti je knjigu napisao da joj je Mara ostala na Kosovu i da joj se ne nada, i kako ga je Mara savjetovala, da joj majka izjutra iznosi ruho i da s njime razgovara:

Gnji mi u sanduku pusto ruho,
Moja Mare u zemljici crnoj.

Varijanta 19 – *Marko Kraljević ubije ljubu*⁶⁴⁶

Izjutra se ogledalu žali ljuba Kraljevića Marka kako je ublijedela od straha zbog Kraljevića Marka. Čuje to Markova majka i prenese Marku. Marko uzima nož, ubija ljubu i „na nož joj vadi čedo“. Donosi ga na nož majci, a s dvorom je „besidio“:

644 Isto, br. 28.

645 Isto, br. 29.

646 Isto, br. 30.

Ostajt' s bogom, bili dvori moji!
Kad u vama čujem kukavicu,
Tad će majka pričekati Marka.

Majka ostaje u dvoru kukajući kao crna kukavica. Gavranu je crna krila mlijekom posipala ne bi li pobijeljela. Niti krila pobijelješe, niti majka Marka dočeka.

Varijanta 20 – *Marka Kraljevića oslobađaju ljuba i sestra*⁶⁴⁷

Šeta Marko do Gabele bez konja i sablje. Tu bude loše sreće jer ga Turci hvataju i meću u tamnicu. Poslije devet godina tamnovanja dobio je od bega divit i hartiju da napiše pismo majci. Knjigom pozdravio ljubu Anđušu i sestru Mandalinu, pa joj dopisao da proda dvore, sablju i konje od megdana i da ga otkupi iz tamnice. Anđa i Manda se oblače kao paše i odlaze u Gabelu. Predstavljaju se begu da su sultanovi izaslanici iz Stambola i u sultanovo ime traže sužnja Marka da ga objese povodom ženidbe sultanova starijega sina. Beg vadi Marka iz tamnice, brije ga i šiša i daje „pašalijama“ da ga vode u Stambol. Spremaju i bega da ide s njima u Stambol, a Marku vežu ruke naopako. Kad su došli do raskršća, veli im beg da to nije put za Stambol. Manda sjaše da počine, a beg za njom. Kad to vide Anđelija, ona bega sveže i s njega svuče svilu i kadifu i s njom Marka obuče. Izvlači britku sablju i bega poseče. „Otolem“ se Marko podigao bijelome dvoru sa sestrom i ljubom Anđelijom, „pivajući, konje igrajući“.

PREGLED VARIJANTI:

Likovi:

1. Car, Marko, stara majka, maleni Miloš i ljuba Anđelija,
2. Marko, ljuba Anđelija, hajduk Maleta i vila,
3. Car Šišman, Marko, stara majka, Zemljić Stjepan, dužd, careva šcer,
4. Marko, majka, ban Pribinja, banova šcer Rosanda, Relja, Janko Sibirjanin, Gojko latin i sin mu Milutin i Demo Arbanas,
5. Marko, majka, ljuba Anđelija i Duka Senković,
6. Marko, majka, bugarski kralj, Zemljić Stipan, dva Vojinovića, devet Jugovića, Bogdan Jugović, dužd, Relja od Budima i Miloš Obilić,
7. Marko, nećaci Luka, Ilija i Mile, kralj Graorski i sluga Matulan,
8. Marko, Ivo Zlatarić i sestra mu Mara i Grujo Novaković,
9. Marko, Pavle Banović i njegova sestra,
10. Marko i sestra mu Barbara i vila Nadanojla,
11. Marko, ban Mletački, Sibirjanin Janko i vila baždarkinja,
12. Marko, Senjanin Ivo i njegova sestra mlada đevojka,

647 Isto, br. 64.

13. Marko, Pavle Banović i njegova sestra,
14. Marko, Jela i Jure Daničić,
15. Marko, ljuba Anđelija, Maleta hajduk s 30 hajduka i vila,
16. Marko, ljuba Jela i Senković Luka,
17. Marko, majka, Jela i Senjanin Ivo,
18. Marko, Relja Bošnjaniin, Sibirjanin Janko i lijepa Mara,
19. Marko, majka i ljuba,
20. Marko, beg, ljuba Anđelija i sestra Mandalina.

Zaplet i konac:

1. Ljuba ga je vjerno čekala devet godina i četiri mjeseca,
2. Nevjerna Anđelija pokušala je da ga ubije i on ju je spalio,
3. Šćer cara Šišmana mu je vjerna i vodi je u Prilep,
4. Vjerenicu Rosandu otimaju a ona mu ostaje vjerna,
5. Ljuba mu je nevjerna,
6. Ljuba mu je vjerna,
7. Ljuba mu je vjerna,
8. Ljuba mu je vjerna,
9. Ljuba mu je vjerna,
10. Marko se ženi vilom Nadanojnom,
11. Pošto savlada prepreke, ženi šćer mletačkoga bana,
12. Ženi se divojkom,
13. Ljuba mu je vjerna,
14. Ljuba je spriječila da bude prevarena i ostala mu je vjerna,
15. Marko je nevjernu ljubicu zapalio,
16. Ljuba mu je ljubila drugoga i on ju je zavezao konju o rep i s njom obio drvlje i kamenje,
17. Namjerila je bila da se preuda poslije devet godina čekanja, ali se Marko nenadano pojavio i ona mu se vratila,
18. Greškom ubija vjerenicu Maru iz Makedonije,
19. Ubija ljubicu od bijesa što se prepada od njega,
20. Ljuba Anđelija i sestra Mandalina ga spasavaju tamnice.

FABULA: Marko poznaje očinju sablju

Varijanta 1 – *Marko Kraljević poznaje očinju sablju*⁶⁴⁸

Turkinja đevojka je rano poranila na vodu Maricu. Do podne je Marica bila bistra, a od podne mutna i krvava; nosila je konje i junake. Jednoga je uhvatila pa

648 Vuk Karadžić, *Pjesme junačke najstarije i srednjih vremena*, knj. II, Beograd, 1899.

ga nosi matica, a on viđe Turkinju đevojku pa je moli da mu doda jednu krpu platna da ga spasi. Đevojka mu doda platno i on se izvuče. Na njemu je sablja okovana koja valja tri careva grada. Pita je junak koga ima, a ona mu odgovara da ima staru majku i brata Mustafu. Junak joj veli da kaže bratu Mustafi da ga nosi u dvor i vida mu rane. Ima, veli, tri ćemera blaga; jedan će dati njoj, jedan Mustafi, a jedan njemu ostaviti. Đevojka odlazi i prenosi poruku bratu i moli ga da junaka ne pošee. Mustafa uzima sablju okovanu i junaku pošee glavu. Malo potom dođe ferman Mustaf-agi da ide na carevu vojsku. Pripaše on sablju i pođe. Gleda sablju malo i veliko, a na njoj tri slova; jedno slovo Novaka kovača, drugo slovo Vukašina kralja, treće slovo Marka Kraljevića. Sablja dođe do Markovih ruku i on pita Mustafu odakle mu je. On mu kazuje kako je bilo. Manu Marko sabljom i odšee mu glavu. Dođe vijest i od cara da je Marko pošeka Mustaf-agu. Stoga ga zove da mu dođe. Marko se spremi i pođe kod cara pod čador. Ljutit Marko u čizmama sijeda na serdžadu. Marko se primiće, a car odmiće dok ga je doćera do duvara. Car mu daje stotinu dukata da se napije i pita ga što se naljutio. Marko odgovara da je poznao očinu sablju i da je bog dao u njegovim rukama isto bi tako bio ljut.

Varijanta 2 – *Marko Kraljević poznaje očinju sablju*⁶⁴⁹

Pjesma je skoro istovjetna prethodnoj varijanti, s tom razlikom što Mustafa-aga pita ranjenoga junaka ko je, a ovaj odgovara da je kralj Vukašin. Odsijeca mu glavu i uzima blago, odlazi u carevu vojsku na Kosovo. Tamo Marko prepoznaje sablju i odsijeca mu glavu i šeće Turke po Kosovu. Caru dolazi tužba da Marko šeće vojsku po Kosovu i on ga zove. Marko srdit dolazi a car ga pita što je ljut kao da mu je oca pogubio. Marko mu odgovara da mu je pogubio „baba“, pa mu se primiće a car se odmiće, dok mu car nije dao šest tovara blaga. Opet se Marko vratio na Kosovo. „Nešto malo Marko posjekao“ dok nije baba osvetio.

Varijanta 3 – *Marko Kraljević poznaje očinju sablju*⁶⁵⁰

Šeta se Marko po Kosovu i srijeće mladoga Turčina s nakićenom sabljom. Pita ga odakle mu je, a Turčin mu kaže da ju je dobio u Boju na Kosovu. Pošekao je jednoga starca koji ga je pred čadorom molio da mu doda vode da ne skapa od žeđi, pa mu je uzeo jer veli da takva sablja pristoji junaku, a ne starcu nejakome. Pita ga pošto košta, a on daje cijenu od devet stotina dukata i veli Marku da ako ne vjeruje, da idu da je procijeni Mermed kovač. Odlaze kod Mermeda koji kaže da „sablja važe, kolik Turčin kaže“. Odlaze kod Mijop ćuprije da mu Marko plati sablju. Tur-

649 Matica hrvatska, *Hrvatske narodne pjesme*, knj. II, Zagreb, 1897, br. 4.

650 Isto, br. 5.

čin sijeda da broji dukate, a Marko vadi sablju i odsijeca mu glavu. To su gledali Grci i trgovci i govorili ko s Markom pazari taj više s nikim neće pazariti.

Varijanta 4 – Marko Kraljević poznaje očinju sablju⁶⁵¹

Platno „bilila Kosara divojka“ na Bojani. Do podne je Bojana tekla bistra i zelena, a od podne mutna i krvava i nosila drvlje i kamenje i jednoga junaka. Kad je junak viđe, molio je da zagazi u Bojanu i da ga iznese. Ona ga iznese, a on je pitao odakle je. Odgovara mu da je s Kosova, sestra Tanković Osmana. Predlaže joj da ga zove da dođe u pomoć. Ona odlazi na Kosovo i dovodi brata Tanković Osmana. Junak mu daje jedan čemer i britku ćordu. Osman uzima ćordu i odseče mu glavu. Za godinu dana potrošio je Osman pare, pa uzima sablju i pijan zaglavi u mehani, u kojoj se nađe i Marko. Daje ćordu Marku koji je zagleda i na njoj vidi tri imena: Marka Kraljevića, Sibirjanin Janka i Iva Senjanina. Kad ih je pročitao, Osmanu je kazao da je to sablja njegovoga baba, „pa mu s njome odsikao glavu“.

PREGLED VARIJANTI:

Likovi:

1. Car, Turci, Mustafa i Marko Kraljević,
2. Car, Turci, Mustafa i Marko Kraljević,
3. Marko, Turci i Mehmed kovač,
4. Kosara divojka, Tanković Osman i Marko.

Zaplet i konac:

U prvoj i drugoj varijanti Marko je prepoznao Vukašinovu sablju koju mu je na Marici uzeo Turčin koji ga je ranjenoga pošekao. U trećoj, na Markovo pitanje upućeno Turčinu odakle mu Vukašinova sablja, ovaj odgovora da ju je zaplijenio na Kosovu od žednoga starca koji je prosio vodu da se napije i kojega je pogubio. U četvrtoj, prepoznaje je u Turčina koji je pogubio ranjenoga „junaka“ na rijeci Bojani.

FABULA: Marko i brat Andrija(š)

Varijanta 1 – Marko Kraljević i brat mu Andrijaš⁶⁵²

Marko i Andrijaš zarobe tri dobra konja i ne pogode se kako da ih podijele. Marko trgne sablju i udari Andrijaša u srce. Andrijaš je uhvati i kaže mu da ne vadi sablju dok mu ne izgovori dvije-tri bešede, pa mu veli kada dođe majci i ona vidi

651 Isto, br. 6.

652 Petar Hektorović, *Ribanje i ribarsko prigovaranje (drugi dan – Paskoje)*, Mleci, 1568.

krvavu sablju, da joj ne kaže istinu, nego da mu se jedan jelenak nije htio s puta ukloniti pa ga je udario u srce:

Vide mi ga milo biše kako mojega brajena,
 tihoga jelenka,
I da bi mi na povrate, ne bih ti ga zagubio.

A kada ga bude majka dalje pitala da joj kaže da je ostao u tuđoj zemlji ljubiti gizdavu đevojku. Ona mu je dala bilja nepoznana i vina zaborava. Marku se ponovo obraća i kaže mu da kad ga budu napali gusari u gori da klikuje Andrijaša. Kad gusari čuju njegovo ime, pobjeći će, a tvoja družina neka vidi „koji si me tvoga brata brez krivine zagubio!“.

Varijanta 2 – Marko Kraljević sveti brata Andriju⁶⁵³

Kraljević Marko i Andrija digli se u lov u planinu. Kad su ožednili, veli Andrija Marku da će da zakolje konja ili sokola da se napije. Marko mu savjetuje da ide kod njegove posestrime Jane u krčmu nadno Kosova i da se napije vina, a on će ga čekati. Vidi ga Jana niz Kosovo, ulazi u mehanu u kojoj sedi trideset Turaka i veli im da mu se koji ne podigne. Andrija veže konja i ulazi u mehanu, naziva božju pomoć i Turci ga prihvataju. Daju mu vina dok se nije podnapio i onda mu glavu odsijecaju. Čekao ga Marko do jedne ure, pa pošao kod krčmarice Jane. U krčmi među Truci-
ma vidi Andrijinu glavu, vadi sablju i sve ih pošeče. Jani je pošekao noge i ruke, pokupio blago, ukopao brata Andriju i „žalosno na dvorove dođe“

Varijanta 3 – Kraljević Marko i brat mu Andrija⁶⁵⁴

Za večerom Marko prigovara majci što mu nije rodila brata da se ima s kim zaklinjati. Majka mu kaže da mu je rodila starijega brata Kraljevića Andriju kojega su Turci rano zarobili. Marko se sprema i ide u Turke da traži Andriju. Dolazi među njima i „turski kleči, a hrišćanski se moli“. Pitaju ga janjičari je li se skoro potrućio, a Marko im veli da jeste i pita ih imaju li kavoga deliju da s njim pije vina kupom od dvanaest oka. Vele da imaju Kraljevića Andriju. Odlazi od njih i nalazi Andrijin šator. Kad su šeli da piju vino, pita ga Marko može li ga poznati. Andrija ga poznaje i naziva bratom i veli mu da se mora čuvati od njegove ljube Turkinjice koja ih može izdati janjičarima; oba bi izgubili glavu. Predlaže da sačekaju večer i da mu ljuba zaspi, a on će uzeti silno blago pa da idu „belom dvoru“ da hrane i sahrane staru majku.

653 *Srpske narodne pjesme iz neobjavljenih rukopisa Vuka Karadžića, knj. II, SANU, Beograd, 1974.*

654 *Vuk Karadžić, Pjesme junačke najstarije i srednjih vremena, knj. VI, Beograd, 1899*

Varijanta 4 – Bratja Kraljevići Marko i Andrija⁶⁵⁵

U Prilepu kralj čini veselje povodom rođenja sinova blizanaca Marka i Andrije. Kad su odrasli, Andrija predlaže Marku da podijele megdan na „Prilepsko polje“. Marko mu veli da će im se rugati kao braći koja megdan dijele i predlaže da idu u Kunar planinu da vide ko će duže trpjeti glad i žeđ. Tako i biva. Andrija ožednio i hoće da kolje vranca, a Marko ga savjetuje da ide krčmarici Mari kod Cetine vode da se napije vina, ali da ne ulazi u mehanu jer je u njoj Roša harambaša s šezdeset drugova. Andrija odlazi u krčmu i pred njom nalazi Maru koja ga poziva da uđe. On ulazi i susrijeće Rošu s hajducima koji mu daju vina da se napije. Kad se podnapio i zaspao, odšekli su mu glavu. Poslije tri dana, za Andrijom dođe Marko da ga traži. Mara ga poziva u mehanu da vina pije. On ulazi i napija se s hajducima, koji podnapiti iznose Andrijinu glavu. Marko poteže sablju i sve ih isijeca, Maru katraniše i pali i odlazi dvoru svome cvileći za Andrijom.

Varijanta 5 – Kraljević Marko osveti smrt brata Jandrije⁶⁵⁶

Marko i Jandrija jašu gorom. Jandrija ožedni i pita Marka ima li še bunar da se napiju. Marko mu veli da ima krčma koju drži kračmarica Mara. Kad su došli, Andrija ulazi i nalazi trideset Turaka koji mu nazdravljaju vinom dok se nije opjanio. Onda potegnu sablju i odšeku mu glavu. Čekao ga Marko do podne i odlazi u birtiju da ga traži. Pred njim izlazi Mara i dočekuje ga s osmjehom, a on je udara i lomi joj dva zuba. Ulazi u birtiju, vidi glavu svoga brata, i sasijeca svih trideset Turaka. Brata ukopava i kroz pjesmu se pita ko će njega osvetiti kad u rodu nema nikoga svoga.

Varijanta 6 – Marko Kraljević moli brata Andriju, da mu pogubi ljubiu⁶⁵⁷

Šeta se Marko ispod grada Novoga i vidi ga Novkinjica mlada, pa mu veli da je lijep i još ljepša ljubia njegovia Jela, ali zaludu kad poroda nema. Veli mu da je uzme pa će mu roditi dvije šćeri i četiri sina. Marko odlazi kući i traži od brata Andrije da mu ubije ljubiu Jelu i prijeti mu da ako neće, da će mu glavu otkinuti. To je iz kamare slušala Jela, pa je Andriji govorila da je vodi u goru zelenu. Kad su došli u goru kod jele zelene, tu je Andriji govorila da je pušti pod jelu, jer ju je glava zaboljela. Malo poslije Jela se porodila. Vidi to Andrija i uzima dijete i veli joj da idu u dvor. Ona mu govori da će ih Marko pogubiti, a Andrija odgovara da je Marko neće pogubiti jer je rodila čedo. Kad su došli, ne nalaze Marka jer je pošao da dovede đevojku Novkinjicu. Malo prođe, evo Marka sa svatovima. Andrija ih dočekuje, za sofrom

655 Ivan Franjo Jukić, *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*, Osiek, 1858, br. 1.

656 Luka Marjanović, *Hrvatske narodne pjesme*, Zagreb, 1864, br. 4.

657 Matica hrvatska, *Hrvatske narodne pjesme*, knj. II, Zagreb, 1897, br. 24.

veli Marku da mu je u kamari malo čedo koje je Jela porodila. Marko odlazi kod Jele i traži oprost, uzima čedo a svatovima veli da uzmu đevojku i da je vode majci da se ne kaže da ju je ljubio.

Varijanta 7 – Marko Kraljević moli ljubu, da mu otruje brata Andriju⁶⁵⁸

Zavadili se Marko i Andrijaš. Marko od ljube traži da mu otruje brata, a ako neće glava će joj ispod mača poći. Potom odlazi u goru i vidi dva orla đe progone sokola. Soko pada kod Marka i veli mu:

Teško bratu, koji brata nema!

Kad je to čuo, brzo se kući povratio i pita ljubu je li mu brata otrovala. Ona odgovara da jeste. Marko zapomaže: „Đe pogubi brata jedinoga“, a ljuba mu odgovara da ga nije otrovala nego s bratom pomirila. Zlatnu jabuku koju je donijela od majke raskovala je i đeveru perje sakovala. Kad ju je Marko razumio ljubi bešedio:

Zdravo bio i tko te rodio,
Kad si mene s bratom pomirila.

Varijanta 8 – Marko Kraljević traži brata Andriju⁶⁵⁹

Marko za večerom prigovara majci što mu nije rodila brata. Majka mu veli da mu je rodila starijega brata Andriju, kojega joj Turci za harač koji nije imala da plati odvedoše. Čula je da u Udbini Trucima služi vino. Marko se oprema i odlazi da ga traži. Nalazi mehanu Kraljević Andrije u Udbini i u njoj trideset Turaka. Ulazi i s njima se napija, pa ih kamdžijom razgoni i „leže s glavom brez uzglavja“. Turci se vraćaju i okivaju ga. On im traži divit i hartiju da piše majci. Oni mu daju i on piše ujaku Starini Novaku da ga izbavi i poziva sokola da je nosi „biloj kuli Starine Novaka“. Soko je odnese i predaje Novakovome sinu Marjanu. Kad je Novak razumio knjigu, opremi se sa Marjanom i krene na Udbinu da ga izbavi. Nailaze na stotinu Turka kako vode Marka. Priskače mu Marjan i dodaje sablju.

Marko siče, Novak dočekuje.

Stotinu su glava otkinuli pa su pošli u Udbinu, svu je pobili, uzeli Andrijaša i povelili bijelome dvoru „pivajući, konje igrajući“.

658 Isto, br. 25.

659 Isto, br. 31.

Varijanta 9 – *Marko Kraljević oslobađa brata Andriju*⁶⁶⁰

Gorom jašu Marko i Andrija. Jašući „su oni besidili“ da im je ličkoga Mustaj-bega da se s njime pojagme. Marko veli da bi on gledao Mustaj-bega, a Andrija da „gleda“ trideset Turaka. Andrija mu veli da bi on udario na Mustaj-bega, a Marko da udari na Turke. Uto oni nailaze i Marko nagoni Šarca na trideset Turaka i sve ih šeće. Dok se okrenuo, kad nema mu Andrije i Mustaj-bega. Udari Šarcem okolo pa na klanac Jadikovac i sustiže bega koji je Andriju svezao za đogata. Čordom mu odšeće glavu, odveže brata i veli mu da bi glavu izgubio da nije bilo nje.

Varijanta 10 – *Marko Kraljević osvećuje smrt brata Andrije*⁶⁶¹

Marko i Andrija love u gori. Ožednio Andrija i predlaže Marku da zakolje konja da se napije, a Marko mu veli da ide u mehanu krčmarice Anice i da se napije vina. Dolazi pred mehanu i traži Anici vina, a ona ga zove da uđe. On ulazi u mehanu i nalazi trideset Turka, opija se i Turci mu glavu odseku. Malo poslije dolazi Marko da traži brata. Pita Anicu je li dolazio, a ona mu odgovara: „Nisam ti ga čula ni vidila“. Marko vidi dorata svezanoga pod narandžom i ulazi u mehanu. Nalazi trideset Turaka i pita ih što im je njegov brat učinio da su ga pogubili. Odgovoraju mu da štiti, jer će i on glavu izgubiti. Marko vadi sablju i jednim zamahom im odsijeca glave. Hvata Anicu, iskopa joj oči i ruke provuče kroz dojke. Na dorata stavlja Andriju a za rep mu veže Anicu da je vuče kroz goru zelenu:

Kud je godir goru susretala,
Tuda joj je mesa otkidala,
Za neviru, koju je učinila.

Na pogled dvora izašla mu je majka u susret i zacviljela za Andrijom. Blizu dvora su ga sahranili. „Na glavu su mu cviče posadili“, a na noge vodu izvodili; ko je mlađi cvijeće da bere, a ko je žedan da se napije.

Varijanta 11 – *Marko Kraljević osveti brata Andrijaša koga mu Turci pogubiše*⁶⁶²

Marko i brat mu Andrijaš jezde gorom. Andrijaš ožedni i Marko mu veli da ide u „pimnicu“, ali u njoj piju turske delije i da se čuva da ga ne pogube. On dolazi

660 Isto, br. 32.

661 Isto, br. 33.

662 Valtazar Bogišić, „Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, Biograd, 1878. br. 89.

pred njom i traži krčmarici vina. Ona mu iznosi i kad se napio, kaže mu da nije gledala ljepšega deliju. Uto devet delija koji su bili pred krčmnom zovu ga da uđe. Kad su ga Turci napili, glavu su mu odsekli. Viđela to vila i Marku kaže da mu da je Andrijaš pogubljen. Marko dolazi do „pimnice“, ušeta u nju i viđe će se delije igraju Andrijaševom glavom. Izvadio je sablju i sve ih pogubio, krčmarici oči izvadio, blago pokupio, krčmu zapalio, brata sahranio i pošao na dvor.

PREGLED VARIJANTI:

Likovi:

1. Marko i Andrijaš,
2. Kraljević Marko, Andrija, krčmarica Jana i trideset Turaka,
3. Marko, majka, Andrija i janjičari,
4. Marko, Andrija, krčmarica Mara i hajduk Roša s hajducima,
5. Marko, Andrija, krčmarica Mara i trideset Turaka,
6. Marko, Andrija, đevojka Novkinjica, ljuba Jela i Markovo čedo,
7. Marko, Andrija i Markova ljuba,
8. Marko, majka, Andrijaš, Turci i Starina Novak sa sinom Marjanom,
9. Marko, Andrija i lički Mustaj-beg,
10. Marko, Andrija, krčmarica Anica i trideset Turaka,
11. Marko, Andrija, krčmarica i vila.

Zaplet i konac:

U prvoj varijanti Marko ubija brata Andrijaša. U trećoj varijanti Marko srijeće i upoznaje brata Andriju kojega su kao dijete oteli Turci i odlaze na dvor. U drugoj, četvrtoj, desetoj, Marko se sveti Turcima koji su ubili Andriju. U dvije varijante spasava Andriju od Turaka, a u po jednoj Andrija ne izvršava Markovu molbu da mu ubije ljubu, ni ljuba da mu otruje brata.

FABULA: Smrt Marka Kraljevića

Varijanta 1 – *Smrt Marka Kraljevića*⁶⁶³

Ranom zorom Marko na Šarcu gazi Urvinom planinom. Svako malo pada Šarac na koljena, a Marko mu zbori da je vazda hodio pelivanski, a jutros „kobiš glavu i moju i tvoju!“ Pa nastavlja bešediti da se ne boji ni Vlaha i Turčina, ni nikakvoga na zemlji junaka. Uto mu iz gore nešto zbori i kaže da mu je došao suđeni dan, pa mu veli da ide na vodu na bunar. Kad je došao do nje, „nešto“ mu je zborilo iz vode

663 *Srpske narodne pjesme iz neobjavljenih rukopisa Vuka Karadžića*, SANU, knj. 2, Beograd, 1974.

da se skinu s konja jer treba da se dijeli s dušom. Marko se skinuo, izvadio sablju i Šarcu glavu okinuo i ukopao je pod jelu zelenu, koplje je na troje prelomio, sablju u bunar bačio, a topuz u more. Pa uzeo i knjigu napisao koji bi ga junak ukopao da Marko ima tri ćemera blaga: jedan da uzme za platu, drugi da priloži crkvi, a treći da razdijeli sirotinji. Knjigu je stavio na jelovu granu, skinuo kapu, okrenuo se k istoku, prekrstio se i izgovorio:

„Ostan' zbogom lažljivi svijetu
dosta si se sa mnom nadržao!“

Šutradan u zoru, od Svete gore naiđu iguman Vaso i đače Isajja i svrate da se napiju vode s bunara. Đače vidi knjigu i razvidi da je to Markova, pa ga stave na konja i odniješe velikom brzinom „na kraj mora slanoga“, a odatle moru u đemiju, odnosno lađu i ukopaju ga pred bijelu crkvu. Pjesma završava: „I sve učinjeli kako reka Marko“.

Varijanta 2 – Smrt Markova⁶⁶⁴

Ova varijanta iz *Pjevanije crnogorske i hercegovačke* je varijanta Vukove pjesme *Smrt Marka Kraljevića*. Kad je došao do bunara i vidio da će umrijeti, tada progovara:

„O svijetu lažljivi cvijetu!
Življeh trista i sedam godinah,
Danas mi je umrijeti žao,
Ka da sam juče nastanuo.“

Šarina je pošekao i zaturio pod bukovo šušnje. Koplje slomio i bačio u bunar, topuz s Urvine u vodu Dunav, pa je svukao zelenu dolamu, prostro je na zemlju i na njoj „Marko bolovat otide“. Knjigu je napisao starcu patrijarhu od „bijeje Vilendera crkve“. Zamolio ga je da ga sahrani pod patosom crkve i da mu ne stavljaju grobnoga biljega, „nek se boje po krajini Turci, i od mrtva Kraljevoga Marka“. Kad je naišao crni kaluđer iz Vilendara s đakom Mihailom, knjigu proučio natovario je Marka na debela Đogina, odnio ga u Vilendarsku crkvu i sahranio pod patosom, bez obilježja, da se Turci boje mrtvoga Marka. Uzeo je tri ćemera blaga, a uzeo „što je zaslužio, kad je Marka mrtva poslužio“.

664 Sima Milutinović, *Pjevanija crnogorska i hercegovačka*, prvi put izdana u Lajpcigu 1837, Nikšić, 1990.

Varijanta 3 – Smrt Marka Kraljevića⁶⁶⁵

Vuk zavija u zelenoj gori, a vran u jelove grane i pitaju se ima li će mesa da se nasite. Vran poleti kroz jelove grane, a vuk lugom zelenim. Vuk po travi nađe krv i poziva vrana i veli mu da ne može poznati čija je. Vran mu odgovara da je to lako, ako zaudara vinom i duvanom to je od junaka. Vuk mu veli da miriše vinom i duvanom i šalje ga da leti jelovijem granjem, a on će tragom za junakom. Vran prođe planinom i nanjuši junaka u kamenoj pećini. Uđe i počne da štipa junaka koji ga počera riječima da ako ga udari da će mu oči izbiti. On izleti pred pećinu i zagraja vuka koji dođe i krene junaka ujedati od nogu ka glavi, a ovaj mu veli da će ga sabljom preseći, našto vuk bježi. Junak zove vrana i moli ga da odnese knjigu kaluđeru Savi na Kosovo polje. Vran mu veli da je gladan i da mu dâ mesa da se najede. Junak mu daje, a onda se oslanja na koplje i vadi iz bisaga papir i mastilo i piše knjigu i moli kaluđera Savu da dođe u Goleš planinu i donese „smrtno pričešće“. Potom uči vrana da će, kad ga vide, Srbadija gađati, a da on leti nebu pod oblake i da čeka kaluđera Savu kad izađe iz crkve da mu doda knjigu i da bježi put planine. Tako je i uradio i kad je Sava izašao iz crkve, stuštio se i bačio mu knjigu na ramena i pobjegao put planine. Kad je kaluđer Sava počitao knjigu, suzama je okvasio i na pitanje Srba sa Kosova kazao da je žalosna knjiga došla od Kraljevića Marka, iz Goleša, zelene planine, đe nas moli da idemo da ga prihvatimo i tijelo sahranimo. Pa je zakukao za jadnijem Markom koji je, od kako su Lazar i drugi Srbi izginuli, od Turaka carstvo branio. A onda, s dvanaest Srba pošao u Goleš da traže Marka. Tri dana su ga tražili i kad su ga našli u pećini, kaluđer Savo je zakukao, a Marko mu je odgovorio:

„Prođi me se, Savo duhovniče!
Niđe bijah, a niđe pogiboh,
No nu daj mi vina pričesnoga,
E hoću ti sad umrijeti,
I oprosti moje grehovanje,
Vi vojvode, moja braćo draga,
Čuvajte se dobro od Turaka.“

Kad se pričestio, Savu je poručio da uzme Šarca u spomen na Kraljevića Marka. Kad je to izrekao, umro je. Vojvode su od žalosti lice nagrdile, a kaluđer počupao bradu. Uzeli su mrtvoga Marka i stavili ga na Šarca i pošli put Kosova polja. U crkvi za oltarom su ga sahranili, a Šarac je tri puta zarzao i crkao za Markom. Zakopali su ga pred crkvom i grob obilježili mramorom, „ka’ njegovu gospodaru Marku“. Potom su Turci pritisli carstvo. Završava:

665 Vuk Karadžić, *Pjesme junačke najstarije i srednjih vremena*, knj. 6, Beograd, 1899.

„Ili je bilo ili nije bilo,
ljudi vele da je od istine“.

Varijanta 4 – Smrt Marka Kraljevića⁶⁶⁶

Marko potkiva konja, a staru majku kune što mu nije rodila brata i sestricu. Majka mu odgovara da mu je rodila brata Miloša i sestru Anđeliju koje su Turci zarobili; sestru od sedam i brata od dvije godine i sad su negđe u gori zelenoj. Naređuje majci da mu umijesi brašnjenicu da ide da traži brata i sestru. Majka ga moli da ne ide jer će poći, ali doma neće doći. Ipak mu spremi što je za junaka i Marko se uputi u goru zelenu, pa stade dozivati brata i sestru: „Evo vama brata rođenoga, vašeg brata Kraljevića Marka“. Miloš ga čuje ali posumnja, uzme džeferdar i pogodi ga u čelo, pa dođe do junaka i nađe ga još u životu. Marko mu kaže ko je, a on se udari šakom u čelo i zajauka što je učinio. Marko mu odgovara da mu „rane nijesu od vidanja nego od umiranja“ i kaže mu da nađe sestru Anđeliju i da idu majci. Nađe on sestru i dovede je kod Marka, pa uzme pozlaćeni nož i udari se u srce i padne mrtav. Kad je to videla sestra, uzela je oružje od braće, njime iskopala raku, sahranila ih i otišla dvoru bijelome. Kad ju je videla majka, „ruke šire u lice se ljube“. „Stara pita za dva sina svoja“, a ona joj kaže da su joj oba poginula. Kad je to čula, stara majka zakukala je:

„Ovako se svakome događa,
Ko ne sluša svoje starješine.“

Varijanta 5 – Smrt Marka Kraljevića (malo drugačije)⁶⁶⁷

Marko gorom ide, goru proklinje i pita je da li ima bunar vode hladne da napoji konja vranca i sebe junaka. Iz gore mu „niko“ progovara da ne kune goru, nego neka ide „napravo“, pa će naći bunar vode hladne. „Kad je Marko riči razumio“, pošao je i naišao na „vodu Dunaj“. Tu se napojio i vodu zamutio i okolo ruže polomio. Misli Marko da niko ne vidi, ali je sve to posmatrala vila planinkinja. Uzjahao je konja „i on ide gorom zelenom“. Vila ga je opazila, pa mu veli:

„Stani, kurbo, Kraljeviću Marko,
Neka tvoju ja odsičem glavu
Kad si mene ružu polomio
U Dunaju vodu zamutio.“

666 Matica hrvatska, *Hrvatske narodne pjesme*, knj. 2, odio prvi, Zagreb 1897, br. 71.

667 Isto, Zagreb, 1897, br. 72.

Marko na te riječi ne haje nego „goricom piva“, a vila ga ponovo poziva:

„Stani, kurbo, Kraljeviću Marko!
Neka tvoju ja odsičen glavu.“

A Marko haje i ne haje nego „već goricom tihim glasom piva“. Po treći put „jopet mu je vila besidila“ da neće doći bijelome dvoru:

„Još je vila u toj riči bila,
mrtav Marko pod konjica pade,
I umire, pokojna mu duša!“

PREGLED VARIJANTI:

Likovi:

1. Marko, Šarac, iguman Vaso i đače Isija,
2. Marko, Šarac, crni kaluđer iz Vilendara i đače Mihailo,
3. Marko, Šarac, kaluđer Savo, vrana i vuk,
4. Marko, majka mu, sestra Anđelija i brat Miloš,
5. Marko, konj Vranac, „niko“ (neko) iz gore i vila.

Radnja se odvija:

1. Na Urvini planini kod bunara,
2. Na Urvini planini kod bunara,
3. U pećini na Goleš planini,
4. U gori zelenoj,
5. U gori zelenoj i na Dunavu.

Smrt je nastupila:

1. „Nešto“ mu je zborilo da treba s dušom da se dijeli,
2. „Vidio“ je da će umrijeti,
3. Umire od rana u pećini na Goleš planini,
4. Ubio ga brat Miloš hicem iz džeferdara,
5. Ubila ga vila.

Posljednji čin:

1. Pošekao Šarca, polomio i bačio oružje i napisao knjigu kako i đe da ga sahrane,
2. Pošekao Šarca, polomio i bačio oružje i napisao knjigu kako i đe da ga sahrane,

3. Poručio duhovniku Savi da ga sahrani na Kosovu,
4. Poruka bratu Milošu da nađe sestru Anđeliju i da idu majci,
5. „Goricom tihim glasom piva“ i naglo umire.

Sahranjen je:

1. U „Bijelu crkvu“,
2. U neobilježenom grobu pod patosom Vilendarske (Hilandarske) crkve,
3. U neobilježenom grobu za oltarom crkve na Kosovu,
4. Sahranila ga je sestra u neobilježenom grobu u „goru zelenu“,
5. Nema pomena.

ZAKLJUČAK:

Sadržina rukoveti epskih pjesama o Marku Kraljeviću i Mini/Mihni/Nini i Beli od Kostura, u opreci su s povijesnim činjenicama koje povezuju Marka, njegovu suprugu Jelenu i grad Kostur u kome je rođena i kojim je vladao njen otac Hlapen. U istočnim varijantama silnik iz Kostura je Bela, dok je u zapadnim Mina/Mihna ili Nina. Drugih razlika između istočnih i zapadnih varijanti nema. U dvije varijante s istoka Balkana i u drugoj zapadnoj varijanti pominje se Markova supruga pod imenom Jela, koje imenom asocira na njegovu suprugu Jelenu. U svim ostalim ona je imenovana kao Markovica, opštim imenom ljuba ili kao Anđelija, odnosno Angelina. Sem u šestoj zapadnoj i drugoj i petoj istočnoj varijanti u kojima je nevjerna, u ostalih jedanaest bila mu je vjerna, iako je povijesno potvrđeno da je bila nevjerna, zbog čega ju je Marko počerao. Ne pominje se ni zetski gospodar Balša koji je opsijedao Kostur, kome ga je predala, s kim je ušla u drugi brak, koji je zbog njene nevjere takođe razvrgnut i ona osramoćena. Nema pomena ni Markove ljubavnice Todore, supruge izvjesnoga Grgura, koju je dao tastu Hlapenu, dok je Mina/Mihna/Bela i Nina od Kostura, povijesno nepoznata ličnost. Nije potvrđeno dokumentima ili predanjem da je bilo koji gospodar Kostura, bilo kada, poharao moćno utvrđenje Prilepski grad, u narodu poznato kao Markova kula, tako da lik Marka Kraljevića i fabule epskih pjesama o Marku i Mini, odnosno Nini od Kostura nijesu povijesno utemeljene, mada su odnosi između Marka Kraljevića, njegove supruge Jelene, zetskoga gospodara Balše Balšića i tasta Hlapena od Kostura bili nadaleko poznati. To je moralo biti poznato i tvorcima epske poezije o Marku Kraljeviću i Mini ili Nini od Kostura.

Konstantin Dragaš, Ljutica Bogdan, Đemo Brđanin, Musa Kesedžija i Đerđ Elez Alija povijesno su potvrđene osobe koje su živjele u vrijeme Marka Kraljevića, na prostoru u doticaju s Markovom državom, odnosno Pelagonijom. Nije poznat mogući kontekst njihovih odnosa s Markom Kraljevićem, sem zajedničko učešće Stefana

Lazarevića, Konstantina Dragaša i Marka na strani sultana Bajazita u Bici na Rovinama 1395. godine, kada je poginuo i Konstantin Dragaš. Taj poznati povijesni narativ niti je pomenut, niti korišćen kao fabula odnosa ove trojice junaka epske poezije. Pa to navodi na zaključak da je fabula o njihovim odnosima građena temeljem motiva koji imaju internacionalni karakter. Arbanaški junaci Đemo Brđanin, Đerđ Elez Alija, Gino Arnaut i Musa Kesedžija dovedeni su u vezu s Markom Kraljevićem na sceni koja je postavljena van prostora Epira i zapadne Makedonije, na kojemu su egzistirali kao lokalni silnici. Ne isključujemo mogućnost da su se tvorcima epike s ovom tematikom, njome obračunavali sa tim silnicima s kojima nijesu mogli u svakodnevici da izađu na kraj i koji su im, na bilo koji način zagorčavali život. Rješenje su nalazili u Marku Kraljeviću, koji ih je u narodnoj poeziji dovodio u red i poznaniju prava. Ljutica Bogdan iz roda Dejanovića vladao je oblašću koja je zahvatala severoistočni dio meglenske Makedonije, zvani Vlahomeglen. Nijesu poznati njegovi sukobi s Markom Kraljevićem. U fabuli pjesama o njihovim sukobima, jedan jedini je smješten u njegovim vinogradima, koji su mogli biti činjenica, jer je vladao vinogradarskim krajem. To bi možda mogao biti daleki odjek sukoba Ljutice Bogdana s vlaškim stočarima koji su sa stokom znali poharati pašnjake i vinograde, pretočen u epsku poeziju. Dok je Stefan Hrelja Dragovolja umro 28 godina prije nego je Marko zašeo na Vukašinov kraljevski tron, a Sibinjanin Janko rođen je 1387. godine, osam godina prije Markove smrti i ne mogu se dovesti ni u kakvu vezu s Markom Kraljevićem.

Epski i povijesni Marko su u opoziciji. Povijesni Marko je mudar vladar i dokumentovano vješt diplomata, koji se klonio nevolja s Turcima i s njima vodio razumnju politiku i nije bio spreman na uzaludne žrtve koje bi sljedovale ukoliko bi im se opirao. Epski Marko mu je u opoziciji, oslikan kao silnik, drznik, megdandžija i osioni lik, čija je uvijek posljednja riječ. Pred njim se uklanja i car, odnosno sultan, prisiljen da ga uvijek nagrađuje čak i za nelojalni odnos, da bi uklonio opasnost od sebe (varijante 16, 17, 18, 19 i 20). U zapadnim varijantama i Turski silnici moraju da mu plaćaju (varijanta 6). Sultanu se u jednoj varijanti obraća: „Poočime sultan Sulejmane“ (5), a sultan njemu u dvije: „Moj posinče, Kraljeviću Marko“ (varijante 2 i 9). Sukobljava se s Turcima zbog njihove zavisti što ima boljega sokola (varijante 1 i 4). Oblajani Marko kod sultana dokazuje da nema krivice i biva zato nagrađen (varijanta 17). U varijanti 14 sukobljava se s Turcima zbog sopstvene osionosti. Samo u jednoj, varijanti 11, ne poštuje carevu naredbu i na koncu ga ubija. U toj varijanti radnja se odvija na Sitnici, na Kosovom polju, a asistiraju mu Janko i Sekula. Očito da je pjesma ispjevana na samom početku XIX vijeka, nakon srpske bune protiv dahija, kao budilnica namijenjena propagandnoj svrsi uperenoj protiv turske vlasti. Ista je situacija i sa istočnim varijantama. U pet varijanti, po carevom zahtjevu Marko je pogubio crnoga Arapina. U dvije načerao je i cara da mu se pokori. U jednoj ga majka spašava od janjičara i u jednoj ga janjičari vode u „janjičarsku zemlju“. Uporedna analiza svih predstavljenih varijanti pokazuje da

su one anacionalne i lišene bilo kojega oblika religiozne isključivosti; islam kao religiozni iskaz turskih osvajača, kao takav nije ni konstatovan. Turski car, odnosno sultan, predstavljen je kao predstavnik reda i zakona kojemu se Marko opire kao samovoljni silnik, najbližnji antičkim bogovima koje su krasile sve pozitivne i negativne ljudske osobine: čovječnost, pravdoljubivost, svirepost i osvetoljubivost. Najbližnji je Herkulu.

U svih dvadeset varijanti pjesama o Marku Kraljeviću koje za temu imaju njegovu ženidbu i odnos sa suprugom nema pomena da je trebao da se oženi hrvatskom plemkinjom Katarinom Šubić, niti se pominje intervencija pape koji je spriječio njen brak sa „šizmatikom“. Ime njegove supruge, Grkinje Jelene, šćerke Hlapena, gospodara Kostura, pominje se samo u XVI i XVII varijanti, pod asocijativnim imenom Jela. Inače, bila mu je nevjerna, kako Orbini piše, ljubakala se s drugim ljudima. Na kraju, otvorila je kapije grada Kostura zetskome gospodaru Balši, koji ga je bio opsadirao dok je ona u njemu boravila, i udala se za njega. Zbog nemorala Balša ju je išćerao, a u međuvremenu, Marko je uzeo neku Todoru koju je kasnije dao tastu, pa ponovo doveo Jelenu. O tim svojevrsnim onovremenim skandalima nema pomena niti u jednoj pjesmi. U četvrtoj zapadnoj varijanti pominje se Markova vjerenica Rosanda, čije ime asocira na Persijanku Roksanu, ženu Aleksandara Makedonskoga. U pobrojanim varijantama epski Marko se ženio iz Mletaka, Pribinja, grada Graorskoga, Budima, sestrom cara bugarskoga, i sestrama nekih lokalnih moćnika, ali ne i iz Kostura Hlapenovom šćerkom. Kao supruga pominje se Anđelija u dvije zapadne varijante i u osam istočnih. Njegov odnos prema ljubi je ambivalentan. U dvije zapadne i četiri istočne varijante Marko Kraljević ubija ljubu zbog nevjere. U šesnaestoj i devetnaestoj zapadnoj varijanti bijesan ubija ljubu na svirep način. U zapadnoj osamnaestoj varijanti ubija je greškom. U ostalih trideset šest varijanti ljuba mu je bila vjerna. Sve to skupa ne odgovara povijesnim činjenicama. Iako je očito, u ono vrijeme i nadaleko poznato, Marko imao prilično čudan, tome vremenu neprimjeren odnos prema braku, ljubavi i porodici, koji je trebao da ih pobudi da takve, idealne fabule za kolosalne dramske zaplete, pretoče u moćnu epsku poeziju, pa se može zaključiti da tvorcima ove rukoveti epskih pjesama o Kraljeviću Marku nijesu imali u vidu stvarnoga Marka, njegovu dokumentovanu suprugu i odnos s njom i ženama uopšte.

U prvoj i drugoj varijanti pjesama u kojima Marko prepoznaje očinju sablju fabula je zasnovana na provjerenoj činjenici da je Vukašin poginuo kod Černozemskih lugova na rijeci Marici. Turkinja je izvadila ranjenoga junaka iz Marice i javila svome bratu Mustafi koji mu je pošekao glavu zbog sablje. U jednom turskom pohodu Marko je prepoznao tu sablju kao očevu kod Turčina Mustafe i odšekao mu je glavu. U drugoj varijanti taj junak je imenovan kao kralj Vukašin. Marko odlazi na Kosovo, u carevu vojsku i tamo kod Mustaf-age prepoznaje očevu sablju i odsijeca

mu glavu. Fabula treće i četvrte varijante nije povijesno zasnovana.

Odnos između Andrijaša i Marka posredno je dokumentovan i nije predmet nijedne varijante. Nema pomena o razmimoilaženju među braćom poslije sastanka u zimu 1393/1394. kod Bajazita I u Seru. Za razliku od Marka, njegova braća Andrijaš i Dmitar, odbili su da budu sultanovi vazali i napuštali su zemlju. Ta činjenica nije ni periferno pomenuta. Iz svih varijanti odnosa među braćom isključena su Markova braća Ivaniš i Dmitar. Andrijaš nije pomenut kao zadužbinar Manastira Svetoga apostola Andrije, smještenog iznad rijeke Treske u blizini Skoplja, u narodu poznatog Andrijaševoga manastira, što je bilo opšte poznato svim tvorcima epske poezije o Marku Kraljeviću. Tako da u predodčenim i istočnim i zapadnim varijantama, nijedna nije zasnovana na bilo kojoj poznatoj dokumentovanoj činjenici vezanoj za njih ili u vezi njihovih odnosa. U dvije istočne varijante spašava brata Andrijaša kojega su oteli Turci, odnosno Andrijaša i sestru Šainu. U dvije Andrijaša su pošešli Turci i Marko ga je osvetio. Samo u jednoj je tražio i upoznao brata Aleksandriju kojega su Turci uzeli. U zapadnim varijantama Marko ubija Andriju, moli ljubiu da mu otruje brata Andriju, što ova izbjegava i spašava mu glavu, a u svim ostalim Marko sveti Andriju kojega su pogubili Turci, ili ga traži jer su ga oteli janjičari. Međutim, u stvarnosti, Andrija je napuštio zemlju zbog neslaganja s Markovom proturskom politikom i nestao iz predanja i povijesti. Tako da je u svim varijantama okosnica zasnovana na univerzalnoj fabuli o ljubavi ili mržnji među braćom, koja nije posebnost balkanske epske poezije.

Njegova epska smrt nema dodirnih tačaka sa stvarnošću u kojoj je istorijski Marko djelao i poginuo. U sve tri istočne varijante mjesto njegove pogibije je vanistorijsko – u Prilepu, Krajini i na neimenovanome prostoru. U jednoj varijanti mjesto sahrane su rovine (izrovana zemlja) koje asociraju na Rovine u Vlaškoj kao mjesto njegove stvarne pogibije, u varijanti „Pobjegao da ga oči ne vide“, dok u prve dvije zapadne varijante, mjesto njegove epske pogibije (mitska Urvina planina), asocira na Rovine u Rumuniji na kojima je poginuo 1395. godine. U svih šest ostalih zapadnih varijanti epskih pjesama o smrti Marka Kraljevića, Marko svjesno napušta ovaj svijet; pjevači su to nazvali smrt, i predstavili vrlo maštovito, posebno u trećoj varijanti. Tok radnje je kod svih različit, sem u prve dvije u kojima je isti. Pjesme su sažete i usmjerene najkraćim putem do cilja. Posljednje riječi i akti, smrt i mjesto na kome je sahranjen, jasno asociraju da je došao iz mita i preselio se u mit, odnosno, „na onaj svijet“. U srpsko-hrvatskim varijantama, sahranjen je u neobilježnim grobovima u crkvama na Kosovu, Hilandaru i u „Bijelu crku“, te neobilježenoj raki u mitskoj gori zelenoj. U jednoj hrvatskoj varijanti, šestoj, o grobnome mjestu nema zбора. Njegova smrt na Rovinama i posljednje riječi, o kojima šedoči Konstantin filozof, da je molio boga da pobijede hrišćani, a on neka bude prvi koji će poginuti, bile su vrlo inspirativne za pjevača raskošnoga talenta, koji je

mogao da tu istorijsku činjenicu, kolosalne dramske snage, pretoči u veličanstveni epski spjev. U ono vrijeme, između XIV i XIX vijeka, epski duh emanirao je iz stotina i hiljada epskih pjevača. Teško je vjerovati da nije bilo bar jednoga epskoga aristokrate, koji je mogao da je pretoči u ep trajne vrijednosti, koji bi obilježio cijeli ciklus pjesama o Marku Kraljeviću, tako da epski Marko, u smrti, nema nikakvu poveznicu s istorijskim likom Marka Kraljevića.

Marko Kraljević prisutan je i u albanskoj narodnoj poeziji. Š. Plana piše da se u albanskoj epici Marko Kraljević naziva Marko Krali i Krajleviqe Marku, a između ostalih, protivnici su mu i albanski junaci: Musa Qesexhi, Gjergj Elez Alija, *Çetobashi Mujo*.⁶⁶⁸ Opjevan je kao sultanov sluga i moralno problematična osoba koja se koristi prevarama. To je razvidno iz pjesme *Musa Kesedžija i Kraljević Marko* koja ga kritikuje jer je prekršio zadatu besu. Nezadovoljni Musa podigao je kule oko Prilepa i poziva sultana na dvoboj. Sultanova šćer savjetuje oca da Musi na megdan pošalje Marka koji u sultanovom zatvoru leži devet godina. Marko je uzeo sablju i pošao da dijeli megdan s Musom. Kad su sablje prelomili, pali su na zemlju i Musa ga stiska za vrat da je Marka počela duša da napušta i tada mu on daje besu, ako ga pušti da će se pobratimiti:

„Kad bi me Muso smrti poštedio,
Za pobratima bih te uzeo“,
I tada Musa ruke mu oslobodi.
Al što učini Kraljeviću Marko,
Na besu je junaka pošekao,
I duša Musu je napuštala!...
Bog ubio toga Kraljevića Marka,
Kako da na besu pošeeče čovjeka?!...⁶⁶⁹

Inače, Musin nadimak Kesedžija (al. Qesexhi) proishodi od turske riječi *kesici* koja označava glavošeću, ili od riječi *yol kesici*, koja se u turskom može tumačiti kao otimač.⁶⁷⁰ Zanimljive su dvije albanske pjesme o Marku: jedna, *Çetobashi Muji dhe Krajleviqe Marki*, posredovanjem vile, izbjegnuto je megdan i oni su se pobratimili. Kod južnih Albanaca, Toska, u jednoj pjesmi o Marku i Imer Agi, Marko ga na besu pušta iz zarobljeništva.⁶⁷¹ Tihomir Đorđević je istraživao narodnu poeziju kod ševernih Albanaca, posebno se baveći epikom o Marku Kraljeviću. Uglavnom,

668 Shevqet Pllana, „Kako je Marko Kraljević opevan kod Albanaca“, *Zbornik od XIX Kongresa na SZFJ – Kruševo*, Skopje, 1972, str. 354.

669 Isto, str. 355.

670 Isto, str. 356.

671 Isto, str. 357.

albanski nacionalni junak Musa Kesedžija uvijek pobjeđuje Marka.⁶⁷² U jednoj pjesmi o Marku i sestriću, Marko ubija Đerzelez Aliju i svoga sestrića. Sestri govori da joj je Đerzelez pošeka sina, a on Đerzeleza i tako ga osvetio. I na kraju joj je pokazao sinovljevu glavu.⁶⁷³ Skoro istovjetnih predanja ima i na južnoslovenskome prostoru. Ševerni Arbanasi pričaju i da je Marko dobio snagu od vile. Pričaju da mu je dala veliki kamen da ga bači preko mora, što on nije mogao. Onda mu je dala da sisa, pa da ponovo pokuša. Onda je bačio kamen nasred mora. Onda mu je vila dala da još jednom sisa pa onda da ponovo pokuša, nakon čega je Marko prebačio kamen preko mora. Slično predanje o tome kako je Marko dobio snagu, imamo i u južnoslovenskih naroda.⁶⁷⁴

Tvorci nijesu zaboravili da u manje-više svim pjesmama Marka povežu s gradom Prilepom i konjem Šarcem/Šarinom/Šarkom. U manjem broju pjesmama, u kojima ga pjevač naoruža, obavezno paše sablju i nosi buzdovan, s kojim, čak, i razgovara:

И тогај са Марко изпратили
та си ойде у Прилепа града.⁶⁷⁵
Едно утро Марко ми подрани
из Прилепа Марко, из Варошот⁶⁷⁶

U pjesmi „Smrt Marka Kraljevića“ imamo najbolje opjevan njegov odnos prema Prilepu, Šarcu i buzdovanu:

„Zeman dođe da sv’jetom prom’jenim.“
Pa povadi Kraljeviću Marko
Pa povadi sablju od pojasa
I on dođe do konja Šarina,
Sabljom Šarcu osiječe glavu,
Da mu Šarac Turkom ne dopadne,
Da Turcima ne čini izmeta,
Da ne nosi vode ni đuguma
A kad Marko posiječe Šarca
Šarca konja svoga ukopao
Bolje Šarca neg’ brata Andriju;
Britku sablju prebi na četvero,

672 Tihomir Đorđević, „Kraljević Marko u arbanaškome predanju“, *Naš narod i život*, Beograd, 1932, str. 73.

673 Isto, str. 74.

674 Isto, str. 75.

675 Викизворник, Иван Бурин, Арапин и Марко Кралевичи, Том I, Юнашки песни, br. 19.

676 Викизворник, Liliya Bogdanova, Марко Кралевичи унищожава сватбарския данък, Том I, Юнашки песни, 23.

Da mu sablja Turkom ne dopadne
Da se Turci njome ne ponose
Što je njima ostalo od Marka
Da hrišćanluk Marka ne prokune.
A kad Marko britku prebi sablju,
Bojno koplje slomi na sedmero,
Pa ga baci u jelove grane;
Uze Marko perna buzdovana,
Uze njega u desnicu ruku,
Pa ga baci s Urvine planine
A u sinje u debelo more,
Pa topuzu Marko besjedio:
„Kad moj topuz iz mora iziš'o,
Onda 'vaki đetić postanuo!“

U konačnici, očito da povijesni Marko i povijesne činjenice ne egzistiraju u pjesmama o Marku Kraljeviću, niti su na njima građene fabule, nego je epski lik Marka Kraljevića sadržinom naslonjen na najdublje slojeve mitskoga, koji se gube u izmaglici davne prošlosti istočnobalkanskih prastanovnika. Epskoga Marka treba tražiti u podsvijesti toga paleobalkanskoga svijeta u kojoj se čuvaju čitavi slojevi mitskoga, od najdublje praistorije pa do pojavljivanja toga svijeta na povijesnoj sceni, na razmeđu stare i nove ere. Izuzimajući pjesme mitskoga karaktera i pjesme u kojima je Marko Kraljević prostorno-vremenski izmješten i doveden u vezu s likovima i događajima novijega doba, u sadržinskome smislu, istočne i zapadne varijante epskih pjesama o Marku Kraljeviću su istovjetne. Fabulom su vezane za istočnobalkanski prostor, što navodi na zaključak da su nastale na istoku Balkana, da bi velikim i masovnim migracijama prenešene s istoka po svome Balkanskome poluostrvu, i dalje ka centralnoj Evropi i Ukrajini. U hronološkom smislu, taj ciklus epskih pjesama čini okosnicu najstarije južnoslovenske i albanske epske poezije.

10. NARODNA PREDANJA O MARKU KRALJEVIĆU

Lazar Mirković je analizirao tri portreta kralja Vukašina, od kojih se jedan nalazi u Vukašinovoj zadužbini, Markovome manastiru. U njemu je Vukašin predstavljen kao stari sijedi čovjek, s krunom i vijencem na glavi, a na fresci u Crkvi Svetih Arhanđela kod Prilepa prikazan je kao starac sijede kose do ramena, nadvoje razdijeljenom sijedom dugom bradom. Portret u Crkvi Svetoga Nikole u Psahi pri-

kazuje ga oštih crta lica, dugog mršavoga lika, upalih obraza i ispuččenih jabučica, sa sijedom nadvoje podijeljenom bradom i sijedom kosom koja pada u uvojcima na ramena. Naravno, u kraljevskoj odjeći, s okruglom krunom na glavi, skiptarom u desnoj ruci i svitkom u lijevom ruci. Zaključio je da su njegovi likovi u Prilepu i Psaci istovjetni, što je veoma važno i da predstavljaju vjerni protret energičnoga i ratobornoga starca. Portret Marka Kraljevića u Sv. Arhanđelima kod Prilepa, lijevo od vrata, prikazuje ga kao visokoga i snažnoga čovjeka, tridesetih godina, širokoga čela, velikih očiju, tankih obrva, dugoga nosa, istaknutih jabučica, crne brade srednje dužine, tamnoputoga lika oštih crta, sa skiptarom i svitkom u rukama. Oko glave ima nimb. U Markovoj crkvi, ispod Markova grada u Prilepu vidimo ga kao visokoga i snažnoga čovjeka srednjih godina, takođe, s nimбом oko glave. Pa je uporednom analizom L. Mirković došao do zaključka da je lik kralja Marka njegov vjeran portret, jer je i Vukašinov lik u tome manastiru njegov vjeran portret, zato što je istovjetan s njegovim likom u Psaci. Prema ovoj slici možemo predstaviti kako je izgledao Marko Kraljević, konačan je zaključak L. Mirkovića.⁶⁷⁷ Od Marka, inače, nije sačuvana nijedna povelja, ali jesu dvije serije srebrnih novaca.

Na istoku Balkana, u Pelagoniji, koja je bila okosnica države Marka Kraljevića i njenoj neposrednoj blizini, ima sijaset predanja o njemu. Tako, ispod Prilepskoga grada, u varoškom polju, nalaze se dva velika kamena za koje se priča da su ih iz grada „frlili“ Marko i njegova sestra Kita, takmičeći se ko je veći junak – „došla rabota da se obidat so kamen frlanje“. Atribuiraju im dva kamena ukopana u zemlju u selu Vrba (Radomirsko) i dva pomeđu Kavadaraca i Vataša. Zapadno od Prilepa jedan sat, u selu Pesjobrci, u kamenu ukopanome u zemlju pokazuju stope koje je, vele, utisnuo Markov konj.⁶⁷⁸ U blizini Skoplja nalazi se jedna mehana koju muslimani zovu Ajdar-babina a hrišćani „Markoa meana“. Pomeđu Donjega i Gornjega Debra nalazi se jedan šupalj kamen koji se na albanskome jeziku zove „Guri špu“, na makednonskome „kamen dupen“, odnosno šuplji kamen. Pričaju da je rupa nastala tako što je Marko naćerao Šarca da udari kopitom u njega i ostavi otisak, a u isto vrijeme Marko se pomokrio na kamen i od silnoga mokrenja kamen se probušio. Markovim kamenom nazivaju i jedan poveći kamen između sela Ljubotin i Dobrošti. Vele da ga je Marko baćio dokazujući svoje junaštvo.⁶⁷⁹ I kod Kičeva dva velika kamena zovu Markovo kamenje. Nedaleko od Ohrida, na planini G'beci, na kojoj je, pričaju, bila Markova kuća u kojoj je držao vino to mjesto zovu „Markovi baćvi“. Na struškoj strani Ohridskoga jezera nalazi se ulegnuće u jednome kamenu, koje liči na stopalo, s koga se, govore, Marko penjao na konja, stoga ga zovu Markova noga. U Kaćaniku je vele grob Muse Kesedžije koga je, pričaju, pogubio

677 Isto, str. 29–30.

678 Kiril Penušliski, *Marko krale – legenda i stvarnost*, Mislа, Skopje, 1983, str. 108.

679 Isto, str. 111.

Marko Kraljević. U Grčkoj, tridesetak kilometara od Kukuša, nalazi se jedan ogromni kamen za koga pričaju da ga je Marko bačio sa Svete gore. Na lijevoj strani Vardara, kod Demirkapije, nalazi se brdo od kojega glasno pitanje putnika: „Marko, si živ?“, pričaju, odjekom se ponavlja isto pitanje. Vele i da je kamene zastore kod Demirkapije, na desnoj strani Vardara, sabljom sašeka Marko Kraljević. Za njega govore i da je probio planinu Sočivicu i tako odjezero Bitoljsko polje. Oko Kavadaraca, na Nikodimskoj planini, na putu za Pletevar, ima rascijepljena stijena za koju vele da ju je Marko sabljom rascijepio.⁶⁸⁰ Predanje za Marka vezuje gradnju Prilepskoga grada, tvrđave u Štipu i tvrđave Isar iznad Tetova. A vele da je spriječio da se Prilepsko polje ujezero i bude kao Ohridsko jezero.⁶⁸¹ U Metohiji, u selu Kostovu govore da je jedan veliki napukli kamen, u stvari, Marko prepolovio sabljom. U Albaniji, u Zadrimi, na brdu Krešte pokazuju i stopu Marka Kraljevića, koju je otisnuo kad je, zbore, skočio na Mali i Rencit, brdo na obali mora, blizu Lješa. Po predanju, jednom kad je dolazio u pošetu pobratimu, takođe, u Zadrimi počine pored puta. Nekoga prolaznika pita za njegovu kuću, a ovaj mu odgovori da ne prelazi ždrijelo, jer je tu pogubio boljega od sebe. Marko zazove vilu da je pita koga je to pogubio. Ona se ne odazva, a pred njim izađe, kako piše, stari, koju mu kaza da tu nikada nije dolazio, nego u vrijeme kad se po Kosovu gonio s krvnicima, jedan od njih je pobjegao i od straha tu crkao.⁶⁸² U Bugarskoj, u selu Blaca, petnaestak kilometara od Kostura, nalazi se Stankov kamen visok sto i dug šezdesetak metara, u kome se nalazi jedno udubljenje, za koje govore da je otisak kopita Markovoga konja i da su u njemu utisnute i uzengije.⁶⁸³ U Sofiji, u dvorištu Crkve Svetoga Spasa nalazi se jedan vodenički kamen, za koga vele da ga je Marko bačio s Vitoša planine. Na njemu pokazuju otiske Markove ruke i prstiju. U Sofijskoj Šejtan-čaršiji jedan nišan tumače da ga je Marko isklesao.⁶⁸⁴ U jugoistočnom dijelu Bugarske, u regiji Burgasa, postoji kamen koji narod zove Markov kamak. Piše A. Vrančić, u svome putopisu iz 1553. godine, da u podnožju Stare planine, u Bugarskoj, u selu Vetrenu, jednu klisuru zovu *Klisurom Marci Kraglievith*. Okolni seljaci pričaju da ga je na to mjesto dobačio Marko Kraljević. Kod Leskovca, 16 kilometara jugozapadno, u selu Miroševcu, jednu kulu narod zove kula Kraljevića Marka. Severno do Vranja, 4 kilometra, nalazi se Markovo Kale. Kod Negotina, ispod izvora Caričine, nalaze se ostaci jedne manje crkve za koju narod pripovijeda da je sagrađena na grobu Marka Kraljevića. Jedan kamen na Kosmaju okolno stanovništvo zove Markov kamen. Tako i veliki kamen između sela Boljevca i Planice, kod Ja-

680 Isto, str. 13–15.

681 Isto, str. 123.

682 P. M. Božović, „Albanske legende o Marku Kraljeviću“, *Istorijski zapisi*, sv. 5, Cetinje, 1927, str. 302.

683 Kiril Penušliski, *Marko krale – legenda i stvarnost*, Mislja, Skopje, 1983, str. 112.

684 Isto, str. 120.

godine, tumače da ga je Marko dobačio s planine Rtanj.⁶⁸⁵ U Timoku, kod sela Boļjevca, idući uz Veliku Reku, nalazi se golemi kamen s ulegnućem u obliku stope koji seljani zovu Markova stopa. Malo dalje je stijena s velikim ulegnućem u obliku stolice koji zovu Markova stolica.⁶⁸⁶ Na putu od Kučeva za Majdanpek, izvjesno mjesto na kome je, pričaju, bila gostionica neke babe kojoj Marko nije platio račun zovu Markova krčma.⁶⁸⁷ U Vlasotincima pokazuju veliki kamen s ulegnućem za koje pričaju da je otisak Markove ruke koji ga je tu nabačio; zovu ga Markov kamen.⁶⁸⁸ Kod Kragujevca jednu jarugu u obliku karlice, koju pripisuju Marku Kraljeviću, zovu Karlički potok.⁶⁸⁹ Na centralnome i zapadnome Balkanu, takođe, imamo lokalna predanja o Marku Kraljeviću. Kod Raške, u jednoj stijeni pokazuju udubljenje za koje pričaju da je otisak kopita Markovoga Šarca. Između Kopaonika i planine Jarma, dva velika kamena koji stoje jedan na drugome, okolni stanovnici zovu Markova stena. Postanak imena sela Borje, Jaruge, Ržanica, Markovina, Piskanje, Pavlica i Rvati u studeničkome srezu (Raška) predanje vezuje za Marka Kraljevića.⁶⁹⁰ U Crnoj Gori ima ih četiri. Prvo, u Drobnojaku, pod Durmitorom, očuvana je legenda o Markovoj stijeni u Bukovičkoj gori. Priča se da je tuda prošao Marko Kraljević na putu za Pirlitor, idući kod svoga ujaka, vojvode Momčila. Čuvši pušku koja je ubila njegovoga psa, uzviknuo je: „Puška nastala, junaka nesta.“ U znak toga događaja sabljom je rašekao veliku kamenu gromadu, koja se zove Markova stijena.⁶⁹¹ Drugo, jedno lješansko predanje povezuje kralja Vukašina s Manastirom Svetoga Đorđa na ostrvu Kosmač, severozapadnom dijelu Skadarskoga jezera, poznatom kao gornje Malo Blato. Pričaju, u njemu se vjenčao sa ženom Jevrosimom, majkom Marka Kraljevića. Treće je vezano za zetsko selo Vranj. Kod seoske crkve pokazuju udubljenje u kamenu, koje je, po predanju, kopitima utisnuo konj Marka Kraljevića. Četvrto je iz okoline Andrijevice. Južno od nje, iznad sela Božića, u mjestu Slani Brijeg, u jednome kamenu nalazi se udubljenje u obliku stopala za koje pričaju da je s toga kamena skakao Marko Kraljević. Blizu toga udubljenja nalazi se još jedno, za koje vele da ga je Marko napravio udarcem topuza. Na vrhu Veljega krša, ima kamena ploča, i u njoj udubljenje oblika čovječjih leđa i ramena,

685 Miroslav Alačević, „Marko Kraljević kao svetac“, *Karadžić*, Aleksinac, jun 1899, str. 13–14.

686 Mihailo Riznić, „Kraljević Marko u narodnom predanju“, *Karadžić*, Aleksinac, jul – avgust 1899, str. 148–149.

687 Đoka Jovanović, „Kraljević Marko u narodnom predanju“, *Karadžić*, Aleksinac, januar 1900, str. 8.

688 Aleksandar Vidosavljević, „Markov kamen“, *Karadžić*, Aleksinac, novembar – decembar 1900, str. 212.

689 D. Dimitrijević, „Karlički potok“, *Karadžić*, Aleksinac, maj 1901, str. 108.

690 Tihomir Đorđević, „Kraljević Marko u narodnome predanju“, *Karadžić*, Aleksinac, januar 1899, str. 13–14.

691 Stojan Karadžić, Vuk Šibalić, *Drobnjak, porodice u Drobnojaku i njihovo porijeklo*, Beograd, 1997, str. 84.

za koje zборе da je nastao tako što se na nju Marko naslanjao.⁶⁹² Kod Berana više sela Dapsića, pored Dapsićke rijeke, jedan ogromni pobodeni kamen kupastoga oblika zovu kamen Marka Kraljevića.⁶⁹³ Iznad Višegrada na Drini, kulu na uzvišenju s koje se motrilo nad Drinom i gradom pripisuju Marku Kraljeviću. Jednu izdubinu u stijeni drže Markovim sedalom, a za jednu drugu udubinu u kamenu vele da je to stopa konja Kraljevića Marka, koji je odatle preskočio Drinu.⁶⁹⁴ Kod Prijedora, prolaz između dvije litice narod zove Kraljevića Marka Prosjek.⁶⁹⁵ U blizini Sarajeva jedno udubljenje u kamenu tumače da je nogom izdubio Marko Kraljević.⁶⁹⁶ Četiri kilometra južno od Mostara jednu glavicu s nekoliko stećaka zovu Markovac i tumače da ih je Marko Kraljević nabačio.⁶⁹⁷ Kod sela Pločica, u blizini Dubrovnika, za jedno udubljenje u stijeni kazuju da je u nju jednom nogom kročio Marko Kraljević, a drugom na brdo Zvekovicu.⁶⁹⁸ Kod Sarajeva dva udubljenja u jednoj okomitoj stijeni, jedno pri dnu a drugo u visini čovjeka, pripisuju Marku.⁶⁹⁹ Markova slava doprla je i do Istre. Po predanju Marko boravi u „Diviću“ – pulskome amfiteatru. Obitava kao „stari starovjerac“ i čeka bolje dane da se pojavi.⁷⁰⁰ To predanje treba vezivati za istarske Vlahe, u nauci poznate pod imenom Čići iz Čićarije. Doseljeni su s istoka Balkana u Istru u XVI vijeku i do danas su sačuvali vlaški jezik, kojim govore u porodici. Oni su tvorci epske poezije i predanja o Marku Kraljeviću na vlaškom jeziku. Jedna pjesma o Marku zabilježena je s druge strane okeana. B. Suvajdžić piše da je pjesma Marko Kraljević i Đemo Brđanin zabilježena u Kanadi od jednoga Roma po imenu Biga, a zabilježio ju je Werner Cohn i objavio 1972. g. u časopisu „Journal of the Gipsy Lore Society“. Pominje i zapise zakarpatskih, odnosno ukrajinskih narodnih priča o Marku Kraljeviću objavljenih pod imenom *Закарпатске народне приче о Марку Краљевићу*, koje je objavio Petro Vasilovič Lintur 1965. godine.⁷⁰¹

692 Bogdan Lalević i Ivan Protić, *Vasojevići u crnogorskoj granici*, SKA, Beograd, 1903, str. 583–584.

693 Milan Delević, „Kamen Marka Kraljevića“, *Karadžić*, Aleksinac, novembar – decembar 1900, str. 212.

694 Đorđije Stratimirović, *Glasnik Zemaljskoga muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, jul – septembar 1891, str. 283–284.

695 Petar Ivančević, „Kraljevića Marka prosjek“, *Karadžić*, Aleksinac, avgust – septembar 1901, str. 176.

696 Jovan Zorić, „Markova stopa“, *Karadžić*, Aleksinac, jul – avgust 1899, str. 148.

697 Luka Bjelokosić, „Markovac“, *Karadžić*, Aleksinac, maj 1899, str. 95–96.

698 V. V. V, „Obilježje Kraljevića Marka“, *Karadžić, Aleksinac, maj 1901, str. 107.*

699 Luka Bjelokosić, „Markova stopa“, *Karadžić*, Aleksinac, maj 1899, str. 96.

700 Maja Bošković-Stulli, *Usmene pripovijetka i predaje, Matica, Zagreb, 1997, str. 184.*

701 Boško Suvajdžić, „Prozne parafraze epskih pesama o Marku Kraljeviću“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 29/2, 2000, str. 117–127.*

11. ISTRAŽIVAČI O EPSKOME LIKU MARKA KRALJEVIĆA – „PARADOKS MARKA KRALJEVIĆA“ –

Južnoslovensku epsku poeziju, zapisanu u Erlangenskome rukopisu, Vukovim zbirkama i drugim zbirkama epske poezije i gusle kao instrument bez koga je ona nezamisliva, njegovalo je paleobalkansko stanovništvo s istoka Balkana, u nauči poznato pod imenom Vlasi. Tradicionalno su se bavili katunskim stočarenjem, karavanskim poslovima ili su bili najamni vojnici u službi raznih feudalnih gospodara. Od sredine XIV do sredine XV vijeka, vlaški katuni su u dva talasa migrirali s istoka na zapad Balkanskoga poluostrva i tu poeziju, po svemu sudeći zajedno s guslama, raznijeli su cijelim Balkanom. Prvi talas migracija je bio podstaknut turskim prodorom na Balkan, a drugi je bi u njihovoj funkciji; u službi Osmanlija kao vojnici, oružana pratnja karavana, prenosioci roba i stočari koji su ih snabdijevali stočarskim proizvodima. Vlaški svijet koji je porijeklom bio vezan za Pelagoniju i okolne planinske masive tvorac je epske poezije o Marku Kraljeviću i on ju je raširio cijelim Balkanom i pa i šire. Tom poezijom su se bavila najveća imena književnih historičara iz zemlje i svijeta. Prvi je bio Vuk Karadžić, pa onda Stojan Novaković, Tomo Maretić, Vladimir Ćorović, Vatroslav Jagić, Nikola Banašević, Veselin Čajkanović, Vojislav Đurić, Vido Latković, Jovan Deretić, Svetozar Matić, Gerhard Gezeman, Asmus Serensen i drugi. Niko od njih nije razlučio razloge zbog kojih je Marko najopjevaniji epski lik koji je ušao u cjelokupnu usmenu književnost balkanskih naroda; oko njegove ličnosti ispletena je cijela jedna balkanska usmena književnost – legende, mitovi, poslovice i izreke. U većini, čak, skoro svi, polazili su od pretpostavki da je južnoslovenska epska poezija slovenskoga karaktera; da je stanovništvo Balkana dominantno slovenskoga porijekla i da je u srednjemu vijeku, na istoku Balkanskoga poluostrva živjelo stanovništvo srpskoga a na zapadu hrvatskoga porijekla. Iz ovih pogrešnih pretpostavki proishodili su pogrešni zaključci o samoj epici, njenom etničkome porijeklu i posljedična upitanost kako je jedan periferni povijesni lik, kao što je bio Marko Kraljević, postao eponimski i nacionalni junak nekoliko južnoslovenska naroda. Odgovor u narodnome duhu dao je Vuk Karadžić, koji je zabilježio što narod o njemu pripovijeda i zapisao preko stotinu pjesama o Marku Kraljeviću. Piše da je o Marku, u njegovo vrijeme, pripovijedano kao o čovjeku koji je bio jači od sadašnjih, a sigurno i ondašnjih ljudi. U đetinjsvu, u krčmi Manastira Krušedol, gledao je naslikanoga Marka kako jednom rukom drži vola za rep preko ramena i nosi na leđima. Pa dodaje, da se u njegovim knjigama o Marku nalazi i da ga hrišćani za sveta drže. Koliko je Vuk bio fasciniran, toliko je S. Kranjčević bio razočaran epskim likom Marka Kraljevića. U predgovoru II knjige Narodnih pjesama u izdanju Matice hrvatske o njemu je napisao:

„Većega divljaštva, krvarenja, podmuklosti, nevjere itd. nijesam nikada ni u kojoj knjizi našao na okupu kao baš u ovoj II knjizi. Kad uzmemo Marka Kraljevića kao reprezenta narodne borbe – ...ne bi nas ovako ni najljući dušmanin ocrtao! Zagledaj samo od pjesme do pjesme, i eto ti najvjernije slike čovjeka, kojemu od kolijevke pa do groba ništa nije sveto. Nema gotovo čina, što ga lukavstvom neće izvesti... Etičnosti gotovo nigdje ni za lijek. Kraljević Marko daje ubiti po vlastitome bratu Andriji svoju ljubiu, jer mu nema od srca poroda.“ Tomo Maretić je bio stanovišta da je taj raskorak između povijesne i literarne zbilje i pretpostavljao da je do epopejizacije Marka Kraljevića ovog povijesno prošečnog lika u literarno epopeiziranoga došlo, kao i drugđe u narodnim pjesmama, „ili zbog iznimne tjelesne snage ili zato što su narodni ljubimci i slavljenci vrlo često ljudi moralno rđavi i nedostojni, ali oni mogu kojekakvim nelijepim sredstvima ući narodu u volju“. I Đurić konstatuje da je Marko bio neznatan vladar, ali u pričama i pjesmama je najveći junak, pa zaključuje zašto je to tako – ne može se pouzdano reći. Pretpostavlja da bi to moglo biti zato što je u njegovo vrijeme narod bio pošteđen teških nameta, pa je kasnije, u vrijeme turskog nasilja, uspomena na to stanje imala presudan značaj za stvaranje njegovoga lika. Dalje tvrdi da većina pjesama odražava stanje naroda prije i za vrijeme turske vladavine. Misli da je narodni pjevač pritisnut turskim nasiljem, gorio od želje za osvetom i iz nje se porodio prkosni i ratoborni lik Marka Kraljevića. Pa nastavlja da je raja pljačkana i sramočena i nabijana na kolje, kroz gusle izlivala srdžbu i slala Marka da kažnjava nasilnike i štiti pravdu. Zato su se po njemu svi okupatori bilo Turci, bilo Latini ili Arapi suočavali sa strašnim Markom.

Mihailo Pupin u svojoj autobiografskoj knjizi „Sa pašnjaka do naučenjaka“ piše: „Junačke srpske pesme koje je pevao baba Batikin slavile su velikoga narodnoga junaka Kraljevića Marka“. ⁷⁰² Njegovi megdani su bili megdani snažnoga i hrabroga čoveka, koji brani slabe i potištene. Iako je bio kraljevskoga porijekla, Marko se nikad nije borio da osvaja zemlju i gradove. Kako ga guslar slika, Kraljević Marko bio je pravi zatočnik prava i pravde. U *Hrvatskom listu* od 1. 1. 1928. g. autora potpisanoga kao M. G. Č u tekstu „Može li Kraljević Marko biti narodni idol“ zaintrigirala je popularnost Kraljevića Marka u Banskoj Hrvatskoj. U istraživanju je došao do zaključka da samo najprimitivniji hrvatski pastir pjeva i priča o Sibinjaninu Janku, Juru Kaštriotiću te o Kraljeviću Marku. Samo onaj dio hrvatskog naroda koji je kulturno najzaostaliiji i koji ne poznaje najsvjetliju pojavu u cijeloj povijesti slavenstva, junaka i zadnjeg hrvatskoga kralja Petra Svačića, u nedostatku vlastitih, poseže za pjesmama o junacima susjednih naroda. Na kraju članka nepoznati autor zaključuje da je Marko „samo maskirani narodni idol s onu stranu Save i Drine te ga hrvatski narod treba odbaciti“. Petar Grgec piše da je glavni razlog Markove popularnosti u činjenici da je

702 Seljanin iz Pupinovoga sela Idvora, učesnik ratova protiv Napoleona, koga su u selu držali vidovitim i da je imao moć proricanja, jer je imao neobično jako pamćenje i izvaredan pripovjedački dar.

bio posljednji vladar pod kojim je podložni mu narod uživao neka prava i slobode, jer je poslije njega došlo ropstvo. I što je od vremena njegovoga vladanja vrijeme odmicalo, narod je živio u sve gorim uslovima, pa im je njegov lik postajao sve privlačniji. S. Novaković pretpostavlja da je Markova slava posljedica Vukašinove i Uglješine pogibije na Marici, a drugi razlog vidi u velikoj ljubavi koju je uživao kod svoje vojske. Tumači da je morao imati među vojskom najviše Srba koji su mu se divili i pronosili slavu njegovoga junaštva po Balkanu, pa se pita zašto svi hroničari ćute o Marku i drugim sultanovim vazalima, a progovorili su tek poslije Markove i Konstantinove pogibije na Rovinama. Na kraju zaključuje u upitnome obliku da nije to zato što su tek smrću iskupili kosovski grijeh. Neki autori su pisali da je u tursko vrijeme bilo zabranjeno pjevati o Milošu i Kosovskome boju, dok je to bilo slobodno o turskome vazalu Marku, nazivajući pjevanje o Marku turkofilskim. D. Srejšević drži da pjesme o Marku u sebi skrivaju nešto duboko i da Marko nije ni izmišljen ni pozajmljen nego uporno iščekivan i morao je da se pojavi. Po njemu kroz ciklus pjesama o Marku Kraljeviću oživljavani su stari arhaični motivi i praslike, koji su se taložili u svijesti prethodnih generacija tokom vjekova.⁷⁰³ Uzore Marku, piše, treba tražiti isključivo u balkanskoj prošlosti, u krajevima gdje su te pjesme nastale. Misli da je ličnost koja je poslužila za uzor morala da prevaziđe okvire Markove državnice. Ali, nije odgovorio na pitanje zašto u cijelome ciklusu o Marku nema nijedan motiv niti detalj koji je u vezi s Nemanjićima ili nekom drugom balkanskom dinastijom. Ne vidimo da bi taj lik na konju koji je poslužio za Marka trebalo tražiti u srednjovjekovnim spomenicima balkanskih naroda, ili u hrišćanskoj mitologiji i ikonografiji, kako tvrdi Srejšević. Niti bi se moglo prihvatiti stanovište V. Čajkanovića da Sveti Đorđe i Marko Kraljević predstavljaju hipostazu vrhovnoga srpskoga boga, jer je nesporno da je u njegovome liku supstituisan, između ostalih, i konjanik iz starobalkanskih mitova koji je bio njihova okosnica, i koji je mogao biti inspiracija hrišćanskoj mitologiji i ikonografiji, a ne obratno. A organskoga doticaja epskoga lika Marka Kraljevića s vrhovnim bogom Slovena – ranosrednjovjekovnih Srba nema. Ni stanovište N. Banaševića da su na stvaranje legende o Marku imale uticaj njegove posljednje zapisane riječi kod Konstantina Filozofa nije utemeljeno. Jer u pjesmama nema pomena o Bici na Rovinama, niti se te riječi u njima nalaze, ma i u naznakama. Ni njegova pretpostavka da su odjeci francusko-italijanske viteške književnosti našli odraza u pjesmama o Marku Kraljeviću ne bi se mogla prihvatiti. Ne postoji niti jedan osnov, niti dokaz da je balkanska epska poezija, koju emanira osobena ratnička kultura, čija tradicija seže do u bronzano doba, dobijala impulse iz Zapadne Evrope. Univerzalne teme kao što su izdaja i preudaja supruge, otkup roblja i druge prisutne su na udaljenim prostorima, od Evrope do Dalekoga Istoka i nemaju nikakve međusobne uzročnopoljedične veze, pa se ne bi moglo na temelju istovjetene fabule uspostavljati bilo kakva veza, u

703 Dragoslav Srejšević, *Iliri i Tračani*, Beograd, 2002, str. 80.

ovome slučaju između francuske i istočnobalkanske epske poezije. Banaševićeva podjela epskih pjesama u tri vrste: Marko kao zaštitnik Uroša i „pobornik legitimnosti Nemanjića“, Marko kao turski vazal i Marko kao junak, takođe nema uporišta u činjenicama.⁷⁰⁴ Jer strukturalna analiza ukazuje da je okosnica svih starijih pjesama o Marku Kraljeviću oslonjena na paleobalkanske mitove, sem novija ispjevana početkom XIX vijeka u Sremu. Jedan broj autora pokušao je da Markov epski lik poveže s vremenom ubrzanoga propadanja srpskoga feudalnoga društva, nakon Kosovske bitke 1389. godine. Tako Dragoljub Simonović drži da se iza lika Marka Kraljevića krije despot Stefan Lazarević jer su istorijska priča o Stefanu i epska o Marku istovjetne. Oba služe vladara tuđega, obojici je naklonjen, često očinski raspoložen, pa misli da je možda prvo pjevano o vojevanju Stefanovom za turskoga sultana i prijateljskom odnosu Bajazitovom, pa poslije zaboravljeno, a ono čemu su pjesme pjevale je prešlo na Marka. Međutim, epska poezija je isključila feudalne vrhove, crkvu i crkvenu hijerahiju iz opsega interesovanja, sem novija, porijeklom iz Srema, iz vremena bune protiv dahija. Žitija Stefana Dečanskoga, Stefana Nemanje, Svetoga Save i despota Stefana Lazarevića u kome je opisana Bitka na Kosovu i Bitka kod Angore i Lazarev podvig nijesu poslužila ni za jednu epsku pjesmu, iako su kakvome nadahnutome narodnome pjevaču nudila raskošnu fabulu za cijeli jedan ep. Još od vremena Stojana Novakovića pa do danas, skoro svi srpski autori, u Markovome liku vide paradokse povezane sa srpskom srednjovjekovnom državom i Markom kao neznatnim vladarem, koji je bio van matičnih tokova srpske srednjovjekovne istorije. Jovan Deretić ih je vidio dva. Pokušao je da ih riješi u formi pitanja, na koja nije dao odgovor: prvo, zašto je pjesma od maloga vladara stvorila velikoga junaka, a drugo, zašto je „sluga“ vladara tuđega, neprijateljskoga carstva, postao najveći srpski nacionalni junak koji je borbu protiv toga istoga carstva, više od pola milenijuma smatrao svojim osnovnim istorijskim zadatkom? Na sva ta pitanja, koja čine „zagonetku“ Marka Kraljevića, pokušao je da odgovori studijom. Oslonjen na zablude srpske književne historiografije, koje su utemeljili njegovi prethodnici, sve ih je ponovio. Kao i njegovi prethodnici polazi od tri temeljne pogrešne pretpostavke: prva, da je epska poezija srpskoga karaktera; druga, da je nastala u feudalnim vrhovima srpskoga srednjovjekovnoga društva i treća, da je hronološki vezana za početak Dušanove vladavine. Piše da epsko šecanje Srba seže oko 60 godina prije Kosovske bitke. Za tu tvrdnju poziva se na epske likove Hrelje Dragovolje (Relje Krilatice), vojvode Momčila i Miloša Vojinovića koji su živjeli u vrijeme cara Dušana i Bitke na Velbuždu 1330. g., koju uzima kao granični termin koji predstavlja početak epskoga pjevanja, koji je ostavio šecanje u srpskome narodu. Konstatuje da sva trojica junaka žive na graničnom pojasu prema oslabljenoj Vizantiji i agresivnim gradovima-državama, Dubrovniku i Veneciji, pre-

704 Nikola Banašević, *Ciklus Marka Kraljevića i odjeci francusko-italijanske viteške književnosti*, Skoplje, 1935, str. 17–18.

ma kojima je Dušan vodio ekspanzionističku politiku, pa je to nemirno područje, kao i uvijek bilo neiscrpn i izvor epske imaginacije.⁷⁰⁵ Odatle je izveo zaključak da je tradicija pomjerala ovu trojicu junaka na zapad, odnosno istok. Vojvodu Momčila i Hrelju Dragovolju na Durmitor, odnosno, u Novi Pazar, Budim i čak u Bosnu. A Vojnovići, koji su bili feudinci na istoku, pomjereni su na zapad, iz Hercegovine u Vučitrn. Tako su se po njemu istočni junaci našli zapadnije od zapadnih, a zapadni istočnije od istočnih,⁷⁰⁶ da bi odmah utvrdio kako je taj srpsko-vizantijski antagonizam, koji je dosegao vrhunac u vrijeme cara Dušana, koji je vodio ekspanzionističku politiku prema Konstantinopolju, jedva pomenut u narodnim pjesmama. Dok nijedan od ove trojice junaka nije dovođen u vezu s carem Dušanom, ali je, Deretić drži, u prirodi epske imaginacije da je pokreću istorijski sporedne, a ne vodeće ličnosti toga doba. Pozvao se na Marka Kraljevića kao argument da istorijski ključne ličnosti igraju sporednu, a istorijski sporedne glavnu ulogu. Tako se po njemu dogodilo da istorijski neznatni vladar Marko Kraljević postane središnja ličnost srpskoga eposa, a ne car Dušan ili neki drugi vladar iz dinastije Nemanjića. I onda zaključuje da se u pjesmama u kojima Marko služi turskoga cara eksponiraju sećanja na vrijeme kad su Srbi priznavali vlast vizantijskoga cara i iz poznoga srednjega vijeka kad su slovenske države počele da potpadaju pod tursku vlast. Marka Kraljevića je definisao kao fenomen s kojim se moramo suočiti, zbog nesagledive protivurječnosti njega kao istorijske ličnosti i pjesničke slike o njemu.⁷⁰⁷ Saglasio se s N. Banaševićem da su posljednje Markove riječi koje je zabilježio Konstantin Filozof i njegova pogibija poslužile kao podstrek pjevačima da počnu pjevati o Marku. Dalje piše da je odgovor na pitanje zašto je Marko sluga turskoga cara u činjenici da je bio zaštitnik naroda od turskih silnika. Po njemu Marko kao vitez je apsorbovao Marka kao kralja. A u poeziji on je „kraljević“ jer se to uklapa u ritmiku deseterca lakše nego „kralj“.⁷⁰⁸ Na kraju postavlja tezu da manastirske teme i epske slike srpskoga carstva upućuju na glavne oblike srpske srednjovjekovne kulture, a hrišćanski način gledanja na život ima prioritet, što se vidi po tome jer su najvažniji događaji iz istorije interpretirani u duhu hrišćanstva.⁷⁰⁹ A. Loma je mišljenja da su Markov lik, nedugo poslije pogibije, stvorili guslari na dvorovima Marku podložne vlastele ili s njim povezane srpske vlastele, da bi ga kasnije seobe u tursko doba prenijele na severozapad, đe se održao do Vukovoga vremena.⁷¹⁰ Inače, stanovišta je da su Srbi prije Kosovske bitke posedovali tradiciju o velikom, odsudnom boju s nepoznatim likovima, vezanu za neku drugu bitku, da bi

705 Jovan Deretić, *Zagonetka Marka Kraljevića*, Beograd, 1995, str. 67.

706 Isto, str. 68–69.

707 Isto, str. 124.

708 Isto, str. 147.

709 Isto, str. 243.

710 Aleksandar Loma, *Prakosovo*, Balkanološki institut SANU, posebno izdanje br. 78, Beograd 2002, str. 104.

pod uticajem sudbonosnoga sukoba s Turcima 1389. godine, doživjela novu povijesnu konkretizaciju; tu hipotetičku tradiciju nazvao je Prakosovo.⁷¹¹ Slično mišljenje o epskoj poeziji ima i B. Anzulović, koji tvrdi da su pjesme o Marku Kraljeviću bile popularne u prvo vrijeme osmanske uprave, jer su mnogi Srbi služili u njihovoj vojsci, a da su pjevači u XIX vijeku Marka prikazivali manje brutalnim, a više patriotskim da bi bio uzor narodnom otporu osmanskoj vlasti.⁷¹² Zaključuje da su to činili jer su u vrijeme prodora Osmanlija na Balkan srpski vladari bili turski podložnici.⁷¹³ Stanovišta i J. Deretića, A. Lome i B. Anzulovića nijesu utemeljena u činjenicama. Ta epska poezija, koju oni vezuju za srpsko feudalno društvo, nastala je u Sremu na samom početku XIX vijeka, oko 350 godina nakon propasti srpske države, svojevremeno djelimično vlaškoj sredini, u kome nazivi oko 40 naselja imaju korijen u vlaškom jeziku. Upravo vlaška sredina u Sremu ju je i ispjevala.⁷¹⁴ Toga je bio svjestan Novak Kilibarda koji je konstatovao da nije Podrugovićeve pjesme *Ženidba Dušanova* i nekih stihova o Svetome Savi, skoro da bi se moglo reći da je 175. godina vladavine Nemanjića oćutano u narodnoj poeziji, pa zaključuje da su u crnogorskoj epici ostale po strani od njenoga interesovanja jednako i slava cara Dušana koliko i sultana Sulejmana Veličanstvenoga.⁷¹⁵ Svjestan toga paradoksa, S. Matić je u pjesmi o Skadru i Mrnjavčevićima tražio tragove staroga pjevanja o prijestonici Duklje i izveo nategnut zaključak da su epske pjesme prenesene sa starijih na novije ličnosti, utoliko što je kasnije na tim prostorima živjela epska istorijska tradicija.⁷¹⁶ Usporedna analiza rano-srednjovjekovnih povijesnih izvora i literature i narodne epske poezije tako nešto ne može dokazati. I posljednji u nizu autora koji su se bavili Markom Kraljevićem, M. Aleksić u svojoj studiji pokušao je da riješi „Markov paradoks“, na način kako ga definišu srpski autori. Stao je na konačno stanovište da on simbolizuje jedinstvo južnoslovenskih naroda na način primjeren srednjemu vijeku kad su se ti narodi, lišeni stranoga uticaja, slobodno povezivali; kad se nijesu dijelili na „naše“ i „njihove“.⁷¹⁷ Nije tačna ni Jagićeva pretpostavka da je razbijanje srpskoga državnoga bića i kosovska katastrofa djelovala potresno i podsticajno na srpsku narodnu epiku, ali je posve tačno da je Morejski rat i sve što se dešavala iza njega vrlo podsticajno djelovao na vlašku epiku dinarskoga pojasa, od ravnih Kotara do Bojane.

Na istovjetnim pozicijama, kao i većina srpskih autora, stoji i ruski slavista N.

711 Isto, str. 7.

712 Branimir Anzulović, *Heavenly Serbia: from myth to genocide*, New York; London: New York University Press, str 16–17.

713 Isto, str. 41.

714 Dragan Popović, „Toponamastika Srema“, SANU, *Balcanica XXIV*, 1993, str. 214.

715 Novak Kilibarda, *Istorija crnogorske književnosti, kj. 2, Usmena književnost*, Podgorica, 2012, str. 51.

716 S. Matić, *Naš narodni ep i naš stih*, Novi Sad, 1964, str. 237.

717 Marko Aleksić, *Marko Kraljević – čovek koji je postao legenda*.

I. Kravcov. Tvrdi: „Jezgro srpskog epa nosi u sebi i određeni otisak sredine u kojoj je postao, naime, otisak ideologije i načina života viših slojeva feudalnoga društva. Srpski ep je poezija vojne aristokratije. On je stvoren tim socijalno-istorijskim uslovima koji su zahtevali junačku poeziju. Nastao je u kneževsko-vlastelinskome krugu, njegove ideje su nacionalne, a češće lokalne nezavisnosti. Celokupna njegova sadržina i forma objašnjive su samo u tom slučaju ako se na njega gleda kao na poeziju vrha feudalnoga društva.“⁷¹⁸ Oponirao mu je V. Đurić stanovištem da narodne pjesme nijesu gospodska tvorevina, jer svojevremeno ne bi bilo onolike povike prečanske gospode na Vuka što ih zapisuje i objavljuje, nego bi se tome radovali. Stao je na konačno stanovište da su neke narodne epske pjesme bile omiljene na nemanjićkom dvoru i nije isključeno da su neke tamo i nastale, što nije dokazao niti se može dokazati.⁷¹⁹ Od stranih slavista, tim pitanjem jedini se studiozno pozabavio A. Serensen. Temeljeći svoje zapažanje na studiji južnoslovenske epske poezije o Marku, odrekao joj je srpski etnički karakter. Napisao je da ako saberemo sve što je zapisano od Vuka, Bogišića i Milutinovića o Marku Kraljeviću, mirne duše možemo da kažemo da staru srpsku lokalizaciju pjesama o Marku uzalud ćemo tražiti; ni jedna crta u tim pjesmama ne ukazuje da su te pjesme posebno nastale u srpskim zemljama.⁷²⁰ O tome pitanju očitovao se svojevremeno i poljski pjesnik Adam Mickijević, koji je pisao da je Marko Kraljević simbol uspavanih snaga Južnih Slovena.⁷²¹ Inače, A. Serensen se bavio i crnogorskom epikom koju, piše, „karakterišu sažeti, realistički i slikoviti opisi, bez fantazije i epske retorike“.⁷²² Primijetio je da kod crnogorskih pjesama preovlađuje „...individualni momenat nad tipičnim; one su manje odraz opšteg srpskoga života, a više slika osobeno životnih formi XVIII veka. Otuda ne mogu da pretenduju da predstavljaju klasično uobličenje srpskoga junačkoga pesništva. S Vukovim pjesmama ne mogu da se uporede.“⁷²³ U svakom slučaju, nikada nijedna sredina nije očuvala pjesme koje joj nijesu ništa značile.⁷²⁴ Zato su temeljna pitanja na koje treba dati odgovor: koja sredina je tvorila i očuvala epsku poeziju i zašto je Marko Kraljević eponimski i nacionalni junak nekoliko južnoslovenskih naroda?

718 Nikola Ivanović Kravcov, *Студији Сербский эпос*, 1933, str. 90 i dalje.

719 Ljubiša Rajković, „Pogledi dr. Vojislav Đurića na poreklo naše narodne epike“, *Mitološki zbornik 15*, Rača – Beograd, 2006, str. 175.

720 Asmus Serensen, *Prilog istoriji razvoja srpskoga junačkoga pesništva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Vukova zadužbina i Matica srpska, Novi Sad, 1999, str. 341.

721 Krešimir Georgijević, *Srpskohrvatska narodna pesma u poljskoj književnosti*, str.67.

722 Asmus Serensen, *Prilog istoriji razvoja srpskoga junačkoga pesništva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Vukova zadužbina i Matica srpska, Novi Sad, 1999, str. 232.

723 Isto, str. 255.

724 Nenad Ljubinković, *Tradicija i odgovori – studije iz narodne književnosti*, str. 13.

ZAKLJUČAK

Sudeći na temelju Markovoga lika oslikanoga na dvije freske, zaključujemo da je povijesni Marko Kraljević bio visok, oštih crta lica, snažan, tamnopusit i markantan čovjek. Reklo bi se da je pojavom, visinom i izgledom svuda i na svakome mjestu dominirao. Bio je izuzetno vješt diplomata. Kao mlad čovjek, riješio je spor cara Dušana s Dubrovčanima u vezi carevoga pologa, oslobodio neke prizrenske trgovce zatočeništva i ugovorio slobodnu trgovinu između Dubrovnika i Raške. Svjestan turske moći, koja je u njegovo vrijeme Vizantiju već bila bačila na koljena, nije prkosio Turcima, novim i moćnim gospodarima Istočnoga Balkana. Nije se upuštao u rizične političke i vojne poduhvate protiv njih; nije bio spreman na uzaludne žrtve. Očito, nije se uzdao u silu nego u pamet. Upečatljivi znaci pokornosti koje im je davao preporučivali su da ga stave pod zaštitu. Bio je njihov vazal, do kraja im je ostao vjeran i kao takav je i poginuo. Tokom 24 godine njegove vladavine Pelagonija nije iskusila bijes turskih akindžija, koji su harali i pustošili sve okolne oblasti, sijući strah i užas, odvođeci roblje, plijeneći i uništavajući privredu. M. Orbini piše da ih je Marko mitio bogatim darovima da ga ostave na miru. S ruke mu je bila i činjenica da s ocem i stricem nije učestovao u Bici na Marici 1371. godine, koja ga je Turcima mogla preporučiti kao vazala na koga mogu računati. Po svemu sudeći to je bila njegova odluka, jer je bio u sporu s ocem Vukašinom. Na takav zaključak navodi i izvjesno predanje „da se svadio s ocem Vukašinom kad je ovaj ubio Uroša.“⁷²⁵ Mislimo i vjerujemo da su svi ovi pobrojani razlozi zbirno uticali da Turci zaobilaze Pelagoniju, sve do Markove pogibije 1395. godine. Stekli smo uvjerenje da je u ona nečovječna vremena Marko Kraljević bio čovječan i razuman vladar. To se ne može kazati za okolne feudalce, iako su u narodnoj poeziji njihovi likovi ukrašeni najvećim ljudskim vrlinama. Ne treba zaboraviti da su međufeudalni sukobi na prostoru Istočnoga Balkana, između vizantijskih, srpskih i bugarskih feudalaca bili sa zastrašujućim posljedicama po te narode i države. Oni su odigrali mračnu ulogu u tome vremenu kada su pozivali Turke kao saveznike protiv sopstvenih neprijatelja, uveli su ih u balkanske sukobe i utvrdili na Balkanu. S reda, brutalnom silom su se obrušavali na ukmećeno stanovništvo, tovarajući mu neizdržive namete i obaveze i ponašajući se prema njemu, kako je u XVI vijeku pisao ostrogonski nadbiskup, gore nego da je stoka. Nezajažljivi i uvijek spremni na rat i savezništva s bilo kime, uključujući i sultana, samo da bi uvećali teritoriju i broj kmetova. Vapaji ukmećenoga stanovništva, sebra i meropha, koji su pod njima pištali da se do neba čulo, nijesu ih doticali. Koncem XVIII vijeka šećanje na njih i tu njihovu mračnu ulogu u propa-

725 Ljubomir Zuković, *Narodni ep o Marku Kraljeviću*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1985, str.23.

sti istočnobalkanskih država već je bilo izblijeđelo, pa je početkom XIX, u vrijeme kad Balkan potresaju ustanci protiv osmanske vlasti, ona mogla da se nekritički tumači. Nataknut im je oreol vitezova, domoljuba i mučenika za vjeru i preseljeni su u mit. Te vrijednosti su kroz njih glorifikovane da bi se u narodu budio slobodarski duh i snažila njegova volja da se digne na oružje i povede borbu za konačno oslobođenje. U povijesti nije uopšte osvijetljena i istaknuta njihova mračna uloga u propasti srednjovjekovnih balkanskih država. Pravo lice, ne samo srpskoga, nego svakoga feudalnoga društva i feudalaca, uopšte, ogleda se kroz lik feudalca Ivoja i izvjesnoga Junca, koje je opisao Grigorije Camblak u žitiju Stefana Dečanskoga.⁷²⁶

O Marku Kraljeviću V. Karadžić je objavio 55 pjesama, S. Milutinović i drugi 24, Matica hrvatska objavila je 72, u rukopisnoj zbirci SANU ima 240 a neki drugi autori i izdavači zapisali su i objavili 24, što u konačnome čini brojku od 315 pjesama zabilježenih na zapadu Balkana. U Makedoniji je objavljeno 250, u skopskome Institutu za folklor „Marko Cepenkov“, na magnetofonskim trakama čuva se 913 pjesama, 62 su zabilježene u Pirinskoj Makedoniji i oko 50 je objavio K. Penušliski.⁷²⁷ To je ukupno oko 1275 pjesama zabilježenih na istoku Balkanskoga poluostrva. Tako da je na cijelome Balkanu sveukupno zabilježeno oko 1590 epskih pjesama o Marku Kraljeviću. Ta brojka se ne može smatrati konačnom, jer nam nijesu bili pri ruci svi izvori epske poezije o njemu, osobito ne oni koji su objavljeni u Ukrajini.

Poezija o Marku Kraljeviću i epskim likovima povezanim s njim reflektuje kulturu, religiju i tradiciju paleobalkanskoga stanovništva koje je naseljavalo Pela-

726 „...Neki Ivoje bi postavljen od carice Jelene za čelnika, nepravedno i nepobožno. Ovaj dakle u početku pritvaraše pobožnost i smernost, reklo bi se: vuk, pokrivajući se ovčijom kožom, a zatim otkri zvera koji je unutra živeo. Odmah se pokazivaše ljut i beše stan svakog bezakonja. Ovaj idol nepobožnosti prisvoji javno sve što je u manastiru, i ustroji da se to upravlja od svetskih, a nastojatelje manastira otuđi od svakog dostojnog dela, tako da se nije smeo zvati ni imenom iguman. Pa i onaj sveštenu zbor inoka stavljao na raznovrsne nevolje, tako da nisu smeli ni slobodno hoditi posred manastira. I da ukratko kažem, tama upravljao svetlosti i vuk beše pastir ovčama, i neka velika i neutešna beda pokrivaše duše svijetu... Ali i drugo svedočanstvo izneću vašoj ljubavi, strašnije od prvoga, što sa vama i same naše oči videše, a i mnogi drugi behu gledaoci. Govorim o onom Juncu, koji je prema delu dobio i podobno ime, jer podobno neukroćenom i divljem juncu dođe u manastir, poslan od onih koji su tada blagochastivo vladali da čuva mesto, jer se tada dogodiše međusobni ratovi i činjahu se iznenadna i česta pljenja, i nemala prolivanja krvi. I kao bezumni, prema pisanom, reče u srcu svome: „Nema Boga“. A pokvari se i omrazi se u upravljanju, jer sve što beše u manastiru, imadaše u rukama. Obračaše kako mu je volja bila, a zapovedi da samo neki mali deo hleba i drugih potreba daju igumanu, i to ne kada iguman hoće, no kada hoće onaj koji daje. I svima koji su u manastiru zapreti da nikako k njemu ne dolaze, pa i ako bi ko po običnom načinu radi koristi došao k nastojatelju, izlazeći od igumana upadaše u ruke njegovih slugu sličnim lovačkim psima koji gledaju i očekuju željeni lov. I ako je takav bio inok, primaše mnoga beščašća i pretnje, a ako je bio mirjanin, dobijaše dovoljno batina, i noge njegove metahu ljuto u klade...“

727 Kiril Penušliski, *Marko Krale – legenda i stvarnost*, str. 34.

gonju, obod i planinski lanac koji ju je okruživao. Ukoričeni u tome prostoru koji je od duboke praistorije emanirao ratnički i epski duh, u neredovnim okolnostima, koncem XIV i početkom XV vijeka, on je kroz njih progovorio epskom poezijom. Kroz tu poeziju o Marku Kraljeviću nadvija se Heraklova sjenka iz bitoljske *Heraclea Lynkestis* i helenskih junaka iz trojanskoga rata: Ahila, Ajanta Telamonovoga i Diomeda koji potiču iz okoline Pelagonije. Ta nevidljiva nit koja povezuje helenske junake i Marka Kraljevića zadugo se očitovala, kroz cijeli XIX vijek. Njegovim koncem, u čast grčkoga ustanka na Kritu protiv turkokratije, od 1866 do 1868. godine, Stevan Vladislav Kačanski⁷²⁸ ju je očitovao u pjesmi *Panjinijon*:

A vi na Kritu – braćo junačka,
Dršte se tako, dok Šarac čil
Zavrišti našeg Kraljević Marka –
Dok se ne prene srpski Ahil...

Nije slučajno Hektor predvodio trojanske trupe, između ostalih, ojačane Peonacima iz Pelagonije, Dardanacima s prostora današnjega Kosova i Tračanima iz današnje Bugarske; svi s prostora Pelagonije (Makedonije) ili u doticaju s njom. Taj svijet očito nije mimoišla nijedana velika ratna epopeja posljednjega milenijuma stare ere, u kojemu je oličenje junaštva bio Herakle. Gete je u člancima o južnoslovenskoj epskoj poeziji pisao o Marku, upravo, kao nekakvome savremenome parnjaku grčkoga junaka Herakla. Teško se oteti utisku da je njegova toljaga, u novim povijesnim okolnostima, u epskoj poeziji transformisana u buzdovan, koji je stavljen u ruke Marka Kraljevića.

Na rastojanju od samo šezdesetak kilometara od Prilepa nalazi se antička Pela, sedište Filipove kraljevine – Egejska Makedonija. Makedonci su, inače, Herakla držali za pretka kraljevske dinastije. U vrijeme Keltske najezde na Makedoniju i Makedonsko-rimskoga rata, u trećem i drugom vijeku prije nove ere, uzdali su se u Filipa i Aleksandra Makedonskoga, držeći ih božanstvima koje su zazivali u pomoć. Istovjetan običaj imamo kod Vlaha iz Krajine u Hrvatskoj, koji u nevolji zazivaju Marka Kraljevića. Predanje iz okoline Prilepa da je jedan kraljević zmaj bio kralj u Prilepu, jasno ga identifikuje kao Aleksandra Velikoga; on je po predanju bio zmaj. Dok je predak antičkih Makedonaca, poput svih heroizovanih predaka, bio je *hypoioharmen* – borac na konju. Takav je slučaj i sa Markom Kraljevićem, koji je junak na konju. Njegov Šarac, kako ga opisuje epika, konj šaren kao goveče, istovjetan je s Aleksandrovim Bukefalom, koji je, takođe, bio hibridan – vologlav. Očito Marko „jaše“ Aleksandrovoga Bukefala. Zato narod u okolini Prilepa i pripovijeda da je

728 Miodrag Stojanović, „Prve srpske antologije grčkoga pjesništva“, *Mitološki zbornik br 15*, Rača – Beograd, 2006, str. 100.

konjanik, odnosno, heroizovani predak, u ovome slučaju Aleksandar Makedonski, osnivač Markovoga manastira u Prilepu. I jedan kult koji je ukorijenila Aleksandrova majka Olimpija povezuje Markovu Pelagoniju s Aleksandrom Velikim. Po jednoj legendi koju donosi Plutarh Aleksandar Veliki se rodio iz veze majke Olimpije sa zmijom, odnosno s tračkim bogom Sabaziosom koji je u obliku zmije svako veče zalazio k njoj u krevet. Poznato je da je Olimpija bile velika poklonica ovoga tračkoga božanstva i učestvovala u orgijama koje su se organizovale njemu u čast. Poklonici su noću priređivali ritualne ženidbe tokom kojih bi zmije plazile odjećom i tako ostvarivali ritualno mistično seksualno jedinstvo.⁷²⁹ Sličan običaj se očuvao u selu Orman u Skopskoj kotlini koji je zapisao M. Filipović. Na jednom uzvišenju više sela koje se zove Zmijarnik, početkom proljeća, okupljaju se seljaci iz okoline. Dok jedni igraju, drugi love zmije i donose ih usred kola. Nakon što je oko zmija igrano kolo, muškarci i žene koji žele dobiti potomstvo stavljaju pred njih raznu odjeću i gone zmije da preko njih pređu. Vjeruju da će dobiti decu oni preko čije odjeće je prešla zmija.⁷³⁰ Očita je veza između Sabaziovoga kulta koji se povezuje sa makedonskom dinastijom i Aleksandrom Velikim i običaja u selu Orman.

U jednom dužem procesu, u kome je neredovna socio-politička situacija s kraja 14. vijeka imala ulogu, došlo je do kanonizacije mita o Marku na štetu Aleksandra Velikoga, Tračkoga konjanika i drugih. Mit o Marku, odnosno o heroizovanome pretku, koji transcendentira i pomaže svojim potomcima, povezo se s tračkim i drugim konjaničkim mitovima koji su se grupisali oko njega. Takvi mitski likovi simboli su pojedinih etničkih zajednica kao što su Marduk, Herakle, Mojsije i drugi. Iz tih mitova su proistekli književni žanrovi kao što je grčka tragedija i paleobalkanska epska poezija. Najstariji zapisani uzor za lik Marka Kraljevića je Gilgameš, kralj Uruka, grada u Mesopotamiji, koji je vladao oko 2500. godine prije Hirsta. U mitologiji, kao i Heraklu, pripisuje mu se nadljudska, skoro božanska snaga i moć. Kao što je Marduk reprezentacija duha Mesopotamije, Herakla stare Helade, tako je i Marko reprezentacija duha paleobalkanskoga stanovništva potekloga iz kotline Pelagonije i okolnih planina. Ep o Marku naslonjen je na religioznu osnovu toga svijeta koji je kroz istoriju uvijek imao heroizovanoga junaka koji je dolazio iz onostranoga i rješavao ovostrane probleme. Taj parareligiozni odnos prema Marku Kraljeviću vidi se iz dva slučaja. Prvi se desio početkom četrdesetih godina 19. veka u Šibeniku i zabilježen je u lokalnom ljetopisu: „Prije nekoliko mjeseci jedan težak žalostan iz Pokrivnika, maloga sela tri ure vrh Šibenika, dođe gospodararu i veselo reče: ‘Dobre imam glasove, gospodaru. Marko Kraljević je ustao. Vidjeli su ga u Hrvatskoj’...“. A drugi u Prvom balkanskom ratu, 1912. godine, kad je cio jedan puk srpske vojske šedočio da je vidio Marka Kraljevića kako predvodi na-

729 Aleksandar Stipčević, *Kulni simboli kod Ilira*, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo 1981, str. 181.

730 Isto, str. 180.

pad na Prilep. Tako da odnos prema Marku Kraljeviću nije samo u domenu epske poezije. To je jedan oblik religije. Kroz epsku poeziju dobijala je pjesničku formu, ne gubeći ništa od suštine. Nju je Njegoš opisao kroz lik Teodosija Mrkojevića u pjesničkome djelu „Lažni car Šćepan mali“: „Bog je nama svagda pomogao, tvrda volja i mišice naše – druge nama ne treba pomoći; bog nas znade, a mi sebe znamo, više nama ne treba poznanstva“. Takav odnos prema vjeri paleobalkanskoga stanovništva primijetili su i neki putopisci i etnolozi. Medaković je pisao da kad se Crnogorac u putu nađe na kakvoj uzvisini s koje se pruža pogled u daleko, skine kapicu, i onda se krsti i moli.⁷³¹ To mu je bila jedina molitva, koju je držao da vrši na pravome mjestu, kakvome uzvišenju, koja je, u stvari, bila njegova crkva. Do danas je ta religiozna praksa očuvana kroz Vladimirov kult, doduše hristijanizovan, koji se njeguje u podrumijskim selima, iznošenjem na Trojčindan njegovoga krsta na Rumiji. Njegov smisao se vrhuni na vrhu Rumije, jer mu je okosnica paleobalkanska i prapovijesna. Do Njegoša, na Trojčindan praktikovan je izlazak i na vrh Lovćena, koji je on prekinuo izgradnjom sopstvene kapele i sobom reinterpreterirao stari kult. Inspektor Ministarstva prosvjete i crkvenih djela, 1882. godine, pisao je u inspeksijskome izvještaju urađenome nakon posete Pivi i Drobnjaku, koju naseljava vlaško stanovništvo, da tamo nikada nijesu služili liturgiju niti znaju da je služe. To je bilo poznata činjenica nadaleko. J. Frajdić je citirao nekoga starijega hrvatskoga hroničara koji je napisao da lički useljenici u Slavoniju nijesu previše oduševljeni za službu božju „baš kao da su jednoga koljena s Crnogorcima, i njihove crkve rek bi više su za svećenika negoli za narod“. Primijetio je da je najčešća pjesma prvih Ličana doseljenika, „a po svoj prilici, i jedina koju su umjeli – krivo bih se izrazio da kažem pjevati, bila im je: O,o,o,o,o, Kraljevića Marko. Taj o,o,o, znali bi ponavljati i otezati bez prestanka sve u jednome glasu, da ti se činilo nikada kraja tome okanju“.⁷³² I N. Nodilo je uočio da je u ijekavaca puna glava praznovjerna, što je gođ „odjek s neba davnih bogova zvučniji i silniji. Ograda jake porodice i jaka bratstva u Hercegovini, u Boki kotorskoj i u Crnoj gori, kao što učuva pravne i domaće drevne običaje, tako zakloni i mnogi ostatak od stare vjere“.⁷³³ Njena okosnica sačuvana je u kolektivnoj svijesti, koja je temelj nacionalnoga bića svih južnoslovenskih naroda.

U Makedoniji, kolijevci epa i predanja o Marku Kraljeviću, zabilježeno je mnoštvo mitova čiji je glavni protagonist Marko Kraljević. Poput Herakla koji je prošekao kopnenu vezu između Španije i Afrike, stvarajući tako Gibraltarski moreuz i mitski Marko je prošekao kamene zastore kod Demirkapije i planinu Sočivicu da bi odjezero Bitoljsko polje. Herakle je nabačio kamenje s obje strane Gibraltarskoga moreuza

731 V. Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860, str. 27.

732 Josip Frajdić, *Migracije Ličana na područje Slavonije*, Medicinski fakultet, Osijek, str. 104.

733 Natko Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata, Logos, Split, 1981, str. 7.*

stvarajući Heraklove stubove, a Marko je u Prilepskome polju nabačio dva kamena, jedan kod sela Ljubotin i dva kod Kičeva. Herakle je u Italiji izgradio nasip kroz Lukrinski zaliv – današnja Heraklova cesta, slično je i Marko Kraljević izgradnjom nasipa u Makedoniji spriječio da se Prilepsko polje ujezeri i bude kao Ohridsko jezero. Za Herakla se vezuje osnivanje Abdere na Iberijskom poluostrvu⁷³⁴, Hekatompila u Libiji⁷³⁵, Alesije u središtu Galije⁷³⁶ i Krotona na Siciliji⁷³⁷ i niza drugih gradova u Italiji, a za Marka izgradnja Prilepskoga grada, tvrđave u Štipu i tvrđave Isar iznad Tetova. Heraklo je ubio Busirida u Egiptu zbog žrtvovanja ljudi⁷³⁸, Anteja u Libiji jer je strance lišavao života⁷³⁹, Geriona u Iberiji i Erika na Siciliji jer su prestupili zakone i ugnjetavali stanovništvo⁷⁴⁰, a Marko je u epskoj poeziji ubio Musu Kesedžiju, Đema Brđanina, Đerđ Elez Aliju i Četobašu Muja koji su stvarali nered i provocirali vlasti oličene u sultanu, koje je štitio red i poredak. Herakle djeluje civilizatorski na širokome prostoru Evrope poznatom ondašnjoj Heladi, a Marko samo u Pelagoniji opasanoj planinskim vijencima, koji su dominirali horizontom do kojega je i jedino dopiralo zanimanje paleobalkanskoga stanovništva koje ju je naseljavalo. Ono što je pripisivano Heraklu u protoistorijskoj Evropi to je pripisivano Marku Kraljeviću u Pelagoniji. Mitovi o Marku Kraljeviću kasnije su bili i motivi epske poezije o njemu, koja ima neke duhovne osobenosti i metafizičku dimenziju koja emotivno motiviše čitaoce. Ta epska kultura predstavlja emanaciju mitskog obrasca koji je utjelotvorio Marko, ili pravilnije, mitski Marko je emanacija njihove kulture. Stanovništvo koje ju je živjelo ponašalo se u skladu s mitološkim matricama i cijela stvarnost u kojoj su živjeli bila je utemeljena u njima. Leksika i sižeji imaju izvjesnih dodirnih tačaka s nekim mitovima stare Helade. Kod Grka imamo mitološka bića kentaure, gorgone, satire, hidru, kiklope, nimfe i druge, pa znamenite heroje Herakla, Tezeja, Perzeja, Jasona, Orfeja i desetine drugih. U paleobalkanskoj epici dominira Marko Kraljević ili likovi koji su mu u opoziciji i posestrima vila, uobičajena za stočarsko stanovništvo koje je vezano za planine, livade, šume i polja. Nesporno da su grčke nimfe skoro istovjetne dinarskim vilama. I jedne i druge se kupaju, gaze jutarnju rosu i vole lijepe mladiće i junake. Nije dobro ako se u nekoga zaljube, a on ne odgovori. Kao i nimfe, i vile mogu biti planinkinje koje obitavaju u pećinama i oblakinje u jezerima. Paštrovići im jednom godišnje iskazuju poštovanje koje ima kulturni karakter. Izlaze na brdo poviše Budve, na „vilino gumno“, i s cvijećem u rukama pjevaju:

734 Pseudo-Apolodor, 2, 5, 9.

735 Diodor Siciliski, 4, 18.

736 Isto, 4, 19, 2.

737 Isto, 4, 24, 7.

738 Isto, 4, 18, 1.

739 Isto, 4, 17, 5.

740 Isto, 4, 17, 5;4.

„Dobro jutro, b’jele vile!
I nama ga dajte.“

Iz tužbalica paleobalkanskoga stanovništva razvidno je da podzemni svijet mrtvih poimaju kao svijet tame i nesreće. D. Antonijević je citirao grčkog istraživača S. Kirijakidesa koji je u jednoj studiji o modernome grčkome folkloru zabilježio izvjesnu južnoslovensku tužbalicu, kojoj je našao parnjaka u jednoj sceni iz Homerove „Odiseje“:

Dole u podzemnom svijetu, ispod zemlje
Devojke tuže, a mlađi heroji jadikuju
Zašto oni plaču, zašto oni tuguju?
Da li nebesa još uvijek stoje, da li je još uvek sve isto?
Da li crkve još stoje sa svojim pozlaćenim ikonama?
I razboji na kojima žene tku?

S. Kirijakides je zaključio da sadržinski nevjerovatno podsjeća na stihove koje je Homer stavio u usta Ahilu prilikom susreta s Odisejem u hadu.⁷⁴¹ Odisej mu objašnjava razloge dolaska u had i kaže mu da je bio slavljen na zemlji i da sad upravlja moćno, zato ni na smrt ne treba da žali. A Ahil mu odgovara:

Nemoj me tešiti zato što umreh, Odiseju dični,
ja bih radio bio sebar i služio drugom,
koji svojega nema imanja te živi od mrake,
nego li vladati mrtvima svim što ne vide sunce!⁷⁴²

Kroz Ahilova usta progovorili su stari Heleni koji su, kao i paleobalkansko stanovništvo kroz takozvane južnoslovenske tužbalice, svijet mrtvih doživljavali kao nesrećno mjesto. Nesporno da postoji duboka i organska veza između paleobalkanskoga i svijeta stare Helade, koja se očituje kroz tužbalice i Homerove epove. I grčke erinije su istovjetne paleobalkanskim vješticama. To su htonski demoni koji prvenstveno jedu srodnicima srce. U mitu o Orestu, jedinom sinu Agamemona i Klitemnestre i Ifigenijinom bratu, koji je ubio majku i njenoga ljubavnika Ogista, erinije su pokušale da mu se osvete za majčino ubistvo, ali su ga bogovi spasili. Zato slovenizovano paleobalkansko stanovništvo (Vlasi) u Crnoj Gori i Hercegovini, doseljeno s prostora masiva Rodopa i Pinda, za vještice veli: „Kud će vještica nego u svoj rod“ ili „Obr-

741 Dragoslav Antonijević, „Zajedničko u narodnoj religiji Grka i južnih Slovena“, SANU, *Balkanika* VIII, Beograd, 1977, str. 682.

742 Homer, *Odiseja*, preveo Miloš Đurić, XI pjevanje, VI, 480–490.

nuo se ka vještica u svoj rod“.⁷⁴³ Istovjetne su i daće kod nasljednika starih Helena, savremenih Grka i slovenizovanih Vlaha koje se održavaju nakon 40 dana, godine i tri godine. Na isti način se odnose prema pokojniku i pogrebu. Vezuju ruke i noge pokojnika, pokrivaju namještaj u njegovoj kući, puštaju kose i brade, prosipaju vodu za kovčegom i lome čašu, oblače crninu, nariču i grebu lice.⁷⁴⁴ Pa onda metamorfoza pola dokumentovana u helenskoj tradiciji, kao u slučaju Leukipa, prisutna je u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji pod imenom virdžine ili tobelije. Tragovi su joj duboki i vode do mita o Amazonkama. Jedan slučaj je svojevremeno zabilježio M. Medaković. Neka djevojka u Rovcima se zarekla da će ostati u djevojačkoj čistoti i biti umjesto sina zamjena ocu u viteškoj nevolji i junačkome megdanu. Odijevala se kao muškarac, pasala oružje i išla u bojeve.⁷⁴⁵ Tako da je ep o Marku Kraljeviću, kroz pjesničku formu, dao pjesnički izraz transcendentne stvarnosti paleobalkanskoga stanovništva, porijeklom s prostora koji je zahvatala stara Helada ili u doticaju s njim. U svim domenima nesporan je helenski uticaj. O tome epu mirne duše se može kazati da je trijumf mitskoga svijeta iz najdublje paleobalkanske prošlosti, koji je, u stvari, pretknjiževna forma usmene književnosti.

Epski svijet transhumantnoga stočarenja nikada nije živio u većoj masi na jednoj teritoriji, pa tako nije ni stvorio državu niti se konstituisao kao narod, već je živio unutar najuže rodovske zajednice. Lišen hijerarhije i razvijenih društvenih odnosa nije imao panteon bogova poput Helena, koji je projekcija društvenih odnosa stare Helade i razvijenoga razmišljanja o društvu i transcendentnome; tamo će nema društvene stratigrafije nema ni panteona bogova. Nema pomena o kosmosu, objašnjenja prirodnih pojava, nastanka svijeta, naroda niti zagrobnoga života. Kao takav bog se ne pominje, sem u kosovskome ciklusu, ispjevanome tek početkom XIX vijeka, niko ga ne slavi i on se ne pojavljuje ni u kakvome obliku. U pričama i epskoj poeziji o Marku Kraljeviću nema molitve kojom se na razne načine izražava odnos prema bogu klečanjem, skupljanjem i dizanjem ruku k nebu šutnjom ili slično koje se obavlja u određene dane i određeno vrijeme. Isključeno je žrtvovanje prinošenjem darova božanstvu u bilo kom obliku. Mada nije isključeno da je odsijecanje glava koje Marko redovno čini neprijateljima nije i jedan oblik žrtve. Ali, nesporno, epska poezija o Marku ima eshatološku dimenziju, jer on u njoj egzistira i u ovome, i onome svijetu.

U odnosu na grčke i rimske, paleobalkanski mit je sadržajno i strukturalno škrt i redukovan samo na središnji lik Marka Kraljevića. To nije religiozni mit u punom smislu, ali ima religiozni karakter. Za razliku od religije koja predstavlja

743 Dragoslav Antonijević, „Zajedničko u narodnoj religiji Grka i južnih Slovena“, SANU, *Balkanika* VIII, Beograd, 1977, str. 686.

744 Isto, str. 684.

745 Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, str. 23.

skup mitova, obreda i kanona u epu se ističu vrijednosti društva, ponekad dramatično prikazani odnosi i problemi s kojima se taj svijet susretao. Na taj način oni razmišljaju i doživljavaju svijet. Kao što nas grčki mit o kralju Midi uči da ne treba biti pohelpan, o Ikaru i Dedalu da nije dobro visoko lećeti jer se nisko pada ili o Medeji što sve može da učini čovjek okupiran strastima ljubavi i mržnje, takvome nečemu nas uči i epska poezija o Marku Kraljeviću. Uočava se da taj epski svijet vjeruje u fatum. Nema nijednoga oblika religiozne prakse kao što je liturgija, pomazanje, meditacija, pjesma, klečanje, monaški podvig, nema ni molitvene forme s ruka uzdignutim k nebu i slično. Trascendentalno proishodi direktno kroz Marka koji ima nadnaravne sposobnosti. Epski Marko je živio van civilizovanoga svijeta, oslonjen na sebe i svoje snage. Još su stari Grci uočili vezu mita s nemoralom i govore o lošim primjerima koje su davali bogovi u njihovim mitovima. Epska poezija o Marku je prebogata takvim primjerima u kojima Marko spaljuje ljubav, naručuje njeno ubistvo jer mu nije rodila čedo ili se za sitnicu svirepo sveti. Kao u helenskim tragedijama, Marko se stalno klacka između dobra i zla. Ponekad je brutalan i svi- rep, ali taj svijet takav kakvoga ga opisuje epika. Takvi su zakoni društva koje ju je stvorilo. Kroz epiku se iščitava kako doživljavaju cara u Stambolu. Ne poznaju hijerarhiju, organizaciju i komplikovanu društvenu strukturu, diplomatiju i slično. To je osobina inokosnoga stočarskoga svijeta samosvjesnih i slobodnih ljudi, koji žive usamljeno ili u malim skupinama. Početkom 19. vijeka pojavili su se novi epski junaci, učesnici ratova za konačno oslobođenje Balkana od osmanske vlasti, koji su uklonili Marka s epske scene. U Sjevernoj Makedoniji nije bilo prilike da se povede borba za konačno oslobođenje od osmanske vlasti. Zato epika o Marku dobija nove impulse i u konačnome on biva proslavljen skoro u 1300 pjesama.

Korijen epske poezije o Marku Kraljeviću je nesporno u velikoj društvenoj krizi, uzrokovanoj osvajačkim pohodom Osmanlija na Balkansko poluostrvo. Višedecenijske neredovne prilike i propast hrišćanskih država koje su im se prve našle na udaru, uzdrmale su socijalne temelje i paleobalkanskih, etnički raznorodnih stočarskih društava, i uvele ih u stanje haosa koje ih je rastočilo. Vojno-stočarsko-karavanska privreda je propala i umjesto nje na scenu je stupila hajdučija, koja im je bila imanentna; oni su je raznijeli po cijelome Balkanu. U tim okolnostima, izvjestan broj katuna napušta postojbinu i seli se, uglavnom, k centralnome i zapadnome Balkanu „noseći“ sa sobom epsku poeziju, gusle i epske likove s istoka Balkana – Marka Kraljevića, vojvodu Momčila, Starinu Novaka, Hrelju Dragovolju (Relju Krilaticu), Ljuticu Bogdana, Konstantina Dejanovića, Đerzelez Aliju, Musu Kesedžiju i druge. U novoj postojbini mit o Marku Kraljeviću, i ne samo o njemu, koji ih je povezivao sa starom domovinom, prošlošću i precima, doživio je apoteozu, koja se ogleda u pjesmama koje je zapisao Vuk Karadžić, ali i drugi, uključujući Maticu hrvatsku. Ali u njima arhetipska slika Marka Kraljevića emanira iz najdublje balkanske prošlosti,

čak iz vremena bronzanoga doba, jer ga je porodila sredina koja je imala vrlo arhaičku kulturu koja vodi porijeklo još iz najstarijih vremena ljudskoga roda. Taj mitski herojski predak je živio duboko u svijesti balkanskih starinaca i snažno pulsirao u svim vremenima, nadahnjujući duhovne potomke. Paleobalkanski svijet koji je opjevao Marka Kraljevića supstancijalno je paganski, samo površno hristijanizovan. Ušao je u kolaboraciju s pravoslavljem, posredstvom sveštenstva koje mu je nametnula Vizantija preko vlašškoga episkopa. U stvarnosti to je paganska vjera koju pravoslavno sveštenstvo tumači kao pravoslavlje i ritualno joj daje pravoslavnu formu. Konačnu redakciju, Markov epski lik dobio je u vrijeme nacionalnoga buđenja i protivturskih ustanaka i ratova. Tako da je epska poezija o Marku Kraljeviću apoteoza prapovijesnoga paleobalkanskoga mita o heroju. Na njemu su se koncem 19. vijeka mobilisale mase za konačno oslobođenje od Osmanlija.

Najstarije pjesme o Marku ga oličavaju bez uzbuđenja, uvijek je povezan s buzdovanom i Šarcem. Opisi su bez ukrasa, jednostavni i hladni. Pjevači nemaju nikakav odnos prema domovini Makedoniji. Većini epskih pjesama nedostaje mašta, jezik je jednostavan a pjesma razvučena i preopširna u opisu pojedinih događaja. U nekih pjesama imamo obratnu situaciju da je eksponiraju bogatstvo jezika i izraza, dramatruški su konsekvantno riješene, kompozicija je spregnuta i logična i ukupno čini vrhunski estetski utisak. Neke su iskaz moralnoga lika pjevača; u njima dominiraju sve moguće podlosti i podmuklosti koje se konsekvantno brane i opravdavaju. Rijetke su dobre pjesme koje imaju sažetu i spregnutu fabulu, maštovite epizode, već preovladavaju šturi opisi dramskih i lirskih epizoda i razvučene središnje radnje. Ta narodna epska poezija u najstarijoj formi eksponira jednostavan jezik, lišen raskošnih oblika i ošćajnosti, dok građanska, poput epa *Digenis Akrita*, ili kroz formu *Romana o Aleksandru*, koja se izgranala iz istoga prapovijesnoga miljea dobija raskošniju formu. Fabula je takođe strukturirana oko jednoga lika, ali joj je zaplet u estetskom, etičkome i jezičkome smislu finije izatkan.

Epski nadahnuta, izvjesna ratničko-stočarska etnička grupa, koncentrisana u planinskom okruženju Prilepa, inspirisana dolaskom Turaka na Balkan, opjevala je Marka Kraljevića. Njihov dolazak je uzrokovao raspad hijerahirije i propast vrhovnih autoriteta koji su mogli da integrišu šire teritorije oko sopstvene ličnosti. Oslobođeni stega viših autoriteta to je dalje uzrokovalo sukobe lokalnih feudalaca oko vlasti. Izolovani od uticaja feudalnoga društva, pritisnuti tamnim oblacima nadvijenim nad tadašnje društvo Pelagonije, iz najdublje sopstvenoga podsvjesnoga progovorila je epska svijest utemeljena u preistorijskim i antičkim mitovima o Herkulu i Aleksandru. Progovorili su iz njih preci koji su zazivali Aleksandra i Filipa da ih brani od Rimljana. Oba divinizovana antička heroja, kao eponimski junaci, povezani s Prilepom, od davnine centrom Pelagonije, u epici toga svijeta transformisani su u lik Marka Kraljevića, koji je u tom vremenu, bivajući stožer, oličavao herojsku tradiciju antičke

Helade i posebno Makedonije. Odjekivalo je „Oooo Marko“ sve do Like u Hrvatskoj. Hronološki diskontinuitet između Aleksandra i Marka, u kome nije bilo zapisanoga eponimskoga junaka epske poezije, uzrokovan je činjenicom da je Vizantija čvrsto vladala tim prostorima između domestikacije Slovena u VII vijeku i pada Konstantinopolja polovinom XV vijeka. U vrijeme dolaska Slovena Aleksandar Veliki ponovo je doživio apoteozu, što pokazuje popularnost romana o Aleksandru, čak i do kasnoga srednjega vijeka. Inače, već od IX vijeka slovenske državne formacije i Vizantija čvrsto drže red i poredak u tome prostoru, što daje sigurnost stočarskim populacijama koje na neki način žive ekskomunicirano od njih. Stoga je ta populacija bila pacifizovana i lišena epskoga kao nagonškoga, jedne vrste odbrambenoga verbalnoga mehanizma. Tek dolazak Turaka uzrokuje nemire, prekid saobraćaja, međusobne sukobe lokalnih feudalaca koji se reflektuju na okolinu naseljenu vlaškim stanovništvom i pobuđuje izvjesni vlaški etnikum da iz podsvjesnoga emanira eponimskoga junaka kojega je povijesno, u stvari, na neki nedovoljno jasan način oličavao Prilep iz koga se milenijumima vlada Pelagonijom. U vrijeme antičke Makedonije to su bili Filip i Aleksandar. U onovremenim okolnostima njih dvojica su reinterpreterali prapovijesnoga Herakla. U jednome novome vremenu XV vijeka, vremenu nemira i nevolja, to je Marko Kraljević koji je u to vrijeme vladao iz Prilepa. Tako da Markov epski lik nije organski, već formalno povezan s njegovim imenom. Proširio se i prostorom koji je slavio Tračkoga konjanika kao epskoga heroja. On je proizvod uparenih okolnosti – etničke grupe i nemirnoga vremena u koje je zapala Pelagonija. Očito da su bili stočari navikli na transhumantno stočarenje, jer u epskoj poeziji ne žale za postojbinom. Bili su izolovani od feudalnoga svijeta kojemu nijesu pripadali ni etnički ni socijalno – ni Grci, ni Srbi, ni Bugari. Moguće da je to fini nagovještaj da su se osjećali strancima, nesporno paganima, od Grka i Srba zakinutim za nešto duboko njihovo, zbog čega sultana drže prijateljem koji uvodi red i poredak. Nije ih slučajno Kekaumen opisao kao bezvjeran i bezakonit narod, koji niti pravo vjeruju u Boga, niti su vjerni svome caru niti svojim rođacima a niti prijateljima. Potvrđuje tu njihovu osobinu i Čikulin, koji o njima piše Beču da su oni od onih Morlaka koji su po prirodi lopovi, ne boje se boga i ne vole da imaju poglavare. U vrijeme prodora Turaka u Evropu, vladala je anarhija uzrokovana međusobnim sukobima feudalaca na istočnobalkanskome prostoru, koji su bili lišeni vrhovne vlasti koja je mogla da uspostavi neki red. Ta anarhija se eksponira kroz pjesme o Mini od Kostura, Leki kapetanu, Đerzelez Aliji i Đemu Brđaninu i drugima s kojima Marko vodi ratove, ali i pjesme o Marku i sultanu i njegovom prijateljskome odnosu s Turcima. Turci uspostavljaju red i poredak i sultan je u epskoj poeziji simbol toga reda. Zatvoreni u sopstveni svijet paganskoga, Turke nijesu doživljavali kao neprijatelje. Slijedi zaključak da je Markov epski lik proizvod slučajnih okolnosti koje on nije proizveo niti na njih uticao. Mada ne treba isključiti mogućnost da je njegov istorijski lik mudroga i odmjerjenoga

vladara imao izvjesnu, ali samo indirektnu ulogu u stvaranju njegovoga epskoga lika; indukovao je atmosferu reda i poretka u kome je okolno stočarsko paleobalkansko stanovništvo bilo zaštićeno. Okruženje kojim je harala turska soldateska i međusobni sukob feudalaca u njima je pobudilo nešto duboko prapovijesno i epsko koje je iz njih emaniralo kroz Markov lik u epskoj poeziji. U konačnici, svaki vladar koji bi u onim okolnostima haosa i nesreća koje su zadesile okolne narode u međusobnim sukobima lokalnih feudalaca za uvećanje teritorije i dolaska Turaka i tome vremenu vladao iz Prilepa Pelagonijom doživio bi da mu se ime, natovareno slavom i atributima Herkula i Aleksandra Makedonskoga, preseli u mit i proslavi u epskoj poeziji.

Epska poezija o Marku očuvala se unutar izvjesnih lokalnih paleobalkanskih (vlaških) zajednica, raseljenih iz okruženja Pelagonije po Balkanu. U vrijeme buđenja naroda početkom XIX vijeka, zabilježena je u novom mediju – knjizi, posebno Vukovim zbirkama narodne poezije, koja ju je raznijela po širokim prostorima i kroz škole popularisala, tako da je dobila opštenarodni karakter. Prije pojave Vukovih knjiga i institucionalnoga obrazovanja njegova slava je bila lokalnoga karaktera koncentrisana na prostorima naseljenim dodiglim Vlasima s prostora oko Pelagonije. Mislim i vjerujem jedne etničke paleobalkanske grupe nejasnoga porijekla. U Crnoj Gori do Veljega rata njegov lik nije bio poznat, sem na tri mikro lokacije (u Drobnojaku, selu Vranju i kod Andrijevice) na kojima je materijalizovan u toponimiji i na jednoj (Drobnojak) sačuvan u predanju. Tek preko školskih udžbenika ušao je u narodnu svijest i postao opštenarodni junak. U hrvatskome slučaju do početka prošloga vijeka bio je popularisan kao nacionalni junak, da bi u novije vrijeme slika o njemu izblijeđela, jer se nije nalazio u školskim udžbenicima i nije ga obrađivala popularna literatura. Na koncu Hrvati su ga se odrekli zato što je bio srpski feudalac. Isti slučaj je s Albancima, Bošnjacima i Crnogorcima. Nijesu ga se odrekli Makedonci u čije nacionalno biće je ucijepljen i Bugari koji pretenduju na Makedoniju. Dakle, njegova internacionalna popularnost posljedično je vezana za početke prošloga vijeka, vijeka škola i knjige. Do tada slavljeno je samo na određenim lokalitetima u Makedoniji, koje su naseljavali ogranci izvjesnoga etnikuma iz okoline Pelagonije, koji su ga i opjevali. A onda, seleći se na nove prostore s Turcima ili vođeni razlozima povoljnijega bavljenja stočarenjem po Staroj planini, Pindu ili dinarskim planinama raznijeli širom Balkana. Da je to bila osobena etnička grupa očituje se činjenicom da se pjesme o Marku pjevaju samo na određenim lokacijama i to povezanim s toponimima vezanim za Marka koje su ti doseljenici donijeli iz Pelagonije i njima imenovali neke mikrolokacije na terenu doseljenja. Ta toponimija se završava do Drine i očito da su se na tom prostoru smjestili prvi doseljenici. Sljedeće seljenje k Lici i Baniji povezano je s Austro-turskim ratovima i Karlovačkim mirom kada su se njihovi ogranci, inicirani iz Beča, nastanili na turske prostore u Lici. Oni su sa sobom odnijeli i pjesme o Marku, a daljim seljenjem u Srijem i Ukrajinu raznijeli su mu ime i na tim prostorima. Tešan Podrugović,

koji je opjevao Markov lik kakvoga mi poznajemo iz poezije, nesumnjivo je povezan s toponimijom s Durmitora koja se dočeka da je taj prostor svojevremeno naseljen Vlasi- ma iz okoline Pelagonije koji su sa sobom donijeli epsku poeziju o Marku Kraljeviću.

Tek pred oslobodjenje od Turaka Marko postaje borac za oslobodjenje od turskoga jarma. Lik mu se promijenio u skladu s pogledima društva s početka 19. vijeka. Vuk Karadžić je iskoristio epsku poeziju o Marku Kraljeviću, njegovanu među Vlasi- ma koji su se od sredine XIX vijeka, temeljem pravoslavnoga vjerskoga iskaza, iskazivali Srbima i govorili južnoslovenski jezik, kao argument da Srbi oduvijek žive na poš- irokome prostoru Balkana. Pisao je da se narodi poznaju po jeziku, koji je on nazvao srpskim. Oni koji govore jedan jezik po njemu su jedan narod. Jer kad pođeš na bilo koju stranu svijeta i čuješ da ljudi govore kao u Srbiji i da ih možeš razumjeti, to je jedan narod. A onda završava da kad se pođe daleko i vidi se da se ljudi ne ponose Milošem Obilićem, Markom Kraljevićem i ne žale za Kosovom, ne slave slave i ne idu u istu crkvu, nijesu isti narod. Na koncu je zaključio da su svi koji se razumiju, slave slavu i pjevaju o Marku Kraljeviću isti narod, odnosno Srbi. Takvo stanovište nema uporišta u činjenicama. Južnoslovenske nacije nijesu etničkoga, niti građansko- ga nego religioznoga tipa, povezane s historijskim pojavama promjena u sferi vjere, s njom povezane kulture, jezika i nekoga oblika državnosti. Proces njihovoga oblikova- nja počeo je od oko 1840. godine i tekao završno s koncem XIX vijeka. U to vrijeme buđenja nacija, paleobalkansko stanovništvo poznato pod imenom Vlasi, s prostora Srbije, Bosne, Hercegovine, Hrvatske, Makedonije i Crne Gore, temeljem vjeroispo- vijesti se identifikovalo – pravoslavci kao Srbi, Crnogorci ili Makedonci, a katolici kao Hrvati. U nacionalnim epskim poezijama ovih naroda unijeli su i poeziju o Marku Kraljeviću, gusle, krsnu slavu, osobni način proslave Badnjega dana loženjem bad- njaka i ijekavski izgovor južnoslovenskoga jezika. Fratar Stipan Zlatović još je ranije isticao da su Hrvate i Srbe razdijelili, uz *Srpsko-dalmatinski magazin*, baš Vukove knjige: „za stalno znamo, da od zadnjih vremena u Dalmaciji nepoznato bijaše ime Srba, dokle srbski magazin i Vukove knjige ne razdijeliše po vjeri narod. Mi poha- đasmo sa hrišćanskimi pitomci škole do god. 1840. ali nikada ne čusmo, da se je koji tako nazivao, nego po pomenutih knjigah u želji narodnog čitanja, počnu se svi zvati i pozdravljati Srbi.“ Do sedamdesetih godina XIX vijeka Bosna je bila nacionalno neizdiferencirana. Taj proces je iniciran propagandom iz Zagreba među katolicima o pripadnosti hrvatskoj i iz Beograda među pravoslavicima o pripadnosti srpskoj naciji. Tako je Teofil Petranović, učitelj u pravoslavnoj školi u Sarajevu, između 1862. di 1869. godine okupio oko sebe skupinu ljudi koji su tajno obilazili sela i govorili pra- voslavnim seljacima da sami sebe ne zovu „hrišćanima“, nego Srbima. V. Skarić piše da su „ne smejući u varoši javno agitovati, izlazili bi pazarnim danom izvan varoši u susret seljacima, pa bi ih dočekivali i učili ih da se ne zovu drugačije nego Srbi“ uvjeravajući ih da je etnonim Vlah, kako su se do tada iskazivali, „pogrdan naziv za

Srbe“ koji su im nametnuli „Turci“ i da se stoga ne trebaju više zvati Vlasima. Vaso Pelagić, upravnik pravoslavne škole u Banjaluci od 1866. do 1869. godine, u isto vrijeme agitovao je među pravoslavnim Bosancima da se nazivaju Srbima. U tome nijesu zaostajali ni katolički popovi agitujući s pozicija hrvatskoga nacionalizma. Vaso Čubrilović je posebno isticao da je ljubav prema Bosni i Hercegovini razvijena kod bosanskih muslimana više nego katolika, dok je kod pravoslavnih „Nemanjićka tradicija, raširena crkvom i narodnom pjesmom, gotovo potpuno istisla uspomene na bosansku državu. Tako da je bosanski musliman ostao jedini pravi Bošnjak“.⁷⁴⁶ Posljedice te propagande, u listu *Bošnjak*, štampanom 2. jula 1891, vrlo rafinirano je objasnio poznati bošnjački intelektualac Safvet-beg Bašagić, u poetskome prilogu „Pjesma Bošnjaku“:

„Znaš Bošnjaje, nije davno bilo
Sveg' mi sv'jeta nema petnaest ljeta
Kad u našoj Bosni ponositoj
I junačkoj zemlji Hercegovoj
Od Trebinja to Brodskijeh vrata
Nije bilo Srba ni Hrvata
A danas se kroz svoje hire
Oba stranca ko u svome šire
Oba su nas gosta saletila
Da nam otmu najsvetije blago
Naše ima ponosno i drago.“

746 Vasa Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875–1878*, Beograd, 1930, str. 321–322.

**DVA LIKA EPSKE POEZIJE,
TOPONIMIJA I MIGRACIJE
PALEOBALKANSKOGA STANOVNIŠTVA
– POVIJESNI IZVORI O VOJVODI MOMČILU
I STARINI NOVAKU –**

VOJVODA MOMČILO

Sredinom XIV vijeka Trakija je bila poprište građanskoga rata. Kada su se Kantakuzenu pokorili Rodopi, za starješinu je imenovao hajdučkoga vojvodu Momčila, koji je bio na čelu družine od oko 300 konjanika i 500 pješaka. Kad je Latinska liga 1344. godine osvojila Smirnu, Momčilo se odmetnuo, proglasio knezom, i prijestonicu izmjestio na južni rub Rodopa, u Ksantiju. Upamćen je kao strog vladar. Smrtnom kaznom kažnjavao je i male i velike prestupe. Ali je nedugo potom, pod zidinama Periteriona, poginuo u sukobu s Kantakuzenom i turskim vojskovođom Umar-begom.⁷⁴⁷ U narodnim pričama, mjesto Momčilove rezidencije i pogibije, pod uticajem sličnosti imena, lokalizuje se i u Peritvar, Pilitor, Pirot i u Pirlitor na Durmitoru, u Crnoj Gori. Nićifor Grigora piše da je Momčilo bio od neznatnoga roda, ali veliki junak i vojvoda. Mlad se odmetnuo u hajduke i četovao po Rodopima, u današnjoj središnjoj Bugarskoj. Početkom 1343. godine pristao je uz pretendenta na carski prijesto, Jovana Kantakuzena, koji mu je dao titulu sevastokratora. Da bi ga odvojila od Kantakuzena, carica Ana mu je dala titulu despota i priznala mu je vlast nad predjelom Mora, u koji su ulazili krajevi istočno od Sereza, Strume i Drame i južno do Plovdiva i Rodopa, s centrom u gradu Ksantiju. Iste godine potukao je Jovanove saveznike, Turke seldžuke, a Jovan je zamalo spasio glavu. U julu 1345. godine, Jovan s Turcima koje je predvodio Umur-beg, opkolio ga je u gradu Periterionu. Momčilo s 4000 druga mu je izašao na megdan pred gradske zidine i hrabro poginuo. Kantakuzen o svome savezniku, pa onda neprijatelju vojvodi Momčilu piše da je Bugarin oženjen Bugarkom. Vrlo rano je počeo hajdukovati i ubrzo je izašao na glas kao hrabar i dobar harambaša, oko kojega se ubrzo okupila sva sila hajduka. Njegova despotovina se bila ispriječila Vizantincima pred Serezom, pa Kantakuzen pozove u pomoć Umer-bega s 20.000

747 Konstantin Jiriček, *Istorija Srba*, str. 222.

Turaka da napadnu Momčila. Zateknu ga s malo vojske pred Periterionom. Iznenaden, Momčilo je pokušao da se skloni u grad, ali mu građani zatvore kapiju. On, bijesan, zaprijeti im, pa se oni pobojaše, ukoliko pobijedi, njegove osvete, i dozvole njegovome sinovcu Rajaku s 500 vojnika da uđe u grad, a Momčilo rasporedi ostalu vojsku ispred gradskih zidina. Naspram njega, Kantakuzen je postrojio Umur-bega na desno krilo, na lijevo Jovana Asena s oklopnicima a u sredinu, elitne turske i vizantijske jedinice. Momčilo se onda povukao u opkop, namjeran da ga pošedne, ali ga Kantakuzen napadom pretekne i on prihvati bitku. Kantakuzen se čudio kako je sa tako malom vojskom prihvatio bitku. Vojska mu je sabijena uz zidine Periteriona, a mrtvi i ranjeni su padali na sve strane. Onda je Momčilo sišao s konja a za njim i sva njegova vojska, i pješice udare na Kantakuzena i Umar-bega. U strašnoj bici koja se razvila, Momčilo je pao, većina vojske mu je izginula a nešto je zarobljeno. Građani i njegovi vojnici na čelu s njegovim sinovcem Rajakom, bitku su mirno posmatrali s bedema, da se niko nije ni pomakao da mu pomogne. Kantakuzen je nakon bitke pošao do Ksantija i tu je naredio da se Momčilovo imanje ne dira, a njegovoj udovici, na njen zahtjev je dozvolio da sa svim njenim može da se odseli u Bugarsku, odakle je bila rodom. Kad je Kantakuzen 1347. godine zasio na carski tron, on je sinu Matiji dodijelio Momčilovu despotovinu, od Kavale do Dimotike i od mora do Ksantija, na doživotno uživanje.

U meglenskoj Makedoniji, koja zahvata poveću kotlinu, oivičenu planinama Nidža, Kožuf i Paljak, smještenoj desetak kilometara zapadno od Đevđelije, za neke ruine na Požarskoj Kosi, pričaju da je „Momčilov grad“, ispod njega pokazuju vodu „Momčilovku“, a u podnožju „Momčilov grob“. Ševeroistočni dio meglenske Makedonije naziva se Vlahomeglen. Naseljen je Vlasima, čiji se jezik razlikuje od jezika makedonskih Vlaha i Cincara. U ševernim veleškim selima, smještenim stranama i kosama⁷⁴⁸ na padinama Ovčega polja, priča se o Marku Kraljeviću i vojvodi Momčilu čiji je grad, pričaju, bio u granicama današnjega sela Sopot.⁷⁴⁹ Jedan vis u tome selu, koji se atribuirao Momčilu, zove se kale, odnosno grad. Utvrđenje u Pirotu, pored Nišave, na izdvojenoj stijeni, zove se Momčilov grad. U Temnićkoj oblasti, između Kruševca i Jagodine (Svetozarevo), na jednome visu planine Juhor, više Potočca, nalazi se građina, za koju narod priča da ju je zidao vojvoda Momčilo, pa je zato narod zove Momčilov grad. U blizini, na vrhu Vetrunji, vele da je bila „Vetrenjača vojvode Momčila.“⁷⁵⁰ U Drobšnjacima, s istočne strane durmitorskoga masiva, postoji predanje da je vojvoda Momčilo potomak nekoga francuskoga krstaša koji je, zbog bolesti, tu zaostao u vrijeme pohoda na Jerusalem.⁷⁵¹ Vele, da je, kao hrabar vojnik, od Stefana

748 Milenko Filipović, „Severna veleška sela“, knj. 28, *Srpskki etnografski zbornik*, knj. LI, Beograd, 1935, str. 491.

749 Isto. str, 510.

750 Stanoje Mijatović, *Antropogeografska studija*, knjiga III, str. 272.

751 Radovan Tunguz Perović, „Despot Momčilo“, *Glasnik Zemaljskoga muzeja*, Sarajevo, 1935, str. 35.

Dečanskoga dobio titulu vojvoda. Bio se zatvorio u Pirlitoru i pljačkao putnike i trgovce koji su prolazili ispod grada. Nekom prilikom opljačkao je i Vukašina Mrnjavčevića zbog čega je Dušan zaratio s njim, i poslije duge opsade, uspio da ga potuče, i razori grad. V. Karadžić piše da je vojvoda Momčilo, ujak Kraljevića Marka, šedio u Pirlitoru, đe ga je ubio kralj Vukašin.⁷⁵² I za jednu kulu u Hercegovini, u selu Grabu, kod Ljubuškoga, na Sedreniku pričaju da je vojvode Momčila, koju je naslijedio Marko Kraljević, a od ovoga neki Buljubaša Mujo koji je bio oženjen Markovom sestrom. Više Glamočkoga polja nalazi se „Momčilova kula“ ili kako neki vele „Grad vojvode Momčila“. U Usori, u sjevernoj Bosni, u okolini Tešnja, na padini brda Stražbenice, nalazi se nekropola sa tri mramora, koje narod vezuje za vojvodu Momčila, njegovu ženu i sina. Okolno stanovništvo, s proljeća, na njima vrši molitve, a za vrijeme velike suše, na njima mole se za kišu. Gradina, izviše nekropole, po predanju je „Grad vojvode Momičila“.⁷⁵³

STARINA NOVAK

Starina Novak je istorijska ličnost i rumunski nacionalni junak, rođen u prvoj polovini šesnaestoga vijeka. U Rumuniji je poznat kao Baba Novak, a na prostoru centralne Bosne kao Starina Novak. Bio je vojskovođa u vojsci vlaškoga vojvode Mihalja Hrabrog, koji je pokrenuo ratnu kampanju protiv turske vlasti, s namjerom da ujedini Moldaviju, Transilvaniju i Vlašku. Dopirao je s vojskom do centralne Bugarske i digao je na ustanak lokalno seosko stanovništvo, koje je opustošilo zapadnu Bugarsku. Pobunu seljaka predvodio je Starina Novak. Život je završio tragično. Sa svojim saborcem, sveštenikom Sasokijem, na prevaru su ga uhvatile čete ugarskoga velikaša Ištvana Čakija. Zapaljen je izjutra 5. februara 1601. godine, u mjestu Kluz, u Rumuniji, đe mu se i nalazi spomenik. U predanju pominje se i Novak Debelić (debellator – pobjednik) za koga se misli da je bio neki vizantijski stratiot slovenskoga porijekla koji se istakao čuvajući klisuru Strimona od upada Bugara, u okviru teme klisure Strimon, pa ga je epika povezala sa Novakom sa Rodopa.

Kod A. Vrančića, u njegovome putopisu iz 1553. godine, čitamo da seljaci sela Vetrena, ispod Stare planine, u Bugarskoj, jednu klisuru zovu *Klisurom Novaka Debegliaca*. U putopisu Marka Antona Pigafete, koji je pratio Antona Vrančića na drugo putovanje u Carigrad 1567. godine, piše da u Rodopima, na obroncima Stare planine ima jedna porušena tvrđavica i selo koje se zove *Vrata Noacch Debelle*. U Rodopima, klisuru za koju Vrančić piše da se zove Novakovom, Pigafeta naziva *porta di Noacch Debelle*. To su čuvene klisure Trajanovih vrata, na kojima je u povijesti bilo više rješavajućih sukoba raznih vojski. Na Moravi u Kačaniku i na

752 Vuk Karadžić o srpskoj narodnoj poeziji, Prosveta, Beograd, 1964, str. 207.

753 Milan Karanović, *Mramor vojvode Momčila*, str. 71.

Staroj planini pominju Starinu Novaka. Na Romaniji, na Glasincu, nalazi se jedna livada zvana Novakova njiva, a u blizini je izvor zvani Novakovo vrelo, iznad koga, u stjenovitome uzvišenju, nalazi se jedna manja pećina, u narodu poznata kao Novakova pećina. Ispod nje je prolazio carski drum koji je povezivao Sarajevo, preko Glasinca i dalje vodio ka Carigradu. U planini Bišini, zapadno od Nevesinja, nalazi se pećina koju narod zove Novakova pećina. U njoj pokazuju jednu skupinu kamena kao Novakovo ognjište i kameni odar, a ispred jednu usamljenu liticu na kraju koje je uklesan jedan lonac, koji zovu Novakov ćup. Pričaju da je pod liticom šedio Starina Novak, a u lonac su mu putnici ostavljali harač.⁷⁵⁴ U dubrovačkome kraju, u Čepikućama, pokazuju Novakovo groblje. Severozapadno od Manastira Tavne, u podnožju Majevice, 25 kilometara jugozapadno od Bijeljine, u selu Gornjoj Trnavi, nalazi se brdo Samokres ili Crveno brdo i na tome brdu je pećina koju narod zove „Novakova pećina“. Nekih sto pedeset metara ispod pećine nalazio se veliki kamen u kome su bila istesana sedišta za koja je narod pričao da su na njima šedeli Starina Novak s družinom.⁷⁵⁵ Na kamenu je bila uzdignuta trpeza na kojoj su, pričaju, objeđovali. Kamen su davno razlupali seljaci, misleći da će u njemu naći silno blago Strarine Novaka.⁷⁵⁶

ZAKLJUČAK

Nekoliko katuna s planine Balkan i Rodopa dodiglo je na Romaniju, planinu bogatih i velikih pašnjaka. Jedan krak se naselio u podnožju Majevice, planine pogodne za stočare, a drugi je sišao u Hercegovinu, u okolinu Nevesinja, odatle je jednim krakom produžio do Čepikuća. Na tim lokacijama, nekoliko pećina, jedno groblje, izvor i dvije od prirode isklesane kamene stolice, nazivaju Novakovim. Što se tiče njenoga naziva *Romanija* on etimološki nije povezan s Rumunijom, što su zagovarali neki autori. Rumunija je dobila ime u devetnaestome vijeku i nije mogla biti osnova. Romanija je dobila ime po Rimljanima i stari je oronim, stariji od doseljavanja Vlaha iz XVII vijeka, koji su donijeli pjesme o Novaku. Rumunija je u srednjem vijeku bila Vlahia, Ugrovlahia i *Karabogdanska*. U jednoj pjesmi iz istočne Srbije (Vlaška) se pominje *gora Rumenlija* koja se nalazi istočno od Sofije. Na njoj se nalaze i ruševine koje je, pričaju, Novak (Novakh) sagradio. Dok njegov pridjev *Starina* treba tumačiti u svijetlu značenja *starati se i stariji* (glavni, vođa družine i sl.). Drugi krak katuna migrirao je u Drobniak. Što se današnjih Drobnjaka tiče, oni se dijele na starince, kasnije doseljene slovenizovane Vlahe Novljane,

754 *Bosanska Vila*, Sarajevo, 1898, br. 12, str. 187.

755 Isto, br. 18, str. 281.

756 Isto, br. 18, str. 281.

useljence i Uskoke. Starinačka bratstva koje su doseljenici zatekli, pripadaju najstarijoj grani, u dubrovačkim i kotorskim arhivima zapisani kao Vlasi Dromnjaci ili Drobnjaci. Pominju se prvi put 1285. godine. Vlasi Novljani, dakle, noviji vlaški naseljenici Pive i Drobnjaka, heterogenoga sastava, čine savremenu okosnicu ova dva plemena. Sačinjavala ih je skupina katuna, dodigla s raznih strana Balkana. Oni su prihvatili i ubaštinili stara imena prostora na koje su se doselili (Piva i Drobnjak) i nazvali se po njima Pivljani i Drobnjaci. Drobnjački prostor su obilježili nekropolama sa stećcima u Barama Žugića, Novakovićima, Pošćenju i Previšu, koji su obilježje Vlaha doseljenih pred turskom najezdom u XV vijeku. U Pivi ima više od četrdeset takvih grobalja. Narod u tim krajevima, te nekropole naziva grčka groblja, jer ih dovodi u vezu sa prostorom Istočnoga Balkana, koji je do malo prije nego su ga njihovi preci napuštali, bio pod upravom Vizantije i zato ga smatra grčkim. Useljenici i Uskoci dobjegli u Drobnjak u novije vrijeme nemaju poveznicu s predmetom ovoga rada. Jedan od katuna Novljana, kasnije transformisan u bratstvo Kalabića, starinom sa prostora Rodopa, koje se u posljednjoj etapi doselilo iz Trepača (Nikšićke Rudine), u vrijeme kad su i drugi Novljani dodigli iz Banjana i naselili Drobnjak i Pivu, danas čini više ogranaka, pod drugim prezimenima. Njihova seoba je bila u XV vijeku, upravo u decenijama koje su slijedile nakon Momčilove pogibije kod Periteriona, u julu 1345. godine. Taj katun je poslije Maričke bitke, 1371. godine, migrirao s Rodopa na zapad Balkana, u više etapa. Kao i sve Novljane predanje ih u jednoj etapi doseljavanja vezuje za planinu Vlašić i Travnik kao mjesto boravka, pa onda za Banjane i na kraju su se stanili u Drobnjaku. Vjerovatno su se tokom migracije, u doticaju s drugim slovenizovanim Vlasima, i sami slovenizovali. Jedna grupa bratstava, koja porijeklo izvode od starih Kalabića, pošela je drobnjački prostor od Pirlitora do Štuoca, kuda je išla trasa antičkoga puta koji je povezivao primorje od Risna i Dubrovnika, preko Onogošta, kroz Pljevalja, s Bosnom i Srbijom⁷⁵⁷, i bila u njegovoj funkciji. Nije isključeno da su i u starome zavičaju bili čuvari klanaca i puteva kroz Rodope, još od vremena Vizantije, koja je za te poslove koristila Vlahe. Pa su se i u novom zavičaju odali istim poslovima kojima su bili vješti. Oni su prenijeli predanje o vojvodi Momčilu iz Rodopa u Drobnjak. Reklo bi se da su staru tvrđavu, koja je štitila put pomeđu Onogošta i Pljevalja i dalje, nazvali po gradu (Periterion), kojemu je gravitirala šira oblast iz koje su došli, slovenizovanim imenom Pirlitor. Moguće i da su jednačenjem po zvučnosti, Momčila, u predanju smjestili, umjesto u Periterion u Pirlitor, koji im je, pod tim imenom, bio na dohvat ruke.

Neki od katuna doseljenih Vlaha Novljana, koji se povlačio od drugoga pravca, očito, masiva Pinda, preko Travnika, odnosno planine Vlašić i Banjana, prenio je

757 Stojan Karadžić i Vuk Šibalić, *Drobnjak, porodice u Drobnjaku i njihov porijeklo*, Beograd, 1997, str. 624.

i predanje o Marku Kraljeviću sa prostora Istočnoga Balkana u Drobniak i jednu stijenu u Bukovičkoj gori nazvao Markovom. A u predanje o rodopskome vojvodi Momčilu utkao i svoje predanje o kralju Vukašinu, čija se egzistencija vezuje za prostor udaljen oko 200 kilometara jugozapadno od Rodopa (ravnicu Pelagonija i masiv Pinda). Tako da je predanje koje se danas čuje po cijelome Drobniaku, zbir više predanja, poteklih od vlaških katuna različitoga porijekla, doseljenih s raznih strana, u koje su utkana i ova dva o Marku i Vukašinu Mrnjačevićima.

Doseljavanje rodopskih katuna, koji su donijeli predanje i epsku poeziju posvećenu bugarskome vojvodu Momčilu, na centralni i zapadni Balkan, išao je pravcem: rodopski masiv, okolina Pirola, okolina Jagodine, planina Vlašić u Bosni s koje su se razdvojili – jedni su pošli ka Ljubuškome, u Hercegovini, drugi, ka Glamočkome polju, treći u Banjane, i konačno su se stanili, podno durmitorskoga masiva, u Drobniak, a četvrti su pošli nešto sjevernije i smjestili se u okolinu Tešnja. Jedan pravac migracija katuna s Rodopa išao je na jug i naselio se u meglensku Makedoniju, u okolini Đevđelije i na kosama po obodu Ovčjega polja – sjeverno veleška sela. Upravo u okolini pobrojanih gradova i brdsko-planinskih prostora nalaze se kule, gradine i mramori koje narod vezuje za bugarskoga vojvodu Momčila. Zato stanovište u vezi pjesama o Momčilu da se njegov lik premještao iz Trakije na centralni Balkan i povezivao s Pirlitorom i Pirotom, kako je Maretić pisao, po „sličnozvučnosti“ ne stoji.

Tematski, najviše pjesama o ženidbi Novaka, vezuje se za zapadnu Crnu Goru, Hercegovinu, prostor Rodopa, okoline Morave i Banat; na trasi migracije katuna koji su se doselili na Romaniju i dalje. Da se nije zaboravila postojbina Novakova su pjesme u kojim hajdukuje u Staroj planini oko Sofije, Plovdiva i Jedrena, dakle, povijesnoga jezgra njegovih podviga. Ili recimo „Nevjere ljube Grujičine“ đe Grujica smješta šator više Drenoplja – Jedrena. Dobar primjer je pjesma „Ženidba Grujice Novakovića“ đe Novak ženi Grujicu kćerkom kralja iz Plovdiva, a đevojku mu preprosi Grčić Manojlo – vizantijski car Manojlo. U pjesmama pominje se šćer kneza trebinjskoga, latinskoga bana, bana od Budima i sl. Pjesme đe se pojavljuje na svadbama banova, kraljeva i kneževa, uglavnom kao stari svat, ponikle su na Rodopima i u Krajini više Zadra, u zaleđu Mletaka. U njima se pominje ban Zadrarin, Vlajnja, Rumelija, vojvoda Janko, Vuk Mandušić. Sprečava ometanje svadbe u pjesmama ispjevanim u Hercegovini i Bugarskoj (Rodopi). Prodaja junaka kao roba nekoj ženi je siže pjesama iz Hercegovine i rumunskoga Banata. Žena je obično Turkinja Alajbegovica, Džaferbegovica i slično kojoj prodaju junaka za novac. Pjesme čije je okosnica ženska nevjera ispjevane su na cijelome prostoru od sjevernog Jadrana, preko Hercegovine, istočne Srbije do Bugarske. Imenuju se kao Anđelija, Anđuša, Vidosava, Jela itd. O hajdučkoj hijerarhiji pjeva se u pjesmama poteklim u sjevernome primorju. O otmici zarobljenoga hajduka u Krajini, bosanskoj i hrvatskoj, i središnjoj Bosni.

Likovi su Mali Radojica, Grujica, Primorac Aleksa, Srijemac Nikola i sl. O pobratimstvu su ispjevane u Dalmatinskom zagorju. O dvobojima u pjesmama iz Bugarske i Rumunije i Hercegovine. Sukobljava se sa crnim Arapinom, Đerzelez Alijom i nekim lokalnim junacima. O hajducima i Novaku vezuje se za Udbinu i Ravne Kotare više Zadra, u Mlecima i iz centralne Bosne. O vezi Novaka i vile ima u nekoliko pjesama od Rumunije do Ravnih Kotara. Uočava se da su teme vezane za političke odnose na lokalnome prostoru. Tako, o pobratimstvu se pjeva u Zagori u kome živi izmiješano katoličko i pravoslavno stanovništvo. O hajdučiji na prostoru Ravnih Kotara, Krajine prema Turskoj, đe je hajdučija za mletački račun, bila način života i dio zvanične državne politike. Tako i o hijerarhiji u hajduka, tamo đe je hajdučija bila način život. O pobratimstvu u Ravnim Kotarima, đe je pobratimstvo bilo instrument za međusobnu pomoć, bilo vjerski istovjetnih, bilo različitih. O prodaji roba u centralnoj Bosni đe je raja bila u ropskome položaju. O ženskoj nevjeri kao univerzalnoj pojavi, na cijelome prostoru vlaških naseobina. O ometanju svadbe, u Hercegovini i Bugarskoj, đe su to Turci redovno radili raji.

MIGRACIJE PALEOBALKANSKOGA STANOVNIŠTVA I TOPONIMIJA

Aleksandar Deroko u knjizi „Srednjovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji“ daje pregled svih srednjovjekovnih utvrđenja koja se zovu po Jerini, u ove tri zemlje: „Grabovac ili Jerinin Grad nalazi se nekoliko kilometra zapadno od Trstenika na brdu iznad Zapadne Morave. Sačuvane su dvije kule i dio bedema i jednom kulom iznad same rijeke. Bovan ili Jerinin Grad je tvrđava smještena iznad Sokobanjske Moravice, nekoliko kilometara udaljen od Aleksinca. Podignut je vjerovatno nad rimskim kastrumom. Bio je veliko stovarište i trgovište soli koja je stizala iz mađarske u Srbiju. Dragoševac ili Jerinin grad je tvrđava, koja se nalazi 12 km južno od Svetozareva odnosno 4 km uzvodno uz reku Gracu od istoimenog sela. Grad ima izduženu osnovu na kojoj se mogu nazreti ostaci dvije ili tri kule. U kanjonu rijege Gradac, 7 kilometara jugozapadno od Valjeva, u selu Brangović, nalazi se utvrđenje u narodu poznato kao Jerinin grad. Jerinina Kula nalazi se 10 kilometara od Kuršumlije, kod sela Točani. Kovin ili Jerinin Grad, 7 kilometara ševerno od Prijepolja. Očuvani su ostaci jedne kule na visokoj stijeni. Kninac, 28 kilometara istočno od Peći, danas poznat kao Jerinin Grad ili Jerinje. Na putu između Rudoga i Čajniča nalazi se brežuljak i na njemu gradina čiji nastanak narod vezuje za prokletu Jerinu. Ima još nekoliko takvih slučajeva u istočnoj Bosni koji se vezuju za nju. Srednjovjekovno utvrđeno uporište Gradina, u Rožajama, narod zove rimski li Jerinin grad. Za utvrđenje Bihor u Bihoru postoji legenda da ga je zidala, kako narod veli, prokleta Jerina, i da

su ga Turci na prevaru uzeli.“ Jerinin grad se zove i utvrđenje Dobrun koje se nalazi u zapadanoj Bosni, blizu granice sa Srbijom, podignuto na stijenama iznad ušća potoka Budimlje u Rzav.⁷⁵⁸

Milislav Lutovac, u *Glasniku srpskoga geografskoga društva*, „Geografski položaj i značaj nekih starih gradova i utvrđenja u Polimlju“, 1973, na str. 118–130, piše da stara utvrđenja „Jerinine gradove“ vidimo na mnogim mjestima u dolini Lima: na Biću kod Priboja, Hisardžiku i Kovinu kod Prijepolja, u Zagradcu kod Brodareva, Gradini na kosi između Bistrice i predjela Korita, Gradac u Budimlji, Bihor, Samograd, Plavski grad i drugi. Koznik ili Jerinin Grad je tvrđava u Crnoj Gori koja se nalazi u selu Kozica, jugoistočno od Pljevalja na oko 1200 m/nm. Relativno dobro očuvani ostaci utvrđenja smješteni su na visokom, strmom, stjenovitom brdu iznad Kozičke rijeke, nedaleko od srednjovjekovnog rudnika gvožđa, pa se pretpostavlja da je osnovna svrha tvrđave upravo zaštita rudokopa. Srednjovjekovna citadela je dobro uočljiva, i prostire se pravcem sjever – jug oko 120 m dužine i oko 20 m širine. Ipak Koznik se prvi put pominje 1441. godine u Dubrovačkom arhivu. Kao *Castrum* Koznik (Schoznich), grad se pominje i u povelji Fridriha III (1452–1493) hercegu Stefanu Vukčiću (1435–1466), iz 1448. godine. Nalazi se 20 kilometara jugoistočno do Pljevalja. Iako su pisani tragovi postojanja Koznika datirani u petnaestom vijeku, arheološkim pregledom lokaliteta (Srejović – Knežević, 1979) identifikovana je trasa rimskog puta koji je vodio iz Municipiuma S, pored navedenog grada sve do Kolovrata u Prijepolju i služio kao zimska ruta (zbog nemogućnosti obavljanja saobraćaja preko Jabuke). O prisutnosti romanskog stanovištva u selu Kozici šedoče brojni nadgrobni spomenici iz Rimskog i kasnoantičkog perioda nađeni u podnožju Koznika (groblje) kao i nekih 1,5 km sjeverozapadno u lokalitetu Kotlina. Smatra se da je rimski put bio širok 3,6 m popločan kaldrmom sa kolotragom na pojedinim mestima. Put je dat popisom na Pojtingerovoj tabli. Jerinin grad u Morakovu, istočno od Nikšića, je grad Herceg Stjepana, poznat kao grad Sušed. Štitio je istočne granice Hercegovih posjeda i trgovačke karavane, koji su se kretali od Dubrovnika preko Onogošta do Brskova. Pominje se u dokumentima iz 1444. godine, a u jednome iz 1454. godine kao: „civitate Susied cum castris.“. U Crnoj Gori, u Bjelopavlićima i Kućima, Međa Vuka Manitoga zove se Jerinina Međa.

Jerina je bila žena despota Đurđa Smederevca. U narodu je neosnovano optužena i ostala u šećanju kao zla žena, koja je tokom gradnje smederevskoga grada narod bila izložila velikoj patnji i naporima, što je pamćeno generacijama. Grad zahvata površinu od 10 hektara branjenoga prostora, koje je štitio bedem dužine 1,5 kilometara sa tridesetak masivnih moćnih kula i predstavlja najveće utvrđenje srpske države. Zamak sa vladarskim dvorom sagrađen je u vremenu od proljeća

758 Pop Stjepo Trifković, *Višegradski Stari Vlah*, str. 631.

1428. do sredine 1430. godine, a cijeli prostor namijenjen da bude utvrđeno gradsko naselje, uglavnom je dovršen do 1435. godine, a okončan je do 1439. Kamen za njegovu gradnju dovožen je s velikoga rastojanja, većim dijelom iz porušenoga rimskoga municipijuma Viminacijum kod Kostolca. Količina se mjerila desetinama hiljadama kubika. Za takav posao potrebne su hiljade majstora i radnika, veliki broj transportnih grla, da bi se pripremile i ugradile enormne količine kamena, cigle, kreča, pijeska i drva. To je sve zahtijevalo ekstremne ljudske napore, koji su se duboko urezali u svijest okolnoga stanovništva, očito prisiljenoga da gradi Smederevsku tvrđavu i snosi sopstvene, a moguće i tuđe troškove ishrane, i štošta drugoga. Nedugo poslije dovršetka gradnje, 18. avgusta 1439. godine, Smederevska tvrđava, po prvi put se našla u turskoj vlasti, a konačno, 20. juna 1459. godine. Đurđeva žena, Jerina Kantakuzin, kao Vizantinka, bila je pogodna ličnost da bude optužena kao uzročnik tolikih uzaludnih patnji, žrtava i troškova. Naruku takvoj optužbi išla je i činjenica da je organizaciju posla vodio njen brat, Georgije Kantakuzin.

Zapaža se da su kao Jerinini gradovi imenovana samo ruševna utvrđenja na nešto malo širem prostoru od ranosrednjovjekovne arhontije Srbije. Njihova najveća koncentracija je na prostoru Raške, uskoga pojasa istočne Bosne i uskoga pojasa severne Crne Gore. Upravo unutar njega je i bio smješten prostor arhontije u kome je egzistiralo više gradova, bolje reći, manjih utvrđenja. Porfirogenit je zabilježio imena čak njih šest – Destinik, Černavusk, Međurječje, Dresneik, Lesnik i Salines.⁷⁵⁹ Do X vijeka svi su napušteni. S njima je iščiljelo i srpsko stanovništvo, koje se vjerovatno povuklo na pravcu Kosova i Metohije, u kome su Nemanjini nasljednici smjestili državno jezgro. Taj demografski diskontinuitet se očituje upravo kroz imenovanja ruševnih gradova na tome prostoru Jerininim imenom. Očito da su ih imenovali vlaški doseljenici, koji su stočarili u zahvatu zaleđa Smedereva, u čijoj neposrednoj blizini, s istočne strane silaze posljednji obronci Karpata. Neki od tih vlaških katuna, ako ne i svi, prethodno su stočarili obližnjim planinama Ozrenom, Gočom, Jastrepcom, Gledićkim planinama, Divčibarama, dakle, pobrđem karpatsko-balkanskih i rodopskih planina u današnjoj Srbiji i u njihovoj okolini ostavili tragove u nazivima gradina koje se nazivaju Jerininim. Koncem XV vijeka povlačili su se pred turskom najezdom i naselili taj prostor, ispražnjen od starošedilačkoga stanovništva, a pamtili su vrijeme gradnje Smederevske tvrđave. Kao stočari, nenavikli na teške građevinske poslove i ekstremene napore, kojima su bili izloženi u vrijeme gradnje Smederevske tvrđave, svaki porušeni grad koji su zatekli u novoj sredini, a po prirodi nijesu mu znali ime, niti je imao ko da im prenese tradiciju koja mu je pamtila ime, podšććao ih je na nju, pa su ga nazvali Jerininim. Tako da u Vojvodini, koja je naseljavana prije izgradnje Smederevske tvrđave i poslije Prvoga bečkoga rata, nema tvrđava imenovanih kao Jerinine. Takav je slučaj u Bosni, u kojoj nijedno od velikih utvrđenja nije imenovano

759 SANU, *Vizantijski izvori na istoriju naroda Jugoslavije*, tom II, Beograd, 2007, str. 58.

po despotovoj ženi Jerini. U Lici, u kojoj su Vlasi došli odmah nakon Prve bitke pod Bečom 1529. godine, a masovno poslije Druge 1689. godine, nema nijedna gradina, utvrđenje ili grad imenovan imenom despotove žene. Kod Bogišića, u bugaršticama 9, 10, 11 i 26, oličena je kao požrtvovana i vjerna ljuba.⁷⁶⁰ Taj iseljeni svijet, porijeklom s rubnoga prostora srpske despotovine, kojemu su bugarštrice bile imanentne, sačuvao ju je u lijepome šećanju. Očito je to bio građanski stalež koji nije bio podvrgnut kmetskim obavezama.

760 Valtazar Bogišić, *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*, Glasnik SUD, Biograd, 1878. str. 28–38 i 72–74.

ZAKLJUČAK

U posljednjih šesnaest vjekova prostor antičkoga Ilirika, kasnijih rimskih provincija Dalmacije i Panonije, koji danas naseljavaju Južni Sloveni, više puta su plavile migracije stanovništva različitoga etničkoga porijekla i kulture, na koncu i vjerskoga iskaza. Praistorijsko stanovništvo, u nauci poznato pod opštim imenom Iliri, prošarano doseljenim rimskim kolonistima, dominiralo je tim prostorom do početka petoga vijeka. Oko 400. i 459. godine i kasnije, Goti prodiru preko dunavskoga limesa i naseljavaju antički Ilirik. Iz toga perioda u Crnoj Gori je dokumentovana jedna oštrica gotskoga mača. Brojčano stanje populacija nije moguće utvrditi. Druga migracija s početka VII vijeka koja je preplavila južnoslovenski prostor imala je slovenski karakter. Tekla je s prostora u doticaju sa ševernim podnožjem Karpata u više pravaca. Budući Južni Sloveni migrirali su u novu domovinu trasom koja je vodila preko Save i Dunava, nastavljajući dolinama rijeka koje utiču u Jadransko i Egejsko more. U nekom kraćem ili dužem periodu zapošeli su riječne doline i kraška polja u zaleđu Jadranske obale, lagano penetrirajući u obalno područje, primorske gradove i ostrva. Slovenski naseljenici Dalmacije, unutar koje se nalazila i ranosrednjovjekovna Duklja, praktikovali su latinski ritus i priznavali rimskoga papu za vrhovnoga vjerskoga poglavara. Od vremena vizantijskoga cara Vasilija I Makedonca (vladao od 867. do 886. g.), a moguće i nekoliko decenija prije, u vrijeme Nićifora I (vladao od 31. oktobra 802. do 26. jula 811) na prostor sklavinske Duklje utvrđuje se vizantijska vlast. S prostora istočnoga Balkana, moguće i Male Azije, vizantijska administracija dovodi i naseljava stanovništvo nepoznatoga etničkoga porijekla, u narodu poznato pod imenom Kriči, Mataruge, Bukumiri i Macure. Stavljaju ga u funkciju čuvara puteva, klanaca i mostova i zaštite vizantijskih interesa u Duklji. Kao i svom paleobalkanskome stanovništvu porijeklom s istoka Balkana, vjerski iskaz im je bio pravoslavni, bolje reći pseudoppravoslavni; do kasno nijesu imali crkvenu organizaciju. Toponimija crnogorskoga prostora s romanskom osnovicom, dobrim dijelom im se može pripisati. Nakon što je Nemanjin mač presudio dukljanskome kraljevstvu, oko 1186. godine, od konca XII do sredine XIV vijeka, u Duklju su se doseljavali, po svemu sudeći organizovano od vrhovnih feudalnih vlasti, pojedinci i katuni slovenizovanoga i neslovenizovanoga paleobal-

kanskoga stanovništva, takođe, s istoka Balkana. Neslovenizovani su bili, sasvim sigurno, takozvani stari narod Mugoše, doseljeni s prostora istočnih ogranaka Karpata – Transilvanije, prvo naseljeni u Piperima, kasnije iseljeni u Gornju Goricu, podno Podgorice. Posljednji katuni paleobalkanskih stočara dodigli u Crnu Goru u XV vijeku ukorijenili su crkveno organizovani pravoslavni ritus, koji je vremenom postao dominantan. Slovensko stanovništvo, naseljeno u dolinama rijeka i kraškim poljima, koje se bavilo, mahom poljoprivredom, u jednom ne tako dugom periodu, uglavnom se islamizovao. Nekih četrdesetak i nešto više bratstava, većinom koncentrisanim u Bjelopavlicima i Piperima i nešto u Župi Nikšićkoj, Pješivcima, Paštrovićima i Poborima, povuklo se iz podnožja u brdske izolate, umjesto poljoprivrede bavilo se stočarstvom, i sačuvalo se od islamizacije. Pod uticajem okolne većine i lišeno katoličkoga sveštenstva kojemu je unutar turske imperije bilo onemogućena pastoralna djelatnost, promijenilo je vjerski iskaz u pravoslavni. Dio dukljanskoga stanovništva, naročito s podrumijskoga prostora i Boke Kotorske, u jednom kraćem ili dužem vremenu, povlačio se unutar gradova Bara, Budve i Kotora ili nastavljao da živi u njihovoj neposrednoj blizini, i tako sačuvao u autentičnome vjerskome i kulturnome katoličkome statusu. A dio toga stanovništva iselio se u dalmatinske primorske gradove, južnu Italiju i Mletke, tako da je današnje crnogorsko stanovništvo, skoro u cjelini, vlaščkoga, odnosno, paleobalkanskoga porijekla. Odnosi i interakcije starošedilačkoga i stanovništva doseljavanoga u više mahova nijesu dovoljno jasni, i zahtijevaju posebnu studiju koja bi odgovorila na to pitanje. Etnička slika vladajućih dinastija bila je preslikana s prostora – kako se mijenjala na prostoru tako se mijenjala i na tronu. Vojislavljevići koji su vladali Zetom/Crnim Gorom od XI vijeka do 1186. godine su slovenska dinastija, koja potiče od Slovena doseljenih u VII vijeku. Dinastija Nemanjića, koja je Crnom Gorom vladala od oko 1186. do 1360. godine, takođe je slovenskoga porijekla. Nasljeđuju je Balšići koji su moguće vlaščkoga, dok su Crnojevići (Kalođerđevići) i Petrović-Njegoši nesporno paleobalkanskoga etničkoga porijekla.

Indeks imena

A

Acquavive, A. M. 117, 119
Agamemnon 160
Ahil 143, 144, 160, 284, 288
Ajant 143, 144, 149, 160, 284
Ajeti, Idriz 78, 79
Akritas, Digenis 127, 160, 291
Akropolit, Georgije 65, 66
Alačević, Miroslav 273
Aleksandar Veliki 157, 158, 285, 292
Aleksić, Marko 280
Alerić, Daniel 26
Alexandrini, Appiani 29
Aličić, A. 83
Alija, Đerđ Elez 264, 265, 287
Alija, Gjergj Elez 191, 226, 268
Alkemena 141
Altalijat, Mihailo 65
Altomanović, Nikola 131, 187
Ambroz 180
Andromaha 145, 146
Angelov, Božan 162, 196, 208, 215, 218
Anonim 65
Antonijević, Dragoslav 288, 289
Anzulović, Branimir 280
Apel 141
Apian 29
Apolon 142, 145
Ardagast 13
Arhidam 149
Arhiđakon, Toma 11, 20
Aristid 141
Aristotel 157, 159

Arnira, nadbiskup 20
Asen, Jovan 298
Augienzis, Ermenikus 178
Aurelijan 75

B

Bach, I. 136
Bajazit, sultan 100, 161, 189, 190, 220,
265, 267, 278
Balović, Julije 116, 135
Balša III 50, 78
Balšić, Balša II 188
Balšić, Đurđe 131, 190
Balšić, Jelena 88
Banašević, Nikola 275, 277–279
Banović, Pavle 247, 251, 252
Baraković, Juraj 115
Barbarosa, Hajredin 135
Bard, Palji 44
Barjaktarović, Mirko 84
Bašagić, Safvet-beg 295
Bašić, Nataša 173
Batović, Šime 38
Begzadić, Smail-beg 162
Bela od Kostura 193, 194
Belčovski, J. 65
Belmužević, Đurđ 43, 54
Belmužević, Miloš 113, 114
Belošević, J. 19
Berislavić, Bartol 128
Betondić, J. 116
Bici, Marin 50, 72
Bjelokosić, Luka 274

- Blagojević, Obren 87
 Bochemire, Bogo 78
 Bogdan, Ljutica 170, 191, 227, 230,
 232, 264, 290
 Bogdanova, Liljana 196, 201, 205,
 208, 214, 269
 Bogišić, Valtazar 111, 112, 115, 116,
 122, 124, 129, 133, 138, 139, 160,
 180, 185, 222, 223, 225, 230, 240,
 247, 248, 258, 281, 306
 Bojanić-Lukač, Dušanka 108
 Bolica, Marjan 46, 51
 Bolunović, Tarah 137, 138
 Boris, Mihailo 25
 Borna, knez 21
 Borozan, Branislav 50, 119
 Bošković, Bajo 164
 Bošković-Stulli, Maja 116, 119, 120,
 129, 132, 133, 185, 274
 Bošnjanić, Hrelja/Relja 230, 231, 250, 252
 Božić, I. 71, 113
 Božović, P. M. 272
 Branković, Đurađ 100, 101, 113
 Branković, Đurđe 54, 100, 113
 Branković, Vuk 100, 128
 Bratonese, Marko 84
 Brđanin, Dž/Đemo 181, 198, 228, 232,
 264, 265, 274, 287, 292
 Bubić, Radelja 43–46, 49
 Buchemir, Alessio 78
 Budimir, Milan 30, 122
 Budimirov, M. 124
 Budimlija, Relja 245
 Burin, Ivan 192, 195, 199, 202–204,
 206, 208, 214, 217
 Busanin, Petar 135
- C**
 Camaj, Marko 30
 Camblak, Grigorije 283
 Canka, Mustafa 45
 Cermanović-Kuzmanović, Aleksandra 141
 Cinnamus 24
 Colafemmina, Cesare 119, 120
 Crepović, Nikola 113, 114
 Crijević Tuberon, Ludovik 106
 Crnac, Božićko 50
 Crnac, Novak 49, 50
 Crnojević, Ivan 44, 81, 163
 Crnojević, Maksim 158, 163
 Cvetković, Miloš 60, 61, 63, 75, 76
 Cvijić, Jovan 102, 109, 172–174, 183
- Č**
 Čabej, Ekrem 68
 Čadvik, H. M. 134
 Čajkanović, Veselin 36, 153–155, 275
 Čarnojević, Arsenije 114
 Časlav, kralj 24, 25, 41
 Čausidis, Nikos 67
 Čelebi, Mahmud 100
 Četobaša, Mujo 191, 287
 Čihorić, Nenac 131
 Čikulin, Julije 103, 292
 Čolaković, Zlatan 166, 171
 Čubrilović, Vaso 295
- Ć**
 Ćirilo 19
 Ćirković, Sima 25, 38, 66
 Ćorović, Vladimir 90, 275
- D**
 Dabić, Vojin 110
 Daničić, Jure 180, 248, 249, 252
 Dašić, Miomir 85
 De Giorgi, Marco 137
 De Giorgi, Michael 137
 De la Festa, Luka 135
 De Pacienza, Rogeri 120
 De Rubertis, Giovanni 119
 Debelja, Paskoje 127
 Dečanski, Stefan 70, 89, 278, 283, 299
 Dejanović, Konstadin (Konstantin) 100,
 191, 290

Delević, Milan 274
 Della Marcha, Giacomo 107
 Demić, Petar 83
 Deroko, Aleksandar 146, 303
 Despotović, Đuro 154, 227, 232
 Di Antonio, Andrea 137
 Di Balco, Izabela 116
 Di Giorgi de Dimitri, Nicolo 136
 Di Rado, Giorgi 137
 Dimitrijević, D. 273
 Dioklecijan 18, 28, 30–34, 39, 94
 Diomed 143–145, 284
 Divjanović, Ilija 167
 Dobričanin, Sekula 84
 Dobrijević, Vlado 43
 Dobrognago, Bratigna 89, 91, 94
 Doci, Petar 128
 Dometijan 48
 Dragaš Dejanović, Konstantin 189
 Dragovolja, Stefan Hrelja 191, 230, 232, 265, 278, 279, 290
 Dukljan, Medoje 49
 Dukljanović, Katuša 49
 Dukljanović, Mileta 49
 Duknović, Ivan 135

DŽ

Džidovina, Mina 153, 219, 225, 227, 232

Đ

Đere 99, 100
 Đorđević, Tihomir 178, 268, 269, 273
 Đurđev, Branislav 46
 Đurđević, Božidar 43
 Đurić, Vojislav 275, 276, 281, 288

E

Eak 149
 Eakid 149
 Einhard 14, 21
 Epizel 149
 Erdeljan, Jelena 131

Erdeljanović, Jovan 35, 36, 43, 54, 72, 73, 77, 78, 84, 90, 108, 131, 135, 173
 Erotik, Teofil 63
 Eugen, princ 110
 Euribijad 149
 Euripid 141
 Evrenos, vojskovođa 100

F

Feldmanovski, Jeronim 172
 Ferdinand II, car 108
 Ferjančić, B. 41, 66
 Ferlug, J. 63, 65
 Filipović, Milenko 44, 151, 153, 285, 298
 Filipović, Nedim 93
 Finka, B. 119
 Firdusi 154
 Fisković, Cvito 136
 Foretić, Vinko 136
 Fortis, Alberto 76, 106, 120, 172, 174, 175
 Fostikov, Aleksandra 112, 190
 Frajdić, Josip 174, 286
 Frankopan, Juraj 24
 Frankopan, Mladen 24
 Frontinus, Marcus Junianus Justinus 150

G

Garašanin, Milutin 152
 Garonja-Radovanac, Slavica 185
 Gavrilović, Nadežda 108, 142
 Georgijević, Krešimir 180, 281
 Gestrin, Ferdo 118
 Gezeman, Gerhard 171, 275
 Gojislav 22, 80
 Goleniščeva-Kutuzova 133
 Gović, T. 136
 Gradetić, Staver 93
 Gramatik, Saks (Saxo Grammaticus) 26
 Grčić, Nikodim 114
 Grgec, Petar 106, 123, 125, 126, 276
 Grgur VII, papa 40
 Grigora, Nićifor 153, 156, 297

Gropa, Andrija 189
Grubanić, Ivan 135, 136
Gundulić, Đivo 157
Gundulić, Ivan 122, 124, 132, 158
Gurke, O. 65

H

Hadžibrahimović, Maksut 73
Hadžović, Sado 166
Hateljević, Bogdan 130, 131
Hefest 142, 144
Hekaba 145
Hektor 143–147, 160, 284
Hektorović, Petar 115, 120–124,
129, 139, 254
Helmold 22, 23, 38
Heltai, Gašpar 132
Herakle 141, 142, 146, 147, 151,
155, 178, 284–287, 292
Heraković, Radosav 137
Herberštajn, Johan Joakim 110
Herkul 141, 142, 155, 266, 291, 293
Hermes 142
Herodot 141, 143, 149
Hlapienova, Jelena 188, 266
Hoćko, Aleksandar 182
Homer 142, 143, 145, 159, 162,
166, 171, 288
Honijat 40, 75
Horvat, Jovan 109, 114
Hrabak, Bogumil 64–66, 69, 86,
105, 111, 173
Hraste, M. 117, 118
Hrebeljanović, Lazar 187
Hrsojević, Nikola 138
Hunjadi, Janoš 100, 101, 103, 132, 139
Huso, Ćor 171

I

Ilić, Dimitrašin 43
Iraklije 17, 18, 23, 35, 39, 42, 52, 54, 60
Ivančan, Ivan 120

Ivančević, Petar 274
Ivanović Kravcov, Nikola 281
Ivić, Aleksa 110
Ivić, Pavle 70, 71, 173

J

Jačov, Marko 51
Jagić, Vatroslav 11, 122, 132, 133, 156, 157,
275, 280
Jakšić, Dmitar 112, 113, 128
Jakšić, Stefan 112, 113
Janković, Đorđe 24, 42, 53
Janković, Ljubiša 125
Janković, Milica 53
Jarak, Mirja 19
Jarnjak, M. 19
Jegdić, Mario 83
Jerković, Siniša 84, 85
Jiriček, Konstantin 100, 297
Jokl, N. 69
Jovanović, Đoka 273
Jovićević, Andrija 86
Jukić, Ivan Franjo 256
Justinijan II, car 59, 60, 61

K

Kačić Miošić, Andrija 55, 139
Kaćanski, Stevan Vladislav 284
Kalimah 150
Kaloka, vojvoda 82, 83
Kantakuzen, Jovan VI 98
Kantakuzen, Matija 190, 297, 298
Kapetinić, Niko 21, 22
Karadžić, Stojan 78, 273, 301
Karadžić, Vuk 44, 162, 163, 169, 173,
176–178, 183, 186, 220, 233, 234,
242–244, 252, 255, 259, 261, 266,
267, 273–275, 283, 290, 294, 299
Karaman, Dmitar 138, 179, 200
Karanović, Milan 299
Karlo Veliki 14, 15
Karlović, Ivan 109, 128

- Kasas 99, 100
 Kasim, beglerbeg 100
 Kašić, Bartol 55
 Kaštriotić, Jure 276
 Katičić, Radoslav 22, 55
 Keglević, Petar 109
 Kekaumen 61, 62, 103, 292
 Kekez, Josip 123
 Kesedžija, Musa 191, 195–197, 199,
 227–229, 232, 264, 265, 268,
 269, 271, 287, 290
 Kilibarda, Novak 280
 Kinam, Jovan 24
 Kirijakides, S. 288
 Klazomenski, Katakalon 62
 Kliment VI, papa 99
 Kliment VIII, papa 55
 Kolašinac, Milija 168
 Komatina, Predrag 41, 42
 Komlenović, Pavle 131
 Komnen, Aleksije I 66, 76, 81
 Komnina, Ana 65, 66
 Konstantin Filozof 161, 189, 267, 279
 Kopitar, Jernej 11
 Koprivica, M. 48, 49
 Korivin, Ivaniš 128
 Korvin, Matija 112, 113, 128, 133,
 135, 136
 Kostić, Mita 114
 Kosturanin, Mi(h)na 121–125
 Koščak, V. 42
 Kotromanić, Tvrtko 131, 188
 Kovijanić, R. 75, 103
 Kraljević, Marko 44, 98, 100, 109, 111,
 112, 120, 122, 128, 129, 132, 133,
 138, 139, 141–143, 146, 148,
 150–155, 159, 160, 163, 170,
 175, 176, 180, 185–187, 190–192,
 195, 197, 199, 200, 203, 205, 209,
 215–217, 219–231, 233–235,
 237–287, 289–292, 294,
 298, 299, 302
 Krasić, Stjepan 55
 Kričak, Radoica 83
 Kričko, Lore 82
 Kričković, Maksim 83
 Krnjević, Hatidža 120
 Krtinić, Jovica 84, 85
 Kružić, Đuro 137
 Kserks 149
 Kulišić, Špiro 78, 174
 Kurelac, Fran 129
 Kuripešić, Benedikt 107, 168
 Kurtene, Petar 66
 Kurtović, Esad 111
 Kvaser Kuhač, Franjo 179, 180, 181
 Kwiecieri, Krzysztof 85
- L**
- Lajoš I, kralj 99
 Lala-Šahin 188
 Lale Drekalov 51
 Lalević, Bogdan 71, 274
 Lalević, Miodrag 167
 Laszowski 109
 Latković, Vido 79, 275
 Lazarević, Stefan 100, 161, 189,
 190, 265, 278
 Leka Dukadin 45, 72
 Lemajić, Nenad 113
 Leopold II, kralj 108
 Lešić, Antun 110
 Librarij, Juraj 136
 Lisip 141
 Loma, Aleksandar 65, 68, 279
 Lord, Albert 166
 Lovrić, Ivan 76, 172, 175
 Luburić, Andrija 89, 91
 Lucić, Ivan 11, 175
 Lučić, Ivan 173
 Lukari, I. 189
 Lupis, Vinicija 136, 137
 Lutovac, Milisav 304

LJ

Ljubić, Šime 132
 Ljubinković, Nenad 123, 281
 Ljudevit I 21, 109

M

Macura, Miloš 85
 Macura, Miroslav 85
 Madžarin, Filip 154
 Majer (Mayer), A. 29, 30, 69
 Makedonac, Vasilije I 19, 307
 Makedonski, Aleksandar 142, 143,
 150, 151, 153–156, 158, 284,
 285, 292, 293
 Makedonski, Filip II 142, 150, 151, 292
 Malala, Joan 156
 Mandanreuzis, Apulej 79
 Manojlo, car 24, 302
 Maretić, Tomo 122, 143–145, 147,
 148, 275, 276, 302
 Margetić, Lujo 21, 73
 Marinković, Aleksandar 84, 85
 Marjanović, Luka 168, 223, 245, 256
 Marković, Franjo 129
 Martel, Karlo 24
 Marti, Mario 116, 117
 Martić, Grga 224
 Martinović, J. 135
 Matanović, Savo 165
 Matić, Svetozar 129–131, 134, 161,
 165, 169, 172, 275, 280
 Matijašević, Đuro 116
 Matijašević, Ivan 116
 Matković, P. 172
 Mazarović, Krsto 134
 Mazarović, Luka 134
 Mazarović, Nikola 134
 Medaković, D. 150
 Medaković, Milorad 289
 Medaković, V. 286
 Medaur, konjanik 152
 Medenica, Radoslav 164, 165
 Međedović, Avdo 162, 165, 166, 171
 Mehmed II 101, 111
 Merime, Prosper 178
 Metodije 19
 Meursius, Johanes 11
 Mickijević, Adam 182, 281
 Mihailović, Konstantin 104, 157
 Mihajlović, Verica 182
 Mijailović, Mitar 162
 Mijatović, Stanoje 298
 Mijović, P. 32
 Miklošič, Franjo 133
 Miklošič, Franc 11, 71, 82, 122
 Milaković, Dimitrije 33
 Miletič, Ljubomir 123
 Milićević, M. 165
 Milošević, Ante 15
 Milošević, Miloš 135
 Milošević-Đorđević, Nada 123
 Milutin, kralj 47, 74, 244, 251
 Milutinović, Simo 163, 169, 185, 219,
 236, 260, 281, 283
 Mirdita, Zef 71, 72, 75, 76, 103, 105, 106
 Mirković, Batić 130
 Mirković, Lazar 187, 189, 190, 270, 271
 Mitevski, Vitomir 159, 160
 Mitić, Ilija 136
 Mjaskovski, Kasper 180
 Modruški, Nikola 136
 Mokrović, Tomislav 144
 Molin, Alessandro 106
 Momčilo, vojvoda 98, 111, 273, 278–290,
 297–302
 Monomah 41
 Moračanin, Bogić 72, 84
 Morsztyn, Hieronim 181
 Mrdenović, Krajslav 93
 Mrkojević, Teodosije 35, 89, 286
 Mrnjavčević, Marko 99, 146
 Mrnjavčević, Vukašin 146, 299
 Murat II, sultan 99–101, 103, 170, 195,
 197, 199, 203, 204

- Murat, Andro 246
Murko, Matija 121, 122
Musaki, Andrija 66, 187
Musić, Stefan 168
Musokije 13
Mušicki, Lukijan 163, 177
Mušović, Ejup 111
Mutavdžić, Predrag 109
- N**
Nakić, Ibrahim 136, 137, 241
Nakićenović, S. 135
Nazečić, Salko 103
Ndreca, Mikel 45
Neaarih 141
Nedić, Vladan 123
Nektanev, kralj 153
Niko Raičkov 51
Nodilo, Natko 22, 23, 26, 54, 286
Novak, Grga 106, 174
Novaković, Grujo 246, 251, 302
Novaković, Relja 25, 26, 27
Novaković, Stojan 156, 158,
275, 277, 278
- O**
Obilić, Miloš 168, 170, 245, 251, 294
Obradović, Dositej 176
Odisej 143, 144, 157, 159, 160, 162, 288
Oktavijan 29, 34
Oliverović, Pokrajac 131
Orbini, Mavro 103, 131, 135, 138, 139,
168, 186, 188-190, 266, 282
Ostrogorski, Georgije 15, 25, 98, 101
Oštrić, Olga 38
- P**
Pahomije 31
Pal 99, 100
Paleolog, Jovan V 98
Paleolog, Konstantin XI 101
Paleolog, Manojlo II 190
Palmotić 132
Pantić, Miroslav 116, 117, 123
Parežanin, Tadija 81
Patroklo 143, 147
Pavinović, Miha 54
Pelegrinović, Nikša 121
Pelej 143
Peličić, Ilija Peko 37
Pelidija, Rama 91
Penušliski, Kiril 194, 197, 203, 209, 216,
271, 272, 283
Peri, Milman 162, 166, 171
Peričić, Eduard 63
Perinić, Ana 119
Perović, Radovan Tunguz 37, 298
Persej 150
Petančić, Feliks 136
Petojivić, Pribislav 130
Petranović, B. 167
Petranović, Teofil 294
Petrović, Đurđica 80, 81, 89, 90
Petrović, Sonja D. 133, 167
Petrović-Njegoš, P. 165
Petrusi, A. 52, 65
Pigafeta, Marko Anton 299
Pijović, Marko 48, 85-88
Pilat, ban 81
Pipin 14
Pitija 141
Plana, Š. (Pllana, Shevqet) 268
Plinije Stariji 29
Plutarh 148, 285
Podrugović, Tešan 163, 168,
169, 171, 180, 293
Poliklet 141
Pop Dukljanin 32, 33, 119
Pop Ivanov, Georgi 196, 208
Popović, Dragan 280
Popović, Dušan 113
Popović, Georgije 178
Popović, Ivan 69
Popović, Miodrag 168, 169

Popović, Vladislav 66, 68, 70, 163, 169
 Porfirogenit, Konstantin VII 11, 15,
 17–19, 23, 25–27, 32, 39–43,
 46, 49, 52, 53, 60–63, 119, 305

Porga 18

Postupović, Radič 114

Praksitel 141

Predojević, Branko 80, 111

Preradović, Rajko 114

Prijam 145, 147

Prikomorski, Džaja 233

Probištović, Ivanko 103

Prokopije 12, 13

Protić, Ivan 71, 274

Prvovjenčani, Stefan 40, 84

Pseudo-Apolodor 287

Pseudo-Mavrikije 13

Ptolomej 32, 52, 73

Puhera, Miho 135

Pulaha, Selami 93

R

Rački, Franjo 110

Radiuoieiuč, Iuan 136

Radoičić, Nikola 170

Radoman, A. 32

Radoslav, kralj 24, 46

Radov, Frano 136

Rajić, Jovan 170, 176

Rajković, Ljubiša 281

Rajković, Nikola 79

Ramzes II, faraon 147

Rašković, Nikola 111

Ratković, Karko 43, 45

Ratković, Radonja 130, 131

Ređep, Jelka 132, 133

Restić, Pavko 136

Rešetar, Milan 118

Rihtman 174

Riznić, Mihailo 273

Rokai 99, 100

Roman II 11

Rotković, R. 32

Rudan, P. 119

Rudić, Srđan 187

Ruvarac 168

S

Saria, Balduin 154

Savojski, Amadeo 99

Segono, M. 52, 65

Sekulić, Ante 136

Selišček, A. M. 64, 69, 70

Seneka 141

Senković, Duka 245, 251

Senković, Luka 249, 252

Senjanin, Ivo 248, 250, 251, 252, 254

Serensen, Asmus 127, 185, 275, 281

Sibinjanin, Janko 100, 117, 132, 220, 225,
 230–232, 244, 247, 250–252, 254, 265

Siciliski, Diodor 287

Sigismund, kralj 100, 132, 136

Silađi, Mihailo 128, 132, 139

Simeon, car 25, 156

Simokata, Teofilak 13, 178

Simonović, Dragoljub 278

Siverinac, Radosav 120, 128, 130, 139

Skarić, Vladislav 82, 83, 294

Skenderbeg 101, 153

Skilica, Jovan 41, 62

Skiličin Nastavljač 40

Skok, Petar 37, 64, 65, 90, 103, 108, 123

Skutariot 40

Slaming, I. 133

Smederevac, Đurđe 139, 304

Soerensen, Asmus 132

Sofokle 141

Sokol, Vladimir 18

Solovjev, Aleksandar 43, 45

Spadanuda, Mario 119

Srejović, Dragoslav 141, 143, 144,
 277, 304

Stanić, Andrija 167

Starac Milija 163, 169, 171

Starina Novak 259, 299, 300
 Stefan Nemanja 48
 Stefan Vojislav 41
 Stefanović, S. 128, 179
 Stipčević, Aleksandar 148, 285
 Stojanović, Ljubomir 114, 173
 Stojanović, Miodrag 160, 284
 Stojkova, Stefana 124
 Stratimirović, Đorđije 274
 Strijemljanin, Pavle 128
 Sujodžić, A. 119
 Sulejman I Veličanstveni 109, 235, 239,
 241, 265, 280
 Suvajdžić, Boško 123, 124, 274
 Svilojević, Mažar 134
 Svačić, Petar 276
 Sveti Kirilo 17
 Sveti Petar Cetinjski 150
 Svetopelek 18, 32, 33, 48, 119
 Svilojević, Mihailo 135, 139

Š

Šafarik, Josip 11
 Šekeli, Ivan 128
 Šestokrilič, Miloš 135
 Šešelj, Lucijana 145
 Šević, Jovan 114
 Šibalić, Vuk 87, 273, 301
 Šimčik, Antun 125
 Šimunović, Petar 117, 118, 119
 Šišman, I. 99, 123, 195, 199,
 243, 251, 252
 Šitović Ljubušak, Lovro 55
 Škrivanić, Gavro
 Šmaus, A. (Alois Schmaus) 133, 167, 177
 Šobajić, Maksim 162, 164, 165
 Šobajić, Petar 45, 47, 81, 88
 Štrasold, general 110
 Šubić, Katarina 188, 266
 Šubić, Pavle 188
 Šuflaj, Milan 64, 78, 105

T

Tarahović, Miliš 138
 Telamon 143, 144, 149, 284
 Teodor I Anđeo 66
 Teodorih 12
 Teofan 60, 61, 150
 Tetida 143
 Tezej 149, 287
 Tinodi, Sebastijan 178, 179
 Tiotok, kralj 81
 Titmar iz Marseburga (Thietmar) 27
 Tolstoj, N. I. 70
 Tomanović, Nikola 138
 Tomašević, Stjepan 136
 Tomović, Gordana 69, 70
 Trifković, Stjepo 304
 Trifunovski, Jovan 189
 Truhelka, Ć. 90, 105
 Tudela, Benjamin 75
 Tukidid 149

U

Udinski, Vlatko 138
 Uglješa, Jovan 99, 186–188, 277
 Umur-beg 297, 298
 Urban V, papa 188

V

Vakarelski, Hristo 196, 202, 208, 215, 218
 Valentini, G. 76
 Vasilije, car 17, 19, 21, 23, 27, 61, 62, 75
 Vasojević, Stevo 111
 Vego, Marko 130
 Vešović, Radoslav Jagoš 72, 85
 Vidosavljević, Aleksandar 273
 Vidović, Domagoj 38
 Višeslav, arhont 23, 26
 Višnjić, Filip 163, 165, 168, 169, 171, 176
 Vitomirov, Kriče 82
 Vlačević, Vukosav 130
 Vladić, Marin 135
 Vladisalić, Radič 137

Vladisalić, Vlač 137
Vlahović, Petar 42, 57, 83, 91, 111
Vlahovljak, Mumin 167
Vlašić, Mladen 138, 240, 301, 302
Vojinović, Miloš 278
Vojislav, kralj 22, 39, 62, 63, 94
Vojislavljević, Mihailo 40
Voltić, Josip 55
Vrančić, Antun 172, 272, 299
Vrčević, Vuk 169
Vrijenije, Nićifor 40
Vuchicheuich, Petar 137
Vučić, Radič 137
Vučinić, Stevo
Vujanić, Dejan 84, 85
Vukanović, T. 91
Vukčić Kosača, Stefan 131, 304
Vukčić, Petar 137
Vukmanović, Jovan 49
Vukocamić, Jerina 137
Vukojević, Radić 138
Vukosalić, Grgur 104
Vukoslavljević, Aleksandar 24
Vuković, Božidar 31, 32
Vuković, Vlatko 99, 137
Vulić, N. 152
Vulović, Srećko 54
Vumić, Vukić 137
Vušković, Đorđe 51

W

Watson, John Selby 150

Z

Zeković, Latif 166
Zemić, Stipan 245
Zemljić, Stefan 243, 251
Zet, Nikola
Zevs 141, 143, 144
Zlatarić, Ivo 246, 251
Zlatović, Stipan 294
Zmajević, Milutin 135
Zorić, Jovan 274
Zrin(j)ski, Nikola 128
Zrinski, Nikola IV 103
Zrinjski, Petar 132
Zuković, Ljubomir 282

Ž

Žagar, Pavao 21, 22
Žigman, Gordana 106
Žigmund, kralj 112, 136
Žimorovič, Jožef Bartolomej 181
Živković, D. 32
Živković, Tibor 39, 40

Stevo VUČINIĆ

**PRILOZI PROUČAVANJU
STANOVNIŠTVA CRNE GORE
OD VII DO XV VIJEKA**

Izdavač

Fakultet za crnogorski jezik
i književnost – Cetinje

Za izdavača

Adnan Čirgić

Lektura i korektura

Katarina Milonjić

Prijelom

Dejan Batrićević

Štampa

Golbi–Podgorica

Tiraž

300

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna biblioteka Crne Gore
„Đurđe Crnojević“, Cetinje
ISBN 978-9940-40-067-5